

Ігор Муратов

Том
4

Ігор Муратов

Твори
в чотирьох
томах

Ігор Муратов

Том
четвертый

У2
М91

В четвертом томе — роман и драма о легендарном герое гражданской войны, организаторе и командире Червоного казачества Виталии Примакове, воспоминания об украинских писателях В. Сосюре, Ю. Яновском, Я. Галане, М. Йогансене, литературно-критические статьи.

Упорядкування
Н. А. БІЛЕЦЬКОЇ-МУРАТОВОЇ

Редакційна колегія:
М. Л. НАГНИБІДА (голова),
О. Д. ІВАНЕНКО, С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ,
В. О. МИСИК, М. М. ОСТРИК

Редактор тому
М. Л. НАГНИБІДА

Примітки
К. Х. БАЛАБУХИ

Сповідь на вершині

РОМАН

на чотири частини з післямовою
Ірини Коцюбинської

Частина перша

Примаков летів на мене конем. Ефектно стояв на стременах у розхристаній бурці. Очі без окулярів. Він дивився у далечінь, яка не даленіла й не ближчала. Летів і летів, безшумний, яскравий, як намальований, з блискучою шаблею наголо, на тлі грозового пожежного неба. Скакав і скакав і не міг доскакати до мене: був наче прикутий до неба невидимим ланцюгом.

А я ждав і ждав і не міг дочекатися, поки він домчить, куди йому треба, до ноги порубає своїх ворогів, оголосить привал козакам, шаблю суне в піхви, на ходу хвацько спішиться, розімнеться, поплеще коня по кучерявих од мила боках, накладе окуляри,— він на фото майже завжди в окулярах,— і промовить до мене хоч одне живе слово.

Вже не вперше за два з половиною роки, відтоді, як я задумав написати про нього роман, мені виділась і снилась ця мить. Ні, не справдилось. Примаков і цього разу проскакав широким планом повз мене і зник і лишився уславленим іменем, символом, чим собі хоче, тільки не живою людиною, не душею мого майбутнього твору.

А я ж його так давно вже любив! Знав про його подвиги з розповідей і друкованих творів моїх старших товаришів по перу, що колись воювали з ним разом,— Івана Юліановича Кулика й Іллі Володимировича Дубинського. А ще з листів рядових примаковців. А ще з уст мого земляка-харків'янина, колишнього командира-червонця, полковника у відставці Григорія Петровича Васильєва. І від удови та соратниці червоного полководця Дубового — Ніни Дмитрівни Чередник. А про дитинство та юність Віталія і його першої дружини Оксани Коцюбинської — від сестри її, Ірини Михайлівни, й від Віталієвого брата Євгена Марковича, й від його жінки Раїси Йосипівни, які пишуть мені з міста Ревди, з Уралу.

Листи, вирізки з газет, фотокопії, стенограми — усі ці дорогі мені документи про життя Примакова сповнили шухляди мого письмового столу, а роман не писався.

Я вже мало не кожен лист знав напам'ять, а сідав писати, — і неживий Примаков знову скакав перед мене, скакав і скакав неживим басуном на тлі неживого широкоекранного неба.

Хто зна, коли б ще мені пощастило взятися за перо, якби 23 жовтня 1967 року зеленогайська поштарка не принесла мені ще одного листа, де було про Віталія Марковича. Ось він, той лист:

«Шановний письменнику!»

Почувши по радіо, що Ви пишете про В. М. Примакова роман, уважаю за свій моральний обов'язок... А краще прочитайте це моє послання й подумайте.

Я не літератор, але теж свого часу збирався дещо написати про В. М. Примакова. Я мав намір сказати про нього багато такого, що, напевне, й Вам, і всім відоме з документів. Але я написав би про В. М. Примакова зовсім не так, як усі. Я ніколи його не любив і кажу про це чесно.

Свій намір я здійснити не зміг. Саме тоді, як розпочав був роботу над задуманим твором, себто року 1937-го, на Примакова було зведено наклеп, і він, як відомо, безневинно загинув. Склалася ситуація, за якої не вільно було сказати про нього ні лихого, ні доброго слова. А потім...

Хай це не прозвучить для Вас парадоксом: Примакову і тут пощастило. Йому завжди щастило. Реабілітація поставила його поза будь-якою тверезою критикою. У відповідь за колишню незаслужену кару він посмертно дістав перебільшену славу, механічно реставровану разом з політично непорочним ім'ям.

Я не проти реабілітації: він на це заслужив. Що ж до слави... Школи імені Примакова... Вулиці Примакова... Пароплав «Примаков», — може, доволі? Аж ні: буде ще й художній роман!

Рейди, штурми, «бойові епізоди», — хай це все залишається у творіннях популяризаторів. Але... роман? Як Ви зможете братися за документальне полотно, не знаючи свого героя «зсередины»?!

Ви зібрали матеріал про бойові його подвиги? Мало! Треба знати ще й потаємні стежки до тих подвигів!

Адже кожен подвиг має психологічно три фази: готування до дії (внутрішня глибока причиновість), сама дія (голий факт) і післядія (відсторонене осмислення зробленого).

Останню фазу, як правило, беруться досліджувати її самозвані арбітри — історики, поети, філософи.

Про власне подвиг пишуть усі, кому не заманеться: очевидці, сухі документалісти, халтурники.

Переддія залишається навіки в тумані: за всіх умов її затьмарює подвиг. А який же без неї може бути *роман*? Хіба що нарис, ескіз, белетризована вигадка!

Примакова нема. Докладних мемуарів Примакова нема. Все відчуте й передумане (і гарне й лихе) він забрав у могилу. Лишаються здогади. А *вгадати* його внутрішній світ спромоглася б не стороння людина, а тільки та, що добре знала його й не дивилася на нього як на ікону, а кожен крок ревно брала під сумнів...

Тільки не робіть банальних висновків, шановний письменнику: я не Сальєрі. Я противник Сальєрі. Отруївши з заздощів геніального Моцарта, він заподіяв тяжкий злочин. А я не міг бути в ролі Сальєрі, бо Примакова не вважав за геніального. Геніально він робив лише одне: удавав, що він геній.

Я схилиюсь перед кожним талантом, якого здатний хоч хтось повторити. Хист для мене — передусім це взірць, зразок для наслідування. Усе, що робив Примаков, було дуже принадне для прикладу. Але все це був блеф. Спробуйте-но повторити щасливчика, що виграв мільйон у рулетку! Примаков ні для кого не міг бути взірцем: ланцюг його славних діянь — це ланцюг випадкових удач. І, звичайно, шаленого ризику.

Повірте мені, віц про це знав. Знав і дражнив нас, «сіреньких», на кожному кроці підкреслюючи, що нам до нього, як до сьомого неба: «рожденный ползать летать не может». Усе, що робив Примаков, він робив не для інших, а для власної своєї утіхи. Навіть іноді — з примхи. Бо йому так *хотілося*. Бо йому це *подобалося*.

Він одверто хизувався своєю везучістю, але робив це ще образливіше, ніж неприховано пихаті: акцентував свою зверхність, усе роблячи легко, з посмішечкою,

жартома,— мовляв, те, що для вас — тяжкий хрест, для мене — забава.

Підкреслюю: особисто мені Примаков нічого лихого за життя не зробив. Після смерті — тим більше. Просто я не люблю «неповторних». Я в них не вірю.

Кажуть про нього: «Він був добрий». А чого б йому і на кого злувати, коли брав від життя, що хотів!

Кажуть про нього: «Був скромним». Ото ще диво! І сам чорт не хвалився б рогами, якби його за них усі інші хвалили!

Кажуть: «Він був чесним». А кого йому було і для чого дурити, коли доля і так одурила задля нього нас усіх: віддала йому і вершки й корінці!

Він це знав, кажу Вам! — знав собі справжню ціну. І нишком сміявся з дурних, що вважали його феноменом.

Коли б раптом я зробився чаклуном, чародієм — знаєте, що б я зробив? Я викликав би з небуття Примакова і сказав би йому вдруге пережити всі магістральні етапи свого життя, і він з вершини свого небуття сам би визнав, що я ще й тоді угадав його справжнє нутро, що, по суті, всі його «славні діяння» були не більше, як фарс і трюкацтво!

На цьому кінчаю. Не дивуйтеся, що листа не підписано: є свідки, чії заочні показання цінніші від тих, що дають їх, особисто з'явившись на суд.

І не помисліть, що я — один з недобитих Примаковим петлюрівців, білогвардійців, білополяків, махновців. Єсмь незаплямований громадянин Республіки Рад. Походження: селянин-середняк. У ворожих арміях не служив. Під судом не був. В окупації не залишався. Пенсіонер».

Ти мовчиш, Примаков? Поки був живий, розправлявся з наклепниками сам на сам, мимохідь, між боями. А тепер хто за тебе заступиться? Бач, знайшли собі надійні ворота і гарчать з-під них: психологічна позиція! Особиста думка! Ату їх! Не відмахуйся, як від мух: чи забув, скільки попили з тебе крові? Десь я чув: краще стікати в бою кров'ю ран, аніж у затишку — кров'ю подряпин.

Ти мовчиш, Примаков? А може, тобі нема чим відповісти? Може, у пам'ять про тебе влучили, як куля в

яблучко, безжалні, але справедливі слова про фарс і трюкацтво?

За всю свою літературну діяльність я ніколи ще так не жадав, щоб ожив мій герой. Я волів цього кожним нервом, кожною клітинкою мозку.

Сам не знаю — що трапилося. Може, це було перенапруження нервів? Може, самогіпноз? Я підвів голову над письмовим столом і побачив, що стіни десь ізникли. Разом з ними в химерному мерехтінні щезло все, що було в кімнаті: етажерка... тахта... електричний камін...

У мерехтливому вирі я почув нудний голос. Він бубонів, бубонів, але слів я не міг розібрати. По самій інтонації здогадався: хтось настійно звертається до мене з докором.

Я прислухався: голос той здався мені напрочуд знайомим. Я ще дужче напружив слух і вихопив з буркотіння два слова: «фарс» і «трюкацтво».

Ах, фарс і трюкацтво? Я посміхнувся. Така вже моя вдача: посміхатися, коли слід головою об стінку. Я й за життя посміхався, коли неправі судді зводили на мене свій безглуздий наклеп, що загрожував смертю...

Тобто як — за життя? А хіба я помер?

«Я — помер?» — запитав я в мерехтіння. Воно лукаво мовчало.

«Фарс і трюкацтво...» Стара, стара пісня! Щось подібне я чував і під час громадянської війни, і після в Афганістані, де я був воєнпредом. І все більш від людей, які на всіх перехрестях кричали, що вони мої друзі.

Варіантами цих образливих слів були: «деяке зазнайство від успіхів», «недостатня серйозність», «рецидиви інтелігентського егоцентризму», «гонитва за дешевим ефектом». Хто ж це знову повторює і для чого це робить, коли я *не існую* фізично?

«Хіба я не існую?» — запитав я в мерехтіння. Воно вперто мовчало. За якусь мить забубоніло те ж саме: «фарс і трюкацтво...»

Де ж я все-таки чув цей голос? Хтось і за життя мені в ухо таке бубонів... Стривайте! Чи це часом не той ортодокс, що ловив мене в юності на ідеалістичному мисленні? Як його... Сидір? Чи не Сидір? Білявий-білявий... Коли б не руді брови — чистої води альбінос.

Тижнів за три до мого арешту в Чернігові я востаннє бачив його на зборах есдеків. Там були й есери. З цього приводу він висловив своє «політичне обурення», хоча Юрій нас попередив, що це вимушений тимчасовий альянс: треба спільними силами якнайшвидше розповсюдити серед солдатів запасного полку антивоєнну листівку.

Той Сидір (хай буде Сидір!) вічно з шкури ліз, щоб довести, який з нього правовірний марксист. Звідкіля б йому взятися через стільки років після моєї загибелі, та ще й під самісіньким вухом?

Ось ізнову забубонів... Та годі вам, Сидоре! Я й досі дивуюсь — чом ми раніше так терпляче вас слухали! Адже ніхто вам не співчував: ні Юрій, ні я, ні Цимберг, ні Тьомкін. Навіть така патентована «рев. талмудистка», як Ханочка, й та, бувало, нервово знизувала своїми вутлими плічками, коли ви паплюжили чергову свою жертву.

О, я й досі з огидою згадую ваші гомеопатичні рецепти. Ви хотіли по них приготувати ідеальне життя, як мікстуру без смаку і без запаху. Дистильоване, стерильне життя, таке чисте-пречисте, що й життям не було.

А, знаєте, я вам заздрю! Заздрю заднім числом: як би легко жилось мені, коли б мене доля нагородила вашою відразою до всього незвичного! А я ж тоді мучився, мріяв стати письменником і в усьому шукав щось незвичне.

Мені хотілося сповнити кожен свій опус катастрофами й вибухами.

А на папір, як сіра тля, наповзали благопристойні епітети й хрестоматійно-бездоганні періоди, за які вчителі словесності в усіх гімназіях світу ставлять самі п'ятірки і цим гарантують своїм вундеркіндам, що творців з них не вийде.

А був би я, Сидоре, вами, то не рвав би на шматки своїх перших новел, а писав би й писав, може б, і виписався. Не всім же, як Бабель: «Среди биндюжников он слыл грубияном». Геніальний Ісак! Або як Володя: «Иду красивый, двадцатидвухлетний...»

Щось не чути цього буркотуна-невидимця. Може, мені час повертатись у своє небуття? Кому це... мені? Як — кому? Примакову. Ах, то я — Примаков? Ну, а хто ж? Примаков. А лист, анонімний лист, хто сьогодні

одержав? Який лист? Я не бачив ніякого листа. Я — Віталій Примаков. Я прийшов з небуття, я ожив. А для чого? А хіба не все одно? Аби хоч трошки побути *кимсь*, а не безплотним *нічим*: щось пригадати, щось зважити, може, навіть помріяти...

Згадка про юнацьку мрію стати письменником знову навернула на думку: а що, як не пізно? Хто зна, скільки мені відведено на неждане моє воскресіння. Мить? година? день? рік? А хіба живий літератор, починаючи твір, певен, що закінчить його? Тут хоч би раз почати, і то радість яка! Але не таке, як мій «Афганістан в огні», — там більше професійних спостережень. І не таке, як мої оповідання про громадянську війну в душі збелетризованих нарисів. От коли б щось суто біографічне: про маму, про батька, про село Шумани, геть про все, що там чув і що бачив. Не претендуючи на оригінальність: як пишеться, так пишеться.

Наприклад:

«Мій дід, Григорій Приймак, водив Дніпром через пороги плоти. Навіть кріпаки за таку роботу мали трохи більше від інших, відпущених на заробітки. «Це не мені платять гроші, — казав дід, — а моєї смерті, бо вона за кермом, коли йду на пороги».

Отож був-був кріпаком, а тоді викупився, й усі п'ятеро його синів зросли вже на волі.

Батько мій, Марко Григорович, був у сім'ї наймолодший, увагу йому приділяли найбільшу, через те й спромігся єдиний з п'ятерох дістати освіту. Потім усе життя вчителював у селі.

Було б нас у тата й мами аж восьмеро, коли б не померли ще малими Анатолій, Микола й Ольга. Залишилися: я, Володимир, Борис, Григорій, Євген. Усі народилися на Чернігівщині.

Десь на відстані 150 кілометрів від Києва, у верхоріччі Дніпра, на його лівому березі притулилося невелике містечко Любеч (тому Любечу археологи налічують понад тисячу років). Розляглося воно на крутогір'ї над урвищем. З висоти любецьких круч добре видно Дніпро й курний шлях, негусто обсаджений вербами. На цьому шляху й лежить моє рідне село Шумани...»

Я прислухався до мерехтіння. Воно мовчало. Може, слухало? Мабуть, йому імпонувала намальована мною

ідилія, далека від пристрастей, суперечок, дискусій, непричетна до моїх перемог і поразок, які Сидір щойно назвав трюкацтвом і фарсом.

«Чи довго мені бути в ролі воскреслого?» — запитав я, не спроможний приховати надії — а що, як почую у відповідь: рік! Та ні — хоч би місяць. Можна й тиждень. І день було б непогано. І за одну годину — теж спасибі скажу.

Переоцінка минулих цінностей? Що ж! Я — не проти. Може, я десь і схибив і тепер, у другому своєму житті, матиму змогу щось виправити!

В усякому разі, відмовлятися від цієї чортівської гри я не збирався: небуттям своїм був ситий аж по зав'язку.

І тут же я почав хитрувати: майнув думкою в далеке дитинство, аби якомога розтягнути відпущений мені на спогади час. А водночас щоб потішити своє авторське самолюбство: усе, що спливало у пам'яті, я змусив себе уявити написаним.

«Батько наш,— виводив я в думці рядки на уявнім папері,— мав у Шуманах свій дім, укритий по-селянському соломою. Він стояв посеред фруктового саду, посадженого ще дідом Григорієм.

Пам'ятаю нашу оселю, як тепер: у передпокої грозилися роги лося, забитого на полюванні ще дідом. Поряд на почесному місці висіла батькова мисливська рушниця — предмет наших хлопчачих зазіхань: мисливство у цій сім'ї було культом.

У найбільшій кімнаті — вітальні — не спав ніхто й не обідав ніхто. Посередині стояв масивний стіл, на якому грали іноді в доміно або в підкидного, а під висячим дзеркалом, біля стінки, стояв столик з альбомами й «сувенірами»: батько, як ще був молодим, вирізьблював з дерева пташок та звірят.

В опочивальні, у тісняві, юрмилися і дорослі, й малеча. Старші діти наїздили до Шуманів лише на канікули і то здебільшого влітку. Під час цього з'їзду ми всі спали або на сіннику, або покотом на великій веранді.

Улітку людей у нас бувало повнісінько. Я щороку привозив з собою на канікули одного, двох, а то й більше товаришів по гімназії. Те ж саме робили й брати,

коли підросли. До цього всі звикли. Батько ніби не помічав, що є в домі сторонні. А мама нишком розпитувала: «Як звать твого нового товариша?» Або: «Що йому більше до смаку на вечерю — галушки чи варенички?»

Мерехтіння мовчало. Молодця! Як воно довго не вертає мене у *ніщо!*

«...Усі ми змалечку привчалися до праці,— писав я подумки свій імпровізований твір,— годували свійську птицю, замітали подвір'я. Коли хлопчикові минало десять, йому доручали найпочесніше діло: доглядати коней.

Спершу ми їх пасли, потім навчалися запрягати, сідлати. А тоді вже — їздити верхи і, нарешті, джигітувати.

Недарма ж нас прозвали в селі «Марковими козаками». (Самого батька, однак, звали Грядюю за любов до городництва, хоч і він добре знався на конях. Так і казали: «Ця капуста від Марка Гряди»).

Як і дід, був наш тато заповзятим мисливцем. І нам це перейшло у спадок. Мав він дванадцятикаліброву двоствольку, а для нас були дві старенькі шомполки. З ними й відбували ми по черзі мисливську науку.

Уже дорослими зберемося, бувало, докупи, й починаються мисливські пригоди, небувальщини, спогади.

Хіба ж можна забути ті чарівні поїздки у плавні на возі, у духмяному сіні? Ще й досвітній туман над водою? І перший влучний постріл по зграї качиній?

Коли я 1927 року, за десять літ до своєї загибелі, подарував братові Женьці рушницю, він їй зрадив, як дитина. А вже був інженером!..»

Мерехтіння все слухало і, здавалося мені, усміхалося схвально: так, мовляв, і писав би, отак і жив би: тихо, мирно, без фокусів.

А я все зволікав, зволікав, аби ще хоч трошки пожити: хай навіть не рухаючись, а тільки згадуючи й трохи мріючи, зовсім трошечки!

«...Садок наш був величенький, але після дідової смерті недоглянутих: не доходили руки...

З півдня до нього дубовим клином прилягала околиця великого лісу. А самий ліс зеленів і чорнів уздовж Любецького шляху аж ген до Дніпра.

Років зо два до моєї смерті — я тоді був заступником командуючого Ленінградською військовою округою — Євгена дружина, Раїса, писала мені, що гостювала у нас у Шуманах, їздила з мамою на Любецький ярмарок. А ще писала, як вони з Женькою і з мамою були на Дніпрі й Женька влучно стріляв по качках з подарованої мною рушниці: просто з човна бив, у «льот». Такі, каже, привезли трофеї, що обом жінкам вистачило роботи до ночі...»

Ну, як, Сидоре? Ви ще тут не вбачаєте «фарсу»? Дійдемо й до нього, стривайте. А зараз — ідилія.

«...Батько мій був учитель суворий, вимогливий: не всі його любили, але всі шанували. А от мама любила. Вона була на дванадцять років од нього молодша, закінчила ту школу, де він учителював.

1918-го німці кілька годин без передиху били його шомполами. За мене катували: я тоді командував полком червоних козаків, який того року добре залив окупантам сала за шкуру.

Помер тато 1921 року від сипняку. Коли б не шомполи, не зіпсоване серце, — може б, і вижив?

Мама якось призналася, що тільки після батькової смерті збагнула, як він любив її і дітей: за життя не виявляв своїх почуттів. Мама довго ходила на батькову могилку. «Піду з Марком пораджусь», — казала.

Замолоду наш батько був гарний. Про це я й від матері чув, і по фотографіях видно: вольове розумне обличчя, акуратна борідка, зосереджені очі. У манері тримати голову — респектабельність благородного провінціала: типовий сільський інтелігент дореволюційних часів.

Ніколи він з нами не говорив про політику. І взагалі не читав нам моралі. Одне лиш постійно приказував: «Будь людиною». А що таке бути людиною — ми й самі розуміли. Я, наприклад, зробив для себе висновок, що для цього передусім треба люто ненавидіти і нищити геть нелюдів, недолюджів. А тоді вже люди самі розберуться, як їм без нелюдів жити.

Ми від батька ні з чим не крилися: як і при мамі, говорили при ньому геть усе. Він ні разу не заперечив

наших бунтарських висловлювань, не прищеплював нам вірнопідданих почуттів, хоч і дістав свого часу за бездоганне вчителювання у селі звання почесного громадянина Російської імперії, яку я, тільки-но зіп'явся на ноги, руйнував, скільки міг...

Багато часу й терпіння приділяв тато, щоб не тільки привчити нас до праці, а й прищепити пошану до неї. Чорної роботи для нас не існувало.

Бив він нас не часто й неохоче, але за брехню лупцював нещадно і жалошів у таких випадках не мав. Розбита каменюкою шибка чи зіпсована іграшка — все це було ніщо у порівнянні з несвоечасним визнанням своєї провини. Тоді вже пускалися у хід і ременяка, й віжки.

«Не брехати ніколи і не боятись нічого» — ось був його педагогічний девіз.

Добре пам'ятаю, як ми, з батькового відома, билися об заклад, хто піде один гупої ночі на цвинтар до розритої могили шукати козацьких скарбів. Ніхто з братів ані разу не програв і не виграв ні разу, бо ходили по черзі всі.

Долали свій страх ще й тоді, коли батько посилав нас шукати коня, який відбився в нічлізі й блукав десь.

А хвалив нас тато дуже рідко. Вважав, що хвалити за правду й сміливість — значить визнавати ці якості якимись особливими.

Батько й мати були мов два полюси у нашій родині. Він — суворість, вимогливість, фанатична нещадність до неслухів. Вона — сама лагідність, ніжність, безоглядне терпіння, щиросердне прощення.

Важко сказати, хто більше на нас вплинув — тато чи мама. Від неї успадкували ми любов до квітів, до музики, до щирої ліричної пісні. Від нього — здатність терпіти горе й біль, зціпивши зуби, глибоку пошану до народної, оповитої легендами старовини...

З однаковим захватом ми поралися на квіткових грядках, лікували пташенят, що випадали з гнізд, і вбивали безжально з шомполки качок та бекасів або, озброєні луками, гралися в русько-японську війну чи в індіанців.

З лука я, між іншим, стріляв непогано: стріли мої летіли часом кроків за сто.

Якось я надумав випробувати свій новий самостріл у кімнаті (надворі дощило). За мішень обрав бабусин

портрет. Нагородою від батька була ременяка. Зате два прямі попадання красномовно засвідчили високу якість мого «індійського лука».

А книжки! Задля них я все частіш і частіш відмовлявся від ігор... Спершу — Майн Рід, Жюль Верн, Купер. Потім — «Овод»... «Дядькова Томова хатина»... «Спартак», історичні романи...

Коли я востаннє був у своїх Шуманах, то ще знайшов на полицях зачитані до дірок твори Данилевського, О. К. Толстого, Сенкевича...»

Згадки про дитинство напливали одна на одну, немов бавилися. Невимушені, заздалегідь не визначені, вони легко виникали й мінилися, пропливаючи перед очима, як іграшкові суденця. Не дбаючи про якусь послідовність, я перекидався безконтрольною думкою то на се, то на те...

Ось прийшли до нас лірники. Їх привіз з Любеча дід Григорій. (Коли дід помер, вони ще трохи походили до нас, а тоді подалися десь-інде, на південь).

Я пам'ятаю обох: молодого і старого. Обидва рославі, обидва вусаті, обидва сліпі. Поводиря з собою не мали: добре знали усі тутешні стежки. Молодий співав басом, а старий дискантом: тоненько-тоненько.

Чи то бездонні тьмяні очі сліпців, які ніби вдивлялись у давнину, що про неї була їхня пісня; чи закурені їх постолі, які свідчили про стопапі стежки і дороги; чи предовгі сорочки з полотна, вільно пущені на такі ж домоткані штани, наче зійшли тії люди з лубочних картин; а може, особлива увага, з якою в нашій домі їх слухали,— не знаю, що саме, але щось їх для мене робило не просто сліпими старцями, а безсмертними свідками тих далеких подій, котрі жваво прозирали з їх дум — то запорозькою чайкою, що пливе напереріз яничарам; то шабельним двобоєм з ординцем у полиновім степу...

А ось я вперше скочив верхи на ще не об'їждженого молодого жеребчика і — гайда на водопій, до лісової криниці. Ще хвилину тому піді мною дрібним дрожем тріпотіло щось живе, непокірне, загрозливе. І ось охляло, пом'якшало: заспокоєне коневе тіло підкорялося, хребет наче увігнувся, піддався, й аж тоді я подумав: «Спасибі тобі, Каштанчику, що не осоромив, не скинув

привселюдно в пилюку» А потім спало на думку: «Ось чому кажуть про того, кому пощастило в житті: «Він тепер на коні...»

Я проскакав поза нашу садибу, хоч і довелося для цього зробити добрячого гака. Тато з мамою саме були коло хвіртки. Тато ледь помітно підбадьорив мене схвальним кивком голови. А мама аж метнулася до мене. Певне, подумала: «Боже, перший раз на коні... на такому коневі... без сідла...»

Я трохи стишив коня (дуже жаль стало мами) і спокійною риссю наближавсь до водопою. За кушами різьбленого глоду заховалася криниця. Ось уже видно й журавля, і оковане залізними обручами цебро, і краєчок щербатого, порослого мохом лотока.

Мій Каштан жадібно потяг нервовими ніздрями вологе повітря. Попросив води — заіржав. *Мій* Каштан: бо підкорився мені, визнав мене як наїзника...

Отут би мені у спогадах, як це було у житті, зупинити коня, спшитися, поплескати його по гарячих боках, поводити за вуздечку круг жолоба, щоб охолов, бо вода наче лід у криниці. Отут би на весь голос, щоб аж луна пішла яром, заспівати своєї улюбленої «Лугом іду, коня веду», — коли спогади мої поблякли, урвалися.

Ось чому так довго мерехтіння мовчало: Сидір зрадів, що зловив мене на дешеву принаду — збив мої помисли на дитячу ідилію. Мабуть, думає, що я за нею ховаю свій страх; що так боюсь небуття — на все дам згоду, аби не вертатися у його сліпоту, глухоту, бездиханність, німотність.

Я б, звичайно, міг, Сидоре, відповідати на всі ваші підступи демонстративним мовчанням. Але в тім-то й біда моя, Сидоре, що ви намацали мою ахіллесову п'яту, мій єдиний непоборений страх. За життя було: «Чи так, як треба, *живу?*» Після смерті: «Чи так, як треба, *прожив?*» Це не зневіра, а природна потреба — озирнутись і оцінити перейдене. Тільки дурні й невігласи задоволені собою.

Отже, «фарс і трюкацтво»? Пам'ятаєте, Сидоре, вперше я почув цей закид од вас за мій і Тьомкіна текст прокламації. На партійних зборах його розглядали після вашого. Коли небуття не відібрало в мене колишньої пам'яті, то я обидва пригадаю дослівно. Ось ваш:

«Товариші солдати!

Царський уряд і його вірні прислужники, поміщики і фабриканти, примушують вас воювати не за свої інтереси, а за їхні прибутки. Для цього експлуататори трукать вас шовіністичним дурманом патріотизму.

Вам, синам робітників і селян, повинно бути байдуже — хто в цій війні переможе: самодержавна Росія чи кайзерівська Німеччина. Ваша мати — революція, всесвітнє братерство народів.

Не слухайтеся своїх офіцерів, запроданців капіталу й царату! Виховуйте в собі почуття інтернаціоналізму! Пам'ятайте, що майбутнє людства на всій земній кулі — це світле царство труда!»

А ось мій і Тьомкіна текст:

«Товариші солдати!

За наказом головнокомандуючого до вас, селянського й робочого люду, приміняється огидний нелюдський засіб покарання — різки!

Різками волюють підтримати в вас дух покори й патріотизму. Різками царські справники, згідно з вищим велінням, шмагали наших селян, які домагалися землі й волі.

Солдати! Діти народу! Хто ж із вас дозволить принижувати себе чи товариша ганебною карою? Нехай ті, що живуть сльозами й горем народним, кують для вас нові кайдани, нові кривди. Ви дасте на це відповідь таку ж, яку дали наші селяни й робітники у славні дні революції 1905 року: «Ми цього не допустимо!»

Годі знущатися з нас! Годі калічити Росію! Ми не хочемо бути гарматним м'ясом! Хай живе дружба всіх народів! Землі і волі народів! Хай живе революція!»

Ще перед тим, як Тьомкін зачитав цей текст, ви, Сидоре, запитали присутніх офіційно-холодним, незадоволеним тоном — чому доручили писати листівку ще комусь, коли це було доручено вам. Я відповів, що ніхто нам не доручав, ми самі. Юрій підтвердив, але зауважив, що не завадить послухати ще один варіант. Тоді Тьомкін і зачитав. «Ну то як? Чий текст кращий?» — спитав Юрій у присутніх. А ви, Сидоре, і собі запитали його: «Хто вирішує — тільки ми чи й есери?» Юрій сказав: «Сьогодні в нас спільне засідання».

На тих зборах було троє есерів: земський лікар із Любеча та його жінка, вчителька, обоє вбрані «а-ля пейзаж»: він у холщевій сорочці навипуск, у чоботях, а вона у кухвайці, з селянською хусткою на плечах.

Лікар,— це видно було по його зневажливій по-смішці,— ставився до нас іронічно. Мабуть, не стільки за те, що ми були соціал-демократами, скільки за те, що — «жовтороті»: найстаршому з нас, Юрієві, було вісімнадцять. А лікарева жінка, та, навпаки, виказувала до нас щирі прихильність і навіть перед початком зборів похвалилась мені, що захоплюється брошурами Леніна.

Третя есерка, Оксанчина подруга, була переконана терористка і взагалі не визнавала ролі пропаганди в революційній боротьбі. Ідеалом її були традиції «Народної волі».

Цю Рогніду прозвали в гімназії «ріккі-тіккі-таві» за те, що вона, як мангуста на кобру в оповіданні Р. Кіплінга, кидалась на свою класну даму. (Ні давніше, ні потім я ні в кого з дівчат не бачив такої коси, буквально як у пісні, до пояса, й таких чорних очей, через які один заїжджий семінарист навіть вшався).

«Ріккі-тіккі» перша вихопилась, коли Тьомкін закінчив, і сказала: «Я не вірю в прокламації. Але все-таки ця, друга, мені більше до вподоби. Коли її хоч один солдат випадково прочитає, вона швидше йому дійде до серця, ніж перша».

— Мадмуазеля,— сказали ви, Сидоре (так, саме й сказали «мадмуазеля», очевидно, щоб підкреслити зневагу до інтелігентського народолюбства),— мадмуазеля милостиво благословила цей текст, я гадаю, тому, що вона далека від марксизму. На те вона й есерка.

Юрій нахмурився, зауважив:

— Ми зібралися тут, щоб спільно затвердити й розповсюдити антивоєнну листівку. Про наші розходження з есерами є можливість поговорити серйозніше і з іншого приводу.

Юрій сказав це спокійно й ввічливо, хоч видно було, що розсердився. Ось чого мені не вистачало тоді: мудрої терпимості до своїх опонентів.

— Чим же гірша моя прокламація?— запитали ви, Сидоре.— Хіба в ній є щось неправильне з точки зору марксизму?

— У ній немає нічого неправильного,— відказав Юрій,— але не знаю, чи малописьменний солдат відразу схопить у вашій листівці найголовніше: що йому не треба йти на війну. Навряд чи він зрозуміє, що значить воювати «за прибутки експлуататорів».

— Ні чорта не второпає,— підтримав його лікар,— мужикові треба про землю.

— Я щасливий,— сказали ви, Сидоре,— що есери разом з вами критикують мій текст.

— До чого тут есери? — не витривав Юрій.— Невже ви самі не розумієте: в другому варіанті є конкретний факт, конкретна зачіпка — різки. А у вас усе взагалі. Листівка б'є мимо цілі.

— Ви переконані, що різки — це факт? — запитали ви.— А чим це підтверджується? Може, є тільки формальний наказ головного командуючого, а на практиці ніхто солдатів не б'є? Тоді цей ваш «факт» обертається проти вас, бо виглядатиме для солдатів як вигадка.

— Оксана сама бачила покараного різками солдата,— сказав я,— він був п'яний, без шинелі, без шапки, стояв коло монопольки, рвав на собі сорочку й показував юрбі сліди від різок.

— Тоді я здаюся,— сказали ви, Сидоре,— якщо в домі Коцюбинських (збори й справді відбувалися того вечора в них на Сіверянській) усі так одностайно вважають, що головною небезпекою для сучасної Росії є наказ про різки, то я — пас. Однак залишаю за собою право вважати цю гру на почуттях інтелігентським трюкацтвом і фарсом.

Ось коли ви висрше кинули мені ці слова! А може, ви «трюкацтвом і фарсом» уважаєте і мою «лекцію» з вікна тюрми? Пригадаймо ж її.

У думках я давно привчив себе до тюрми: відтоді, як зробився революціонером-підпільником.

Примара смердючого кам'яного мішка мучила мене часом не менше, ніж Едгара По його манія бути похованим живцем.

Навіть ті, що знали мене близько, нізащо б не повірили в це, бо всі мене вважали безстрашним. Для цього вони мали підстави: вихований у спартанському дусі, я змалку відучився боятися собак, пожеж, норовистих коней, п'яних бешкетників, домовиків, нічного кладовища, батькового ременя, будь-якого фізичного

бою. Пізніше так само не боявся і «педелів», поліцаїв, божої кари, екзаменаторів, погромників з «Союзу Михайла-архангела». Зате страшенно боявся: коли батько чи мати хворіли; коли думав, що Оксана розлюбить мене і піде заміж за іншого. І тюрми. Заздалегідь готував себе до зустрічі з неволею, бо розумів, що мені її все одно не минути.

Підпілля в той час не було вже для мене романтикою, а тільки *роботою*. Термін «страждати за народ» дивував: страждання й обов'язок, як і Юрій, я вважав несумісними.

Під час роботи, в тому числі й підпільної, думав тільки про успіх. Зате у час відпочинку мимоволі вертався в думках до можливих тюремних страхів. І, звичайно, шукав порятунку від докучливих примар.

Найскладнішим було винайти собі якийсь «внутрішній щит», котрий міг би мене оборонити в тюрмі від депресії.

Твердо тримав у пам'яті розказане якось Оксаною про її матір. Віра Устинівна ще до шлюбу з Михайлом Михайловичем, року 1893-го, побувала за ґратами Чернігівської тюрми. Сидячи в одиночці, вона безліч разів повторювала подумки улюблені вірші: це допомогло їй зберегти гідність і мужність. Дехто приручав пташок, що випадково залітали до камери. Все це мені не підходило, бо відволікало від волі і мирило з неволею. Я ж боявся найменшого звикання до заґратного світу.

Як і кожен молодий революціонер, я волів собі мати когось за взірць. З легенди, що пахла дитинством, мене вавив Спартак. Ще ближчим по духу був Овод. Часом кликав за собою веселун Уленшпігель. Але найріднішим з усіх був старий Тарас Бульба.

Читаючи, гукав разом з ним: «Чи ти чуєш мене, синку?» І прив'язаний ворогами до дерева, охоплений зісподу вогнем, подавав своїм вірним воякам команду. І реготав по-козацьки воріженькам у вічі...

Реготав! Ось чого я повинен був досконально навчитися: реготати ворогам просто в очі.

Ловлячи себе на страхіві перед можливим ув'язненням, я все більш надії покладав на зухвалий той сміх, що врятує мене від зневіри.

«Хай з очей моїх на катів бризне сміх, запашний і гіркий, як полин мого рідного степу! Хай ошпарить мій жарт, крутий і солоний, мов косарський куліш».

Ось про що я мрію в кабінеті у слідчого, не забуваючи ні на мить, що хочу стати письменником, котрий мислить і в житті лише художніми образами.

Поміж мною і жандармським ротмістром — стіл на лев'ячих лапах, укритий зеленим сукном. Так і здається, що слідчий зараз візьме за шафою більярдного кия і вдарить ним по круглому, мов куля, каламареві.

Ротмістр сидить непорушно. Ще й очі примружив. Куняє? Відпочиває після нічної «пульки»? Чи готує для мене якусь пастку, хоче вивести з рівноваги цим тривалим мовчанням?

А нащо йому це? Обшук дав слідству те, що не дасть жодний допит, і тюрма вже нависла наді мною кам'яною загрозою. Щоб не думати про неї, знічев'я міркую: на кого більше схожий мій слідчий — на kota чи на пса? Мабуть, більше на kota. Від пса в нього тільки звичка принохуватись. А від kota — й жорсткі стоячі вуса, й оманно дрімотні очі, в яких раз у раз спалахують хтиві вогники ласуна-живоїда.

— Послуха-айте, Прима-аков, — розтягуючи жеманно слова, мурчить напівсонний ротмістр у котячі настовбурчені вуса, — все-таки ціка-аво: з якою мет-ою ви потра-апили вно-очі на базар?

Промовчати мені? Сказати щось грубе? Прозвучить як дешева бравада. Терпіти це можу бравади: коли бити, то діловито, у ціль. Уленшпігель на моїм місці неодмінно проспівав би ротмістрові образливу пісеньку: щось про kota, який потрапив у пастку для мишей. А Овод? А Бульба? І вони б насміхалися з нього. Після довгої паузи відповідаю:

— Я там гуляв.

Ця нехитра відповідь сама навернулася на язик, і я ще не встиг оцінити її вибухової сили.

— Гуляв. Я змалку люблю гуляти по нічному базару.

— Гуля-али? На база-арі? О дванадцятій но-очі?!!

Ротмістр насторожується. Від його дрімоти не залишилось і сліду. Очі кумедно розширилися і зробилися з хитрих дурними.

Коли б я викручувався, навіть мудро викручувався, усе було б, як і треба: слідчий ловить, а підсудний тікає. Він мене — за горлянку, а я — шалено пручаюсь: звична гра kota з мишкою — для апетиту. Але раптом:

«люблю гуляти вночі по базарах»?! Інфантильність чи глум?

Розумію: ротмістрові не хочеться припускати останнє. Та що ж це, мовляв, таке? Невже він справив на цього шмаркача таке враження, що той насмілився робити з нього дурня?! Отож, мабуть, краще прийняти це «гуляв на базарі» за підступний маневр...

— Ну-с, припустимо, я вам повірив,— каже він, забувши цього разу розтягати слова. Слідчий мов прицілюється, примружує ліве око, і я так і жду, що мовить: «Цю чорнилку — в кутню лузу праворуч!»

— А яким чином ви зустрілися з Тьомкіним? І ще з двома? Вони теж «змалку люблять» нічні базари?

— Випадково,— кажу я,— цілком випадково.— Тепер уже я свідомо підкреслюю відсутність елементарної логіки своїх відповідей.— Бувають же такі випадки у житті!

— А прокламації?

— Прокламації? — перепитую я, розтягуючи, як він допіру, слова.— Які-і прокла-ама-ації?

— Ті, що городовий побачив на м'ясних рундуках.

— А-а! Я теж їх помітив... Мабуть, їх наклеїв хтось інший.

— А у вашій валізці? Що знайдено під час обшуку в тій валізці, яка стояла під вашим ліжком? Ви забули? Може, спробуєте пригадати?

І слідчий картинно відкидає голову на спинку казенного крісла, увінчаного різьбленим орлом: чи не уявляє в цю мить, як за кавою розважатиме дамське товариство конфіденціальною розповіддю «антр ну» про те, як припер до стінки «закоренілого політичного вовка» неблаганними фактами.

Факти й справді не на мою користь: у валізці жандарми знайшли вісім штук прокламацій, таких же, як ті, що розклеєні були на базарі («Відозва до солдатів»).

— У валізці? — Даю йому можливість натішитися з удаваної моєї розгубленості.— У валізці? — Кашляю. Протираю окуляри. Мовчу. Нарешті ніби пригадую:

— Пістолет?

— А ще?

— Він у мене для аматорських вистав...

— А ще?

— Ще? Австрійський багнет... Я розрізаю ним книжки...

— Не клейте дурня!

— Йй-богу... Не подумайте, що я хотів тим багнетом проткнути государя імператора...

— Що-о?

— Або государиню імператрицю...

— Щеня!— сичить ротмістр.— «Проткнути!..» І як язик не відсохне!.. А листівки там були? Вісім штук? Звідки вони взялися? Святим духом?

— Не думаю... Не припускаю, щоб святий дух... А чи не здається вам, пане ротмістре, що тут замішана нечиста сила?

Хляпнула папка з моєю особистою справою (лише другий день після арешту, а папка вже грубенька!). На сьогодні — все: слідчий остаточно пересвідчився, що з нього сміються. Я й не приховую цього. Я на коні.

Настрій мені відразу погіршав, тільки-но під час перевірки особистих речей у мене відібрали книжки: Ленінову брошуру про народників і томик Дарвіна «Походження видів». Обидві — мої настільні, обидві — з дарунковими написами: перша від Юрія, друга від батька.

На мою вимогу — повернути книжки — до мене в одиночку, куди мене засадили до відправки у Київ на суд, з'явився власною персоною помічник начальника тюрми — хоробливий, миршавий чоловічок з пухким носом, розпухлим чи то від міцних напоїв, чи то від хронічної нежиті. Він уважно вислухав мене і сказав доброзичливо: «Це для вашої ж користі, месье Примаков».

Мене розсмішило це безглузде при наших взаєминах «месье Примаков», а його принижений, запобігливий тон викликав до нього суміш незлостивої огиди з жалем.

Я ж терпіти не можу, коли в мене викликає жаль той, кого маю зневажати й ненавидіти. І щоб геть відігнати той жаль, я вдаюся до грубощів:

— Коли б ви,— кажу,— навчилися не тільки конфісковувати книжки, а ще й читати їх іноді, ви б знали, що у відібраній вами брошурі пана Ульянова засуджуються царевбивці й взагалі індивідуальний політичний терор. Що ж тут незаконного?

Мій тюремник винувато посміхається.

— Чи, може, вас не задовольнив Чарльз Дарвін,— веду я далі свою саркастичну атаку,— може, волієте походити не від мавпи, а від райської птиці?

— Я, месєе Примаков, вельми мало читаю... П'ятеро дітей... Дружина хворіє... А служба,— і сторонньому видно,— самі неприємності. От і ви ображаєтесь... А я для вашого ж блага: ну що, як владика зажадає побачення з вами у камері? А тут — нелегальщина...

— Який ще владика?

— По суті, не маю права... Але що з вами зробиш? Дружина цілу ніч не спала, як почула про вас: допоможи... та допоможи. А що я можу?

— Про владика скажіть.

— Вона в мене родом із Шуманів. У вашого батька школу відвідувала...

— Я вас питаю: до чого тут владика?

Тюремник озирається на ковані двері, на стражника, що стовбичить за дверима,— його видно у вічко,— і півголосом каже:

— Шуманівський ваш батюшка добився до їх пресвященства учора, описав їм мадам Примакову в найліпшому вигляді: опора церкви, е-це-те-ра. Одне слово, коли настоятель не упреться, може, й суду над вами не буде: спокута перед всевишнім це вже й для мирського правосуддя — розгрішення.

Аж тут я зрозумів, у чім річ: замість каторги або тюрми — монастир? Новоявлений послушник Віталій, чи як там вони мене наречуть? Богородице-діво, радуйся? Миром господові помолимося? Яка ганьба! Який... нонсенс!

Звечоріло, а на думку не спало нічого втішного. Ну то й що, коли я рішуче відмовлюся? Самий факт, що мені *таке* запропоновано, наші недруги піднімуть на щит. Що ж мені зробити, щоб цієї пропозиції не було й у природі?! Ось коли тюрма навалилась на мене всією своєю залізною і кам'яною вагою.

На волі я б, напевне, щось придумав... На волі? Хіба я і тут не вільний усе, що хочу, вигадувати, все, що хочу, пригадувати?

«Воля»...— це слово не дає мені й хвилини спокою, виникає перед очима безліччю розмаїтих картин, збільшених пильною увагою, мов далека зоря телескопом.

Тільки тут, у тюрмі, я збагнув, що на волі — волею було геть усе! Все без винятку! І важливе, й третєорядне, таке, що про нього й не згадав би, якби не потрапив за ґрати.

Волею була карусель на Воздвиженському ярмарку: розмальовані коротконогі конячки й горбаті, схожі на верблюдів, слони. На них дітлахи, що мали від мами п'ятака, поважно каталися під звуки гармонії, а босоніг хлоп'ята, що не мали п'ятаків, крутили під помістом рипуче невидиме коло, і за це їх катали безплатно.

Волею був Казенний сад на горі понад лукою. Я любив там блукати. І Оксана любила. Іноді ми зустрічалися там, не змовляючися: навесні між столітніми дубами — фіалкові озерця курячої сліпоти й голубі ручайки незабудок. А нижче, в мокрій луці, отруйно зеленіла жорстка болотна трава (смикнеш за травинку — можна врізати пальця) і в ній мирне кумкання жаб.

Волею була навіть наша гімназія. (Ось уже чого б не подумав на волі!)

«Байці дуже пощастило на святій Русі,— сказав найкращий критик Росії, один з найсильніших умів її, Белінський...— Уже Ломоносов не раз виходив з ходуль псевдокласицизму і брався до пера байкаря. Але ніхто, як Крилов, не висміяв так і не викрив наших суддів неправих, лизоблюдів казенних, казнокрадів, лиходіїв, хабарників...»

Це я вголос читав нещодавно свій домашній твір на тему «Байки Крилова». Читав у присутності самого попечителя. Попечитель був близький до апоплексичного удару, червонів і сопів і кидав убивчі погляди на бідного нашого «чоловіка в футлярі», який дав нам цю тему: адже пан попечитель був на всю округу відомий як бувалий казнокрад і хабарник.

...А «ціцеронські бої»! Дві хвилини на підготовку, півтори — на промову. Експромт має бути дотепним, красномовним і відповідати злобі дня. Досі перемагав Іполит, ініціатор цієї гри. На останніх змаганнях першість узяв я. Тема: «Слово до людоїдів».

«О людоїди! Жеріть з апетитом і надалі істот, подібних до себе. Але ту подібність убачайте не в однаковій кількості органів зору і слуху або верхніх та нижніх кінцівок; не у функціях нутрощів і не в кольорі шкіри, а у спільності *ідеалів*, у гуманному ставленні до

ближнього й до людства в цілому. І тоді цивілізований світ гарантований від перспективи потрапити вам на вечерю...»

Волею були Шумани. А Шумани для мене передусім — моя мама. Ось вона зупинилась біля квіткової грядки. Нахилилась над нею, погукала мене й дивиться, дивиться... Ні в кого я не бачив таких заклопотаних і водночас таких добрих очей. (В Оксани очі теж добрі, але варто їй хоч трохи замислитися, і вони вже здаються суворими).

Мама нахилилась над грядкою: «А подивись-но, яке гарне зійшло... Недаром ми його поливали: віддячило».

Обід. Усі, крім неї, сидять, а вона стоїть з ополоником у руках, і перед нею парує в казані борщ. У неї і тепер такі ж, як і над грядкою, м'які очі, але більш зосереджені: відповідальний момент. Першому — батькові. Але і йому без тіні догідливості: ставиться до нього, неговіркового, похмурого, як до дитини, що має свої дрібні примхи. Його примха — удавати «главу дому», коли насправді душа дому — вона.

Мати насипає нам борщ у полумиски. Любимчиків нема — усім рівно, хоч у аптеці виважуй. Кожному до борщу (а хоч і до каші, до «шуликів», до вареників) — найдорожче за цим дружним столом: її усмішка, її щире «їж на добре здоров'я».

А ось зробила щілинками свої молоді сірі очі — просяє в голку нитку — щось лататиме, штопатиме. Раптом усміхнулась, мабуть, згадала... Що саме? Чи не те, як кумедно висів брат Вовка на яблуні, зачепившись за суху гілку штанцями, котрі вона оце лагодить? Очі їй від веселої згадки світяться так само, як, буває, уранці, коли будить нас: «Годі вам, лежні, уже й сонечко встало...»

Невже їй і справді завжди отак легко та весело? Якось підгледів: скорбота в очах, журба, біль. Мабуть, не мед — любити людину з такою суворою вдачею, як наш батько; мабуть, не раз розривали їй душу гризоти: моляться люди, а горя, неправди у світі не меншає! Мабуть, по-жіночому іноді щеміло їй серце, як подивиться на себе у дзеркало: блякне, щезає краса, на яку так ніхто й не намиливався по-справжньому. Над усе: над ніжність, над пристрасть, над потьмарені буднями мрії мала одну-єдину ношу — обов'язок...

«Варвара Миколаївна — це наше свято», — сказав один давній знайомий. Думаєте, Сидоре, легко це — бути святом для всіх? Щохвилини? Щодня? Все життя? Думаєте, Сидоре, її вміння ставати святом за велінням власної волі це теж «трюкацтво і фарс»? Адже, виходить, по-вашому, вона, змушуючи себе задля нашого доброго настрою робитися веселою, «грала роль»? «Не була собою»? «Придурювалась»?

З цього погляду наш суворий батько був куди цільнішою натурою: клопітно йому в школі, забутій властями і богом, неспокійно за долю дітей, яких важко вивести в люди на мізерному його грошовому утриманні, — от і ходить як хмара.

А кому було легше від того?..

Де ви, мамо? Ви молитесь?

Коли вона молиться, можна тихо ставати поруч неї і слухати: їй це анітрішечки не заважає... Хреститься, б'є поклони, дивиться з довірою в божий кут на святих — на цих мигдалеоких заморських дідів у чудернацьких одежах (як вони тільки розуміють по-нашому?!), і, наче до своїх кривних, довірливо говорить до них. Складе молитовно руки та й просить по-простому: «Господи, зроби, щоб Віталій не сварився так часто з учителями в гімназії, дай йому без скандалу перейти в шостий клас...» «Хай Бореньці батько пробачить за розбиту шибку і за те, що не відразу признався, я вже в нього відібрала рогатку...» «Омини шкарлатином Грицька, він і так у нас кволенький, а в Любечі почалась епідемія...» «...Не посилай нам дощу до Іллі, поки в полі жнива».

А, виклавши усі свої просьби, неодмінно закінчує, як в «Отче наш»: «І нині, і прісно, й навіки-віків — амінь».

Місцевий піп високо ставить мамину побожність, каже скрізь, що вона в нього найкраща парафіянка. Одного їй не може простити: чому діти не вчащають до церкви. Зупинить, бувало, мене, ще малого, й ну допитуватися: «Та невже тобі мати не казала, що божий дім оминати — це гріх?» Я відмовчусь, а тоді до мами в сльозах: «Мене батюшка гріхами лякав». — «А ти не бійся — казала вона, — не роби людям лиха, то й не буде гріха на душі».

Якось (я був уже гімназистом четвертого класу) мені спало на думку зробити з моєї мами безбожницю. Для цього, здавалося, були всі підстави: зачитувалась же вона Достоевським і навіть відлученим від церкви Толстим!

— А за що, власне, розіп'ято Христа? — запитав у я мами і чекав прописної євангельської відповіді, на яку в мене було мінімум з дюжину незаперечних спростовань. Але вона сказала: «За те, що був не таким, як усі».

Я надовго запам'ятав її відповідь.

На середину камери вийшла миша. Не вибігла, а вийшла і спокійно стоїть, втупилася чорними намистинками в носок мого черевика. Видати, мої попередники не кривдили її тут...

Ловлю себе на думці, що пустельники-ченці, як правило, приручали диких звірів, навіть гадів. Що й казати: з людьми найти спільну мову складніше!.. Ні, я не хочу бути пустельником і не хочу приручати звірів. Тупаю на мишу, вона неохоче тікає... То як же мені упередити філантропічні залицяння слуг божих?

А що, коли я надаремно хвилююсь? Може, мама й не пішла до владики? Ні, пішла. Наговорили їй усяких страхіть про військовий суд — і пішла.

Хто ж це перший додумався — запроторити мене в монастир — наш сільський піп чи владика?.. Намагаюсь відтворити в уяві діалог матері й преосвященного:

Він: Знаю про вашу просьбу від духовного пастиря вашого — просите полегшити судьбу недостойного сина... (Так і бачу: мама, почувши «недостойного», подивилася на нього з докором. Вона вже ніколи не простить йому «недостойного»). Благочестя ваше, Варваро Миколаївно, дало вам істинне право звернутися до святої церкви навіть у царині мирській, до якої вона не причетна: ви на це право заслужили...

Вона: Які вже там заслуги, владику! Молюся, бо вірую.

Він: Ще раз помоліться за грішного, і я помолюся, і коли нас всевишній почує... — Отут він і підкинув їй, мабуть, про монастир, мовляв, це єдиний рятунок від каторги, а то й від петлі. (Адже стаття, по якій мене судитимуть, формулюється так: «За свідомий підрив могутності імперії в умовах воєнного часу»).

А мама? Що ж мама?

Якби Юрій був поруч, він би порадив мені, що робити, знайшов би якийсь вихід.

Миша десь зникла, пірнула в нору. Обідає? Цікаво, чим? Тут, по-моєму, недоїдки не в моді.

Замість «вуглевої» електролампочки, яка вдень і вночі миготить у моїй камері трьома червоними волосками, уявляю над головою затишний абажур у вітальні на Сіверянській вулиці, три.

Згадав, що *волею* були й наші досвітки у Коцюбинських.

Ось один з перших таких вечорів: Юрій, Оксана і я. Віра Устинівна вже сказала «добраніч» і пішла до себе: мігрень. Тьотя Лідя мие посуд на кухні.

Висяча бронзова лампа, перероблена з газової на електричну, низько звисає над столом, і від барвистого її абажура на скатертину химерними тінями залягли, як на карті, материки і моря.

Юрій про щось думає, ледь погойдуючись у рипучій плетеній гойдалці. Оксана за столиком, де щойно ми пили чай, гортає якусь книжку. Мелодійно б'є годинник. Світ, повний по вінця катаклізмів і катастроф, здається мені в ці хвилини непристойно придатним до щастя.

— Як я жалкую, що не народився раніше... Що не народився Желябовим,— кажу я, звертаючись тільки до Юрія,— коли мені живеться занадто спокійно, так би і взяв себе за комір і як слід струсонував...

— Щоб нагадати собі про існування реального світу,— продовжує Юрій за мене,— а потім? Можна знову преспокійно пірнути в егоцентричну нірвану? Бог з тобою, Віталію! Ти ж не святенник, щоб винувати себе в усіх смертних гріхах, аби спокійніше грішити.

Цікаво, якої думки про цю тираду Оксана? Це можна було б прочитати у неї в очах: вони відразу ж темніють, коли вона «проти», відверто блищать, коли вона «за», і наївно округляються, коли їй не все зрозуміло. Але на Оксану я ось уже кілька днів не дивлюся під час наших «сімейних» диспутів. Не дивлюся тому, що тільки зустрінуся з нею очима, як починаю говорити якимсь ненатуральним фальцетом.

— Звідкіля це в тебе? — добиває мене тим часом Юрій при мовчазній підтримці сестри,— кому воно потрібне, це істеричне «самохапання за комір»? Спокійно

тобі, то й радій. Не бійся, не станеш свинею, коли маєш перед собою людську мету.

«Самохапання!» — це дуже смішно звучить! Ніщо мене так не вабить у Юрієві, як полемічна гострота. Розум, сердечність, мила зовнішність. Наче оце бачу його перед собою: у розстебнутій косоворотці, русявого... Цупке густюще волосся зачесане на акуратний бічний проділ. Над верхньою губою тільки-но почали сіятися світлі вуса. Очі великі, блакитні, м'які... Усе це може бути предметом неабияких заздрощів. Мені ж хотілось би одного: бути в полеміці таким же винахідливим і дотепним, як і він.

Правду кажучи, і я «по слово до батька не бігав». Якби ж мені ще й навчитися еднати яскравість його слів із залізною логікою, безжальність заперечень із умінням терпляче переконати свого опонента!

Юрій міг би, наприклад сказати мені зараз: «Не бійся, не станеш міщанином... обивателем... пустільгою... егоїстом» і т. д. А він сказав: «Свинею не станеш». Той же зміст, але гостріше у сто тисяч разів. І боляче вдарило, і причин для образи нема...

Я просто схиляюся перед його артистичною дотепністю. Кожен диспут із ним — мов дуель на рапірах. Кожна зустріч — нова сходинка до якогось відкриття.

Брат і сестра... Кого я з них більше люблю? Навіть коли б не закохався в Оксану, все одно і дня не прожив би без них (без них *обох*. .): без їх гостинності, лагідності, невимушеності, без їх благородного вміння відчувати насолоду — і коли щось для себе береш, і коли щось іншим даєш.

Б'є одинадцята. Оце прийду додому, чи то пак на чернігівську нашу квартиру, яку мати наймає в будинку Муринсона біля базару, і не буде з ким словом перемовитися.

Якби мама була оце удома, я б розповів їй усе про цей вечір: про Юрка, про Оксану, про Віру Устинівну. Мама як ніхто вміє слухати: не переб'є тебе й словом, але видно по очах, по виразу живого обличчя, що все це їй цікаво, що все вона близько до серця бере. Як це добре, що батько відпустив її з моїми братами до Чернігова, поки ми з Вовкою, перші гімназисти в родині, привичаємось до самостійного міського життя. А то намутився я без неї в гуртожитку.

Але ж мама з малими поїхала вчора днів на три до Шуманів провідати батька. Та й попрати ж йому треба — сам-один там zostався на хазяйстві. Вовка, мабуть, спить собі. (Він як засне, то хоч з гармати стріляй, не добудишся).

А Тьомкін (вони з Киселем квартирують у нас), той від одинадцятої вечора до третьої ночі неухильно читає. Встановив собі норму — 50 сторінок художнього тексту й 25 наукового — й не відступає від неї. Де ти тепер, Мотю? Пам'ятаєш цю нашу квартиру, яка привела нас з тобою на каторгу? Це ж тут ми друкували на гектографі листівки. А гектографа купили на гроші, зароблені в Статистичному управлінні, куди нас влаштував приятель небіжчика Михайла Михайловича на тимчасову роботу... Чи не забув, якими борщами нас частувала моя мати? А картопляні салати! А узвари!.. Батько мій акуратно постачав нам городину й фрукти... Знаю, друже, коли б ти почув, що я оце на годинку воскрес, прилетів би на крилах до мене, хоч і з Північного полюса! Ну, читай, читай свого Маркса, не заважатиму тобі балачками...

Залишається Кисіль. А який з нього слухач? Він, може, й кине свою «Печеру Лейхтвейса», щоб побалакати зі мною, але слухатиме недоброзичливо, із заздрістю. Та й взагалі — якесь боже теля. Тричі за вечір може спитати:

«А скажи, гімназисте: куди ставлять градусника хворій корові?» Та під хвіст же, Киселю, під хвіст! Невже тебе тільки цього й навчили в твоїм ветеринарнім училищі?

Досі я все Киселеві прощав: грубість, дурість, тупу самовпевненість. Переконавав себе — хлопчина з глушини, з чорнолісся, з покинутого богом болота Замглай, можна сказати, з самої гущі народу. А Юрко мене висміяв: «Який він народ? У пани пнеться на батьковому горбі. Мозолить собі мозок маніакальною думкою, як би його швидше вилізти «над» і сидіти, як цяця, на белебні... А ми з тобою — хіба не народ? А батьки наші — мій і твій — не народ? Хіба ж інтелект різнить хоч когось від народу? Навпаки: він ріднить нас із ним, робить нас свідомою часткою його душі, його крові й плоті...

(Як це добре, що є в мене Юрій! І як жаль, що ось уже понад два місяці не підводиться з ліжка: звалила

тифозна гарячка... А то давно б уже якось добився побачення, може б, і втечу з тюрми організував, то такий!)

...І знов наді мною затишне світло висячої лампи...

Оце прийду, і Кисіль неодмінно спитає: «Що? В Оксани своєї засидівся? — Він це не раз уже говорив. — Щастить тобі, Вітько, на благородних дівичь!» Ну й дивак! Хіба ж вона хоч трошечки схожа на «благородну дівичю»? Безстрашна, непосидюча, вона більше скидається на відчайдушного хлопчачка. Та нащо пояснювати це Киселеві? Якось сказав йому: «Між іншим, вона не дворянка». А він: «Усе одно не рівня товстоп'ятим, письменницька кісточка, на моєму Замглаї такі птички не водяться».

...Миша й досі обідає? Що за чорт: я вже скучив за нею! А чи не слід написати мамі, щоб не сміла ходити до цього владики? А коли вже ходила? То хай іще раз піде й відмовиться від чорноризної ласки... Ще чого схотів! Хто ж це дозволить передавати із в'язниці такого листа?.. Ось і миша. Бонжур! Як обідалося? Бачите, пані мишко, я вже почав призвичаюватися до ролі пустельника: родичатися із звірами. Почну з вас, а тоді перейду на барсів і левів...

Замружую очі й замість тюремної лампочки ще раз бачу легкий і прозорий, наче сні мого дитинства, розписаний абажур.

— Ми закисаємо в нашій провінції,— кажу я і скоса позираю в той бік, де Оксана відклала журнал, умочає сухаря в холодний чай і зі смаком обсмоктує. Наші очі зустрілись, я осікся й, звичайно, забалакав чужим тонким голосом, схожим на кукурікання молоденького півня. Отепер вона остаточно переконається, що я в неї закоханий, і вони з Юрієм подумають, що я вчашаю сюди тільки задля того, щоб іще раз подивитись на неї, жалітимуть мене за мою інтелектуальну обмеженість і безнадійне кохання.

Отак я картаю себе, а сам не можу відірватися від її карих очей. (Уявляю, як із нею носяться робітники взуттєвої фабрики, де вона керує марксистським гуртком! Головою ручусь, коли б у есдеків була хоч половина таких пропагандистів, революція наблизилась би до нас гігантськими кроками...)

— А я не відчуваю провінції,— каже Оксана,— може, тому, що мені часу бракує? — І несподівано підтримує мене: — Кожному хочеться бути таким, як Желябов і як Софія Перовська. Кожному, хто ненавидить тиранію.

— Їх дух,— каже Юрій,— я беру як дорогу мені спадщину. Що ж до діяльності... Це для нас, марксистів, азбучна істина, але ще раз нагадую: повторювати в наш час практику Желябова і Халтуріна — значить зраджувати революцію. Я розумію: для стихійного ентузіаста бомба, кинута в царську карету, має куди ефектніший вигляд, ніж глава з «Капіталу», простудійована в робітничому гуртку...

— Однак індивідуальний терор,— продовжую я,— не може об'єднати робітництво для свідомої класової боротьби...

«Я й без тебе це знаю»,— лізе мені на язик. І все одно чомусь жаль, що розвінчуються наївні ідеали дитинства, герої дитинства, саме дитинство... Як жаль!

— Ось, візьми на спогад про цей вечір,— каже Юрій. Надписує і подає мені брошуру, ту саму брошуру, що її в мене відібрано в тюрмі.

— Як? Ти й досі цього не читав?! — обурюється Оксана з притапаною їй прямодушністю, яку дехто помилково розцінює як нетактовність. Очі їй з докором округлюються: вона щиро здивована моєю відсталістю.

— Один наш знайомий чиновник,— кажу я, не виказуючи своєї образи, і дивлюсь цього разу просто в очі Оксані,— аж руками сплеснув, зачувши, що ніхто в Шуманах не літав на дирижаблі. Але дипломатично промовчав про те, що й сам на ньому ні разу не літав...

— Йй-богу, я цю брошуру читала,— забожилась Оксана,— навіть уголос робітникам читала... Значить, Віталю, вона для мене давно не «дирижабль», повір!

Думав, що Оксана за той «дирижабль» розсердиться, а вона розсміялася... Згодом зрозумів: почуття гумору в цій родині — надійний пароль. Без нього сюди ніхто не потрапить як *свій*.

За тюремним вікном щось загупало, заскрипіло: згори спроквола опускалася на мотузці заляпана білилом дошка. На ній стояли два малярі. Один з них, щоб загальмувати розхитану дошку, вхопився обома руками за надвірні ґрати мого вікна і... о, чудо! — воно прочи-

нилося. Зовсім трошечки. Малярам це не видно було. А я відразу побачив, що рама з одного краю відійшла на півдюйма.

Ні, я не збирався тікати. Обнесене муром тюремне подвір'я і сторожова вишка навпроти мого вікна не дозволяли про це навіть мріяти. Зате інші думки зароїлись у моїй голові!

Маляри відновили білилом надвірні ґрати за моїм вікном, і дошка з ними спустилася нижче. А я все стояв і стояв біля прочиненого на півдюйма вікна і жадібно вдихав морозне повітря, що невидимим струмочком точилося крізь щілини знадвору.

Аж ось мені зробилося холодно, і я, з силою потягнувши до себе хоч і невелике, та важкенне вікно, причинив його. Під ногами як свідки казематного чуда залишилися буйні лапаті сніжинки: на холодній підлозі вони не встигли розтанути.

«Як добре,— подумав я,— що саме в цей час у тюрмі дожидають інспекцію!» Коли я випадково почув про це, сидючи в кабінеті у слідчого, мені й у гадці не було, що цей інспекторський огляд приведе під моє вікно малярів, а вони наштотхнуть мене на щасливу думку, яку я здійснив другого дня.

Цілу ніч перед цим мені снилася втеча. По висячій драбині я, мов граф Монте-Крісто, спускався з ледь прочиненого вікна одиночки. Я спускався довго — аж до болю в кістках. (Мабуть, дався знаки арештантський сінник). Чим швидше спускався, тим швидше тікала з-під моїх ніг освітлена місяцем бруківка обнесеного муром подвір'я. Потім страшно бив барабан. (Справді, десь уночі гучно бив барабан). Під ногами хиталися факели.

Я розплющив очі: світало. Крізь ґрати пробивалася заграва. Босоніж я підбіг до вікна і як слід обдивився його. Забув сказати, що воно було не під стелею, як у більшості камер, а над самісінькою підлогою. Я смикнув його за ґрати. Воно піддалося, й утворилася щілина. Я всунув у неї плече і розширив щілину. Потім ще, тепер можна боком пролізти.

Тоді я заходився досліджувати двері моєї камери і знайшов на них закріплений гвинтами прогонич, яким можна було зачинитися зсередини. Сорок хвилин на болти,— я розхитував їх ритмічно, як коновал хворий

зуб,— і прогонич, осипаючи на підлогу давнолітню іржу, слухняно посунувся.

Аж тоді я вийшов (чи пак проліз) крізь віконну щілину в загратовану нішу і взявся руками за свіжофарбований прут. Ще вчора я уявив собі цю нішу академічною кафедрою.

Еврика! Ось він, рятунок, якого я вчора так уперто шукав: навряд чи хтось повірить у можливість постриження у монахи арештанта, що проголошує з вікна в'язниці крамолу.

План «лекції» був у голові, залишалося почекати, поки за муром з'явиться хоч така-сяка публіка.

Невдовзі вона з'явилася: першим побачив мене однорукий інвалід з «георгієм» на драній шинелі. Задержавши голову, він звертав на себе увагу нечастих перехожих. Хвилин за десять до нього приєднався якийсь п'яний маляр у заляпаній фарбою робі: може, один з тих, що спускалися вчора на дошці під моє вікно? Потім підійшов респектабельний бородань з парасолькою, а слідом за ним дама в чорній ротонді, з чорною креповою вуаллю, що спускалася їй на обличчя з капелюшка, укритого чорним гарусом.

Я стояв, притулившись спиною до свого прочиненого вікна, і час від часу посилав моїм майбутнім слухачам здаля рукою цілунки. Коли ж до їх малолюдного товариства пристало шість гімназистів і дві гімназистки, я звернувся до них з висоти своєї незвичайної кафедри: «Дами й панове!»

Аж тоді мене помітив вартовий на своїй смугастій шпаківні. Він ударив у дзвін і наставив на мене рушницю.

— Дами й панове! Я проголошую цю лекцію з вікна міської в'язниці, бо вважаю, що історія нашої благословенної богом імперії вимагає саме цієї, а не іншої кафедри. (В юрбі, чую, сміються).

— Арештанте,— кричить мені начальник тюрми, що прибіг на шалений дзвін вартового,— зараз же поверніться до камери!

— Поверніть мені книжки, і я підкорюсь.

— Я накажу, щоб стріляли!

— Ще з історії Карамзіна,— продовжую я,— всім грамотним росіянам відомо, що «земля наша велика и обильна, но порядка в ней нет...»

— Як у воду дивився,— на всю горлянку підтримує мене п'яний маляр,— немає порядку!

— Я викликаю солдатів! — загрожує начальник тюрми. (Він страшенно смішить мене — присадкуватий, з рудими баками, переляканий, безсилий щось зробити, бо камеру я таки добре замкнув ізсередини. Коли б замість шинелі й картуза з кокардою на нього нап'яти широкополого бриля і картаті американські штани,— викапаний плантатор Легрі з ілюстрації до «Дядькової Томової хатини»).

— Викликайте! — зневажливо кидаю я. Він зникає з подвір'я.— Дами й панове! Про те, що наша земля «велика и обильна», засвідчує офіційна статистика. Усі малоземельні селяни Чернігівської губернії мають орної землі одинадцять з половиною тисяч десятин. *Аж* одинадцять, добродіі! А місцевий поміщик пан Галаган, прошу, панове, уваги,— сімнадцять. *Лише* сімнадцять!

Чотири мордасті солдафони, відгодовані на тюремних харчах, стоять проти мого вікна, як почесний караул. І ось вони вже ціляться в мене.

— Тікайте! Ховайтеся! — істерично вигукує дама в жалобі й зриває з обличчя вуаль.— Вони вас уб'ють! Убили ж вони мою доньку! Повісили!

— Рахую до трьох,— попереджає Легрі.

— Ви маєте іншу інструкцію,— кажу я йому настільки голосно, щоб добре було чути за муром,— вам наказано приставити мене до Києва як небезпечного державного злочинця живим і здоровим.

Це правда, Сидоре: я міг би обійтися без цієї зухвалої лекції, бо, як виявилось, моя мати (як і слід було сподіватися!) категорично відмовилася говорити зі мною про монастир. І все-таки...

— Чорт з вами,— капітулював привселюдно розлучений Легрі,— я поверну вам книжки!

— Гіп-гіп ура — Примакову! — хором вигукнули гімназисти, й підкинуті догори картузи попадали до ніг родового, який щойно прибіг і шалено сюрчав.

— Я з приємністю повернуся до камери,— заявив я, пославши моїй вдячній публіці прощальний повітряний цілунок,— в усякому разі, вона мені більше пасує, ніж келія ченця, куди дехто збирався мене запрототирити!

Правда ваша, Сидоре: моя лекція не підняла робітництво Чернігова на повстання. І все-таки...

Хіба революція має право бути нудною!? Хіба вона здатна покликати за собою мільйони на жертви і подвиги, коли нею керуватимуть добропорядні знавці мудрих правил теоретичної бурі? Оті, що перестають бути мудрими, тільки-но стикаються зі справжньою бурею? Хіба «радість битви життєвої» можуть зрозуміти гагари?

Повірте, Сидоре, мені б дуже хотілося заслужити у вас хоч маленького чудодійного права на якусь корективу, на якусь зміну в моєму житті — заднім числом. Це так привабливо, Сидоре!

Визнавши цю лекцію «залпом по горобцях», я міг би від вас зажадати... ну, скажімо, інакшого розповсюдження прокламацій. Чорт же мене поніс на той клятий базар, коли Юрій попереджав: доручіть це комусь із нейтральних, не причетних до підпільної роботи. Але де там! Хотілося самопожертви, особистого ризику!

А на що я сподівався? Був певен, що наш йолоп, базарний городовий Шалупець, і цієї ночі буде п'яний, як завжди. А він протверезів — і маєте: «5 лютого 1915 року в місті Чернігові були знайдені прокламації, звернені до солдатів від об'єднаної групи соціалістів-революціонерів і соціал-демократів із закликком до припинення війни (язика зламаеш від цього стилю!) і до революційного руху...» (Тоді нам усе зійшло з рук, бо діяли розосереджено, по всьому місту, й не уночі, а серед білого дня). «...У ніч на 15 лютого такі ж прокламації були знайдені на базарному майдані городовим Шалупцем...» (Знав би я, що він тверезий, десятою дорогою обійшли б той базар!) «...котрий затримав чотирьох підозрілих...» А потім — обшук, а потім слідство і, нарешті, цей обвинувачувальний акт, який коштував мені двох років Сибіру.

А як би добре мені зараз було з корективою! Замість Сибіру — нові прокламації, може, й бунт в запасному полку... І все-таки я не можу, Сидоре, прийняти ваше обвинувачення: в тій «лекції» був не фарс, а мій «дух», була моя любов до підпільної роботи. Революцію мало знати. І розуміти також треба. Її ще треба *любити*.

Не криюся: велика спокуса — ще раз, бодай стисло, пригадати прожите життя. Однак я ніколи не думав, що це так огидно, коли звітуєш перед людиною або перед людьми, до яких, кажучи м'яко, не відчуваєш великої

пошани... А чи не могли б ви, Сидоре, переконати мене, що це я не перед вами звітую? Погодьтеся: бути в першому моєму житті непримітною трісочкою на шляху і зробитися після смерті його можновладним суддею,— чи не занадто карколомний стрибок, навіть для такого кар'єриста, як ви? Ну, ну, не ображайтесь, я забув, що всі заздрісники страшенно образливі: їм на кожному кроці здається, що хтось натякає на їх фатальну неповноцінність...

А може, до «фарсу й трюкацтва» належить і моя абанська заява, яка звалась «прошенням»?

Почнімо з того, що її подано куди слід після того, як я повернувся додому з Сибіру. Отож доведеться всі подробиці повернення відновити у пам'яті. Не хронологію, ні, не перелік подій, що відбулися на той час, навіть не опис моїх спостережень і вражень, бо не вів я ніколи щоденника, не увічнював подробиць свого життя.

Нехай собі спогади набігають у тім хаотичнім порядку, коли незабуте минуле стає ніби цяткою живої сучасності. Адже саме той «хаос» викида на поверхню найдорожче для тебе.

Ось садок Коцюбинських: знана мені змалку садиба біля їх чернігівського дімка.

У Красноярському краї, у каторжному моєму Абані, я гадав, що пам'ятаю той сад до найменшого кущика. А повернувся звідтіль і чомусь не впізнав. Не те щоб усе в ньому зробилось чужим за ці два з половиною роки, просто щось там змінилося для мене. А що саме — не знаю.

Одне здалося не таким гарним, яким було в моїх очах до Сибіру, друге, навпаки, немовби покращало. До чогось я збайдужів, а те, до чого був перш байдужим, хвилювало, зворушувало. Хоч би й оця стежка. Скільки років я топтав її, таку білу від річкового піску, таку затишну від густого лігуструму, яким її обабіч обсаджено, і не думав, не знав, що немає для мене у світі дорожчої стежки.

Дивлюся я на неї з вікна, закутаний у плед по самісінькі вуха, перев'язаний теплим Оксанчиним шарфом, і не помічаю, що нема на моїй стежці ні білого піску, ні лігуструму: ще ж тільки березень, і де-не-де лежить сніг у торішньому листі.

І як це я в Сибіру ні разу її не згадав?! А та клумба, що перед верандою, так і стояла перед очима. Тепер я байдуже на неї дивлюсь і не вірю, що й справді вона мене колись чарувала.

— Досить, застудишся.— Це Оксана. Вона кладе мені долоню на чоло, перевіряє, чи не підскочила температура, як учора. І хоче зачинити вікно. Я пручаюся: ще трошки!

Якби не підкошувалися ноги і не така страшна слабкість в усьому тілі, побіг би я зараз тією стежкою сам не знаю куди. Оксану за руку, а може, й на руки, як бувало колись, та й до паркана, і через, і далі: хіба ж вона, та стежка, має край і кінець?! Ну чому це я досі не помічав, яка вона весела й гостинна?

Бач, як грайливо збігає від сходів веранди в садок! А там по-хазяйськи розділяє його на дві нерівні частини: меншу, фруктову, й більшу, декоративну.

В Абані ця друга частина ввижалася мені непроглядними джунглями. А тепер аж чудно: купка голих дерев, купка голих кущів — оце і все?

В Абані, лаштуючись до сну в курній хаті на лаві, я з головою вкривався кожухом, аби не чути, як по шпаринах шарудять таргани, і відразу ж у безвість пірнав отой каторжний виселок. А натомість вияснявались: рідний дім, Шумани, гімназичне подвір'я, а найчастіше — садок Коцюбинських.

Аж поки не навалиться каменюкою сон, ув очах — то крилаті яблуні й груші, то черешні, що стоять поодиноці, обсипані ягодами, на зеленому моріжку. А зазирни трохи вглиб і побачиш низькорослий кизил та кременний волосський горіх.

Другу половину садка я любив чомусь більше. Чи не тому, що ми з Оксаною там частіше бували удвох? Клеми... Липи... Каштани... Ось дивлюся з вікна, з утвореного пледом кубельця, і питаю себе: та невже їх і спершу так мало було? Два каштани? Дві липки? А здавалося... Й біля паркана теж ніякі не хаші: два ясени... дві берізки...

В Абані, де й улітку природа не щедра на запахи, я жадібно пригадував пахощі цього далекого саду. Таємничо сховані у високій траві, хтозна-звідки пахтіли лісові непомітні фіалки... резеда... матіоли... конвалії... Вони пахли кожне по-своєму, і кожне в свій час, і всі разом — моїм першим коханням.

Мати змалечку нас привчала до квітів (я казав уже, що вона в них кохалась і навчала на них дітей розуміти красу). Але куди нам було до садка Коцюбинських!

В Абані, де природа на барви скупа, я не раз уявляв собі різноквіт їх маленького раю. Повернувся до нього — й не вірю: невже ж таки й справді на цей купі нерозмерзлий грудок, що була колись клумбою, знов побачу столітній мак, його пишні пелюстки, такі вогняно-червоні, що здається: доторкнись — опечуть.

...А мойсеїв куц! Ну й тонкий аромат випромінювала заморська та квітка! Михайло Михайлович привіз її з Капрі на честь Франкової поеми «Мойсей». Кажуть, посадивши її, з непокритою головою напам'ять прочитав весь пролог: «Народе мій, замучений, розбитий, мов паралітик той на роздоріжжі...» То невже я діжду — і ця квітка розквітне? І вербена — теж? І резеда? І тютюн? І нечесані панни? Стривайте... А як же звалася та біла краса, що лишалася між матіолами й тютюном? Така біла... білосніжна... Забув!

Тут голова мені пішла обертом — і незчувсь, як потрапив до ліжка, і не чув, як приходив пізно ввечері лікар. Не знав, що він знайшов у мене в легенях абсцес і признався: підозрює скоротечні сухоти.

Тієї ночі я марив. Мені снівся Абан. Наче ми з Тьомкіним розчищаємо від снігу дорогу, бо з повіту чекають урядника. З північного сходу люто дме низовик. Терпко нюють суглоби. Давить кашель: не продихнути од вітру.

«Що б мені Тьомкіну сказати,— міркую,— щоб він збадьорився хоч трохи? А то вже й лопату ледве держить у руках». Аж дивлюсь: між завоями — квітка. Нахилився, понюхав — пахтить! Жива квітка? На такому морозі? Біла-біла, як снігова кучугура... Де я бачив її? Ще раз понюхав і аж скрикнув: «Та це ж капріфоліум!» (Та сама квітка, назву якої щойно забув!)

Уві сні я зрадів і злякався і не смів доторкнутися до неї. Почав смикати Тьомкіна за рукав: «Подивись! Подивись!» А він позирнув і не побачив нічого, і лопата йому випала з рук.

А я чимдуж подався у виселок, стукав у вікна халуп, у кожне чорне, як прірва, вікно: «Гей, виходьте! На морозі розцвів капріфоліум!» Але жодне вікно не озвалося. А я сів на снігу і заплакав.

Насправді ж в Абані я ні разу не плакав,

Якось воно вийшло недобре: повернувся з Сибіру й не поїхав одразу в Шумани до батьків, а застрів у Коцюбинських у Чернігові. Хіба ж я знав, що мене звалить хвороба!

А проте можна було цього сподіватися: я ще в Абані почав кашляти кров'ю. Там не один я кашляв кров'ю: клімат суворий, харчі нікудишні, робота важка. Ще й ностальгія, ще й застудився на етапі, дарма що навесні було діло. У тюрмах в усі пори року холод собачий. Отож і схопив у Тульській пересильній на мокрій цементній підлозі плеврит, з нього все й почалось, а до лікарів не звертався. Які вже там лікарі, коли в околудку від усіх хвороб рятували сушеною м'ятою.

А все одно забивав собі в голову: «Не здохну, не здохну, виживу, переживу, доживу до свободи». А дожив, дістався додому — і маєте!

Я ще хворий. Одужую. Повільно одужую. Вередую, нервуюсь, і Оксана терпляче напуває мене з блюдечка молоком, як дитину. Щоразу, як вона до мене підходить, я кричу, щоб подалі трималась, бо ж відкритий процес (я вже знаю про це), ще заразиться. А вона мене слуха, не заперечеує і мовчки робить своє.

Оксана...

Якби з мене вийшов письменник (ця ідея мене переслідує все життя), героїнею мого першого *справжнього* твору була б тільки вона. Не порушуючи класичних традицій, я почав би з портрета. А портрета — з очей.

Я ще був гімназистом другого класу, коли вперше побачив Оксанчині очі, й вони так мене вразили, що, приїхавши на канікули в Шумани, я сповістив мамі мало не з порога: «Ти знаєш, у Чернігові є дівчина, а в неї такі очі...» Й осікся, а мама усміхнулась і сказала: «Це ж добре!»

— Пам'ятаєш,— кажу я,— це було ще до каторги, ми читали з тобою брошуру про природу кохання. Автор у ній називає найгрунтовніші засади для щасливого альянсу «двох цивілізованих індивідуумів різної статі». Ось їх перелік: «Спільність ідеалів... (як і в нас). Спорідненість почуттів і смаків (як у воду дивився!)... Взаємна фізична приязнь (не коментую)... Органічна потреба поступатися одне перед одним особистими звичками (я, наприклад, її відчуваю і в собі, й у тобі!)... Віра в те, що ні за яких умов одне одного не покине в біді».

Усе зійшлося, а погодитися із тим, що ми любимо «так, як у брошурі»,— огидно! Все у нас *таке й не таке...*

— Я любив тебе змалку,— кажу я,— але ніколи мої почуття не поділялися для мене на «дитячі» й «дорослі»: і тепер, як тоді, вони чисті й високі. Я люблю тебе *вірно*,— кажу я,— але не тому, що такі мої принципи. Вірність у коханні, породжену «принципом», я вважаю святенництвом. Моя вірність стосується тільки тебе, іншу жінку я б напевно міг зрадити. Я люблю тебе *легко*,— кажу я,— та нехай моралісти не тлумачать це як мою легковажність. Кохання, обтяжене докорами й клятвами, це не крила, а гирі: воно тягне на дно. Я люблю тебе *ніжно*,— кажу я.— Хоч мені часом здається, що ми з тобою надто розумні для любовного щастя. Найінтимнішим нашим признанням бракує необхідної в цей момент інфантильності, а почуття гумору не дає нам, бува, хоч би трошечки зробитись дурними.

І все-таки я люблю тебе ніжно. І не біда, що цю ніжність я тримаю на міцнім ланцюгу: все боюсь, щоб не злякати тебе, заговоривши не моїм, чужим голосом. Хай собі лежить на дні серця, а я прислухатимусь до неї, як до закутного цвіркуна...

Чортові класики! Вони з рота мені повихоплювали все, що я міг би присвятити тобі... «Слышу ли голос твой звонкий да ласковый...» «Зоре моя вечірняя...» «Печаль моя светла»,— це ж усе про тебе, про нас. І не тільки поети: Шуберт... Моцарт... Чайковський... Шопен. Ну, як вони могли наперед угадати, що в мене на душі, коли я... Ти щаслива, Оксано? Ти надовго запам'ятаєш цей день? Спасибі тобі, що ти так ніжно сказала: «А ти стаєш хвальком, «печеніже!»»

Пам'ятаєш, Оксано, той день? Я прийшов до вас просто з гімназії і збрехав, що пообідав удома. А ти не повірила й вимагала: «Признайся, що голодний». І коли я признався, ти вперше поцілувала мене. Ошелешений цим поцілунком («у щічку!»), я вискочив на вулицю й не знав, чим би мені вразити світ? Якраз кудись перегонили необ'їжджених коней. Один одв'язався, ставав дибки, іржав, публіка на тротуарах шарахалась. Я підбіг до нього, підстрибнув, схопив за вуздечку й, сам не знав як це сталось, опинився у нього на спині. Як колись непокірний Каштан, підкорився і цей, і я хвацько промчав на нім охляп повз вікно, з якого на мене дивились і ти, й тьотя Лідя, й Іринка, й Віра Устинівна,

У Оксаниних очах було все: зрілий розум і дитяча наївність, бунтівливість і лагідність, здатність покарати й простити. Тільки сліз не було. Сліз я в тих очах ніколи не бачив. Навіть потім, коли на її сильних руках помирали мої козаки або коли випроводжала мене у рейд, з якого я скоріше міг би не повернутися живим, ніж вернутися. А я ж добре знав, що я важу для неї.

Юрій, коли він ще не знав, що ми з ним породичаємось, якось сказав мені про сестру: «Її обранець матиме несхибний показник, чи зрадило його чисте сумління, чи ні. Тільки він хоч трошечки покривить душею — вона його кине...»

Оксану я не назвав би красунею: риси обличчя неправильні, та й ніс аж ніяк не античний. Зуби мала білі, широкі, міцні. Два передні зуби не сходилися щільно, і за це ми називали її рідкозубою. Волосся каштанове, кучеряве. З золотим тьмяним відблиском. Хоч і коротко острижене, воно завжди розліталось хвилями на її круглій голівці й завжди на нім майорів великий червоний бант... Ні, не було в ній «класичної» жіночності, яка на той час неодмінно пов'язувалась в уяві з чимсь блідим, хворобливим і кволим. Яка вже там кволість! Все міцне: шия, плечі, уся постать міцно збудована. Зате талія — тростинка, та й годі! Рухи жваві, поривчасті...

Вона була сліпучо-яскрава й дуже, дуже приваблива — з рум'янцем на обличчі, з добрими карими очима під чорними, круто вигнутими «татарськими» бровами. Навіть рідкі зуби надавали їй, здавалося мені, своєрідної принади... Хлопці бігали за нею з дитинства. Завдаючи мені перших мук ревнощів, тьотя Лідя дражнила її без кінця і Володями, й Колями, й Толями, й Борями. Оксана з ними усіма листувалась, коли була вже дорослою, не забувала дитячої прихильності. Ні, не дарма їй, ще маленькій гімназистці, співали: «Хто рідкозубий, того хлопці люблять...»

Няня Марина, та, що виховала всіх чотирьох дітей у Коцюбинських, погляне, бувало, на дорослу Оксану й здивовано похита головою: «Гарнюня! А таке ж, рятуй боже, народилося... Винесу її на вулицю, а чужі люди питають: «Чия це така негарна дитина?»

А можна було б розпочати портрета з її рук: маленькими міцними руками ставила на коліна старшокласників, Юркових товаришів...

Усі спогади про Оксану, що почув від її рідні, я записав би до свого першого *справжнього* твору. «Наша Оксаночка, як малою була, свої слова повигадувала: стоячі крохмальні комірці називала «обручниками»; замість «тато зачісує голову» казала «замітає голову»... Або: «Разом з Іринкою навчалася музики, слух мала гірший від сестри, а тарабаняла по клавішах відважно, бравурно... Від її гри вчителька Марія Миколаївна вуха затуляла... Аж не віриться, що Оксаночка в нас виросла такою великою скромницею». Або: «Помічницею нам ізмалку була... Ще й восьми не минуло, коли ходила по сусідах з відозвою, котру батьки написали до міської думи, щоб нашу вулицю освітили й забрукували. До кожного дому заходила й так сміливо та ввічливо зверталась до господарів, що всі підписали відозву, навіть ті, які від страху за свою репутацію жодних заяв не підписували...»

«До крамнички бігала по гас і за «марки» для водовоза платила...» Це од Віри Устинівни. А ось від тьоті Ліді: «Зберу всіх дітей, і сусідських і наших, поставлю їх парочками, та й до лісу — гайда. Квіти збираємо, жуків, метеликів ловимо. Оксана спритніше за інших все робила: впіймає гарного жука і напарникові такого ж допоможе знайти, щоб не заздрило. Усі хлопчики з нашої вулиці мало не билися поміж собою — кому з Оксаною у пару ставати...»

Вона дуже здивувалась, коли я показав їй заяву, й запитала: «Це жарт?» — «Ні, не жарт», — відповів я і не сказав більш ні слова. І вона теж не сказала про заяву ні слова, тільки здивовано знизала плечима. Оксана завжди отак знизувала плечима, коли була певна, що правда на її боці, але не певна, що зможе її довести.

А ще вона, мабуть, не хотіла зі мною сперечатися, бо я тільки-но звівся на ноги, а перед тим понад місяць провалявся у ліжку.

Я тримав цю заяву в руках і не знав, чи покласти її назад, до кишені, чи порвати на очах в Оксани. А признатися, чому я її *так* написав, не наважився. Звичайно, вона була певна, що я просто «вперся». Це зі мною і перше бувало, і вона вміла-таки подолати мою впертість невблаганною логікою. А тут сам бог велів поставитися до мене поблажливо: каторга... хвороба... зіпсовані нерви...

Бідна Оксана! Хіба ж вона знала, що в Абані я на якийсь час захворів на чудні забобони: щось собі загадував і на крок не відступав від загаданого.

Жаль, що я їй тоді не признався, вона б зрозуміла. Я б їй сказав: коли змучена людина почуває, що нерви здають, вона повинна спиратися на двох останніх рятівників: на почуття гумору й нестримну фантазію.

«Сер,— сказав я Тьомкіну з театральною гречністю,— сер, чи не могли б ви, розмовляючи зі мною, ілюструвати свої думки менш рішучими жестами». Це замість: «Ану, не розмахуй руками. Хіба забув, що нас з тобою скуто одним ланцюгом і що ти не на трибуні, а на каторжнім тракті!» «Сер...» І Тьомкін до мене вдячно всміхається.

«Сер,— сказав мені Тьомкін, коли ми вже рік пробули в Сибіру,— не позбавляйте мене насолоди розтягувати надовше цю приємну роботу (ми пиляли з ним грубезний кедрач), не смикайте так часто до себе пилу». І я з жахом відчув, що традиційний жарт не смішить мене. Значить, мачуха каторга, відібравши у нас волю, добирається й до нашого гумору.

Отоді я вдався до другого рятівника: до фантазії. Наказав собі: «Поспіль десять разів промугикай під носа «Средь шумного бала» — і щоб ні слова, крім цього романса. Тоді будеш менш кашляти». (Кашель мене мучив на морозі страшенно).

— Примаков!

Я мовчу. Я веду своє далі: це ж десятій, останній раз!

— Примаков!

— Примаков!!

— Примаков, Примаков!!

— Примаков, ти оглух?

Каторжанин із карних (зарубав полюбовницю) Яшко Чепіга, зляканий не на жарт моїм упертим мовчанням, підходить до мене впритул і кричить просто у вухо: «Ти мене чуєш чи ні?» Я безгучно доспіваю: «Но кажется мне, что люблю». Він усе ще стоїть.

— Ну, чого тобі?!

— Дай закурити.

Я даю.

— А чого ж ти мовчав?

Я сміюсь. Торжествую: десять разів, як задумав, проспівав, і не озвався, і ні разу не кашлянув: чи ж не чудо?!

Так було і з заявою. Тільки-но дізнався, що в Пітері революція, що немає царя, того ж вечора хтозна-чому настрочив це «прошеніє». Загадав: коли й справді подам його, не змінивши ні слова, все зі мною буде гарзд: дістанусь додому, не дам дуба по дорозі (я вже почав тоді кашляти кров'ю), візьму з Оксаною шлюб, стану письменником...

Я подав цю заяву 10 квітня. Уявляю, як здивувався наш переляканий «всеросійським бунтом» директор! Адже це було не імперативне «поновлення в правах», схоже на революційний декрет, а щось таке, ніби в Росії нічого не трапилося:

«Директорові
Чернігівської хлоп'ячої гімназії
панові Єленевському
колишнього учня Примакова В. М.

Прошеніє

Року 1915-го Київський військовий окружний суд мене засудив до позбавлення прав і заслання у Сибір за державний злочин, через що мене й виключено з 7-го (паралельного) класу Чернігівської хлоп'ячої гімназії. Завдяки амністії, проголошеній Тимчасовим урядом, мене поновлено в усіх громадянських правах і повернено з заслання на батьківщину.

Воліючи довершити свою освіту, маю честь просити Вас зарахувати мене до складу вихованців довіреної Вам гімназії...»

Прочитавши це, думав я, пан директор неодмінно згадає ще один документ:

«Директорові
Чернігівської хлоп'ячої гімназії
Імператора Олександра 1-го Благословенного
дійсному статському радникові
панові Єленевському

Цим сповіщаю, що стверджую постанову педагогічної ради від 20 лютого року 1915-го про виключення з звіреної Вам гімназії учня паралельного відділу при

сьомому класі Примакова Віталія, засудженого Київським окружним військовим судом...»

І, зіставивши лист попечителя з моєю заявою, відчуваю всю іронію мого прохального тону: адже «бунтаря» і «крамольника» відновила у правах революція!

На заяві стоїть: «Задовольнити прохання». Абан позаду. Сухоти позаду: на диво лікарям, процес у легенях чудодійно швидко припинився.

«Задовольнити прохання»... У цьому навскіс поставленому каліграфічному написі я вбачаю перст долі: осідаю в Чернігові. (Не тікаю з арени борні, а поступаюся місцем для інших, здоровіших, менш битих бідою). Беру Оксану за жінку. (Вона згодна). Починаю писати белеґризовані спогади про дитинство і юність, про мій клятий Абан. Мабуть, писатиму від вигаданої особи: від своєї — нескромно. Хочу, щоб мій герой був взірцем для молодого покоління. Мені скоро двадцять, і я вважаю себе вже «підтоптаним». Він, той ідеальний герой, не матиме й половини тих вад, які має його автор. В усякому разі, я посоромився б нагородити його забобонами!

Ну, і вчуся: завершую гімназичну освіту. Програма-мінімум — викладаю десь у сільській школі. Програма-максимум — професіоналізуюсь як літератор...

З вершини коліншньої своєї загибелі бачу, як з вишки, все своє життя — від і до. І кожен його етап — від і до: ось цим він почався, а цим закінчився. То чому ж, відродившись, не беру до уваги своєї обізнаності? Чому наново переживаю кожен день як непізнаний? Може, через це не старіє і людство?

Полудень квітневого дня. Скоро травень. Сиджу в плетеному кріслі на ганку і дивлюся на яблуні, на рясний їхній цвіт. Не згадую. Не мрію — *одужую*.

Почуваю себе в цій будиночку, як колись у дитинстві під час грози в курені. (Батько поночі взяв мене з собою, щоб допоміг йому розшукати коня, а тут ударила раптова гроза. Він наказав мені сховатися в чабанському курені, а сам пішов по коня. Я сидів на соломі, у темряві, й крізь плетені стіни куреня бачив блискавки і чув шелест зливи. Не нудьгував, не боявся, не думав

ні про що, тільки знав, що мені тут *добре*, і з цього радів).

Так і тепер: десь в окопах солдати читали наші більшовицькі листівки. Спинаясь на жилаві ноги друга революція, яка вибухне в жовтні. У повітрі пахло кров'ю липневого розстрілу, яка ще не пролилася.

А тут з етажерки на мене дивилися мирні бюсти Бетховена й Моцарта; красувалася скринечка з грамофонними голками; віддзеркалювали сонце японські вазончики; усміхалися гіпсові дитячі голівки, а над ними біліла мармурова скульптура, про яку нібито Оксана, як була ще малою, сказала: «Ой, який гарний янгол!» А Михайло Михайлович їй: «Це не ангел. Ангелів на світі нема. Це просто жінка з гусячими крилами».

«Задовольнити прохання»... Резолюція директора не наче гіпноз: нездатна щось змінити в історії, вона одного лиш мене якимсь чудом рятує від недавніх страховищ і від завтрашніх бур — бубонить, як у шибку краплинами дощ: «Ось ти й знов гімназист... гімназист... гімназист», мов нічого не сталося.

Дивлюся на клумбу й не почуваю себе ні Прометеем, ні Спартакoм, ні Данко. Я — звичайний дев'ятнадцятилітній юнак, який відбув каторгу, але не знає ще жінки. Ночі мої повні запізнілих палких сновидінь, а дні — книжкового гурманства.

«Гімназист»... Усе було як було, тільки збито з фасаду гімназії двоголового орла і по буквочці виколупано — «імператора Олександра 1-го Благословенного».

Я поволі одужую. Я не впився ще ні здоров'ям, ні коханням, ні волею... А тим часом дивлюсь на розквітлий садок і пірнаю думками в майбутнє з легковажністю мандрівника, який залишив на ночівлі і плащ, і торбинку з харчами.

Ронять цвіт мирні яблуні. Ще кілька таких сонячних днів, і на грядці білим цвітом розцвіте капріфоліум.

— Ану, перевір! — простягаю Оксані підручник історії.— Ось ці чотири сторінки... До «Солонових законів».

Дивлюсь на цвіт яблуні й, мов читаю по ньому, переказую напам'ять усі чотири сторінки.

— Можеш їх вирвати, Оксано: вони вже мені непотрібні. (Бач, Абан не притупив мені пам'яті).

— Ану, й це переві́р.— Тепер у неї в руках «Іліада». Відкарбовую без передиху врочистий, як сама стародавність, гекзаметр.— І це можеш вирвати.

Оксана сміється:

— Ти стаєш хвальком, «печеніже»!

«Печеніже»... Вона й раніше вимовляла це прізвисько якось особливо інтимно. Але зовсім не так, як тепер, коли ось уже кілька днів тому стала моєю дружиною.

Я кажу:

— Як нам добре! Правда ж, добре? — А думаю: «І спокійно й тривожно. Мабуть, більше.— тривожно». Але це ще не тривога розлуки: ми про неї не думаємо. Ще не отямилась від ночей — цих безлюдних пустель, де нікого, крім нас; від овіяних страхом пробуджень: «Ти ще тут? Це не сон?!»; від наївної вдячності рідним, друзям, знайомим, перехожим на вулиці, живим і мертвим, і ненародженим, яблуням, і мака́м, трояндам, і горобцям, і хрущам, і метеликам,— за що? Бозна за що! За те, що ми разом, що ми такі, як ми є, що кохаємо, згадуємо, віримо й не збираємося до самої смерті звикати до нашого щастя.

Чи ж давно я був певний: начитайся книжок про кохання і — навіщо кохати? — все знаєш. Начитався, і — що? Спробуй-но, уяви собі море з полотна мариніста!

— Ти не знаєш, Оксано, чому ми так мало говорили з тобою про нашу любов? Слів банальних боялися? І дарма! Коли інші про це — ох, банально. А *своя* банальність така, наче ми її вперше придумали...

Відтоді у вашім домі я на все життя собі дістав «печеніга»...

— Ні,— каже вона,— ти все-таки стаєш хвальком, «печеніже»...

— Помилаетесь, донно Оксано! Просто я після абанської духовної темряви трохи сп'янів біля хмільного джерела пізнання!.. Між іншим, з усіх книжок, що ви з Юрієм посилали мені у Сибір, начальство дозволило тільки одну: «Легенди про Христа» Лагерлеф. Розбуди мене серед ночі — перекажу від рядка до рядка все, що там є: про волхвів, про Сибі́ллу, про Ірода... По суті, євангеліє... А як талановито написано! Каторжна цензура й не второпала, що чудесні етапи Христової біографії Сельма Лагерлеф еретично охрестила... «легендами»!

За два роки животіння на в'яленій рибі мені й разу не приснився біфштекс. А улюблені книжки — сто разів! До фізичного відчуття уявляв собі, як торкаюсь їх твердих і м'яких палітурок, як вдихаю запах їх пилу й друкарської фарби...

Мама навіть трохи образилася: коли ми оце нещодавно приїхали з тобою у Шумани, я й почоломкатися не встиг з усіма — кинувся до книжкової шафи, наче тут у вас мені мало книжок!..

— Знаєш що? Я вже вивчив усіх римлян і греків. Ходім на екскурсію!

— На яку ще екскурсію? Скоро покличуть обідати.

— Ну то й що? Нє виходячи з дому...

Беру здивовану Оксану за руку і веду по кімнатах.

— Увага,— говорю я тоном музейного гіда,— перед вами їдальня в будинку письменника Коцюбинського. Крім того, що в ній багато років поспіль обідав славнозвісний український письменник, тут молоде світило — Віталій Чернігівець (справжнє прізвище Примаков), автор ста трьох томів неопублікованих мемуарів, познайомився з майбутньою своєю дружиною, коли їм разом було двадцять років...

— Яка древня історія! — жахається Оксана.

— Не така вже і древня...

— В усякому разі, мені здається, що минуло сто років.

І я подумав: мабуть, ждати мене з заслання їй було важче, ніж мені там поневірятися.

— Уявіть собі,— проводжу далі я тим же тоном, немов переді мною юрба екскурсантів,— яке враження справила на хлопчика, вихованого в глухому селі, ця розкішна трапезна,— і, зробивши паузу, обводжу очима вельми скромну кімнату з облупленими старенькими меблями, побляклими від частого прання фіранками й давно не фарбованою підлогою.— Тут до кожного прибору подавалася білосніжна серветка,— веду далі я врочисто й захоплено,— тоді як у Шуманах дітям клали на коліна посудного рушника. Поруч з серветками, такими чистими, що ними страшно було витерти губи, були підставочки для ножів та виделок...

— А на корках до пляшок,— додає патетично Оксана,— були чарівні скляні ведмедики...

— І під час обіду,— не відстаю я,— всі пили не якусь там домашню слив'янку, а магазинний портвейн!

— А коли не було грошей, то пили хлібний квас,— коригує Оксана.

— Мов Аладін на казкові скарби,— веду я далі,— дивився той селюк на позолочені сільнички та перечниці, різьблені дерев'яні ложки для салатів, фігурні щипчики до цукру й печива, таці всіх розмірів і всіх кольорів.

— Ви ще забули сказати, маестро,— вставляє Оксана,— про фаянсові дощечки під салати з городини...— І додає звичним тоном: — Усе це зараз стоїть у буфеті. Мама стомилася, я не маю часу, а тьоті Ліді в нас більше немає. Батько ладен був улізти по вуха в борги, аби стіл був як слід сервірований. Щодо побуту він у нас був страшенний педант...

— Тоді,— пропоную я,— згадаймо тьотині Лідині страви тих вікопам'ятних часів, і огляд їдальні на цім буде завершено. Оголошую конкурс: хто більше згадає, той сьогодні не має посуд.— І вигукую: — Струдлі!

— Мазурки! — підкидає Оксана.

— Лазанки з сиром!

— Лазанки з шкварками!

— Книші!

— Вареники!

— Пампушки з часником...

— Не вгадали,— уриває конкурс Віра Устинівна, входячи до їдальні,— з мене кухар поганій. На обід буде манний суп і макарони в томаті.

Вона сповіщає про це так серйозно, наче викладає у школі урок. Стоїть перед нами неусміхнена, стримана, скупа на міміку й рухи, педантично акуратна, в улюбленій своїй фланелевій блузочці й довгій чорній спідниці. Поглянувши на неї, мало хто здогадається, яка вона в нас чуйна і добра!

— Віва макароні! — вигукує Оксана.

— Віва Капрі! — підтримую я: адже саме з Капрі привіз колись Михайло Михайлович рецепт цієї страви, яка тут стала фамільною: макарони в томаті.

— Експерсія триває,— шепчу я Оксані й веду її в кабінет Михайла Михайловича, де все залишилось, як за нього було.

— Потримай-но драбину,— прошу я Оксану,— давно мрію подивитися, що там на горішніх полицях. Яюсь цілу ніч в Абані не спав, силкувався згадати, які там книжки... І не бійся: не впаду, я вже твердо стою на ногах. Це що таке? Якісь коробки... Ух, який пил! Он воно

що! Подивись: маскарадні костюми! Пам'ятаєш? П'ять років тому, на масниці, ми об'їздили в них усіх знайомих... Ось моя шапка смушева... Я тоді був у цій шапці й у козацькій чемерці. А це Іринчин накрохмалений очіпок: вона голландчкою була... А від твого костюма залишився тільки уламок весла... Ось він, шматок папьемаше... Ти ж тоді вбрана була гондольером... А що за коробками? О-о! Мое вам «бонжур», мадам Желіховська! «Любовь правдой крепка»... Яка симпатична пошлятинка! — бідну грузинку-сирітку пригріла баронська родина, і — о щастя! — виявляється, Крігери не когось годували, не якусь там чабанську дочку, а грузинську княжну! Коли б я писав для дітей, то тільки так, як Марк Твен... Хоча ні: є ще Мало... Що ти робиш тут, малий голодранцю, серед лордів фаунтлероїв і голубих чапель? Ага, тут є й твої друзі: Гек Фінн!..

Гортаємо пожовклі сторінки, що солодко пахнуть тліном і нашим дитинством, безповоротним дитинством, вічно милим дитинством, тією порою, коли ми все можливе робили, щоб воно швидше скінчилося...

Жартуємо, сміємося з бозна-яких дотепів, чхаємо від книжкового пилу, а вже Віра Устинівна нас кличе обідати. А невдовзі й вечерея, і збіжить оцей день, ще один день, який відмежовує нас од війни і розлуки. Зупини його, зупини!

Та невже ж ти, Оксано, забула — як нам мало зосталося таких лагідних днів! Ти ж це знаєш, Оксано! Як і я, з лихої Сидорової волі ти повторюєш тепер своє перше життя, і для тебе несподіванок у ньому бути не може. Ну, я винен, я забувся, я сп'янів од повернення з каторги... А ти? Присором мене за мої теревені, нагадай: на порозі — розлука...

Мовчиш? То й тебе не вмудрило нічим наше друге життя? То й ти в ньому повторюєшся, як у дзеркалі?

Чуєте, Сидоре? Зрікаюся спогадів! Повертайте мене назад у моє небуття. І самі сушіть собі голову над природою моїх поразок і звершень у першому житті. Або дайте спромогу щось змінити у другому. Може, я передумаю і не схочу бути воєначальником. Даю вам можливість не мучити себе зайвою заздрістю і уявити мене звичайним учителем. Або рядовим літератором. *Рядовим*, — хоч тоді ви дасте мені спокій? Щоб не було після моєї смерті ні вулиць мого імені, ні пароплавів, ані шкіл, Згода, Сидоре? І коли ваша заздрість і насправ-

ді магічна,—вдовольніть мою просьбу. Хочу лишитися назавжди у Чернігові! Не хочу бути воєначальником! Буду літератором! Чуєте? Тільки не питайте мене, не смійте зараз питати, що буде з Україною, коли сюди придуть німці... білогвардійці... гайдамаки... петлюрівці... І не нагадуйте мені про Юрія, бо саме в цей час іде мені з Пітера його лист, прочитавши якого, я стану тим Примаковим, який так вас дратує... Отже, як заведено у народних казках, тричі загадую:

«Хочу лишитися з Оксаною в Чернігові, хочу стати учителем або рядовим літератором...»

«Хочу залишитися...»

Йде з конвертом у руках Віра Устинівна. Пізно! Я не встиг, я не встиг...

— Лист від Юрка,—тихо каже вона й простягає мені розпечатаного конверта.— Власне, це тобі, Віталю, хоч і на мое ім'я: нам з Оксаною тільки привіт...

Я жадібно читаю, і тихий цей дім на Сіверянській вулиці, три, більш не здається мені рятівним куренем. Ну, який же він тихий? Чи ж не тут за життя Коцюбинського походжали під вікнами царські шпиги, а під час обшуків нищпорили по кімнатах жандарми?

А в них під носом респектабельна Віра Устинівна нищила й ховала «нелояльні» рукописи, заборонені брошури, листівки...

А бліда від страху тьотя Лідя тремтіла на кухні, бо давно вже віддала свого паспорта безпаспортній своїй сестрі Ользі, на яку полювала поліція.

Який же він тихий, коли тут після смерті Михайла Михайловича не раз і не два відбувалися партійні збори підпільників?

Який же він тихий, коли в ньому тепер оце готуються до походу два члени більшовицької партії: ваш покірний слуга і Оксана...

Пізно, Сидоре, пізно, я не можу використати дане мені право — щось змінити в повторному своєму житті, бо читаю листа з революційного Пітера.

Він, той лист, уже зробив своє діло: урвав мою чернігівську паузу, самою своєю появою перекреслив обидві заяви: й ту, на якій навкіс стояло «Задовольнити прохання», й ще не подану:

Директорові Чернігівської
хлоп'ячої гімназії
громадянину Єленевському
учня VII класу Віталія Примакова

Указом Тимчасового уряду мені, амністованому політичному в'язневі, надано відстрочку від призову на військову службу до 1 червня 1917 року. Бажаючи довершити свою освіту, прошу не відмовити мені у видачі посвідки про те, що я дійсно перебуваю учнем гімназії, для пред'явлення цієї посвідки воїнському начальникові з метою надання мені подальшої відстрочки від військової служби...»

Усе буде інакше. Що тут, Сидоре, вдієш? Лист у мене в руках. Він — реальність. І, діставши його, я не можу — розумієте? — *не можу обійти його*, обійтися без нього, без усього, про що там є, — без Ленінових Квітневих тез (справжня пролетарська революція ще не відбулася, але має відбутися!). Без Юркових особистих порад (нелегко після каторги й хвороби включатися в партійну діяльність!). Без Революції. Без моєї Революції, що не вважає за доцільне обійтися без мене і не зважає на моє хвилиenne бажання спостерігати з тихого ганку білий цвіт капріфоліуму...

Частина друга

Ось ми й зустрілися з тобою, Оксано. Через стільки років, хоч і незримо, але знову спіткаємося. Пам'ять друзів про нас і та вже почала пригасати, а ми знову стрінемося. Це єдине, що я виговорив у своїх чудодіїв: повторити у думках *себе* так, аби хоч хтось із близьких мене чув. Із найближчих на світі. Ти і мати. Спершу ти, потім мати. Мені так буде легше подивитись на себе, як каже мій Сидір, із *вершини мого небуття*. А насправді: хіба ж це небуття, коли ви з мамою мене почувете? Ти ж мене чуєш, Оксано? Чуєш, чуєш, я знаю. Хоча й не відгукнулася голосом, а я знаю — почувала. Інакше я не міг би й слова більш вимовити і кроку зробити по затуманеній країні минулого...

Правду кажучи, я ніколи не вірив, що ми з тобою, як усі, помремо, хоч і був переконаним матеріалістом. Шкода, не домовився з моїм чародієм — по скільки це років нам буде з тобою у другому нашому житті. Адже мені було сорок, коли я загинув, а ти померла двадцяти двох. Ну та добре, якось знайдемо й тепер спільну мову, хоч і не будемо, як спершу, однолітками.

Цікаво, невже й після небуття, коли б тобі дати голос, ми сперечалися б до хрипоті? Яка була наша остання «зачіпка»? Коли не помиляюся — Писарев? Ти виправдовувала його фанатичну нетерпимість до всього старого, а я ліз на стінку, боронив Олександра Сергійовича. Казав, що за один вираз — «*печаль моя светла*» пробачаю йому і дворянське походження, й те, що не пішов за декабристами «во глибину сибирських руд». Невже ти й досі залишилася при своїй думці про Писарева? І не жаль тобі Пушкіна?..

Жду тебе: голосу твого, твоїх запитань, заперечень. Знаю, що жду неймовірного, і все-таки жду, бо маю досвід для цього. Ще в Абані, бувало, замружував очі й уявляв, як ти вийдеш до мене з сусіднього покою. Так і тепер... А з якого покою? Ніяких тут покоїв нема. Я й сам ще безпритульний у другому своєму житті. Ані стелі наді мною, ні стін: так... щось непевне... якесь мерехтіння. З небуття наче й вплив, а до буття не приплив.

Ну, нічого, добре, хоч почувеш мене. Будь терплячою, мила. Чи ж ми не звикли з тобою ще за першого життя до терпіння? І не винувать мене, будь ласка, у містицизмі. Ніякої містики тут близько нема. Просто *чудо*. Ну чудо, то й чудо. Прийми його як чергове дивовижня нашого сторіччя. Як радіо. І не лай мене за те, що я зрадив, мовляв, свої принципи: щоб почути твій голос, злигався з інтриганами — Сидорами. Я їх усіх відтепер називатиму *Сидорами*, отих, що за першого життя встромляли мені дрючки у колеса. Бо я ж раніше не помічав їх, отож і призабув їхні прізвища. Нічого з моїми принципами не станеться, коли я щось і перегляну критично в своєму минулому. І не дуже нудьгуй, коли згадаю, бува, щось уже знане тобі: копірсаючись у пам'яті, без повторень не обійтись...

Дарниця. Ніч. Друга ніч у цій Дарниці. Минулої ночі був наш наступ на Київ. Колись я «увічний» для себе ту ніч в оповіданні «Перед штурмом» і прочитав то-

бі в Погарі. А може, у Почепі. Одне слово, на кордоні між нами і німцями, у так званій нейтральній зоні, під Брянськом. Я читав тобі це оповідання напам'ять, хоч і записав його до блокнота. Перед тим, як записувати, відшліфував у нім кожний рядок. Редагував його подумки, їдучи на марші конем. Разів по десять змінював ритм фрази, епітети, аж поки знав усе, як визубрений першокласником вірш.

Пам'ятаю, ти сиділа на лаві, а я на столі. Це було в хаті, де містився штаб полку й де стояло моє ліжко в кутку. Ти приїхала шойно з Політуправління, з Москви, привезла пропагандистську літературу й перед цим дві ночі не спала. Дуже була стомлена, і краще б тобі відразу лягти. Але мій авторський егоїзм узяв гору над жалістю. «...Дарниця, ніч,— почав я читати напам'ять, тримаючи на колінах блокнота,— під рукою в Юрка Печеніга (так назвав я героя оповідання) чотириста коней, чотириста шабель, чотириста буйних козацьких голів. Котрась голова — на козацькому кулаку; котрась на оберемку соломи. А якась і надворі, безсонно задерта до січневого неба. Щось у тому небі не густо зірок. Захмарилося. На відлигу? На сніг?.. Шаблі — у піхвах; козаки по хатах, по двадцять-тридцять чоловік у хаті; коні хрумляють сіно. Коням добре: ще в Полтаві козаки аж по зав'язку наповнили сакви, ці довгасті, як ковбаси, мішки, що прикручуються до передньої луки сідла. У кожній сакві — по пуду вівса...»

— Трохи менше,— поправила ти,— рівно по сім з половиною фунтів у секції. Я сама насипала.

— Яке це має значення? — розсердився я,— важливо те, що повна саква — це півтораденний кінський пайок. А ми йшли з Полтави до Києва не півтора дня, на жаль. Ішли з такими боями, що нашим коням не до їжі було. Й, коли дійшли до Дарниці, коні мали досить вівса.

— Так би й написав,— сказала ти, не звернувши уваги на мій роздратований тон.

Ти завжди так робила, коли на мене *находило*. А то ще сідала за рояль і грала Шопена. У штабній хаті рояля не було, й ти обмежилася тим, що не звернула на мою злість уваги. Удала, що не звернула уваги. І я відразу ж заспокоївся.

— Батько,— завважила ти,— любив говорити, що неосмислені художні деталі тільки захаращують думку.

— Може б, ти спершу дослухала до кінця,— пробуркотів я,— а тоді вже читала мені лекцію з курсу словесності? (Терпіти себе не можу, коли мені трапляють віжки під хвіст. Настрій був остаточно зіпсований).

«...Перед наступом,— декламував я, закривши блокнота,— цьому полкові пощастило: ось уже три години, як він удень просувається без бою. Ані «січовиків» йому назустріч, ані куркульських засідок. Ще вчора так і сипалися кулі на червоних бійців — і з дзвіниць, і з горищ. А сьогодні — ані піших тобі, ані кінних. Рівнісінька, приляпана мокрим снігом дорога, битий Київський шлях з гайворонням на голих тополях. Обабіч дороги — мовчазні хутори. Чому такі тихі? Співчують червоним? Тримають мужицький нейтралітет? Чи зовсім у них нема мужиків? Хто світами блукає, не дійшовши додому з війни; хто в Петлюри... Тихо стало на підступах до Києва, де засіла Центральна петлюрівська рада. Так тихо, аж моторошно. Червонокозачий полк просувався все швидше і швидше. Ніщо живе не заступало йому тепер дороги. Хіба що сухе мерзле листя, зірване вітром з придорожніх тополь, безшумно кружляло перед кінськими мордами. Та ще якийсь дурний заець хотів був чкурнути з узлісся в поле і не встиг, забарився, припав до куца мало не під копитами в коня, що на ньому їхав козак Недригайло, і той оперезав його нагаєм: «Не перебігай перед боєм дорогою!..»

Ти слухала уважно, але без блиску в очах. Юрій теж отак слухав, коли йому щось не подобалось, а він не хотів цього виявити. Я зупинився, щоб передихнути після довгої фрази і зазірнути у твої очі — в них не було ані крихітки радості.

— Ну то як? — запитав я, хоч і знав уже, що тобі не сподобалось.

— А хіба це все? — ухилилася ти від одвертої відповіді.

— Враження можна скласти й по цьому.

— Про зайця — добре, — сказала ти, — чудова деталь.

— А... взагалі?

— Та це ж не кінець?

Мабуть, я мав дуже розгублений вираз обличчя, бо ти пожаліла мене й почала дипломатично викручуватись. Перше — все, що думала про мої літературні спроби, різала без жалю просто в очі. А тепер:

— Розумієш, «печеніже...»

Я вже й так зрозумів, але ліз на рожен, хотів випити цю гірку повну, до дна.

— Розумієш, «печеніже»... Мабуть, усе це — з життя: зірване вітром осоковове листя... мовчазні хутори... Але й усе ніби трошки придумане... Так і кортить запитати: а як воно насправді було?

Я сунув блокнота до планшетки, потім вирвав ці листки і спалив. Я вже не раз це робив із своїми опусами після твоєї та Юркової критики. «Еллан,— подумав я про молодого Блакитного,— той ніколи не зазнавав від тебе такого «розносу», хоча попервах і слабенько віршував. Ще б пак: писати тобі ліричні присвяти... І взагалі ці семінаристи: і Тичина, й він то щебетали про липи, то гриміли, як бурі, і ніхто їх не лаяв. А мене усі лаяють». І тут же сам себе вилаяв за цю злість, за ці ревнощі до гарних поетів і друзів...

«Як воно насправді було...» Що я можу сказати тобі про цю дарницьку ніч? Що була для мене *тривожною?* *Трагічною?* Щось занадто красиво. Спершу вона була безнадійно пустою. Ось що найгірше лякало. Нічого я так не боявся у житті, як душевної порожнечі, пустелі. Тієї ночі я був водночас і приголомшений, і рішучий. Увесь час мене мучила думка, що не маю про дію ніяких розумних думок. Увесь час поривався до дії, та не знав — до якої: до відступу? до наступу? до розвінчання себе як полководця? до смерті?

Минулої ночі все було для мене простішим. Минулої ночі я й стілець не сумнівався, що ми переможемо. Минулої ночі я головою міг ручитися за успіх нашого рейду. Наступати я поклав собі десь опівночі, а сам пустив чутку, ніби заночуємо в Дарниці. Чутка була для лазутчиків. А насправді — не встигли розвести козаків на постій, вже командири їх підняли по тривозі. Я вважав себе зовсім дорослим. А мене, як хлопчиська, тішив мій голос, коли я негучно, але твердо, наче все своє життя командував кавалерійським полком, відкарбував: «Справа по три, кроком руш!» — і перший вирушив на своєму гнідому коневі. Ще не на Хлопчикові. Пам'ятаєш мого Хлопчика? Я його взяв, коли ми йшли з України через Дін, у німецькій колонії... Звісно, пам'ятаєш, ще б пак: хіба можна забути такого коня! «Повід!» Коней узяли в шенкелі. «Підготуйся! Риссю — марш...» — «Почую перші кулі,— сказав я собі,— перейду на галоп».

Чорт же їх знав, отих петлюрівців, що вони мають на правому березі Дніпра таку вогневу заслону. Аж двісті кулеметів... Кошмар! (Це Микола Щорс навчив мене цього слова...) Ти подумай, Оксано: двісті штук кулеметів! І всі — на кручі, на стратегічних висотах. А ми мали їх десять і стояли в долині. Скільки жив, стільки згадував лихим словом цей штурм уночі проти 25 січня року 1918-го. Повік його не забуду ні за першого свого життя, ні за другого. Колись я сказав тобі ось що про нього: «Спершу нам не пощастило було, а потім усе пішло, як і треба». Бач, і тобі не признався, що подумав після того штурму: провалився мій рейд.

Зараз знову я оце відчув себе тим Примаковим, котрий ще не знає про наступні свої рейди. Їх буде, крім цього, тринадцять. І майже всі їх історики запишуть як видатні й героїчні. А тепер я ніби й знаю, і не знаю про них. Сухою пам'яттю — знаю, а живою — ще ні. Бо живою — я у цей час у Дарниці. Підпер важку голову кулаком і жену від себе невеселі думки. Дурень той, хто гадає, наче віра в перемогу — це постійна бадьорість. Віра в перемогу — це й важка голова на кулаку, і свинцеві повіки, і хвилини, коли аж зубами скрегочеш від безсилої люті, від порожнечі в голові, від жаги — щось негайно зробити, а що саме, як це буває уві сні, невідомо. Жену геть невеселі думки. Чим попало жену... Чужими віршами... Своїми химерними задумами! Ось перед очима — початок неіснуючого оповідання під назвою «Друга дарницька ніч». Як і те, що я прочитаю тобі згодом у Погарі, воно ніколи не буде надруковане й навіть записане у похідний блокнот. Ти мала рацію: хіба так треба писати про ніч, для якої безглузді були й декламація і будь-яка поза? Ну що це справді за бн-линний стиль для особисто побаченого й пережитого? «...і лишилися в Юрка Печеніга під рукою з шестисот тільки чотири сотні козацьких голів.

Ось вони всі на нічному постой: котрась голена, котрась чубата, котрась у шапці, а котрась без шапки...»

Що правда, те правда: з Полтави нас вийшло шістсот... Я вже дещо розповів тобі про марш на Полтаву. З Харкова ми вирушили — хто на тачанці, хто на велосипеді, хто пішки. Дарма що звалися кавалерійським полком. Кінь — на десятох, гвинтівка — на трьох. І все одно вірили, що здобудемо Київ. (Поки до мети далеко — вона й маловірам здається близькою. Зовсім

поруч вона для них виглядала недосяжною). Я сказав — кінь на десятьох... Перебільшення! На двадцятьох — і то добре. Поки тупали пішки, тільки й розмов було — якби швидше в сідло. А дійшло до сідла, відразу відокремилися *піші від кінних*. Пам'ятаєш, колись твій батько уперше побачив мене у сідлі, похвалив і сказав: «Бути вершником — не фах, а покликання. Все одно, що поетом». Ти спитала: «Чому?» Він розвинув цю думку: «В одному і тому ж селі зростають хлоп'ята. Разом лазять на дерева по пташині яечка, разом гуляють у довгої лози, борюкаються. Разом пасуть коней і навчаються на них їздити верхи. І не знають самі, що вже є поміж них *піші й кінні*. Поділ той не залежить ні від грошей, ні від титулу, а тільки від особистої вдачі».

— Коні чують цю вдачу,— підтвердив я.

— Це вже якась містика,— засміялася ти.

— Не смійся,— сказав я,— справжній кінь на собі носить з охотою тільки справжнього вершника. Самозванця він при першій же нагоді скидає з хребта...

Мій Хлопчик, до речі, мене визнав з першого разу. Коли б я був натурою хоч трошечки *піший*, цей шаленець нізачо б отак швидко не визнав мене. Його легше було живцем оббілувати, ніж примусити підкоритися *пішому*. Та й перший мій бойовий кінь мене визнав відразу. Цього ти не бачила. Здобув його в бою під Полтавою. Вибив із сідла якогось зуха у білій черкесці, а кінь з-під нього дістався мені. Він був, як і Хлопчик, гнідий,— мені щастить на гнідих. Я назвав його Каштаном — на честь того, з Шуманів, на яким навчився їздити верхи. Уяви собі, він одразу відгукнувся на Каштана, заіржав так тоненько. А на Гнідка й ще на якісь клички тільки оком косив. Каштан теж був добрячий кінь, але, звісно, не те що мій Хлопчик. Той був ніби створений для того, щоб підносити командирський авторитет. У кінноті пошана має особливі вимоги. Тут не шанують ані хвацького джигіта на шкапі, ані тюхтія на добрім коні: й те, і те викликає насмішку. А мій Хлопчик з голови й до ніг був кінь *командирський*. Сухі, породисті ноги, крутий лисніючий круп, вся шляхетна статура говорила: «А поглянь-но — хто сидить на мені!» Хоч який немуштрований сірячок подивиться, бувало, на нього, одразу рука йому сама натягає повіддя, щоб поставити свого коня «струнко»...

А Сидора під Полтавою його миршавий коник скинув посеред калюжі в грязюку. Козаки з нього потім довго сміялися, а він хоч би що — пересів із сідла на фуражну бричку і їздив за полком у тій бричці. Я, бувши ним, того ж дня геть подався б від нас.

Він так одверто мені заздрих, той Сидір, — і за те, що добре тримаюсь у сідлі, й за те, що вмю не звертати уваги на шпильки, — він так кипів на мене, що зовсім утратив глузд і при свідках, при моїх добрих друзях, заявив: «Примаков не червоний командир, а гусар-фанфарон... Йому потрібний гарний кінь, аби перед іншими хизуватися на ньому...» Бідний Сидір! Йому знов не щастило тоді в його щирому прагненні — утопити мене в ложці води. Адже він ще у Харкові домагався, щоб мені й Куликові заборонили відвідувати на Москалівці 2-й піхотний. Він писав до Народного секретаріату реляції і на кожному кроці кричав, що агітувати солдатів цього полку все одно, що товкти воду в ступі; що скільки вовка не годуй, а він дивиться у ліс... І — на тобі: після нашої «води в ступі» майже половина полку повернула штики проти Центральної ради. Та ще ж якого полку: гордості й надії петлюрівців! Ось і маєш — «не довіряти...», «роззброїти...»

Одного не розумію: і для чого це Сидір ув'язався за нашим полком, коли той став уже червонокозачим? Може, сподівався, що діждеться, поки вчорашні жовтоблакитники зарубають мене у першій бою, ставши зрадниками? Уявляю, яким особистим тріумфом малював би він своє повернення до Харкова з рапортом: «Як і слід було сподіватися, Примакова знищили вороги, котрим він легковажно довірив революційну зброю...» А в очах йому світилось би: «Я ж казав! Я ж казав!» Мабуть, не один донос він нашкрывав на мене вже й потім, будучи в нашому полку. Знаю: писав в усі вищі інстанції і про моє «чванство», й про «загравання з націоналістами». (Останнє — на тій підставі, що червоний наш полк ми назвали «козачим» і що звертався я до своїх козаків українською мовою...) Ідучи за мною на тиловому фуражному візку, він на кожному кроці фіксував мої «збочення». Поставили в Полтаві охорону біля будиночка Короленка, щоб захистити письменника від можливих диверсій замаскованих ворогів революції, — збочення. Короленко, мовляв, нічим не виявив себе як прихильник більшовиків, отож і нема чого з такими панькатися...

Називають мене в полку *отаманом*,— збочення: комуніст не має права називатися отаманом... Та яке ж він мав прізвище, отой Сидір, що був у Полтаві? А втім, хіба не все одно!

Сказати правду, коли я й хвилювався, Оксано, вирушаючи з Харкова, то не за вірність моїх новоспечених червоних бійців (інтуїтивно не чекав від них зради), а за те, як обернеться для мене перший шабельний бій. Не спортивний, не іграшковий, а справжній. Розумієш сама: одне діло рубати лозу й зовсім інше — людські живі голови. Вороги — теж живі люди, й коли ти рубаєш їм голови, переслідують тебе довго очима, повними страху і передсмертної муки. Не так легко, Оксано, на живих людських головах довести, що ти не просто вчорашній політв'язень і непоганий теоретик марксизму, а ще й червоний отаман, гроза ворогів революції.

Чим ближче ми підходили до Полтави, де чекав на мене мій перший шабельний бій, тим частіше лізла до голови горезвісна заява і на ній резолюція: «Задовольнити прохання». Може, й справді треба було б мені вивчати древніх греків та студіювати гексаметри?

Знає кожний цивільний: командир у бою, коли він не зухвалий хлопчисько, не повинен без потреби підставляти себе під удар. Мені було неповних двадцять, і я підставив себе під удар. Без потреби підставив. Вихопився конем наперед, щоб відразу пірнути у цю кашу, й заходився *рубати*. А коник піді мною був слабкий, поганенький. Отут і почала діяти ненависна вам, Сидоре, інтуїція. Рука *сама* вибила з чиїхось рук шаблюку. Та шаблюка була над головою козака Сиверса. Потреба врятувати його від майже неминучої смерті врятувала мене від гидливості: яка вже там гидливість, коли гине товариш! Я не встиг навіть розгледіти вершника, в якого вибив з рук шаблю: майнув перед очима яскравий жупан... Якась пляма замість обличчя і шалені, безтямні, розгублені очі... Отут я й *рубонув*. Як лозу рубонув. На одну тільки мить перед тим, як ударити по живому, уявилась лоза. Й ось я вже витираю закривавлений клинок об снігову кучугуру. (Господи, які вже там древні греки!..)

За першого свого життя я навмисне уникав розповідати тобі, Оксано, про мій перший шабельний бій. І взагалі про шабельний бій. А навіщо? Ти бувала зі

мною в походах, близько бачила смерть;— на твоїх руках не раз помирали поранені. Але рукопашного жаху ти не бачила зблизька. І слава богу, що не бачила. Я й тепер тобі розповідаю про це тільки для того, щоб ще раз підкреслити: професія «рубаки» завжди була мені чужа й неприємна. А успіх на цій ниві — результат необхідності...

Яскравий жупан зник з-перед моїх очей, немов провалився крізь землю. Я побачив його, коли мій кінь став як стій, не схотів переступати через труп. На рудому снігу лежав огрядний чолов'яга з розкряним черепом. Над ним жалібно й тонко іржав його кінь. А мій, щойно підстрелений кимсь, поточився. Кажу тобі, Оксано: це був миршавий коник, не придатний до бою, мабуть, щойно з голобель, але мені було його все-таки жаль. Не встиг я пересісти на нового коня, як перед очима вишкірилась ще одна кінська морда. А за мить — ще одна. Я розмахнувся клинком і замість звичного свисту почув скреготіння: чийсь клинок уже цупко схрестився з моїм. Раптом увесь я охляв: скотілося хоч на мить заплющити очі. Вічність минула, поки я подолав це бажання. Мить — як вічність: тривіально? Інакше не скажеш — це була таки вічність.

Уже після бою я згадав чомусь усі Сидорові каркання. А то й зовсім забув би, що петлюрівців розгромили учорашні петлюрівці. Були такі, що дивувалися з цього, а я — ні, бо вже знав цих людей. Просто з царських окопів подались до Симона в «українські полки». Повірили зопалу, що коли офіцери в нього мали довгі вуса, то вони їм брати. Свого часу я говорив про ці вуса у вічі деяким довговусим панам самостійникам. З їхньої ж трибуни говорив. Це було після того, як я одужав і побував уже в Москві, у Києві, і знову повернувся до Чернігова. Та оселився вже не в тебе, Оксано, а в казармах 13-го запасного піхотного.

Пам'ятаєш мене тодішнього? Картуз без кокарди, шинелька, чоботи — четвертий розряд, на поясі бляха з орлом: не замінили ще блях... Пам'ятаєш, як зловтішались наші провінційні «вершки», забачивши мене у солдатській шинелі? Мовляв, не припав більшовикам до душі... Бач, і каторга йому не допомогла: все одно заголили в солдати, бо не їх поля ягода...

Віра Устинівна не витримала якось, заступилась за мене перед Рогнідиним батьком: «Та Віталій же в тому полку агітатор! Це в більшовиків превелика честь...» Не повірив.

...Я мав до лиха роботи в полку, й ми з тобою тоді майже не бачились. Усе наше спільне життя — це короточасні зустрічі й чекання побачень. Ось і зараз я чекаю на тебе, на твій голос, на розмову з тобою... Ти ж мене чуєш, Оксано?! Про що я хотів? Ага! Про довгі вуса в панів самостійників. Через них я пропустив з тобою побачення й потім дуже шкодував. Можна було б і не піти на їх мітинг. Ти мене ждала весь вечір, а я не прийшов, бо просидів на зборищі в цих вусатих добродіїв. Я вже зовсім був зібрався до тебе, коли мені сказали, що вони наполегливо закликають городян на свій мітинг. На вулиці я побачив їх кольористі об'яви і не встояв перед спокусою — зайвий раз попсувати їм нерви. Ти, мабуть, теж не пропустила б такої нагоди...

Вхід був вільний, і я зайшов до зали ніким не помічений. Сів у задньому ряду, обдивлявся, пригадував — які тут бували бали-маскаради, коли це приміщення ще звалось залом дворянського зібрання. Те, що я побачив, теж нагадувало мені маскарад: на респектабельних адвокатах, комерсантах, землевласниках, які до революції не вилазили з закордонних мандрівок, — театральні жупани; на акцизних чиновниках — селянські грубі чоботи, гопачні шаровари. Послухав промовців — іще гірша комедія: кожна фраза як благовіст: «*Священна місія нації*», — бом, бом, бом! «*Єдність усіх класів і верств*», — бим, бим, бам! Це вже на практиці перевірено: там, де на трибуні замість чогось конкретного — благовіст, стережися — окрадуть.

Надивившись і наслуховавшись досхочу і донесхочу, я попросив слова. Скромно так попросив. Дали охоче, зраділи: якийсь «сірий» солдатик просить слова українською мовою, — чи ж не знахідка для проповідників «єдності нації», коли в залі — самі товстопузи! Я ще й уст не отверз, а вже оплески. У президії Рогнідин пап'я аж розплився у посмішці. Він хоч і знав, що я не той «сірий», за якого тут дехто мене вважає, але думав, що більшовики мене скривдили і я їм з цієї трибуни віддячу. Отут я й ошчасливив присутніх філіппікою про *вуса й про вусики*. «Мужикові, — сказав я, — начхати на те, чи в добродія, який сидить на народній землі, коро-

тенькі вусики «а-ля парізьєн» чи довгі запорозькі вусища: один чорт, один мед...» Ефект був разючий. Власники довгих вусів почували себе як облиті помиями. Безвусі позирали на них з неприхованою іронією, хоч і були з того ж кодла. У вусатій президії — паніка. З перших вусатих рядів — дикий свист. Я й не знав, що ці білоручки так здорово понаучувались у конокрадів свистіти. А з задніх рядів і з балкончика, де колись на балах грав оркестр, загукали, затупали: «Пора панську землю ділити!» Я ледве проштовхався до виходу. За дверима мене наздогнав Рогнідин батько: вискочив без шапки на дощ, лисина мокне, чемерка — наопашки: «Ви не українець, — кричить, — ви — москаль... Ренегат! Мені соромно, що я вас приймав у своєму домі!» Знайшов, чим докоряти: один-єдиний раз ми з тобою були у них, на різдво... Пам'ятаеш?

Тут і Рогніда підскочила, втихомирила сяк-так свого експансивного батенька, схопила мене за лікоть, провела до казарми. Усю дорогу дорікала (співчутливо і ніжно!) за те, що топчу в грязь свій талант... (Який — невідомо). І за те, що схильність до дешевої слави штовхає мене іноді на непродумані кроки, тобто — на шлюб з дочкою Коцюбинського... Я мовчав. Я боявся, що наговорю їй грубощів. Я завжди потім лаю себе, коли наговорю жінці грубощів. До того ж я знав, що вона в мене закохана, і від того почував себе ще ніяковіше. Я завжди почував себе ніяково, коли опинявся віч-на-віч з закоханою в мене дівчиною, до якої байдужий. Я був просто на сьомому небі, побачивши нарешті смугасті ворота казарми 13-го піхотного полку. До тебе я так і не дійшов того вечора: боявся, що запізнюсь на вечірню повірку.

А коли ми з тобою зустрілись і я хотів розказати про мої «гастролі» у вусатих добродіїв, ти вже від Рогніди все знала. Мабуть, розповідаючи, вона не оминула в інформації і того, що проводжала мене до казарми. Але ти й словом не проходила про це. Ти й раніше ні разу не виявляла мені своїх ревнющів. А може, й справді не ревнувала... Чому?

...Дарниця. Ніч. Провалився мій рейд. Був би тут Сидір десь близько, неодмінно зрадив би: «Я ж казав! Я ж казав!» Ось коли б він уже дав собі волю, розписав мою

згубну поведінку в офіційному рапорті. Люблю ясно-видців! Отих, що каркають тобі вслід без усякого ризику: повернешся після битви з щитом — привітають; принесуть на щиті — обіллють тебе брудом і мертвого...

Де він був, далекоглядний мій Сидір, коли уряд доручив мені взяти участь в операції — відбити у петлюрівців Київ. Уряд великі надії покладав на перший кавалерійський полк революції — Червоне козацтво. Звичайно, це була для нас велика честь, але... Як ти гадаєш, Оксано: що відповів би на моему місці Народному секретаріатові Сидір? Він почав би доводити, що виконати це завдання зможе тільки тоді, коли йому дадуть у потрібній кількості: а) коней, б) фураж, в) гвинтівки, г) кулемети, д) набої... А де його все це брати було? І від кого б я його вимагав? Від уряду? Але ж я сам був членом цього уряду! Нема нічого безглуздішого, як вимагати чогось нездійсненного від себе самого!

Я слухав Юрія і крутив у руках шойно віддрукований на машинці проект постанови Народного секретаріату від 27 грудня року 1917-го. Я крутив його, відганяючи суперечні думки й машинально виправляв олівцем букви «э», надруковані скрізь замість «е», бо жодна машинка не мала ще українського шрифту... «...доручається,— читав я,— Воєнно-революційному комітетові при У. В. К. Р. С. та С. Д. України приступити до організації Червоного козацтва в загальноукраїнському масштабі під керунком робітничо-селянського уряду...» А сам думав: «Коней чортма? Фуражу чортма? Гвинтівок із кулеметами обмаль?» «Для сього,— читав я,— Воєнно-революційному комітетові пропонується вступити в зншення...» — («в зншення»... Що за слово чудне?! Хоч би Юрій відредагував був перед друком!) — «... з існуючими організаціями Червоного козацтва у Харкові...» А сам думав, думав, думав: «Досвідчених командирів нема... розвідників справжніх нема... військових лікарів і ветеринарів нема...» Під постановою підписи: народні секретарі — Євгенія Бош, Володимир Люксембург, Юрій Коцюбинський та головний писар Народного секретаріату Юрій Лапчинський. Дали б мені, підписав би і я. Але мені не підписувати треба було, а брати Київ. До 30 січня.

Сидір, той, звісно, міг би вимагати на моему місці й се, і те. А я — ні. Бо я знав не гірше за Івгу Богданівну або за Юрка, що і коней, і зброю, і сідла треба здо-

бувати в бою. А до бою з чим підемо? З постановою уряду?! Чи ж гадав я, Оксано, що, гарцюючи під твоїм вікном у Чернігові, дістану за цю мою вдачу не тільки «печеніга» від тебе, а й «червоного отамана» від революційного уряду?!

Уряд... Ми весь Харків обклеїли своїми декретами й наказами, категоричними, як сама революція. Бачу як зараз один з них на афішній тумбі, коло Комерційного банку: «...осіб, що не приступили до роботи в термін, указаний Революційною радою робітників Харківської поштово-телеграфної округи, вважати *ворогами революції*, звільнити зі служби й направити їх документи військовому начальнику для відправки у військові частини... — (На дідька вони мені, ці саботажники, у червонім полку!) — ...обов'язки осіб, що не бажають приступити до роботи, покласти на військових телеграфістів...» — (Хоч би в моєму полку один такий був!)

Контрреволюція щось не дуже боялася тоді наших погроз: і тут, і там підіймала голову. Ні, багато голів. Недарма ж ми її на плакатах малювали багатоголовою гідрою...

А в мене, крім «гідри», був ще й Сидір. *Мій* Сидір — кожного разу з іншим ім'ям та прізвиськом, але все той же, все той же: дріб'язковий, прискіпливий, заздрисний... Не подумай, Оксано, що я його вважав коли-небудь *не нашим*. Уся біда моя в тому, що я знав: наш він, наш! З тельбухами! Він, як і я, як і ти, щиро був проти «гідри». Але це йому не заважало встромляти в колеса палиці всім, хто дражнив його самолюбство перевагою духу, чи знань, чи уміння... Ну, признайтеся, Сидоре, ви, хоч і ретельно служили революції, піколи ж не були її сином? Тільки клерком, і не більше, піж клерком? Саме тому й зажадали б від революції всіх умов і гарантій, аби взятися захищати її. А *синові* революції швидше відсох би у роті язик, аніж він одмовився б її боронити.

— Як там наші чернігівці? — запитав я в Юрка, зайшовши до приміщення Народного секретаріату. На його виклик я з'явився сюди для *важливої державної розмови*. Саме в такій формі запросив мене оце Юрко. Я навмисне запитав про Чернігів: був трохи ображений тим, що він так і не сказав мені, в чому річ, у готелі, де ми жили з ним у сусідніх кімнатах, а відклав офіційну розмову на ранок.

— Та нічого,— відповів мені Юрій, не виказуючи нічим, що поспішає з *державною бесідою*,— мама у нас хоч куди, навіть сама сніг повідкидала від ганку. Там у нас випав сніг до коліна. Про Оксану не пише: ти ж, здається, недавно мав від неї листа?

— Тиждень тому,— сказав я і вже не міг більше терпіти, спитав, що за державна бесіда в нас тут має відбутися.

— Мені доручено,— сказав Юрій,— запропонувати тобі одну військову операцію: треба забрати у петлюрівців Київ.— І спокійно уточнив:— До 30 січня.

Сказане Юрієм не було для мене сюрпризом: я знав, що мені збираються доручити цю операцію. І все-таки, почувши про це з живих уст, зникновів. До 30 січня? Уперше реально уявив усю складність того, що мені доручають.

— Ознайомся, до речі,— сказав Юрко і подав мені проект постанови секретаріату від 25 грудня. Він теж не був для мене сюрпризом. Отоді, зволікаючи з відповіддю, я й почав перебігати очима проект і правити олівцем «э» на «е».

Хвилин зо дві ми уникали з Юрком дивитися один одному в вічі. Чомусь обом було трошечки ніяково. Він, мабуть, так насторожився тому, що чекав: а що, як я візьму та й спитаю — як це *практично* здійснити? Я ж побоювався, що він передумає. Зважить усі «за» і «проти» і пожаліє мене, передумає, скасує наказ. І що тоді?.. Самому добиватися у найвищих інстанціях, щоб доручили мені наступ на Київ? Ні, незручно. Та й вищої за Юрія військової інстанції на Україні нема: його щойно призначено головкомом замість Муравйова. Той останнім часом зазнавав від петлюрівців удару за ударом. Повів був наступ на Київ «у лоб» і провалив отой наступ. Мовчанка затягалася. «Зробимо»,— пообіцяв я. Це було сказано з тією відчайдушною легкістю, котра аж ніяк не відповідала моему душевному станові й завжди дратувала усіх моїх *Сидорів*.

— Зробимо, кажеш? — перепитав мене Юрій і подивився якомсь чудно й простягнув папірця, на якому було надруковано стовпчиком список військових частин — оборона жовто-блакитного Києва. Я, не читаючи, повернув йому папірця, помітивши, однак, що той список був довгий. Юрій і далі дивився на мене, але вже не допитливо, а м'яко, з подякою. Ти ж знаєш, Ок-

сано, як він уміє в таких випадках дивитися своїми синіми, ясними очима: відразу нездійсненне здається тобі майже зробленим. Ми сиділи з ним поруч на жовтому шкіряному дивані, обидва на лівому боці: правий хтось обідрав на халяви. Тут щодня обдирали обтягнуті шкірою меблі, поки на дверях не поставили варту. Я підтвердив, що зробимо. Тоді він підвівся з дивана й підійшов до вікна. І я підвівся й підійшов до вікна; роздивлявся на Комерційний банк і на тумбу коло нього, де висів наш урядовий наказ про поштовиків-саботажників. У нетопленій залі пахло мишами, пліснявою, довгочасним відлюддям. З облупленої ліпної стелі на нас видивлялися схожі на підсвинків голопузі амури. За вікном вирувала Сумська.

Говорити нам, власне, вже не було про що: я дав згоду, і ми, кожен по-своєму, її перетравлювали. Не знаю, про що думав Юрій, а я уявляв собі Київський оперний театр, де засідала в ці дні Центральна рада: в оксамитових кріслах — куркульня, поміщицтво, жупаники. У романі Михайла Михайловича поодинокі підпари розправляються з поодинокими Воликами... У Київській опері оце кількатор озвірілих підпар готували розправу з мільйонами Воликів. Над оксамитовими кріслами вже витали тіні завтрашніх шибениць. Та й сьогодні були вже там оті шибениці. Катівні. Масові розстріли: петлюрівський куркульський Версаль, мстива оргія, коли вишукані панночки парасольками виколують пораненим очі. 15 січня у Києві на «Арсеналі» почалося повстання. Залляте кров'ю робітництва, воно ще вперто трималося. Ми з тобою, Оксано, не знали тоді всіх імен, які потім історія вкарбувала на свої меморіали: крім Струтинського, Веземського, Горвиця, ще й наших ровесників — Грабаря, Максименка, Шафранського, Єременка, Марченка, братів Калиновських, Садовських. Тоді ми у Харкові знали одне: це повстання потопає в крові. Чутки, що досягли сюди, підтверджували: більш як до кінця місяця арсенальці не витримують...

Як же я міг не сказати, що *зробимо?*!

Юрій подивився і на банк, і на тумбу, сів до них спиною на мармурове підвіконня. І я вмостився поруч. Отут, на підвіконні, й запропонував йому *рейд*.

— Для рейду можна, — сказав я, — обійтися обмеженим військом. Усе вирішуватиме несподіваність, вина-

хідливість, швидкість: заскочити петлюрівцям у тили; розгромити їх бази й комунікації: посіяти паніку.

Юрій мовчав, і я не знав, хто це, вислухавши мою пропозицію, так уперто мовчить — мій товариш і родич Юрко чи головком України? І як реагувати мені на це надто довге мовчання? Чекає? Образитись? Визнати, що пропоную дурницю? Прийде час — я одержу з рук Уборевича, у присутності Орджонікідзе, портсигар, на якому прочитаю два надписи. Перший — особисте факсиміле государя імператора — «*Николаша*» і другий — «*Неперевршеному рейдистові*» — від Рєввійськради 14-ї армії. *Це ще буде.* А тим часом Юрій мовчить. Він дуже довго мовчить, а тоді, осміхнувшись, невесело питає іронічним голосом друга і родича:

— Третя шафа від кутка? Перша нижня полиця? Четвертий том від краю?

Правильно. Він угадав: саме з цієї книжки, придбаної колись у букініста Михайлом Михайловичем, я вичитав уперше про рейди. Книжка звалась — «Історія війни Півдня і Півночі у Сполучених Штатах Америки». А втім, яка різниця, де я взяв цю ідею?!

— Скажи чесно, — питаю, — тобі не подобається? Ти проти рейду?

Він і тут змовчав. Я розсердився.

— Не хочеш дати хоч трошки волі фантазії? А ти пофантазуй... Уяви: петлюрівці певні, що ми бозна-де... Ждуть ізнову лобової атаки... І раптом — ось ми під боком, коло самого серця... Подумай сам: хіба злякане, приголомшене військо може воювати нормально? Воно вже отара, а не військо... Не йме віри своєму командуванню, живиться чутками, озирається на всі боки, метушиться, *рятуюється*. Це для нього — початок кінця. — Юрій усе ще мовчить, але очі йому проясніли. Ти ж знаєш, Оксано, він і сам умів бути фантазером і мрійником. Особливо тоді, коли реальна обстановка і логіка не обіцяли нічого втішного. Я й не чекав, що він мене обніме, поздоровить з геніальним проектом. Не в його це натурі. Але, не дїждавшись, розсердився. «Поетів час від часу треба хвалити». Щось подібне сказав колись Маркс. Може, Юрій забув про це? Ідея рейду здавалась мені тоді вершиною поезії бою, а Юрій тягнув мене своїм мовчанням до прози.

«Пропонуєш мені щось фантастичне, — думав я з гіркістю, — а сам і трішки пофантазувати не хочеш. Са-

мою логікою тут, братику, не обійдешся. Наша логіка нині — це «або — або»...

— Що ж, ідея цікава,— нарешті похвалив мене стримано Юрій,— хотілось би до неї ще й реальних гарантій.

— Гарантія для мене,— сказав я сердито,— те, що Київ залишати Петлюрі не можна. Його треба здобути.

— До 30 січня,— уточнив Юрій. І тут уже не було ані грана фантастики.

Дарниця. Ніч. Не сердься, Оксано: я майже не думаю цієї ночі про тебе. Наші часті розлуки привчили мене і на відстані уявляти, ніби ти поруч: я брав тебе за руку, дивився тобі в очі, розрізняв інтонації голосу. А цієї ночі, у Дарниці, я майже зовсім це думаю про тебе. Знаю, що ти в мене є, що люблю тебе, але думки мої зовсім про інше: про наш наступ. Про вчорашній, провалений, і про той, що має бути... Коли?!

Ось я сиджу при каганці за столом. На столику томик Блока. (І в тебе десь є такий. Мусить бути: ми колись разом купували). «Ты в поля отошла без возврата...» Як тихо. Навіть псам остогидло гавкати. Кажуть, тиша заспокоює нерви. Чорта пухлого! Така тиша тільки збуджує нерви. Тобто тиша, від якої ждеш рішення, а його все нема і нема. Дмухнув на каганчика. Спершу — темрява. Сморід. А тоді чорне вікно проясніло, за ним — небо, уतिकане дрібними зірками. Зірок проти вчорашнього помітно побільшало: невже на мороз? Давно пора, в печінках ота мжичка. До 30 січня? Легко сказати! Сьогодні уже 25-те. Без двох годин 25-те. Довго ж ми сюди йшли від Полтави! Вийшли 5-го з Харкова — двадцять днів і ночей у боях. А за ці дві години я мушу прийняти рішення. Остаточне рішення. За сто двадцять хвилин. Ось одна з них уже майнула безслідно. Майже фізично відчув на собі слово — *мушу*. Всю його жорстоку вагу.

В оповіданні, де герой у моєму становищі, можна було б написати: «...він ще не знав, як це треба зробити, але знав, що *мусить* зробити, бо цього вимагала революція...» Про себе так не напишеш. Навіть у щоденнику. Не тому, що нескромно, а тому, що неточно! «Мусив...», «знав...» Усе це насправді куди складніше! Й заплутаніше. Для себе немає таких логічно обґрунтованих і водночас — ніяких слів. Є тільки щось невимовне, не-

відступне, але *реальне*, живе. Воно гризе тебе й не дає ні хвилини спокою.

«Ты в поля отошла...» Ну чого він до мене прилип, як смола, цей рядок?! Як там далі? «...да святитися имя твое, снова красные копыа заката...» Хоч зірки й на мороз, а все одно дуже тепло для січня: мінус три, мінус п'ять,— ну хіба це мороз? Ще й Дніпро не промерз на середині. На середині?.. А цікаво, чи з краю промерз? А для чого це мені? Просто так. В оповіданні можна було б написати: «...тієї зими мороз десь забарився, зате снігу намело у коліно: бува, й добрим конем не проїдеш...» І чого це мене тягне на традиційний фольклор: «...бува, й добрим конем не проїдеш...» І взагалі — під три чорти всі ці оповідання! Який дурень хоч коли-небудь напише про безславний цей рейд? «Несподівано!..», «У ворожі тили!..», «Приголомшити!!!». Хвалився, хвалився Юркові... Ото не кажи «гоп»... Піду по хатах подивлюся, що там мої козаки поробляють. Безславний рейд? Ну, це ще побачимо!.. Не сердься, Оксано: я й досі про тебе майже не думаю. Оце згадав, що і в тебе є такий же томик Блока, як мій, і знову не згадую. Де моя бурка? Вже йду.

На вулиці видно. Не від зірок, а просто в усіх вікнах каганчики. Не сплять, балакають. Про віщо? Про мене? Про невдалий наступ? Нічого з цього рейду не вийшло: нас відразу ж помітили ворожі дозори, й ми змушені були прийняти безперспективний для нас лобовий бій. Відкритого бою з такими силами, як у нас, ми не могли і не можемо виграти. Цікаво: а про це вони думають, мої козаки? Про те, що наш наступ захлинувся, бо нам не пощастило, чи тому, що він з самого початку був безнадійний? («Ты в поля отошла без возврата...») Йй же богу, остогид оцей вірш. Геніальний, улюблений мій, а набрид.

— Що? Не спиться, Васильєв? — Білоброве довгасте обличчя Васильєва при каганці видається хворобливим, старим. А Васильєву тільки двадцять два, і при сонці він — кров з молоком.

— Хіба тут заснеш? Усе думаю.

— Про віщо, коли не секрет?

— Україна з голови не вилазить. Оце здобудемо Київ, проженемо Петлюру, а тоді — що вона скаже мені?

— Хто?

— Та Україна ж. За неї воюємо. Скаже: «Геть, кацапе, до свого Воронежа»? А я б десь на Полтавщині жив, їй-богу, мені тут усе до вподоби.

— Ну і житимеш, не турбуйся. Ніхто тобі не скаже тут нічого лихого. За *нашої* влади не скаже...

— Тут черешні цвітуть навесні. В нас нема такого цвіту рясного, хоч і недалеко звідси. І дівчата на Україні гарніші. Особливо одна...

— Все буде гаразд. Ніхто тебе не скривдить. Хіба що якась «контра». Ми ж із «контрою» за цей рік розквітаємося.

— Хіба тільки «контра»? Є й свої...

— Не зважай... Перемелеться.

— В чужу душу не залізеш. Спробуй перевір, як воно у тій душі мелеться.

...Далі, далі! Од вікна до вікна, від каганчика до каганчика... Тільки зараз завважив: скільки сивих, скільки літніх людей у полку! Кожен п'ятий — літами мені батько. Що вони думають про свого командира? У вічі: «Єсть, товаришу отаман!» А поза очі: «Молоко на губах не обсохло...»? Може, й так? Досі, поки йшли з перемогою, й разу не згадав про свої двадцять років. Давно не вважав себе молодим. Ми з тобою, Оксано, і в п'ятнадцять почували себе *старими* підпільниками. Згадую це тепер, аж смішно: які ж ми ще діти були! У засланні часом хоч рота собі затуляй кулаком, щоб угорло не покликати мамцю. Сентименти? А хто про них знав? Навіть ти, Оксано, не знала...

Далі, далі, від хати до хати... Чого вони чекають від мене? Наказу про відступ чи наказу про штурм? Чи хочуть вони цього штурму, чи після вчорашнього боється його? Не диво, коли й бояться. Я й сам боявся б, коли б мені це *можна було*. Добре б, звичайно, уникнути штурму. Нам і вдруге не пробити їх вогневої заслони. От коли б обійти! Чорта лисого обійдеш: Дніпро! Ще й не замерз як слід. Лютий місяць на носі, а він тільки салом на середині взявся.

Наступ? Чи є сили для нього? Після Полтави з шістьох сотень нас залишилось чотири. Над рештою кружлятиме навесні гайвороння. Минуть роки, й на святі перед строем будуть проголошені такі слова: «...пам'ять про полеглих героїв, борців за справу робітників і селян, примушує наші голови низько схилитися. Дивлячись на ці прапори, ми кажемо полеглим: «Їх пронесено

вашими руками, ціною вашої крові крізь полум'я війни. Ми їх не пустимо з рук. Ми пронесемо їх уперед, у майбутнє, котрому ви своїм життям заклали підвалини...» І нікому ці слова не здадуться риторикою, як нікому з учасників нашого трагедійного рейду він не здався ні трюкацтвом, ні фарсом. Він міг таким здатися тільки тому, хто дізнався про нього з чужих вуст, а сам був десь далеко, у безпечному місці. Для нас же все виняткове було звичним. А все звичне — легендою.

Минуть роки, заграє на святі полковий оркестр, і під музику перед строем пронесуть урочисто:

прапор від Петроградської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. (Його нам вручили 1920 року під Перекопом, коли ми були вже не полком, а дивізією, 8-ю Червонокозакою...)

прапор від шефа — комсомолу України...

прапор від Українського робітничо-селянського уряду... від ЦВК...

від ВУЦВК...

від Олександрійської Ради депутатів трудящих — за звільнення від білобандитів Олександрії та на честь перейменування її центральної вулиці на Червонокозачу...

І ще багато пронесуть прапорів. Мине аж три роки після цієї ночі у Дарниці, й ми долучимо до наших пам'ятних нагород разом із прапором Грамоту Київського ревкому. Ось що буде в ній сказано:

«Дорогі товариші!

У січні 1918 року київські пролетарі підняли червоний прапор повстання проти жовто-блакитної Центральної ради. Одинадцять днів точився кривавий жорстокий бій за владу Рад. Багато чесних пролетарів полягло в цім бою. Перемога схилялась на бік Центральної ради, але з-за Дніпра прийшла поміч, і в перших лавах був невеличкий кавалерійський загін на 70 шабель — авангард Червонокозачого полку під командою тов. Примакова. *Київ став радянським...*»

«Славні червоні козаки! — кінчалась та грамота. — Київські пролетарі вручають Вам червоний прапор, і віднині вже ніяка сила ворожа його не вихопить з ваших рук. Прапор цей буде завжди гордо здійматися над переможною кіннотою Червонокозачого корпусу, і на перший клич радянських республік Ви оголите свої бойові клинки задля захисту робітників і селян.

Привіт Вам, славні орли! Київські пролетарі міцно зв'язані з Вами узами крові, й цей зв'язок, закріплений тепер найменуванням Вашого корпусу Київським, усе ростиме й міцнітиме.

Нехай живуть найкращі наші товариші — *червоні козаки!*

Голова губ. ревкому *Ян Гамарник*»

Це все буде. А в цей час нам, розбитим у нерівнім бою, нема ні нагород, ні подяк. Якби не провалився наш наступ, ми б оце вечеряли в Києві. Ті, що zostалися б після бою живими, були б уже переможцями. І смішно було б мені радіти, що у нас тільки один дезертир... Хіба ж бувають дезертири серед переможців? Я цю думку неодмінно проведу в оповіданні, яке зватиметься... А дідько його знає, як воно зватиметься... «...Переможці,— напишу я,— не люблять вертатися додому бічними стежками, крадькома, наче злодії. Вони люблять, щоб на рідній околиці їх зустрічали земляки хлібоміслю і щоб місця не було за тинами від святково вбраних молодичь і дівчат...»

З ким би мені оце зараз порадитися? Ще ж нема поруч ні Багінського, ні Федоренка, ні Зюки. І чернігівський мій друг Йонька Туровський ще не в нашому полку, а десь-інде. І багатьох моїх майбутніх соратників і друзів нема — вони прийдуть пізніше у Червоне козацтво. Туровський — аж у другій половині серпня... (Де ти зараз, мій Йонько, наш Семсене Абрамовичу?) А Багінський — той ще й досі у Києві. Поки я готуюсь тут, у Дарниці, до другого штурму, Андрій керує робітничим повстанням проти Центральної ради в Ново-строївському районі. Він пізніше прилучиться до нас, на Дону... (Де ти зараз, мій Андрійко, наш Андрію Васильовичу?) А Петровський аж через півтора року буде в нас воєнкомом. Ходитиме зі мною на Денікіна, й на Врангеля, і на Пілсудського... (Де ти тепер, Євгене Івановичу?) І Зюка приїде пізніше, через рік, під час бою за Новгород-Сіверський... (Де ти? Відгукнися, Мишко, наш Михайле Йосиповичу, наш червонокозацький артобоже!)

...Спробуй-но виклич усіх із небуття й буття!.. Де Євген Журавльов? Олександр Зубок? Сава Іванина? Федько Святогор? Роман Гурін?.. І Потапенко приїде пізніше, і Роберт Едуардович Генде, й Митько Шмідт,

і Федір Спаський, і незамінний мій ад'ютант і соратник Борис Кузьмичов... (Де ти, Борю?!)

Дарниця. Ніч. Козаки ждуть наказу... А про що їм потрібен наказ? Нема коло мене й тих, що залишились у Харкові: Тещі — Ївги (це ж ти, Оксано, так прозвала товаришку Євгенію Бош, коли Юрій побрався з її донькою)... Ні Кулика (читав би тут козакам свої вірші!)... Ні Юрія. Вперше я сам-один у такій ситуації. Отож і не диво, що вперше за цей рік пригадав: та мені ж тільки двадцять!

«...ніч неквапливо перетікала на зимове несміливе світання. З чорноти, проколотої гострими кутами зірок, соромливо прозирає рожевий туман...» Навіть записувати не буду. Чи є в мене час на якісь там оповідання? Ніч бездарно кінчалась.

Уже за мирного часу, мов своє, прочитаю Тичинине:

Один в любов, а другий в містику,
А третій в гори, де орли,
І от якомусь гімназистику
Вкраїнську музу віддали...

І згадаю сю ніч. І себе. І заяву. І на ній резолюцію: «Задовольнити прохання» ...Учень сьомого класу паралельного... Смішно?.. «І от якомусь гімназистику...» Який біль у цих рядках! Свідомість обов'язку. А починає щось про липи...

Цікаво, що б з мене було, якби зовсім на світі не було революцій? З онука кріпака, що «вибився в люди». З первістка почесного громадянина Російської імперії та богомільної парафіянки? Лабазник чи директор гімназії? Дурниці це все... Ми обоє одне одного породили: революція — мене, а я — революцію... І яке мені діло до якоїсь там музи, коли Київ не здобуто?!

— Не спиш, Голобородьку? — з-під насунутої на брови папахи на мене дивиться смагляве горбоносе обличчя. Щоразу, коли дивлюся на цього козака, мучусь, пригадуючи: де я його бачив давніше? Ще до того, як потрапив агітатором на Москалівку? От і зараз те ж саме: цей гострий допитливий погляд з-під шапки... Ніс з горбинкою... Чорнява чуприна... Так і пашить від нього степом, жнивими, косарським кулешем... А ще чим? А ще — виноградом, розігрітими на сонці бурштиновими ягодами... А ще чим? Степовою пожежею, солом'яним димом.... Пожежею на мене уперше війнуло. Солом'яним

димом?! Та це ж скирти горять! Панські скирти... Голобородько? Та ні ж бо: Джеря! Микола Джеря з Нечуєвого роману, ось він на кого схожий Це ж — він!

...Ніколи не буде з мене письменника. І не тільки тому, що революція зробила мене своїм полководцем і відібрала письменницький час. А й тому, що дивлюся на своїх героїв чужими очима. Дивлюся на живих людей, а бачу персонажів з прочитаних повістей і романів. Голобородько-Джеря — не перший. Є в мене у другій сотні й Андрій Волик з «Fata morgana». А в першій сотні — з «Лісової пісні» Лукаш. Колись я записав до блокнота про нього: «...русяві кучері; сині, мов лісове озеро, замріяні очі... Сяде верхи — не конем їде, а човном пливе, вигляда свою Мавку...» Бачиш: писав, писав, а наприкінці все одно охрестив чужим іменем!..

— Не спиться, Голобородьку? — Схожий на Миколу Джерю козак схопився і виструнчився переді мною. Я злегка торкнув його за плече, щоб сідав, і сам присів до вогнища, на голоблю візка. — Чого такий похмурий? Чи не теща приверзлася?

Він пустив повз вуха неоковирний мій дотеп і сказав:

— Набрали в халяви. Ще раз отак поткнемося — й половини від нас не залишиться, будьте певні.

— Злякався?

Голобородько дивиться майже вороже з-під шапки. Мені стає ніяково: чого це я, справді, на нього — «злякався»? Знаю добре: він не з полохливих. Мені, отаманові, і то тільки раз довелося стати одному проти двох у рукопашному бою. А він жодної сутички не минув без дуелі з двома чи трьома. Якого ж біса я так грубо поставив його відвагу під сумнів? Для чого? Щоб відвести від себе справедливий докір за наш програний штурм? Усі приперті до стінки вдаються, як правило, до демагогії. Невже ж і я — демагог?

Що думає тепер про мене Голобородько? Жде відвертого слова? Відчув, що мені кортить бути з ним абсолютно відвертим? Та й не тільки з ним: з усіма козаками в полку. Перед кожним би вивернув душу. Ні, не можна. Не маю права. Коли хтось не зрозуміє мене і сприйме цю відвертість, цю тривогу, цей біль як розгубленість, тоді — кінець. Панібратство на фронті — загибель. На люди, на гурт, на весь полк маю право ви-

посити тільки щось *остаточне*, овіяне вірою в щасливе завершення. А все непевне — варити в собі. Все неостаточне — в собі: сумніви, страхи, вагання... Тих же, кому я міг би в усьому безоглядно довіритися, ще зі мною нема: ні Юрка, ні Йоньки, ні Івги Богданівни. Згодом, уже за мирного часу, почую з уст Маяковського про те, як поет наступає «на горло собственной песне». І перекинусь думкою в цю ніч: отак і я наступаю на горло своєму бажанню — з кожним бути відвертим...

— А чого нам лякатись? — каже Голобородько. — Двічі не помирати. — Хитра штука фольклор! Ось він і про себе сказав, і не про себе: не «мені», бач, а «нам!» Зрештою, бог його знає — про кого це він «двічі не помирати»? І чи це сам Голобородько сказав, чи його звичка говорити отак, аби відчепитися. Беру з нього приклад і кажу: «Зачекай-но, буде й на нашому тижні свято...» А що я йому ще скажу? Що в нашому полку зелена, недосвідчена розвідка, і тому двісті ворожих кулеметів для нас — несподіванка? Чи, може, я скажу йому, що проти двохсот кулеметів наші десять — ніщо, і невідомо, чи варто нам іти вдруге в атаку? Для чого я казатиму йому це? Адже Київ все одно треба здобувати. *Треба*, ось у чім секрет. Логічно це чи не логічно, реально чи не реально, але треба, та й годі.

Страшне й могутнє це слово. Але має силу в собі тільки тоді, коли воно *твоє*, ніким не кинуте, з тельбухами — твоє. Оце дав я урядові згоду на цю операцію. Хіба ж я розраховував на якусь перевагу в людях і зброї? Ні, не міг я на це розраховувати. І все-таки дав згоду. Чому? Навіщо навалив собі на плечі цей важкий тягар? Невже й справді повірив у свій рейд, як у чудо, як у щасливу зорю? Не такий я наївний! Чи, може, це було, як стверджує Сидір, з мого боку *трюкацтвом*? Гонитвою за ефектом? Бравадою? Може, правду каже той Сидір: я поклався на інтуїцію, на свою «геніальність», поставив під удар цілий полк? Та як я посмів? Казав же мені змалечку батько: «Не пнишь, Вітю, у видатні: ти — звичайний». Я і сам знаю: звичайний. Але доля моя — *революція* — кидає мене тільки туди, де немає нічого звичайного, і це просто змушує мене робити усе неможливе можливим. Звідси й фантазія, і ризк, і осміяна Сидорами інтуїція... То що ж, може, засудити в собі цю інтуїцію? Аж раптом мене мов осяює: а Ленін! Як же тоді — Ленін? «24-го рано,

а 26-го — пізно». І ми брали штурмом резиденцію Тимчасового уряду не раніше і не пізніше, а саме тоді, коли він нам сказав: уночі 25 жовтня за старим стилем. А чому 25-го? Цього ніхто не спитав. Принаймні жоден із тих, кого я під час штурму очолював — жоден з фабричних робітників «Скорохода» і жоден з речкінських паровозників, котрих я повів потім здобувати Пулковські висоти. І сам себе я про це не спитав. І ми *виграли*. Що ж це було? Мабуть, теж — інтуїція? Мені скажуть: інтуїція генія. Згоден. Але й геніальна, і «проста» інтуїція не підвладні аналізові панів буквоїдів: і та, і друга не вміщаються в канони нормативної логіки, хоча навіяло їх не якесь чортовиння, а досвід і породжене ним передбачення. А головне, віра, гіпнотична віра в ту правду, для якої не шкодуєш ані мрій, ні життя. Моя віра була викута з життя, як з заліза: і з юнацького підпілля сотень, тисяч людей, для котрих без революції не варто було жити на світі. Бо то була не якась там вичитана з книжок і брошур революція, а *моя* революція. Наша. Бо що ми, Оксано, без неї? І що нам без неї усі наші признання, й суперечки, і незгоди, і згоди?!

— Набрали в халяви,— повчально веде своє Голобородько. Мое довге мовчання він прийняв за розгубленість і тепер вирішив, що саме час по-батьківськи повчити мене.— Попхалися чортові в зуби, а з чим? Треба було ближче до своїх хат петлюрівців бити, а ми — аж куди? Аж до Києва?..

— Коло пори й миша воює,— ще раз удаюся я до рятівного фольклору, бо логічно заперечити не маю чим, а мовчати незручно.

— Оце б і я коло нори воював,— каже Голобородько, аж ніяк не ображений за цбрівняння з мишею.— Сплю і бачу — дременути від вас... Бо тутечки діло таке: хто утік, той і прав...

— Ну й тікайте собі на здоров'я,— переходжу я на офіційне «ви», й це відразу його насторожує.— Вольному воля.

— Еге ж! — заперечеує він.— Якби ж я сюди до вас із волі. А я ж із казарми. Та ще й із якої. «Ач,— скажете,— петлюрівська гнида...»

Я його більше не слухаю. Він іще щось говорить, але я нічого не чуо: думаю про своє. Про те, що коли

зараз же не знайду виходу з цієї клятої скрути, то ніхто більш, окрім мене, його не знайде. Хоч я й не вдатний, а звичайний, як мене запевнив ізмалку мій батько. Але тут я незамінимий. Принаймні цієї ночі — незамінимий. Це й утішно, і страшно. Звичайний... Це як розуміти... Я ніколи не мріяв про якусь виняткову роль, але ж ніколи й не уникав відповідальності за ту справу, що її в даний момент ніхто не здатний довести до кінця, окрім мене. Слово «треба» ніколи не було для нас з тобою, Оксано, самим лише словом. Воно було для нас мукою, радістю, шуканням, надією, катастрофою, невідкладною потребою, пориванням — *зробити*. І завжди було страхом: а що, як не зробимо? Кожного разу, сказавши собі «*треба*», відчуваю, як лягає мені на плечі тягар...

«Щось придумую», — вирішив подумки. Але, мабуть, подумав уголос, бо Голобородько почув. І те, що він почув, переконало його в необхідності сподіватись на краще.

Без тіні іронії або догідливості, так, наче йшлося не про мене, він сказав:

«На Приймака вся надія».

Я ж від його слів відчув не пиху, а страх. А може, без цього страху не було б і відваги?

Щаслива людина — письменник. Я не славі письменницькій заздрю. Я ніякій славі не заздрю. І не тому, що я *скромний*. Терпіти не можу цього пошлого слова. Так і тхне від нього хрестоматійним святенництвом, так і уявляється вихованка інституту благородних дівць: опущені долу вії, а в голові сороміцькі думки. Чомусь мені здається, що у більшості патентованих скромників у голові — сороміцькі думки. У ченців — про бордель, у політичних аскетів — про імператорську владу. Ні, я ніколи чужій славі не заздрив. Славолюбці просто дратують мене. І за першого мого життя дратували. Це ж безглуздя — всерйоз хизуватися випроханими у когось відзнаками або вимушеними компліментами лакуз-лестунів. А втім, слави я за життя скуштував досхочу й переконався, що вона не для мене. Навіть заслужена. Заважає роботі.

А письменникам я все-таки заздрю... Якби ж мені їхне необмежене право створювати для своїх героїв

відповідні обставини! І, в залежності від цього, керувати їх долею! Схотів — і вивів із скрути!..

А я от не можу знайти виходу з нашої проклятої скрути, через те й фантазую з досади. Уявляю себе не командиром молодого кавалерійського полку, а досвідченим повістярем-баталістом. А цю нічну Дарницю — не справжньою Дарницею, а лише *місцем дії*. І начебто всі мої думки — не реальні думки, від яких ломить голову, а ліричні відступи, монологи, філософські припущення. Не життя — божий рай на землі! Коли б воно так насправді було, то я б не барився, а відразу знайшов сюжетний хід. І нехай би мої літературні козаченьки здобули штурмом Київ сю ж ніч. По праву всемогутнього автора я міг би, наприклад, дістати для них неможливу в житті, але літературно цілком вмотивовану поміч... Або взяти й зчинити серед петлюрівських кулеметників бунт... А чом би й ні?

А як ефектно виглядав би в цьому творі *мій можливий* діалог із Сидором.

Він. То що ж ви нарешті вирішили, командире? Полк жде наказу.

Я (чи то пак мій *герой*, позбавлений не властивих героям вагань). *Наступати*.

Він. Як? Удруге? З тими ж ресурсами? А які є для цього гарантії?..

Я. Ніяких. Цього разу перемога буде наша.

Він (*іронічно*). Знов інтуїція?

Я (*патетично*). Вірю в дух моїх славних червонців!

Він. Дух — це не зброя.

Я. Буде дух — буде й зброя.

І т. д, і т. п.

Ні, я не гальмував би в цій повісті бурхливого розвитку дії, не захарашував би її зайвим заглибленням у думки й почуття. Стисло сповістив би про них: «...безліч різних тривожних думок тієї ночі обсіло його... Безліч неймовірних проєктів і планів перебрав він у голові за ту ніч, аж поки з'явилося рішення...» Так було б у романі. А в житті мені хотілося битися головою об стінку.

У житті дошкуляли проєкти: Юрій неодмінно сказав би іронічно: «Проєкти». Ці «проєкти» були один дурніший від другого: «Негайно сповістити Народному секретаріатові, що рейд провалився...» (Як тобі подобається, Оксано, цей *доброчесний тюхтій?!*) «...Поясни-

ти урядові у доповідній записці, що нам не пощастило просочитися у ворожі тили, а лобова атака захлинулася з огляду на те...» (Кому воно, дурню, потрібне, оце твоє «з огляду», коли Київ не здобуто!) «...Просити підсилення»... (У кого просити?!) «...Спробувати ще раз якось проскочити крізь кулеметну заслону...» (Навіть згадувати гидко! Що значить «якось проскочити»? Можна подумати, що вони там, на правому березі, ловитимуть гав, поки ми будемо «пробувати»...) «...Заслати до ворожих кулеметників своїх агітаторів...» (Ще гірші дурниці! Там у них, у заслоні, самі паничі й куркуленки, самостійницькі добірні вершечки: так вони й слухатимуть твоїх агітаторів!)

Сюжетного ходу в житті не було. І не відбулося поміж мною і Сидором ніяких гострих діалогів. (Він і досі у Полтаві, той Сидір, з нашим другим куренем, що лишився для гарнізонної служби. Третій піхотний тоді вирушив на Кременчук. А перший — сюди. Перед тим двісті коней привела з Костянтинограда перша сотня, на них і прийняли під Полтавою бій; на них і вирушили маршем на Київ...) Отож Сидір у Полтаві, й усерйоз я про нього не згадую. Не можу навіть як слід пригадати, який він із себе. Про чернігівського Сидора пам'ятаю, що той був альбінос. А полтавський який? Білявий? Чорнявий? З чуприною? Прилизаний? Лисий? Біс його знає. Не придивлявся до таких, бо не думав, що їх дрючки у колесах можуть датися мені взнаки й після смерті.

Безконечно тягнеться ніч. І тому безконечно, що вона предовга, зимова, і тому, що не бачу в ній провітку, не жду ранку для якоїсь певної дії. Думаю, думаю, думаю і ніяк не придумую: чи наступати нам уранці, чи ні? Ходжу з хати до хати, прислухаюся до власних думок: невеселі думки. Прислухаюся до козацьких розмов: нецікаві розмови, не ті, не про те, що мені болить — не про наступ. А чому — не про наступ? Заскорузлість? Байдужість?

Чую, як закипає в мені роздратування. Я боюся цього роздратування: можу стати шаленим. Це зі мною трапляється. Особливо коли щось добре задумане чомусь не вдається. Отакий я ще змалку. Це тільки в уявній біографічній новелі я так лагідно змалював себе «цяцею»: лук та стріли... Майн Рід і Жюль Верн. Пасу

коней... Доглядаю з матусею квіти... Вчуса їздити верхи... Шукаю скарби... Ти ж бо знаєш, Оксано, який я буваю шалений. Може, саме за це, а не за їзду під вікнами, так пристало до мене твое прізвисько. Часом аж зубами скрипів, коли хтось не визнавав моєї правди — своєю. З кулаками кидався на своїх опонентів. Спасибі мамці: вміла вчасно приборкати. Погладить по голові — я й охолону: І твоєму Шопеніві, Оксано, велике спасибі: не раз рятував мене від неминучих скандалів...

Мамці близько нема. І тебе з твоїм Шопеном нема. Щось гірке підкотилось до горла. Налилося кров'ю в очах: та як вони можуть, як сміють — про щось інше, про себе, не про наступ?! Зовсім поруч — на снігу, на заюшених чорних проталинах, на розчавленій торішній траві після вчорашнього штурму лежать їхні мертві товариші. А древній Київ ще не здобуто. Й невідомо — як його здобувати. І невідомо, чи здобудемо. А вони?!

«Харків, Харків»... А що ти в своєму Харкові їв? Шулики ти там їв? А от і брешеш, не їв, бо це наша страва, полтавська... Береться попервах сухий мак, тоді третя у ступі...»

Шулики? Сухий мак? Подуріли, чи що?.. Слухаю, а в очах мені — наш перший рій, перший взвод. Половини нема. Які люди були! Майже всі — з Гельферіх-Саде, з Паровозного, харківські пролетарі, комуністи... Ось він, той взвод, майже весь, тридцять шабель, вже на правому березі. Сутеніє, та мені ще видно, як оповзає з прибережної кручі тоненькими брилами спресований під копитами сніг. Темноти не ждемо, починаємо завидна, бо певні, що основні вогневі точки противника ми обійшли ще в районі передмостя. Я поки що з резервом: дав собі слово не повторювати полтавського ризику. Трохи терпіння, а тоді вихоплюсь і тут наперед, і поведу полк в атаку, і ми вдаримо петлюрівцям у тил, із лівого флангу... Але що це? Там, на кручі, наші коні стають дибки... Поточилися вершники... Сповзають із сідел... Мертві?.. Поранені?.. Чи це паніка?! З кручі кулеметний кинджальний вогонь.

«...Ну то й що, як руда? Щоб ти знав: руда дівка — вогонь. Трапилась мені під Волочиськом одна. Я тоді денщиком у поручика Федченка був...»

Стою нерухомо під кручею, тримаю коня за вуздечку. Стрілянина не вгаває. З правого берега, з кручі, просто на мене — двоє коней без вершників. Упізнаю одного з них — сірого, в яблуках. Це козака Удовиченка кінь. Гриву йому, як у цирку, поцяцьковано різнобарвними стрічками. Нема у сідлі Удовиченка. Може, й на світі нема? Сніг на кручі б'є фонтаном під кулями. Скільки ж там у них кулеметів? Я ще не знаю, що двісті, але чую — багато. Не десять, не двадцять, не тридцять: ціле море вогню. На нас би й півсотні їх вистачило. Мабуть, і в них не блискучі розвідники, коли б'ють по нас, як по цілій дивізії...

Двоє коней без вершників зовсім близько від мене. Чую тупіт, іржання. Один ірже хрипко, а другий тонісінько, жалібно, — за ним цівочка крові...

«...Був у нашому шістнадцятому гвардійському піп. Ну, піп як піп, то їсть батюшка. Ахвіцери його не любили, бо він їх завсігди ув «очко» обставляв. Як позасідають у бліндажі, так він і тягне до себе весь банк, то їсть — виграш. А щоб позичити кому хоч алтин — ані-ні!»

Ще якусь мить ошелешено вдивляюсь в імлу над берегом, де гине на моїх очах найкращий мій взвод, перший взвод, найнадійніший взвод, — авангард. Муляє на серці ще не до кінця усвідомлене, та вже настійне, докучливе, запаморочливе — *треба*. Щось нам треба зробити. Гине взвод. Отак загине і полк? Відступити?! Припустімо, я відступлю. Чи надовго? На годину? На ніч? На добу? А тоді?.. «...Ты в поля отошла без возврата...» Може, треба було вивчати древніх греків? Гекзаметри? А хто б командував цим нещасним полком? Ось іще кілька коней без вершників. Ні, на одному, здається, є вершник. Сутеніє, не бачу. Ближче, ближче.. Є-таки вершник. Як він чудно сидить у сідлі! Осідає... упав... Мабуть, труп? Ще один кінь тонко-тонко ірже, і за цим — чорна цівочка...

«...приходить, значиця, Пушкін до царя: так і так, або дай мені те, що душа забажає, або втну про тебе таке, що всі твої графи зо сміху луснуть! — І втнув? — Аякже! Коли б, каже, замість цього хвонаря та повісили руського царя...»

Раптом відлягло. І нехай собі, нехай — про що хочуть. Адже насправді не заради цих теревенів вони сьогодні не сплять. Усі були у бою, усі бачили те ж саме, що я. Добра третина — поранені. А те, що вони про попів та про рудих дівок, — кожен по-своєму приховує свої болі й жалі. Я за Блока, вони — за «баланду». Тільки слабодухі дають розперезатися нервам. Істерики. Нікчеми. *Спокійно слухаю* далі:

«...цар його, значиця, у кайдани хотів. А Пушкін тут і каже: «Всю Росію замість хвонаря освітив би». Цар ні в сих ні в тих. От і візьми цього Пушкіна голіруч...»

І нехай про Пушкіна, про третій мак, про попа. Я ж знаю: кожен має на душі зовсім інше. Це мене моя злість підвела, а вони ні при чому... Уперше обійшовся без твого Шопена, Оксано, й пишаюся: сам себе опанував. Боже, як я їх зараз усіх сентиментально люблю! І чого б їм, справді, бути байдужими? Хіба їх привела сюди чиясь чужа воля? Якась груба сила? Та якби це було так, давно б уже хто куди повтікали. А ці ждуть. Чого ждуть? Наказу. Про новий наступ? А чого ж ще? І кожен знає, що, дожидаючи наказу про наступ, може, смерті своєї дожидає. І все одно не тікає в куші... Пам'ятаеш, Оксано, Михайло Михайлович процитував колись за вечерею якогось філософа: «...груба сила може заціпити уста, скувати вільне слово, але вона не здатна надихнути на подвиг». А мої йдуть на подвиг.

Що я найперше зробив би, коли б міг повторити з тобою життя? Не у спогадах, як нині, а справді. Знаю, що я зробив би: і на крок не відпустив би від себе. Як багато ми втратили, припускаючи такі довгі розлуки! Ну, чого б тобі не бути завжди поряд зі мною? Ти мала міцну вдачу й неабияку витримку; непогано трималась у сідлі; доволі влучно стріляла; швидко знаходила спільну мову з бійцями... Непрощenna річ, що ми за життя не весь час були разом. Нам було б куди легше удвох. Рейд на Понирі й Фатеж це довів, і коли б не твоя смерть... Але це могло статись і не в бою, не в поході. Смертельна небезпека нас усіх підстерігала у той час і в тилу. А тим більше — жінку. А тим більше — вагітну.

Ні, не слід нам було дождатися якоїсь тривалої зустрічі. Не той був час, аби сподіватись на неї. Зреш-

тою, нічого б не змінилось у світі, якби хтось із нас покинув цю землю на день або місяць раніше. Зате дні й місяці, відпущені нам на *життя*, були б для нас свя-
тами...

Ось і тепер, на дніпровому льоду, хіба ми, Оксано, не могли б бути разом? Може, я трохи й хвилювався б за тебе. Але якось-то було б? Це нічого, що крига під копитами час від часу потріскує і з-під них виступає вода. Ще під цю кригу, слава богу, ніхто не потрапив. Годин зо дві йдемо без усяких пригод. Коло берега мілко, лід грубший, а в наших коней ще й пообмоту-
вані ганчір'ям копита: бач, як м'яко ступають...

Перед рейдом я змусив би тебе трохи поспати: на фронті ти завжди мене слухалась. Я допоміг би тобі скинути чоботи, укрити би буркою, а сам пішов би по хатах, як зробив оце зараз, коли тебе нема поруч. А розбудив би аж тоді, коли б на мене найшла чергова моя «мить осяяння». Це зі мною буває: мучусь, мучусь, і раптом — та ось же він, вихід! Отак до мене прийшло і рішення йти на Київ по кризі...

Мені не довелося би тебе довго будити. Хоч би як міцно ти спала, варто було гукнути тебе, й ти прокидалася. Іноді, щоправда, спросоння хвилин зо дві по-дитячому протирали кулаками очі, але голову вже мала свіжу. Я це знаю, і тому не чекав би, поки ти протреш очі, а відразу виклав би суть справи: у полк прийшов товариш Ганжа, родом дарницький, а працював у Києві. Він прибув до нас у 2-й курінь саме тоді, коли і я туди вночі зайшов. І якби мене тоді не «осіяло», може, і до ранку слухав би від нього про арсенальську трагедію: повстанців оточили війська, по заводу, як по фортеці, жовтоблакитники били з гармат. У полон із повстанців ніхто не здавався, та й петлюрівці не брали нікого в полон. Ще петлюрівці до кінця не задушили повстання, та вже триває розправа... Уяви собі, я не дослухав його. Може, це було й жорстоко, і нечемно з мого боку. Тепер я думаю, що це було таки нечемно... Виснажене обличчя оповідача; гострі вилиці; потріскані губи — аж загусла кров на жорстких настобвурчених вусах; очі, в яких уже був не жаль за полеглими друзями, а розбуджена цим безсилим жалем необхідність негайної помсти,— все це змушувало вислухати його до кінця. А я не дослухав. Мало того, я перебив його, і це було нечемно. Я не міг його не перебити, почувши, що він

прийшов сюди льодом. «Розумієш, Оксано? — сказав би я, не чекаючи, поки ти протреш очі,— цей товариш прийшов до нас із Києва дніпровою кригою... Не берегом, а кригою! Він тягнув за собою санки. Важкі санки з бочкою, а в бочці — повно гранат. Там — і Мільса, й зразка 1914-го. Повна бочка гранат. Це ж — вага?! А лід під цією вагою не тріснув». Я, власне, й перебив його, щоб запитати, чи не тріснув хоч раз під ним лід. А він сказав, що потріскував, але так і не тріснув. Ти подумай, Оксано: під такою вагою! Ціла бочка з гранатами! Це, звичайно, нетактовно було з мого боку, що я перебив його саме тоді, коли він почав розповідати, як біля мосту через Дніпро молоді червоногвардійці, може, сто, може, більше, не пускали до «Арсеналу» карателів. Вони залягли у неглибоких траншеях, котрі видовбали на швидку в глевкій мокрій землі, й стріляли, стріляли по синіх жупанах, у ціль і мимо, у білий світ, зціпивши зуби, матюкаючись, плачучи (там були і дівчата), та не покидаючи своїх примітивних окопчиків, що тут же їм ставали могилами... Він розповідав, як слобожанський хлопчина Ваня Шафранський, — він лежав другим номером біля гарячого «максима» (прізвище першого номера Ганжа забув), так от, Ваня Шафранський, коли не стало набоїв, а це вже було надвечір, під кулями подався на обложений ворогами завод, і пробрався таки на заводське подвір'я, і повернувся з набоями, коли «максим» мовчав, бо перший номер лежав поруч убитий, і тоді він сам повів з окопу вогонь, аж поки не розстріляв і цих, останніх набоїв, що він їх у пазусі приніс на місце нерівного бою... І ще Ганжа розказував, як на руках у дівчат (тепер їх, мабуть, усі добре знають з літератури!) Тані Степанові та Люби Комської помер більшовик Веземський. І як перед смертю він казав (потім, мабуть, у сотнях повістей і п'єс так говорили герої): «Я радий, що вмираю на революційному фронті...» І як Ганна Шторм і Броня Кузьковська привели під дулом пістолета до поранених повстанців тремтячого пана лікаря, бо він, мабуть, не дуже співчував отим «плебеям»...

А я слухав і думав про одне: нас там і досі нема. Йі тому непростимо погано слухав товариша Ганжу. Він, мабуть, ще багато розповідав, а я пустив усе це повз вуха, бо думав тільки про те, що нас там і досі нема.

Тепер-то я знаю: думка про *льодовий похід* ще вчора ворушилась у моїй голові. Але надвечір трапилось таке, що перекреслило цю думку: троє вершників проскакали услід за дезертиром, аж поки той з відчаю звернув на Дніпро й недалеко від берега провалився під лід разом з конем, тільки бульки пішли... Як же Ганжа пройшов і провіз важку бочку?!

А тим часом про дезертира. Мені прикро було, що дезертир — це Лукаш. І ти б засмутилася, дізнавшись, що дезертир був Лукаш. Пам'ятаєш, я казав тобі, що прозвав одного козака Лукашем ще у Харкові, в москалівських казармах, насправді його звали Сулимою. Митрофаном Сулимою, і я вірив йому. Ніщо нам з тобою так не боліло, як розчарування у людях. Однак, і розчарувавшись у комусь, ми й далі вірили в силу першого враження. Що це? Родима пляма юності? Гуманізм наївних? Можливо... Не так-то й легко позбавлятися плям, що були тобі колись дорогі й зробили з тебе *людину!*

...Говорити про Лукаша — значить, і про Дерев'янка: обидва своїми вчинками дали доброго ляпаса гімназичній наївності. Свого часу я полюбив їх обох. Кожен по-своєму припав до душі. Це було ще у Харкові, у москалівських казармах. Того вечора ми вперше пробралися туди з Куликом. До нас там побували вже й Коля Руднев, і Євгенія Богданівна Бош, але то була тільки «розвідка», а ми з Куликом — «важка артилерія» більшовицької агітації. «Розвідка» доповіла, що там три курені й що в одному з трьох є добрий ґрунт для солдатського бунту. Ми повинні були підняти цей бунт. Ми пробралися в казарми через тильні ворота. На воротах вартував Дерев'янка. Михась Дерев'янка. Дерев'янка Михайло Степанович. Не забуду його повік. Він перший (уже в Дарниці) поскакав ловити дезертира і привіз його шапку. Утікач потонув, а шапка лишилась на кризі. На тій шапці була брошка — мідна квітка ромашка. І по ній упізнали, що дезертир був — Лукаш, він любив такі цяцьки.

Пробираючись уперше в москалівські казарми, я не знав Лукаша. А Дерев'янка вже знав. Ми запізналися із ним на квартирі в його свата чи кума, що працював на заводі Міхельсона механіком і співчував більшовикам, читав Леніна. У того свата чи кума за чаркою ми

розбалакались широ й відверто, і Михась пообіцяв пропускати нас завжди у казарми, коли він вартуватиме. І таки пропускав. Це ж він, Дерев'янка, порадив мені й Куликові не перевдягатися у петлюрівську форму, як ми спершу хотіли були зробити, а прийти у цивільному і назватися чиеюсь ріднею. Ми так і зробили: Кулик назвався свояком одного, теж знайомого, хлопця, а я земляком Дерев'янка. Він і справді був родом з Чернігівщини, десь з-під Новгород-Сіверського.

У казармі, куди я зайшов, було жарко, накурено. Все офіцерство купчилось у 1-му і 2-му куренях, а 3-й складом своїм був чисто солдатський. Начальство його неохоче відвідувало: мабуть, побоювалось «мужицького духу». Як і в офіцерських куренях, так і тут чи не кожного вечора допізна грали в карти: там у — шмен-де-фер, а тут — у «підкидного», в «очко». Кулик подався у 2-й курінь рознюхати, чим там «пахне», чи не збираються панове до солдатиків у гості. А я залишився в 3-му.

У карти гуляли й на столі, й на віконних лутках, і на власних колінах, на нарах. Біля високої залізної груби парували розвішані на віршовці онучі й стояв запаморочливий дух юхти, поту, махорки. Десь на нарах співали тягучих пісень, розповідали байки та бувальщини. Я спитав для годиться про свого земляка — чи скоро він зміниться, хтось сказав, що не скоро, і попростав тютюну. Я почастивав усіх, що сиділи біля груби, фабричними цигарками і палив з ними мовчки, слухав пісню про вербу і дивився в огонь. Я вже мав добрий досвід агітатора, не забув свій 13-й.

Ще в Чернігові ми говорили з тобою, Оксано, про те, що солдати потроху байдужіють до мітингів. У перші дні революції на сходках і мітингах приголомшені слухачі п'яніли від незчисленних промов; красномовним ораторам гукали «ура!» й майже кожному, хто хвалив революцію, вірили. У грудні 1917-го, коли ми вперше прийшли з Куликом у москалівські казарми, ні на фронті, ні тут уже нікому на слово не вірили. Учорашні окопники прислухалися, ніби обмацували кожну цяцянку-обіцянку.

Перед нами побували у цім курені й меншовики, й пани «самостійники». Не пощастило нікому. «Самостійників» слухали більш-менш терпляче, бо то ж було безпосереднє начальство. А меншовиків повигонили геть.

Я хотів був почати з землі. Кулик порадив цю розмову відкласти. Хай самі запитають про землю.

— А про що ж? — поцікавився я.

— Про Паризьку комуну.

Мені це сподобалось.

Коло груби, за щитами онуч я й почав про Паризьку комуну. Почав ніби зовсім випадково, дивлячись в огонь, сам собі. А коли замовкла гармонь і запала тиша, незвичайна для цієї казарми, я уперше подивився на своїх слухачів і зустрівся очима з синьооким замріяним парубком. І подумав: Лукаш! І за те, що на моїх очах він полюбив комунарів, я затамив його, й досі гірко примиритися з тим, що у Дарниці він став дезертиром... Цей Лукаш мене перший спитав про землю, і я розказав їм про землю... Не називав її «священною» і не нагадував, що у ній «піт і кров наших предків». *Про таке вони чули.* Про таке їм співали з усіх трибун і амвонів. Були у Чернігові промовці, що приносили з собою грудку землі й на очах у слухачів цілували її. Одного не казали: з чийого поля ця грудка: чи з *колишнього* панського, чи з *теперішнього*? Я розповів про цю грудку й додав: «Так і не второпали злидарі безземельні, чи цілувати їм ту грудку, чи зашпурити її брехунцєві у вічі». Слухачі мої щиро сміялися. Це була перемога: сміх — перший паросток дружби. А з друзями розумітися легше.

Лукаш запитав: «Чия буде земля, коли підуть за Леніним?» Я знав, що тут мене слухають не самі лише скривджені Волики, а й загребущі підпари, які ще не повибивалися із стрільців в осавули. Їх неважко було розпізнати з виразу облич, з яким вони слухали моє слово про землю. Безземельні — ті слухали з веселим недовір'ям, мов казку. Хазяїни, навпаки, вірили моїм словам і за них закипали лютою злістю і на мене, й на Леніна, й на отих безземельних, що мають забрати з-перед їхнього носа конфісковані панські простори, якщо звитяжать червоні...

Безземельні по-свійському пускали мені в вічі тютюнові димки й час від часу кидали іронічні, доброзичливі репліки: «Казав сліпий: побачимо...», «Хай і не нагодували, аби до столу покликали». *Хазяїни* смоктали свої цигарки, наїжачені, похмурі, бубоніли під носа: «Земля!.. Не земля родить, а руки...», «Не нагнешся до землі — печериці не вирвеш», — недвозначно натякаючи, що геть усі безземельні — нероби. *Безземельні* так давно

(з діда-прадіда) жадали своєї землі (хоч би трішечки!), що не здатні були досягнути її близькості, отож і Ленінове слово про землю сприймали як щось нездійсненне. *Хазяїни* вже боялися цього певного слова, уже борсались у тривожних і мстивих думках: що б його вчинити, аби голода й не зазіхала...

Може, мені того першого вечора не слід було ставити усі крапки над «і»?.. Але, говорячи від імені Леніна, я не міг їм сказати напівправду. І я сказав усю правду: землю віддамо незаможникам, не скривдимо й середняків. А павуками на ній робитися — зась. «Хай,— подумав,— хоч і половина відсахнеться від мене... Нашо мені в повстанському полку глитаї?!» Я говорив і по очах тих, що слухали, бачив: обіцяна більшовиками земля, на відміну від обіцяної іншими, починала у казармі пахнути. Здавалось, її ось-ось відчуєш навпомацки. У розширених очах тих, кому обіцяно її, вона робилась із слів орним полем, родючим ґрунтом, щедрою нивою... Раптом оці, ще недавно недовірливі очі вихоплювали із завтрашнього дня власний клапот, і тоді в них спалахувало водночас і щось нове, повне власної гідності, і заскоружле, жорстоке, пожадливе: «Мое поле! Мій клапот!» І від цього мені робилося смутно, і я думав: «До мети ще неблизько!»

...Ідеали дитинства не дають мені, Оксано, спокою. Вони щільно оточили мене й у москалівських казармах. Який же милий мені був той Лукаш, коли він ловив кожне моє слово про паризьких комунарів, про Кармалюка, про Болотникова! Поки я говорив про рівноправність, про братерство, волю, в його синіх очах жила Мавка — волелюбна й прекрасна! А дійшло до землі, до своєї землі, в потемнілих очах йому вже стояла Килина, тупувата, приземлена. І подумалось: помирати за революцію варто тільки тоді, якщо віриш — коли-небудь Лукаш переступить через Килину тупість і, торжествуючи, прийде до Мавки...

Про все це, повір, я збирався написати тобі у листі: і про дарницьку ніч перед рейдом, і про дезертира, й про похід по кризі... Я хотів написати про все це, поки ти ще не в Києві. Бо приїдеш до Києва — і не стане часу для розповіді.

...А я, Оксано, вже в Києві. Сиджу в «Континенталі», у розкішному купецькому номері. Холодно: не палять.

Темно: нема в місті електрики. І взагалі — дуже темний готель: половина вікон — у двір, як у колодязь. До революції грошовиті клієнти, мабуть, цілі ночі гуляли тут при світлі електрики, удень відсипалися. Я ж цілісіньку ніч перевіряв свої патрулі, а удень не засну. Ось підсів до вікна і пишу тобі в Чернігів листа. Я чомусь вирішив, що він у мене дуже докладний, отой куций мій лист, і дуже ніжний. А насправді — цидулка! Ще й суха, ще й з претензією на «бодрячеський гумор».

«Королівно моя! Б'є чолом тобі твій «печеніг»...

Мені весело. Я — Уленшпігель: досхочу насміявся із своїх ворогів... Ні, серйозно, Оксано, привітай мене: петлюрівці пошились у дурні!.. Я не з тих (ти ж знаєш), що недругів своїх мають за дурнів. Але й дуже розумними я їх не можу вважати. *Розум* — це щось найвище в природі. Ним людина піднесла себе над первісною дикістю. Над грубою силою й хитрощами. Хитрощі — це ще не розум. А груба сила тим паче. Розум — це перш за все усвідомлена добрість. А коли добрість, то й чесність, непідзвітна чесність із собою... Поцілуй мене, Оксано, заочно; я сьогодні щасливий! Запиши мій афоризм: *«Революцію треба робити водночас і серйозно і весело...»*

Уявляю, яким довгим був би мій лист, коли б і справді я його написав, як задумав! Про одного дезертира був би цілий трактат... Ні, не думаю, щоб отой мій Лукаш утікав до Петлюри. Це єдине, що я написав тобі у тому листі, котрого ти так і не одержала. Бо я ж не дописав його до кінця й не відправив, як і більшість своїх листів на війні. «...дезертир той, — писав я, — скоріше тікав не від нас, не від нашої влади, а від страху загинути під час другого штурму й не діждатися обіцяної нами землі».

...Пишу тобі в номері «Континенталу» і тішу себе тим, що *докладно* пишу: «...почався цей похід 25-го, вдосвіта. Вирушили ми з Дарниці — ще темно було. Я скликав перед тим, як іти, командирів і оповістив про маршрут: спершу підемо берегом, і тоді аж до Куренівки — по кризі. Й доповів їм про Ганжу і що він поведе. Не заперечив ніхто. Ми пішли. І дійшли. Жертв було зовсім мало...» Бач, як «докладно» написав я того листа! І чому я тоді вважав його довгим?!

Жертв було мало... Ні, ще рано про жертви. Не розвиднілося, коли ми почали виводити коней на кригу. Пе-

ред цим,— я вже згадував,— пообв'язували їм копита ганчір'ям. Та все одно лід зловісно потріскував, наче в нас під ногами роздирали туге полотно. Я перший вивів свого коня (тоді в мене був ще Каштан, з-під Полтави коник). За мною — авангард: сімдесят шабель, і аж за ним — цілий полк. Коней ми вели в поводу. Дерев'янку ледве чутно насвистував. Не встиг я провести свого коня кроків десять по кризі, як почув за собою якийсь стогін чи плач. Голос здався жіночим. На цім марші в нас жінок не було. Я обернувся: гірко плакав Сорокін, молодий, здоровенний, плечистий козак. Він був мокрий до пояса. Тут же, поруч, струшував з себе воду, тремтячи, його кінь: провалився? Так швидко? Командир його рою, Васильєв, щось сердито сичав на Сорокіна. Я прислухався, почув: «Баба! Дурень! Тютхтій! Чорт тебе поніс об'їжджати... Заткни пельку! Не рюмсай!» — І накрив попоною тремтячого коня, а Сорокіну наказав, щоб зараз же перебрався в сухе. (Ми з собою взяли цим разом про запас і онучі, й білизну). Сорокін сидів на льоду, хлипав і бурмотів: «Не піду... Не піду!» Тоді Васильєв нахилився і щось шепнув йому у вухо. Сорокін підвівся... Вони були земляки, і Васильєв, виявляється, знав, що в цього хлопця під Лискама є наречена, яка терпіти не може отаких боягузів... Далі все було тихо, поки не пішов під лід Савка Лопата... А тоді й оті, решта.

Сиджу в «Континенталі», пишу тобі, Оксано, листа. Замість напхати туди побільше новин, удаюся до філософії. Отож і розводжуся: «Чому я не вважаю себе справжнім військовим? Невже тільки тому, що відчуваю фізичну відразу до вбивства? Ні, не тільки тому. Цю відразу я вже навчився долати. Досить уявити садистів, що вішають жінок та дітей, випікають на спинах положених п'ятикутні зірки, палять хати і клуні — і відразу до вбивства відступає перед обов'язком — нищити цих катюг, як шурів. Ні, щось інше заважає моїй «чистій військовості». Передусім — це невміння дивитися на підлеглих вояків, як на бездушний *матеріал* для стратегії й тактики. Я дивлюсь на своїх козаків і бачу в них не «бойові одиниці», а — Іванів, Митрофанів, Семенів. І це часом заважає мені орудувати ними за умов, коли треба замінити емоційне поняття «смерть» раціональним «втрати». А я й досі пам'ятаю про те, що коли вб'ють Митрофана чи Івана, то його персонально не відновиш і не заміниш поповненням.

Ось і тепер пригадую наш похід Дніпром і вочевидь бачу кожного з тих, кого вів по крихкій білій кризі, і бачу їх не вояками, а цього ось — за плугом; а цей косить сіно у лузі; а цей, накосившись до полудня, обпікає собі рот-кулешем, дме на ложку, прицмокує... А ще якийсь на вечорницях, на досвітках розважає дівчат побрехеньками, — бач, які в нього очі лукаві... Ні, я повік не зумію розтлумачити це жодному з Сидорів. Обов'язок для них — тільки мертвий параграф статуту, пункт із ухвали, а не вистраждана, не *своя* необхідність. Я сам собі наказую бути зараз військовим, бо цього вимагає *моя* революція. І навіть те, що це не притаманне мені, що краще б я був собі учителем словесності, це теж *моє* діло.

«...Жертв було зовсім мало...» І справді: могло бути й більше. Перший під льодом загинув козак Сава Лопата. Зараз я розкажу тобі трохи про Саву Лопату. Він був, цей хлопчина, поетом. Я не знаю, чи склав він хоч одного вірша за своє двадцятидвохлітнє життя, але знаю, що був він поетом. Позаздрив Сава комусь, що дстався тому у бою добрий кінь і цяцьковані піхви: «Кому щастя, тому й півень несеться...» Не повірив агітатору: «Твоїм би медом та нас по губах...» Побачив, як козак Молочай невміло і довго сідлає коня: «Мордується з тим конем, як собака з воловою кісткою».

Він потонув перший. Це сталося тоді, як ми дійшли до середини Дніпра. Поки йшли понад берегом, усе було добре. Він тутешній, Ганжа. На кожному повороті він підказував нам, де щільніше притискатись до берега, а де триматись вільніше. Мало не скрізь, аж до того клятого місця, на котрім сталась біда, лід на десять-п'ятнадцять добрих кроків від берега був надійний, дзвінкий. І хоч він і потріскував часом, і розбігався під якимсь копитом павутинням, цього вже не боявся ніхто. А тут ще й розвиднілося, чітко визначився чорнотою кордон між підлідною мілиною і глибом. А не дуже крутий, але вигризенний вітрами й повинню берег надійно нависав над нами, як стеля, із нього нас зовсім не видно було...

Під Межигір'ям, щоб вийти на протилежний, *київський* берег, треба було трохи пройти серединою річки: метрів триста, чотириста. Я вже тоді мав би знати, що без жертв не обійтись. Мабуть, і знав, але проганяв від себе цю думку: ніяк не міг уявити, що на очах мені піде під лід той або цей... «Найкращі ліки від страху — це

дія». Так не раз говорила нам Віра Устинівна. «Треба діяти,— сказав я собі,— назад дороги нема». А коли мене нема, то нема і тим, хто за мною.

Усі, крім нашої, військові частини (цим ім'ям називаю нечисленні робочі загони, сформовані у Харкові й Полтаві: моряки й робітники Берзіна з Ленінграда й Москви; червоногвардійці Ремньова; Полупанов та його моряки з броньовиком),— усі вони мали вдарити по Києву в лоб: на Труханів острів, на залізницю. Нам належало штурмувати Печерськ. У Печерську зібралися головні сили противника. Але Печерськ на тім боці Дніпра... Перед тим, як виходити на глибину, я віддав наказ рубати лозу й класти з неї фашини. По фашинах і підемо.

Жду фашин. Простелив на лід бурку, сів на неї, палю свою люлечку, намагаючись уявити — яке в мене тепер обличчя? Добре було б, якби козакам воно здалося спокійним. А коли так, то не слід мені позирати на Дніпро, на середину, на її чорні плями. Спробую думати про щось інше, поки плетуться фашини. Чимсь задурити себе... Чим? Шкода, довгих віршів не знаю напам'ять. Котрі й знав, то забув. Лізуть у голову гімназичні екзаметри: «ін нова ферт анімус мутатас діцере форнас...» Ану його, Овідія! Краще відновлю у пам'яті харківську нашу відозву. Авторка — Євгенія Бош... Чудову відозву написала тітонька Івга! Йй би пропагандою відати, а вона в нас — нарком внутрішніх справ: різну «контру» винищує... «Товариші! Контрреволюція вступила у відкрити боротьбу з робітничо-селянським урядом Української Народної Республіки, бажаючи зірвати справу миру, намагаючись припинити революційний рух, котрий несе визволення всьому трудящому народові з-під панського ярма...»

(М'який, мирний стукіт долуное з берега: тук... тук... тук... Там рубають лозу).

«...вкупі з заможним донським козацтвом, на чолі якого стоять генерали *Каледін* і *Корнілов*, а також царський наймит генерал *Алексеев*, ще й за участю української Центральної ради, поміщики та капіталісти роздмухують вогонь громадянської війни і розпалюють ворожнечу між українцями і росіянами, щоб...»

Стукіт трохи притишився, а шелест іще чути: попід берегом плетуться фашини. Їх тут же підносять до льо-

ду. Хай ще поплетуть, щоб надійніше було, і тоді я віддам наказ — рушати.

«...загасити пожегу революції братерською кров'ю... Для сього вони на Україні формують «курені смерті» — з обдурених, несвідомих солдатів і юнкерів, що повітали після Жовтневого повстання, та царських офіцерів, які покинули фронт, щоб на Дону й Україні рятувати буржуазію...»

Попід берегом, укритим чагарями, козаки доплітають останні фашини. Можна класти їх на лід і виводити коней. Даю команду: «На кригу!» Он аж куди простелилась від берега Дніпра червоната лозова доріжка...

«...«Курені смерті» та карателі «Білої гвардії» нищать терором Ради робітничих, селянських та вояцьких депутатів, як це зроблено вже в Полтаві...»

Фашини, розстелені по крижаній рівнині Дніпра, вже сягають середини. Там чорні плями збіглися в чудернацьку геометричну фігуру, що нагадує контури Африки. А чим вона зігріє нас, тая «Африка»?!

«...Ми мусимо протиставити свою силу, силу революційного війська...»

Невже й справді я тоді отак точно, буквально пригадав усю відозву напам'ять? Чи це зараз, коли усе згадане зійшлося, як у фокусі, мені здається, наче я мав тоді цю магічну властивість — воскрешати детально, що схочу: епізоди... обличчя... тексти?! «...Ми твердо ухвалили організувати такий революційний *отряд* (там, у тексті, так і стояло — «отряд»), котрий, як *оден* (там, у тексті, так і стояло — «оден») чоловік, стане на боротьбу з контрреволюцією на Донщині й Україні; ухвалили організувати такий полк *Червоного козацтва*...»

Пора на середину. Віриш чи ні: аж перехреститись кортить, такі напружені нерви. Ану ж бо, рятуйте, фашини! Недарма ж вас так довго й ретельно плетено!.. Не так страшно самому пірнути під кригу, як побачити когось із козаків... Геть дурні ці думки! Як не соромно?! А все ж боюся повернутися обличчям до полку. Боюся, щоб ніхто не прочитав на ньому... Все гаразд? Я спокійний. Ні, ще трішки, і я буду спокійний...

«...Ми переконані, що всі, хто бажає побіди... побіди» (а далі як? Невже я так хвилююсь, що загубив уже нитку?.. Втратив текст?) «...хто бажає побіди...» Коли я зараз же на згадаю, як далі, значить, так і не змушу себе бути спокійним. А я повинен бути спокійним. Зо-

всім спокійним. Абсолютно спокійним... «хто бажає побіди...», «хто бажає...». Ага!

«...хто бажає побіди для революційного руху городської та сільської бідноти над поміщицько-капіталістичною контрреволюцією, хто не боїться смерти за землю, волю, мир і братерство трудового народу...»

Беру свого коня за вуздечку, команду: «За мною — по одному... дистанція двісті кроків... взяти в узду... кроком р-у-ш!» Хоч би ж ота крига не підвела нас під монастир!.. Чортзна-що лізе в голову,— чудернацька гра слів,— крига вже *підвела* нас під *монастир*: переходимо Дніпро біля Межигірського монастиря, онде його позолочені бані над муром... Чорні плями все ближчають. Ув очах уже не контури Африки, а розляпаний по білій скалтертині мазут. Не обертатися!.. Тепер — не обертатися! Чую тріск за собою, але ніхто не кричить і не кличе на поміч... Не обертатися! Ось і під моїм конем затріщало. Не обертатися! Не дивитись під ноги! Все одно не pomoже... Ось я уже у центрі найчорнішої «мазутної плями». Зблизька вона не лисніє, мов жир, а відливає полірованим деревом. Веду коня по вузьких стежках між затягнутими льодовим салом проваллями. Під ногами щось хлюпнуло. Більше не хлюпає. Усе твердіше й твердіше. Перейшов?! Подивився уперше під ноги: плям нема. Перейшов! Із туману окреслився жаданий київський берег, і тепер добре видно, що він і справді крутий, а наш тільки де-не-де випинається невисокими пагорбами... Що ж там позаду? Чи всі за мною живі та здорові? Ось пригадаю відозву до кінця й аж тоді обернуся...

«...всі, як один, підуть під наш червоний прапор у ряди Червоного козацтва на боротьбу за визволення від панського ярма. Всі, хто хоче боротися *проти* (там так і надруковано — «проти») буржуазії і контрреволюції; хто почуває себе вільним сином вільного народу, всі записуйтеся у полк *Червоного козацтва*...»

Обертаюсь. За мною — Салій. Уже й він перейшов. Перевів коня й дивився, як зовсім-зовсім поруч, під тоненькою плівкою вирує швидка течія. Отак і напишу в оповіданні про цей рейд: «Під тоненькою плівкою криги вирувала швидка течія». А що іще напишу? Ось Васильєв веде свого буланого. Швидше, швидше, Васильєв! Під твоєю фашиною вже почорніло, зараз трісне... Пройшов. Пронесло. Ось аж трое... Гей, хлопці? Подуріли? Де дистанція?! Двісті кроків тримайте, не менше.

А то й усі триста... Ура-а! Перейшли! Але за ними по кризі мов перебіг велетенський павук і лишив по собі павутиння. Обережніше, хлопці. Ані зайвої секунди на місці! Чим швидше вперед, тим менша небезпека... Ще один... Павутиння росте, розбігається, де-не-де почорніло загрозливо... Дистанцію тримайте!.. Дистанцію! Павутиння росте. Ось з'явилося на очах, під носом у козака з рудим чубом (забув його прізвисьце), Саливоном його звали, здається... Ти чого, Саливоне? Стояти ще гірше! Стояти — це смерть. Уперед! Ні, не чує. Павутиння росте. Саливон усіх затримав. А позаду ще скільки! Хай ризкують? Чи ні? А коли ні, тоді що? І нам назад? І нам, котрі вже на цім боці, теж назад? І від Києва назад? Гей, Саливоне!.. Почув. Натягає повіддя. Певне, таки наважився? Як на це подивиться решта?

Одвернувся. Пригадую до кінця рятівну відозву. Важко примусити себе... Це вам не «Средь шумного бала», котрим я відганяв колись кашель. Тут не кашлем, брат, пахне, а смертю. Що ж там було наприкінці? Самі гасла? Все одно, пригадаю і гасла. До кінця. До останнього слова.

«Хай гинуть вороги трудового народу!»

Отепер обернувся. Ні, ще не наважився Саливон. А хто за ним? Сава. Отой, що — поет. Отой, що так влучно вживає прислів'я. Мабуть, Саві урвався терпець, бо порушив наказа й обходить рудого. А був же наказ: не обганяти на льоду один одного. Вже обійшов і прямує до укритої уздовж і впоперек павутинням середини. Веде свого воронька так спокійно, наче на сільський водопій...

«Хай живуть Ради робочих, селянських та вояцьких депутатів!»

Ще кроків п'ять, може, шість — і на середині Сава. Значить, іще якась хвилина, й він або перейде, або... Що — або? Він перейде, перейде, перейде! Як би ж це не виявити свого страху? Опанувати себе?! А відозва кінчається...

«Хай живе соціалізм!»

Залишилися підписи. Ну то й що? Пригадаю і підписи: *«Народний секретар військових справ»*. А це що таке?! І не крик, і не стогін — щось уривчасте, відчайдушне, раптове, незбагнено страшне у своїй карколомній раптовості. А дивитися вже не було на що: тільки брижі на чорній воді та, мов надгробний вінок, чорна мокра

фашина. Сава каменем пішов на дно. Разом з конем. Миттю пірнув — під фашину, під кригу, як стояв, не впустивши вуздечки...

А тепер? Уперед чи назад? Отій рещті, що по той бік Савиної смерті, по той бік фашини на чорній воді,— що я маю наказати їй — вперед чи назад?

Отут вочевидь я побачив їх очі. Ніколи не бачив перед тим їх очей, але відразу ж упізнав. Не звернув уваги, чи були вони сині, чи карі, тільки знав, що усі вони зійшлись на мені й змусили їх читати, як безапеляційний наказ моєї революційної совісті, незалежно від того, чи вони жовчно й несправедливо докоряли мені за те, що затримався; чи дошкульно опікали відчаєм; чи безмовно і тихо просили... І руки. Вслід за очима я побачив їх руки. Теж знайомі: жилаві, сухі, з землею під потрісканими нігтями, точнісінько такі, як в окопних солдатів, котрі щойно під кулями стискали саперну лопатку. Ще красномовніш від очей оті руки говорили мені: ну ж, не стій, не барись, тебе ждуть так, як, може, досі ще ніхто нікого не ждав. Вони майже відчутно торкалися мене і через плями ополонок і скреслу кригу Дніпра тягли мене на той берег. Це були очі й руки повстанців, яких петлюрівці зараз топили в крові. Я ніколи цього не напишу в оповіданні, Оксано, бо це буде надумано, невірорідно для реалістичної прози. А в житті так було: очі й руки. Я їх побачив, зрозумів і наказав козакам: «Уперед!» За годину пішло під кригу ще дев'ятеро. Майже всі через те, що на кілька секунд довше затримувалися на небезпечному місці. Або не витримували, поспішали і скорочували необхідну дистанцію. Вже у Києві ми дали залп пошани над могилою, де поховали те, що лишилось від потонулих: шапку... рукавицю... словом, усе, що сплигло на поверхню.

Першим після Савчиної загибелі перевів свого коня Дерев'янку.

Я не знав, що невдовзі розстріляю його.

«...Під Куренівкою,— пишу я тобі,— ми почали зосереджуватись». На інкрустованому мозаїчному столику переді мною стоїть інкрустована бронзова лампа. Вона не світить, а, навпаки, затуляє мені світло з вікна, і я ставлю її на підлогу. «...Потім,— пишу я тобі в своєму розкішному напівтемному номері,— коли зосередилися, одним кидком здобули чи не половину Печерська,

Несподіваність наскоку себе повністю виправдала. Тут і почалися відкриті бої — просто на вулицях, на подвір'ях. До петлюрівців, що вже ладні були утекти з оборони, почали підтягатися з центру Києва свіжі сили. А тим часом і до нас прийшла допомога.

Я знаю, Оксано, ти не будеш до мене в претензії за те, що порівняю зустріч на Куренівці з тією, котра відбулась у вашім садку після мого повернення з каторги. Тут я зустрівся з незнайомими людьми, а там із тобою; що там ми, зустрівшись, проговорили всю ніч, а тут ніби й слів не знайшлося: все одно — обидві ці зустрічі стоять у пам'яті як рівні, бо я не пригадую, щоб іще коли-небудь у мене в очах були сльози...

Ось молодик, — бог його знає, як звать, та й не треба мені цього знати: все одно за хвилину забуду, — худющий, кошавий, а очі... Може, і його петлюрівці прикладами гонили до Лаври, як тих триста, котрих по дорозі рубали шаблями і кололи багнетами, а тоді вже біля монастирської стіни дали по них залп... Ось він дивиться на мене, той хлопець, у насунутому на вуха кашкеті, в засмалцьованій шинелі з чужого плеча, і не вірить очам, що це — ми. Голову на відсіч даю — йому хочеться гукнути «Ура!», або «Хай живе!», або ж «Здоровенькі, браточки!» А він не може, бо в горлі йому гірка радість, неймовірна — аж зурочити страшно (а може, приверзлося?). І тому він тільки питає, діловито, немовби й не радіє, а просто собі питає: «Патронів дасте?»

А ось жінка, висока, як жердина, по-чоловічому плечиста, за час повстання постаріла років на десять. Може, її батька убито? Чоловіка? Нареченого? І вона теж не вигукує нічого такого, що виказувало б її радість, тільки повторює, як закляття: «А що? Я ж казала...»

Досить. Не маю права, щоб вони бачили *такі* мої очі, командирові заплакані очі: попереду бої. І ще буде одна зустріч, якої не забуду повік: із загоном Єгорова. Катеринославці нам у поміч ударили з Дарниці, й тоді не один петлюрівець на власній шкурі дізнався, що то за один — червоногвардієць товариш Жлоба...

Як Ганжа говорив, так і справдилося: з Подолу до нас приєдналися дрібні повстанські групи, а з ближніх дворів — робітники поодиночці. Кожен мав при собі свою зброю. Це було для нас дуже важливо, бо за ці дві години в багатьох із нас не було вже набоїв, залишилися тільки гранати, привезені товаришем Ганжею у боч-

ці. Пополудні до нас прибуло сотні півтори, може, й більше, повстанців. А з Дарниці вони вдарили «самостійникам» у тил. За півдня ми втратили тридцять вісім убитими й сорок чотири пораненими. Це — крім тих десяти, котрих полишили в Дніпрі...

Передбачаю — ти можеш спитати, пригадавши початок листа: «А до чого тут Тіль Уленшпігель?» Я не встиг про це написати. Мене викликано терміново до міської комендатури. Це чортяча посада, Оксано,— комендант міста, яке перебуває на військовому стані. Неприємні сюрпризи на кожному кроці... Хоч тепер докажу тобі про те, чого не встиг дописати. Ну, звичайно, тобі хочеться знати — чому я відчув себе раптом цим веселим фламандцем? Воно сталося ось як.

Я відчув це відразу, тільки-но закінчив у похідному приміщенні штабу свою *театральну* репетицію, а тоді вже й виставу. Не дивуйся, я не обмовився: саме *театральну* — з режисерською експозицією, розведенням «акторів» по мізансценах і всіма необхідними сценічними аксесуарами. За «помрежа» мав собі сотника Салія, а головні ролі, крім мене, виконували козаки Сапунець, Бездітко й Сорокін. Отой самий Григорій Сорокін, що сидів нещодавно на снігу й гірко плакав... «Ось вони, ось вони — *фарс і трюкацтво*», — зрадіє зараз мій Сидір. Ну що ж! Винесу їх на суд власної совісті з усіма подробицями, про які ти, може, й не знала, Оксано. Бо за першого життя нам з тобою не до них було...

Річ у тім, що хоч ми тоді й виграли бій за Печерськ, але сили у петлюрівців все одно були більші. Я напам'ятав знав той реєстр, що у Харкові показав мені Юрій. Ось які були в ньому записані збройні сили петлюрівців, що стояли в обороні: Гайдамацький *кіш* Слобожанської України... *Полк* сотника Путника-Гребенюка... *Курінь* отамана Болбачана... Шістнадцять *куренів* «вільного козацтва», «зафундованих» у Києві інженером Ковенком... Галицька *сотня* на чолі з сотником Чмолою (вона охороняла резиденцію самої Центральної ради на Володимирській вулиці).

А найдужче мене, мабуть, чекав тут у Києві отаман без полку пан *Волох*. Не так мене, як моїх козаків. Адже він так недавно ще командував ними у Харкові, у москалівських казармах. Ні, пан Волох не міг їм забути ніч проти 10 січня 1918 року, коли отой третій *курінь* став під прапор Комуни. Не встигли офіцерські

курени викотити у двір кулемети, як повсталі з'єдна-
лися з червоногвардійцями Колі Руднева. А тепер на
пана Волоха, отамана без полку, йшли у наступ *червоні*
козаки під моєю рукою. І таке їм простити?! Уявляю,
як йому, бідоласі, кортіло поставити їх до стінки; ого-
лосити їх «зрадниками неньки України», закопати в од-
ному рові з розстріляними арсенальцями...

Проте пан Волох чомусь не поспішав нам назустріч.
Він терпляче дожидав нас у центрі. А ми трохи заба-
рилися, бо по дорозі до центру на Контрактовому май-
дані стояла казарма, повна, як бочка оселедцями, яки-
мись георгіївськими кавалерами. Їхній полк сформував
іще Керенський для охорони Тимчасового уряду. А по-
руч з «кавалерами» були юнкери... (Це я вже не пишу
тобі, а тільки думаю, що коли ми зобачимось, то усе
розповім...)

Пополудні стрілянина усухла. Жовтоблакитники по-
кинули Печерськ, відступили. У під'їздах, у підворіт-
нях, біля хвіртки приватних будиночків показалися мир-
ні кияни. Ми пройшли (уже майже без пострілів) мало
не весь Печерськ і розмістили свій штаб у триповерхо-
вому купецькому домі. Розташуватися довелося на дру-
гому поверсі, бо на першому всі шибки були повибива-
ні, а надворі пустився мокрий сніг, знявся вітер. Госпо-
дарів у домі не було: повтікали. Отож я й розпочав
репетицію — між пузатих диванів і клишоногих козеток
під фамільними портретами бородатих купців. Репети-
ція пройшла добре, але перед *виставою* я все одно
хвилювався. Ось уже дано для публіки перший сигнал:
у казармені вікна георгіївським кавалерам вкинуто руч-
ну бомбочку. *Вибух*. Ще один невеличкий сигнал: руш-
ничний залп по цій же казармі. Де ж моя публіка? Ось
вона, публіка: парламентарі з казарми, — на дрючку бі-
ла хустка, — а слідом якісь підозрілі цивільні; їх п'яте-
ро — трое чоловіків і дві жінки: У робочій одежі. А фі-
зіі!.. Ні, таких на пісному не відгодуєш!

«Кавалер» із хусточкою на дрючку пропонує, щоб ми
не стріляли: вони оголошують себе *поки що* нейтральни-
ми. Говорить він тихо, поважно, іноді ледь-ледь заїкую-
чись. В очі дивиться прямо, з почуттям власної гідності.
Це літній унтер, на шинелі — чотири «георгії». Підозрілі
цивільні — в «кавалерів» за спинами. Вони й собі щось
підтакують, мовляв, не стріляйте по казармі, бо кругом
люблizu мирні жителі, а в них дітки малі. Бач, проню-

хали, гади, що більшовики — гуманісти. Я дивлюся на них і ловлю себе на думці, що ці «мирні цивільні» — не цивільні й не мирні. А цей унтер — не унтер. Що ж, гаразд, я готовий: відповім на театр — театром. Ви гадали, панове, що будете в цій виставі акторами? Ні, ви будете *публікою!*

Відкидаюся на спинку зручного вольтерівського крісла, збиваю набакир свою смушкову папаху з червоною стрічкою. Парламентери й цивільні дивляться на цю стрічку, як заморожений кріль на удава: їм здається, що я зараз їх з'їм. Ну й хай, мені цього й треба. Запаляю люльку, пускаю кільцями дим: класична поза тріумфатора з могутньою армією за спиною. Це початок вистави.

Аж ось унтер, про котрого думаю, що він ніякий не унтер, подавивсь якимсь словом, затнувся. Може, з переляку, а може, й справді — заїка. Користуючись з паузи, тричі стукаю чубуком об бильце крісла: умовний режисерський сигнал, передбачений на репетиції. Зачувши сигнал, сотник Салій виштовхує з-за дверей на авансцену козака Бездітка. Той виконує роль посланця від неіснуючої частини з резервів.

— Товаришу командуючий, — рапортує Бездітко, — дозвольте доповісти: Уланський кавалерійський полк прибув у резерв і чекає на ваші розпорядження!

Молодця! Завчив-таки роль. На репетиції двічі збивався: говорив замість «товаришу *командуючий*» — товаришу *командире*». І голос зривався на фальцет. Зараз уже бездоганно: бас-профундо, і роль — «на зубок»...

— Ось, командиріві полку, — недбало кидаю я тоном полководця, що стомився від таких донесень. І простягаю пакета. Це голубуватий конверт, на котрому, як на блокноті, де я записую, бува, свої опуси, надруковано дрібним шрифтом: «Книжковий і паперовий склад Чернігівського єпархіального братства». Я захопив їх із собою штук сто, щоб писати додому листи, а листів не пишу. Бездітко з повагою бере голубого, як небо, конверта (гімназисточкам вірші посилають би в такому!) і хвацько пристукує підборами. Реакція публіки понад усі сподівання: обличчя витягуються на очах. Значить, «Уланський кавалерійський» влучив у ціль.

Акт перший закінчено. Починається інтермедія.

— Які матиму гарантії вашого тимчасового нейтралітету? — питаю в парламентаря і простягаю йому

коробку із сигарами. В коробці залишилось три сигари з п'ятьох, які мені видано як делегатський пайок у Москві, коли я був там на з'їзді Рад делегатів від 13-го піхотного полку (обрали-таки більшовика на злість усім вусатим добродіям!). Дві сигари я покритив ще в Харкові і змішав «задля духу» з махоркою, а три залишив собі про всяк випадок. «Не унтер» узяв з коробочки сигару, відкусив, як годиться, з тонкого кінця, запалив і з насолодою затягнувся пахучим димом. Мабуть, давно не мав у роті сигари. Але все-таки колись мав?

— Гарантії? — перепитує він, ледь помітно грасуючи... (Ах, то в тебе ще й аристократичний прононс!) — Гарантії? Хіба вам не досить *слова* георгіївських кавалерів?

— Малувато, — кажу я, а сам стежу за тонкими пальцями, які так уміло тримають сигару, — малувато, ваше благородіє, — знову стукаю люлькою, удаю, ніби вибиваю з неї попіл об бильце.

Акт другий: на порозі козак Сапунець.

— Товаришу командуючий, — випалює він скоромовкою, — у ваше розпорядження... Охтирський піхотний...

— Командирові, — й віддаю Сапунцеві пакета.

В очах публіки переляк. Це мені замість оплесків. У переляканих очах — неіснуючі мої грізні полки. Ті полки ждуть наказів, запечатаних у будуарні конверти. Публіка не знає, що в кожен з цих конвертів півгодини тому я поклав папірець, на якому написано чорним по білому: « $2 \times 2 = 5$ ».

— Гарантією можу визнати тільки повне роззброєння, — кажу я очманілому від сигари «не унтерові».

Він ображений.

— Ми оголосили нейтралітет, а не капітуляцію. — (О мон дье¹, що зробила сигара! Він забув про свою білу ганчірку!)

— Як собі хочете, пане підполковнику, — кажу я і втретє постукою режисерською люлькою. *Зараз буде акт третій, мій коронний номер, мій «шлягер», — все одно що сальто під банею цирку без сітки... Гопак на дроту над прірвою... Кадриль на ножах... Згідно з режисерським задумом сотник Салій після стуку витримує запаморочливу паузу: у парламентарів є час поміркувати. Й ось до зали неквапливо виходить Сорокін. Чоботи*

¹ Боже мій (франц.).

з рипом. Кожен крок — наче постріл у ціль. Кожне слово — як бомба. Він терзає парламентарів таємничим мовчанням. А тоді вже домучує, розтягує убивчі слова: «Това-ришу кома-андуючий, га-аубична ба-атарея дожида-ає нака-азу». Навряд чи він бачив коли-небудь хоч одну гаубицю, але «гаубична батарея» в його устах звучить, як залп прямою наводкою. Для підсилення ефекту, перед тим, як вручити пакета, кажу на словах: «Негайно відкрити по казармах вогонь».

— Хвилиночку,— переставши затинатися, поспішає «не унтер», і вперше за всю цю комедію з його сигари на носок чобота падає попіл. («Вміє, стерво, курити сигари!» — думаю я).— Ми згодні,— каже «не унтер»,— ми здамо зброю.

— А юнкери? — нагадую я ввічливо.— Вони ваші безпосередні сусіди... І коли невеличкий недольот... Розумієте?

— Юнкерів беру на себе,— твердо каже «не унтер» («Підполковник, не менше,— думаю я,— а може, й цілий полковник»).

— Е бьен,— погоджуюсь я і розриваю пакета, в якому повинен лежати мій письмовий наказ про вогонь по казармах.— Е бьен,— і витягаю з пакета папірець, щоб покласти туди іншого, на якому пишу: «Хай живе Уленшпигель».

«Публіка» поспішно розходитьсь. Ще б пак: такі жахливі новини! Першими зникають підозрілі цивільні. (Бачила б ти їхні пики, Оксано! Дійсні члени «Союзу архангела Михаїла» в робітничій одежі!) Ці не інакше як подалися інформувати жовто-блакитне начальство про загрозові більшовицькі резерви. Потім, козирнувши, поспішають до своїх «кавалери». Услід їм загрозово сурмлять сурмачі. Знімаємо варту. Згортаємо штаб. Далі! Далі! Без жодного пострілу. Біля казарми «кавалерів» ненадовго затримуємось: на широкому забрукованому подвір'ї і вони, й попереджені ними юнкери здають зброю. Хай живе Уленшпигель!

А може, не Уленшпигель? Може, то був Печеніг? Твій, Оксано, Печеніг з усіма його витівками? А чом би й ні? Йому тоді привільно жилося. Власне, він тоді й був Примаковим. А Примаков-командир, хоча й існував у наказі, але не завдавав йому прикростей. Він і думати не смів про таке. Бо що він мав за плечима? Офіційне призначення Народного секретаріату й особисте благос-

ловення Юрка? Зате решта належала не йому — Печенігові...

Примаков-командир ще не зіп'явся на ноги, а вже знав, що з Печенігом йому доведеться ставати на прою. А той правив своєї і не звертав на командира уваги. Поводився так, ніби зараз, після рішення секретаріату, був на світі лише *один* Примаков, Примаков-Печеніг. А командир — це щось таке: офіційне, формальне. І той мовчав. До часу, до пори. Бо що було на його особистім рахунку? Марш із Харкова на Полтаву? Припустімо. Але чим тут хвалитися? Марш як марш. А коли що й було в нім *цікавого*, то знову ж Печенігова вигадка: посадив якусь сотню на велосипеди й оголосив її на цій підставі кіннотою. Ще й віддавав велосипедистам накази: «по конях!», «риссю!»... Цікаво, що вони мали б робити, якби їм скомандували: «Алюр три хрести»? А командирові що залишається? Бій під Полтавою? Ну, нехай бій під Полтавою. І все одно йому нема чим хвалитися: не зумів навіть стримати Печеніга, коли той, замість керувати боєм, сам вихопився конем наперед і почав орудувати клинком...

Щоправда, після цього бою був доволі вдалий відбір *кінних від піших*. І непоганий інструктаж командирів. Та цього ще замало, щоб сказати Печенігові: «Ану, марш, хлопчиську, на місце! Згадуй собі свої *штучки*» на дозвіллі, коли хочеш, веди щоденника і не суй носа у командирські діла». Ні, цього командир ще не мав права сказати.

А хоч би й сказав, чи послухався б Печеніг? Він просто не зважав на присутність командира. Він так тримався з ним, наче того й зовсім у полку не було. А командир *був!* Давно уже був! І дарма, що ідею про рейд породила Печенігова вдача, саму техніку рейду, його втілення в життя обдумував він, командир! Ще терпів, не перечив своєму «хрещеному батькові», не наступав на п'яти, коли той забігав наперед, але вперто й *незалежно* робив своє діло: читав і перечитував карти; креслив графіки можливих маршрутів; аналізував хід операцій вчорашніх і встановлював прогнози для завтрашніх. А крім того, на привалах, на марші, виховував кадри. Він виховував їх не тільки запальними промовама, як робив Печеніг, а ще й діловим інструктажем, запровадженням дисципліни, несумісної для де-

кого з безоглядною революційною «вольницею». Невже й цього не помічав Печеніг?

Що ж, це діло його. А командир усе більше й більше помічає прорахунки свого експансивного двійника, і вони не на жарт дратують його. Що це за показна відвага в бою? А чого варті ці розхристані, позбавлені логіки фантастичні «прожекти»? Хіба сміє так мислити *воєначальник*? Навіть зазнавши поразки? А шкідливі (особливо перед наступом!) сумніви? «Може б, мені краще вивчати древніх греків» і т. д., і т. п. Що це таке?! Або на льоду,—недозволений жаль за можливими жертвами! Хіба на війні можна обійтися без жертв?

Ні, він занадто багато бере на себе, цей фантазер Печеніг! Ну, придумав рейд по дніпровому льоду, честь йому за це і хвала. *Командир* йому вдячний. Але пащо ж вимотувати з командира всі нерви і закидати йому за те, що *заважає роботи*? Адже для Печеніга його щасливі ідеї, коли чесно признатися, це — *свято серця*, а для командира — чорні будні, неухильний обов'язок. Потонув якийсь козак, і Печеніг уже мало не плаче... Ні, з цим треба кінчати... Вдалий бій за Печерськ окрилив командира. Що не кажіть, а під Полтавою він був для нього тільки першою спробою. А сьогодні, в Печерську, за плечима стоїть щось вагоме і певне. *Досвід*, ось що він має тепер за плечима.

Йдеться не тільки про те, щоб так чи інакше триматися *у бою*. Йдеться про щось більше — про *звичку*. У Печерську відчув, що вже має цю звичку і що її має весь полк: звичку до кінного бою, і до ближнього бою, і до можливого дезертирства; й до ворожих чуток, і до поразок,—малих і великих. Винахід... Ініціатива... блискавичне рішення — це все прекрасно. Та що воно важить без надійної звички? Без цього натруженого у буднях горба, на якому виїжджають всі винаходи?!

Найціннішою була звичка до ближнього бою. Той без звички ураз приголомшує. А звук, і вже знаєш: ні на мить не давай супротивникові оговтатися. Хай йому здається, що удари на нього падають і з-під землі, й на голову. Навчись вимикати нерви, коли все в тобі аж до крику напружене. Вимкни їх, як рубильник, без участі логіки. Просто — раз! — і вже дієш машинально. Але не втрачай темпераменту, передштурмової напруги. А далі вже хай панує її величність інерція. За темпе-

рамент Печенігові дяка. За інерцію відповідає тільки він, командир.

А ще звичка навчає нас: бій тільки-но почався, а ти вже думай про те, що він має кінець. Бо ефект від *останнього* удару аніскілечки не менший, аніж від *першого*... Починаючи ближній бій, заощаджуй набої. Навіть тоді, коли маєш їх доволі. Зайва *стрілянина* заважає клинкові, відвертає твою увагу, створює враження запеклого бою, хоч і ти, і противник тупцюєтся на місці. До рушниць берись, коли ворог тікає. Тоді вчасно і влучно стріляй навздогін, бо вогонь у потилицю ворогові посилює паніку в його лавах, а тебе з пантелику не зіб'є...

Печеніг усе це слухає і таємничо мовчить. Невідомо — чому він мовчить. Демонструє зневагу до новоспеченого стратега? Чи мовчки схвалює його міркування? Здає позиції чи готується до реваншу — до чергового ефектного «фокуса»? Час би йому зрозуміти нарешті, що між задумом і звершенням завжди лежать будні. До крилатої думки потрібен ще й терплячий хребет. Хіба ж таки думка про відкриття нових материків була вже цими материками? Ще нсвідомо, кому першому людство має бити чолом — фантазерові, що уявив собі серед хвиль океану нерозвідану землю, чи водієві того корабля, що причалив до цієї землі?! «Хіба це не так?» — питає Примаков-командир в Печеніга і помічає з досадою, що той на відповідь тільки посміхається. Доброзичливо, але трошечки зверхньо. Як учитель до учня, котрий хоче довести, що переплюнув учителя. Як старший брат до меншого, коли той доводить, що вже він йому рівня. «Чи ж давно я тебе, щеня, волочив за чуприну?» — ось що світиться в очах Печенігові, в його добрій, поблажливій посмішці. (Отак, мабуть, я дивився на брата свого Вовку, коли той прийшов до нас на денікінський фронт і заявив, що міг би командувати взводом. Невдовзі він командував полком, але це не завадило мені поблажливо посміхнутися, зачувши про взвод).

«Чи ж давно ти, жовторотику, дістав з моїх рук ідею про рейд?» — питали командира Печенігові очі, — а тепер, коли цей рейд успішно завершується, претендуєш на авторство? Хочеш відсунути творця ідеї на задній план і всі лаври віддати виконавцеві? Не вийде». «Вийде!» — запротестував командир і тут же зопалу виклав усе, що було на душі: давно час порвати пуповину, яка зв'язує його з Печенігом, з його необачністю і навіть ро-

мантикою, з усіма цими майн-рідівськими дитячими луками; з забобонними штучками у душі абанівського «Средь шумного бала»; з терплячістю до материних церковних поклонів; з сибаритською звичкою заспокоювати буйну вдачу Шопеном; з культом першого враження; з недоречними віршами Блока і — ще гірше — з гіркістю у горлі від цих віршів... «Ты в поля отошла без ворот...» Подумаеш! З усім цим давно уже час і пора розквитатися.

А насправді ще було *не пора*. Все з тією ж доброзичливою і зверхньою усмішкою Примаков-Печеніг, тобто я тих часів, запропонував йому:

— Що ж, вирушайте, мій командире, розробляйте наступну бойову операцію самостійно, без мене. Як ви, наприклад, поставитеся до чергового донесення? Його суть полягає у тому, що противник має *авіацію*. І що ця авіація збирається вдарити по наших тилах і резервах. Бог з ними, з тилами, вони вже підтяглися у місто, але що робити з *резервами*? Противникові їх не пощастить обстріляти, бо ж їх нема у природі! Авіацію не одуриць ні театральними рапортами, ні голубими пакетами: їй з повітря видніше, що в нас є і чого нема.

— Отже, мій командире, — сказав я, — коли ви ще не згоріли від сорому за свою безпорадність, поділіться зі мною стратегічними планами. І щоб усе в них було науково обгрунтовано, без фокусів, без витівок, без Печенігових «штучок».

Уяви собі, Оксано, він ще пручався, їй-богу! Звучний титул *отамана* позбавив його на той час почуття елементарного гумору. Йому здалося, що він і справді геніальний стратег і може діяти незалежно від мене, чи то пак від себе *вчорашнього*. Як я і думав, він послав на аеродром розвідку. Що ж, це не викликало заперечень, але й не розв'язувало проблеми... Чекаючи на донесення, затримав просування полку до центру. І це теж було правильно, але не рятувало становища. Розвідка доповіла: «Ворожа авіація базується на льотному полі біля заводу Криванека й Гретера, що на Шулявці. Охороняє її окремий рій гайдамаків. Командир ескадрильї зранку вибув до центру, і пілоти ждуть розпоряджень. Літаків — шість штук, готових до вильоту, і ще три або чотири розібрано на ремонт. Наказу про виліт ждуть на 14.00. Варта міняється о 13-й. А зараз 11.15».

— Ну, що ви надумали? — спитав я в Примакова-командира, а сам ледве стримував сміх — з таким професійним діловим виглядом він вислухував донесення розвідки. — Може, відмініте наступ на центр і значними силами вдарите на аеродром? Але ж поки ви доскочите до Сирця, літаки вже будуть у повітрі: непомітно з кіннотою до них не підкрадешся. А тим часом петлюрівці опритомніють у центрі, переконаються, що наші резерви — це блеф, і зустрінуть нас нищівною контратакою. У них-то й справді добрі резерви... Чи, може, ви підете, командире, на риск і кинете на ангари невеличкий підрозділ? А чи відомо вам, скільки там у них кулеметів?

Припертий до стінки, командир тільки блимав очима.

— А тепер слухайте мене, командире, — сказав я, — і зятяйте собі раз і назавжди: я тут є. А ви не існуєте. Ви — формальність, ви — звання без фігури, прізвисьце у наказі — й усе. А я — Печеніг. Я колишній гімназист Вітька Примаков, абанський політичний засланець, Оксанин чоловік. Я реальність! З усіма моїми плюсами й мінусами. І я не збираюся перевтілюватися у професійного вояку, хоч би й було сто наказів про це. А коли вам так уже кортить хоч іноді існувати на світі *окремо*, то обмежте себе роллю виконавця і професійно запроваджуйте у життя мої «фокуси». Наприклад, проінструкуйте цих хлопців — що їм треба робити, коли раптом мій новий «маскарад» буде викрито...

— Знов «маскарад»? Чи не досить на сьогодні? — обурився він. Але я не удостоїв його навіть коротким поясненням. За годину переді мною стояло дванадцяттеро червоних козаків у петлюрівській формі. Тринадцятий, теж у цій формі, був слюсар з заводу Гретера. Він повів їх до аеродрому найкоротшим шляхом, через двори й провулки.

— А ти? Теж поїдеш туди? — запитав мене командир іронічно. — Як і завжди, вихопишся поперед батька у пекло?

— Цить, — урвав я його, — краще придумай, на чому б я міг доїхати туди, не звернувши на себе уваги. Кінь не годиться. Тачанка теж. Фаетона під рукою нема...

Він слухняно підібрав те, що треба: на аеродром я поїхав у санітарній машині. Ті, тринадцяттеро, перед тим подались піхтурою. Ми дожидали їх біля воріт.

Стали з машиною за рогом і чекали сигналу. Ракети довго не було. Командир бурмотів:

— Знову «штучки».— І спитав мене: — Ти їм віриш, отим, що пішли?

— А ти? — огризнувся я. (Від хвилювання ми забули про іронію й перейшли з ним на «ти»).

— Усі дванадцяттеро,— нагадав він,— учорашні петлюрівці.

Й тут ми побачили червону ракету. Виїхали на льотне поле через тильні ворота. Їх відчинив один з наших, не забувши гукнути: «*Прошу пана полковника*». Ніяких пострілів не було чути. До мене в машину поставили два щойно знятих з літаків кулемети. Козаки, що супроводжували мене у машині, тут же приладнали їх так, щоб зручно було вести вогонь з обох вікон. Це було своєчасно, бо за кілька хвилин у ті ж тильні ворота проїхала легкова машина, а в ній командир ескадрильї, полковник. Він не жажнувся і не здивувався, коли я крізь прочинене віконце «фіата» наставив на нього два пістолети: лїниво підняв догори руки в чорних лайкових рукавичках, пробурмотів: «Так я і знав. Ніякого порядку. Бордель...» Лїниво відрекомендувався: «Полковник Нечитайло». На ньому була стара, царська, а не петлюрівська форма. Тільки на лацкані шинелі виблискував металевий тризубець: «Тепер уже ти *Нелітайло*»,— подумав я. Але вголос цього не сказав: не схотів дратувати у собі командира, який стежив за кожним моїм словом, особливо за дотепами.

«Хоч у цьому,— сказав я собі,— поступлюсь перед ним».

І полковника, й льотчиків ми відпустили без допиту, відібрали в них пістолети — і на всі чотири вітри! Льотчики випросили в нас жменю махорки, а нам за це дали французьких цигарок, дуже довгих, тонких, зовсім не міцних.

— Їх треба позабирати в полон,— шепнув мені командир, коли льотчики мінялись з нашими козаками тютюном.

— Ще чого! — заперечив я.— Не мала баба клопоту...

— Тоді їх слід розстріляти,— сказав командир,— особливо полковника.

Але льотчики з полковником були вже далеко.

— Ця фальшива гуманність до добра не доведе,— докоряв він мені і, мабуть, мав рацію. Я промовчав. А що

я міг йому відповісти? Що коли я почуваю себе переможцем, то нікого не хочу розстрілювати?

З «маскараду» повернулися до лав усі тринадцятеро. Втрат не було. Роззброєну петлюрівську варту залишили на аеродромі замкнутою в сарайчику. Ідучи з аеродрому, ми взяли до себе в санітарну машину старшого нашої бойової групи, відповідального за цю операцію. Ось його рапорт:

«До аеродрому йшли розосереджено. Біля воріт усі скупчилися і вишикувалися, як належить перед зміною варти. Стара варта пропустила нас без зайвих формальностей. Один з гайдамаків сказав: «Молодця, не запізнюєтесь, а минулого разу ми аж цілу годину прождали». Про наш наступ на Печерськ тут і досі не чули. Шестеро петлюрівських льотчиків і чоловіка з десятьох охорони й обслуги грілися в сарайчику, де топилося в грубці. Ми оточили сарайчик і без великого клопоту усіх їх роззброїли. Наша петлюрівська форма не дала їм отямитися; думали, що зміна прийшла. Позв'язували їм руки і замкнули в сарайчик, хай собі гріються. Перед тим як вийти, узяли молотки й залізного ломика, ними й потрошили усі шість літаків. Полотняні ангари порубали клинками. А тоді вже підїхала ваша санітарна машина».

Рапорт офіційно приймав командир. А радів з нього Печеніг. Командир, навпаки, був засмучений: на його думку, Печенігові знов *пощастило*. А хіба можна стратегів на це розраховувати?! Я ж радів не тільки з того, що *удався мій* «трюк», а й з того, що відсунув на якийсь час неминучий тріумф командира. Десь у глибині душі я, Оксано, вже знав, що рано чи пізно він, а не милий тобі Печеніг стане *мною*. Передчував, що невдовзі він змужніє, обросте пір'ям і поставить Печеніга по стійці «струнко» і той стоятиме з усіма його блискучими винаходами. А поки що я дивлюся на командира, що приймає цей рапорт, адресований, по суті, не йому, а мені, й трошечки жалю його.

— Не вішай, брате, носа,— підбадьорив я його,— ти зробив що міг: вдало вибрав машину, вчасно озброїв її кулеметами з демонтованих літаків... І за це спасибі: хліб даром не жуєш...

— Це нечесно!.. І безтактовно! — огризнувся він.— Яке ти маєш право так знущатися з мене?! За що? За те, що я маю на меті справжню *армію*?! Регулярну?

Озброєну грізною технікою? Із залізною військовою дисципліною? З наймудрішими у світі стратегічними центрами? З парадами по всій формі, щоб не спалося після них буржуям на всій земній кулі?.. Хіба це погано? Іронічно кажеш: «офіційний наказ», «формальне призначення»... Який же ти дурень! Усе, навіть епохальне, з чогось починається. Я в даному разі починаюся з призначення. А ти хотів би, щоб я, командир, починався не з наказу, а з любовного листа Оксани до свого Печеніга? Або з Юркових дружніх обіймів, а не з підписаних ним сухих слів: «Товариша Примакова В. М. призначити...»?!

Регулярна... Робітничо-селянська... Розумієш ти, що це таке?! Вважаєш себе, дурню, романтиком, мрійником, а мене сухарем? На якій підставі, цікаво?! Носиш у кишені копію наказу про створення першого *регулярного* революційного полку, а сам боїшся розпрощатися із згадкою про вчорашній день революції? Регулярна... Робітничо-селянська... Та я її вочевидь *бачу*, цю армію! І ти мусиш побачити. Отоді й згадаєш мене й сам розсудиш, хто з нас був справжній романтик і мрійник — я, її командир, чи той вискочень, вундеркінд Печеніг!

Тоді я розсміявся на ті зухвалі слова. А було б не сміятися!

...Київ став нашим 26 січня. Тобто за чотири доби раніше від терміну, який я пообіцяв урядові. На всіх магістралях міста патрулювали червонці. Я не міг одірвати від них очей. По кілька разів об'їжджав ті ж самі вулиці, щоб знову й знову переконатися: це не мара і не сон — на Хрещатику, на Подолі, на Володимирській, на Фундуклеївській, на Бульварно-Кудрявській аж до Печерська й Жулян, — червоніють на папахах стрічки переможців... Командир у такі хвилини дипломатично мовчав у мені, й Печеніг досхочу віддавався емоціям.

Звільнений Київ вирував: кричав нам щиро й нещиро «ура», тріумфував і ховав за іудині усмішки зраду. *Наш* уряд був уже на півдорозі до Києва. Мені ж було мало й цього: я очима шукав *свого Сидора*. Я ще був з голови до ніг Печенігом, і мені кортіло похвалитися своїм тріумфом перед тим, хто не вірив у нього. Мікроб марнославія роз'їдав мені серце, і я вперто вишукував у юрбі *свого Сидора*; тішився думкою, — хоч на мить зазирнути в його кисле обличчя. «Ну, що, — запитав би я

Сидора,— чи збулось твоє каркання? І де твоє заздалегідь приготовлене «Я ж казав...?»»

Ось уже скоро місяць, як на київських вулицях не побачиш ані шибениць, ані театральнo-яскравих жупанів, ані жовто-блакитних килимків на купецьких балконах. Зовні все тихо. Навіть де-не-де ремонтують бруківку, а на Печерську розтягають по шматках барикади: брухт — до ближнього яру, а телеграфні стовпи — у подвір'я, на паливо. Біля воріт «Арсеналу» на честь загинлих повстанців поставили дощаний обеліск. Після дев'ятої вечора разом з патрульними козаками-червонцями вартує громадянська оборона, переважно робітники... Де вони, ті мої листи, котрих я так і не надіслав тобі, Оксано? Скільки їх було невідправлених, і ще більш ненаписаних! А де всі задумані, та так і полишені в задумах оповідання, нариси, дорожні нотатки?! Нічого не встиг. А які були плани! Ще за першого життя широко думав: «Коли-небудь напишуть про наш час і романи, і повісті... фундаментальні класичні томи. Якщо майбутній читач захоче потрапити у світ мистецтва, він потягнеться до цих томів. А коли зажадає дізнатися лише про голу правду тих днів, то шукатиме мої книжки... А втім, це не зовсім широко: хотілося й собі не лише *голої* правди, а й художніх узагальнень, неповторних епітетів, епохальних героїв. Мріяв створити *своїх* Оводів, *своїх* Уленшпігелів, *своїх* Тарасів Бульб... І не встиг.

Вечір. Київ. Зима. Комендантська година. Іду верхи безлюдним Хрещатиком. Поряд козаки. Патрулюємо. Тихий-тихий сніжок. *Дуже затишно й мрійно*. Фраза по фразі виношую у думці оповідання, яке починатиметься так: «Вечір. Київ. Зима. Комендантська година. Освітлені місяцем білі хмаринки багливо пливуть над святим Володимиром. На підмерзлій бруківці чутно цокіт копит. На вибоїнах тротуарів після триденної віхоли сніг у коліно...»

Це ненаписаний мій твір. А написаний, навіть віддрукований у 400 примірниках, ось він, лізе у вічі з кожної зустрічної тумби:

О Б Ъ В А

Звідно з постановою Виконавчого комітету Рад України, місто Київ та його околиці оголошуються в *облоговому стані...*»

«...Юрко Печеніг (незмінний герой моїх ненаписаних творів) їхав на чолі патрульного нічного роз'їзду. На плечах бурка, під буркою новенька шкірянка, на голові — кудлата папаха, при боці — шабляка. Двадцять зима його життя доходила краю. Він їхав лункими, мов гірські розколини, вуличками й провулками — безлюдними, таємничо притишеними, а в очах йому звабно миготіло уявне, захлюпане електрикою місто, те ж таки місто, але через кілька років. У тій уяві, в тім місті був Юрко Печеніг не військовим комендантом, не грозою припишклої «контри», а звичайним собі перехожим, що розтав, розчинився у вечірній юрбі.

Жоден знайомий не здивався з ним того вечора, і він вельми радів, бо йому, як ніколи, хотілося побути вічна-віч із своїми думками. А думав Юрко Печеніг того вечора про щасливе кохання. Життя сміх собі робить з тих людей, що беруться відкривати вже відкриті Америки. Та Юркові здавалось, що його особистих Америк ще ніякий Колумб не відкрив і що він про кохання — тільки він! — знає щось таке... — більш ніхто в цілому світі не знає... І все це йому нахлюпала у вуха тиха музика з вечірніх кафе...»

«...забороняється вихід на вулицю від 10-ї години вечора до 5-ї години ранку всім, хто *не має перепусток*».

«...Місто заколисувало Юрка, наче море. Він зроду ще не бував на тім морі, але й сумніву не мав, що воно саме так заколисує, як оця некваплива юрба. Різні хвилі цієї юрби, то малі, то великі, то навальні, то лагідні, обтікали його, або зупиняли, або несподівано розступалися перед ним, розколовшись об скелі будинків. На тих хвилях Юрка часом кидало, немов утлого човника... Раптом його виплеснуло на острівець-п'ятачок до кав'ярні з поетичною назвою «*Ластівка*»...»

«...всі театри, кафе, ресторани повинні бути зачинені до 9-ї вечора...»

«...Годинник над дверима кав'ярні показував одинадцять годину. Біля входу стояли гарно вбрані молодики і про щось сперечалися. Раз у раз вони вибухали дружнім реготом на чийсь дотеп. Юрка раптом потягло до цього молодечого гурту...»

«...всякі вуличні зборища *категорично забороняються*...»

...Він наблизився до незнайомих юнаків та дівчат і невимушено вступив до розмови. Ішлося про нову збірку популярного українського лірика. Хтось назвав її *сучасним шедевром*. Хтось — *експериментом*, якому бракує оригінальної думки. Хтось — абракадаброю для звичайного читача. Юрко гаряче підтримав цю останню оцінку. Він сказав, що у збірці мало *чорного хліба*. Це не сподобалось.

— Досить нам вашого чорного хліба! — кинув йому присадкуватий юнак з інкрустованим мундштуком у зубах, — ми стомилися й від катастроф, й від пісного життя. Нам уже в печінках ваш солдатський життєк: печія у нас від нього.

І Юрко здивувався — звідкіля цей юнак може знати, що Юрко був військовим? Адже він у *цивільному!* Й тут же знову згадав, що він у бурці, в папасі. «Ех, чорт, пожалів, не сказав шмаркачеві, що його філософія — егоїзм свині під дубом, що загинув би він без солдатського чорного хліба... А може, й ні? Може, він недобитий панич? А хіба *тоді* будуть у нас паничі?.. Це ж коли? А тоді, як Юрко ходитиме вечірнім містом у цивільному... Чи ж буде таке?!» Поки що він їде верхи містом, над яким, ніби доля, нависає комендантська година. Лунко цокають по бруківці підкови і похмуро позирає Юрко Печеніг з-під папахи на вікна. Що воно там, за глухими віконницями? За жалюзі й непроглядними шторами? Мирно сплять трударі? Чи тремтять обивателі? Чи притишена «контра» обмізковує зраду?..

«...усі винні у контрреволюційних діях будуть нещадно покарані.»

Надзвичайна комісія Народного секретаріату
для захисту країни і революції:

Юрій Коцюбинський
Микола Скрипник
Віталій Примаков
Сергій Бакинський...

Є межа й для чудес. Навіть коли б мені дано було пречудесну можливість викликати з небуття на розмову всіх, кого зажадаю, я не міг би наговоритися з кожним і за все моє друге життя. Надто є багато неказаного. А я ж тепер знаю, про що розпитувати і що їм роз-

казувати, і не став би перекидатися випадковими репліками. Довелось би мені вести розмову не тільки з тобою, Оксано, і не тільки з мамцею (з нею ми ще поговоримо), а й з Юрком, і з Йонькою, і з Тьомкіним... А ще ж і з батьком? І хоч би з одним із братів? А ще й з Вірою Устинівною, з Іринкою?.. Це як мінімум. А хотілось би і з Багінським, і з Зюкою, і з Кузьмичовим... Навіть із тими, з котрими й словом не обмовились свого часу: із Савою, що першим потонув у Дніпрі; з кожним із тих дев'яти, що услід за ним пішли з кіньми під кригу. (Як же це так? — позабув їхні прізвища!) І з Дерев'янком!..

Ну, про нього я завжди пам'ятаю. Ця згадка каменюкою лежить на душі. Якби мені й справді таку владу над смертю, щоб вихоплювати з її лап усіх, кого хочу, неодмінно воскресив би його, козака Дерев'янка Михайла Степановича, розстріляного року 1918-го на Жилинській, у Києві.

...Був звичайний патрульний об'їзд, ранкове завершення нічного об'їзду. Я стомився страшенно. Ти вже переїхала, Оксано, до Києва, і весь уряд із Харкова переїхав до Києва, та я мало кого бачив: не давала й дихнути посада коменданта великого міста, яке й досі давив режим військового часу. Ніч без сну й відпочинку брала гору над витримкою: все частіше я ловив себе на тому, що засинаю в сідлі. І незчуєшся, пірнаєш у сон, а прийдеш до пам'яті — й кілька довгих хвилин не збагнеш, де ти є.

Я патрулював не кожної ночі. Тільки так, для контролю. Протягом місяця то була моя четверта ніч у дозорі. А може, п'ята... Тієї ночі я чомусь особливо стомився. Перед тим був важкий день. Раз у раз до комендатури приводили підозрілих осіб. Рядові патрулі відспіялись удень, а я з ранку до ночі гибів у прокуреній холодній приймальні.

Починало світати. Я поклав собі під'їхати до косяолу, а тоді вже кінчати об'їзд. Біля косяолу щоранку юрмилися шахраї-спекулянти, «сахаринники» й «валютники», і треба було їх хоч раз полякати як слід. Дрімуючи в сідлі, цього не зробиш, і я вирішив хоч як-небудь розважитися. Найкращим способом було розбудити в собі Примакова-письменника. Той ловив вухом репліки, а оком — пейзажі, одне слово, *художні деталі*. Комен-

дантова втома не лякала його. Я покликав. Він слухняно з'явився. Чергове оповідання починалося так:

«*Був ранковий патрульний об'їзд*». Над чистим аркушем я сидів би після першої фрази тридцять-сорок хвилин. А у голові рядки шикувалися, наче я вичитував їх з надрукованого: «...Після взятої на мушку підозрілої ночі підійшов тихий ранок. *Тихим* його слід було назвати не тому, що осяяне ним місто мовчало. Ні, воно не мовчало. Навпаки, тільки-но закінчилася пора перепусток, і воно заскрипіло полозами ручних саночок, загримотіло дверима, сповнилося гомоном, тупотінням, кашлянням, човганням... Воно, це розбурхане місто, зробилося схожим на коня-стрибунця, котрий звільнився від пут і ось скаче, стрибає, качається по траві, стає дибки, ірже... *Тихим* цей ранок мав право називатися тому, що в гомоні його не було ні сюрчків, ні пострілів, ні раптового «Стий! Хто йде?», ні зловісного цокоту в безлюдних провулках.

Ось ідуть перехожі... Ці поспішають до праці: на обличчях зосереджена певність людей, котрим точно відомо, *куди* вони йдуть і *для чого*. А оце спекулянти: очі бігають, в кожному русі настороженість, але і зухвалість: чи пан, чи пропав. А ці просто прогулюються (значить, є й такі!). Роздивляються на все очима туристів і дивуються з того, що свіже морозяне повітря й за більшовиків не погіршало.

Ті, що мають нічні перепустки, ховають їх до вечора поглибше в кишені. А ті, що не мають, поспішають чимдуж поробити у місті всі справи, поки їх не застукала комендантська година...»

Слова легко складалися в речення, заспокоювали, але не заколисували: не встигав я у думці закінчити одне речення, а вже бачив початок нового. «*Підбадьорений прохолодою і мирним гомоном лютневого ранку, Юрко Печеніг...*»

— Товаришу Примаков, мітингують, чи що? — це Сашко. Сашко Пуць. Патрульний з робітничої самооборони, арсеналець, коваль, що мене супроводжує нині. Він і говорить, наче кувалдою б'є: кожне слово падає важко й вагомо — Посюрчати їм, чи що? Або стрільнути у повітря?

— Зажди. Може, це просто так... Може, «сахаринники», це ж їхнє постійне місце. (Мені дуже не хочеться баритися біля цієї юрби). «Сахаринники», забачив-

ши патруль, і самі повтікають. А коли мітинг, можуть бути «сюрпризи»... (Свіжість ранку й літературні забави притупили нічну настороженість).

Однак Сашко не здається.

— Мітинг це, мітинг,— уперто повторює він,— ось вам хрест святий — мітинг. Бачите, як вони купчаться? Біля «сахаринників» так ніколи не купчаться... «Сахаринників» штук десять буває, і біля кожного купка. А тут на щось одне пороззявляли роти. Можете мені в вічі плюнути, коли це не петлюрівський мітинг.— І жде мого рішення, дивиться, дивиться на мене голубим лівим оком, єдиним своїм оком, бо праве йому вибито на барикаді осколком гранати.

— А може, й не мітинг,— кажу я і позираю на годинника: восьма. А без перерв вільно ходити вже з п'ятої. Чорт їх знає, чого вони біля костюлу зібралися, коли й справді тут нема «сахаринників». До чого ж мені остогидло чіплятися до сторонніх людей, перевірити якісь папірці (серед яких половина фальшивих), розганяти, коли їх більше трьох... Хоч би швидше мир. (Спливла у пам'яті кав'ярня з неіснуючого оповідання і зникла). А що, коли все-таки проїхати мимо? Ні, не можна. Хоч і вільно без перерв з п'ятої, а всякі зборища все одно заборонені. Хай їм чорт з їхнім мітингом, чи що там у них! Раптом знову смертельно схотілося спати... Як воно починалося, речення, котре Сашко не дав мені дописати у думці? «...*підбадьорений прохолодою і мирним гомоном...*» Під'їжджаю конем упритул до костюлу й біля паперті спішуюся. Неквапливо прямую до густої юрби: вся вона скупчилася на самій паперті, а на східцях — нікого. Пронизує юрбу синім оком, на п'яти мені наступає невідступний Сашко. В зубах махорочна скрутка, рука на кобурі кольта. Юрба шанобливо розступається. Перед кольтом, звичайно...

Отоді я побачив кам'яну лаву, а на ній мертву дівчину. Задубіла рука звисла з лави і торкалася снігу. Біля руки стрибали горобці: може, думали, що вона їх годує? Дівчина була за життя височенька, бо зайняла майже всю лаву. Лежала у валянках, у козушку, в хутряній гарній шапочці, чимось схожа на «Незнайомку» Крамського. На вигляд їй було років сімнадцять... Що я скажу тобі, Оксано? З двох-трьох реплік я дізнався про все: тут, на цій лаві, цього ранку якісь четверо її згвал-

тували. А вона отруїлася. Витягла з гаманця якусь пілюльку і при свідках ковтнула.

Хто така — невідомо, документів при ній не знайшли. У гаманці було трохи грошей, пакетик сахарину, томик Блока.

Четверо свідків підтвердили, що серед гвалтівників був патрульний козак. Свідки: сторож з костьолу та його дочка, довготелеса мегера з бородавкою на ласта-тому носі, молодик у студентській шинелі, в жовтих крагах, без шапки, з жовтим шарфом на шиї. Той увесь час плював кров'ю. І ще один такий собі вутлий, не по роках рухливий, наче на льоду живе срібло, професор ботаніки. У нього, крім інших документів, була ще й нічна перепустка з правом круглодобово відвідувати його ботанічний сад.

— Що то за свідки! — просичав мені в вухо Сашко. — Ви спитайте, чого вони тут швендяли, коли ще й не світало?

Я послухався Сашка і спитав їх, чому вони швендяли. Виявляється, ніхто з них не швендяв. Сторож з дочкою вибігли на крик «рятуйте», студент повертався з нічної пиятики і був заступився за дівчину, але йому вибили за це аж три зуби, досі кров'ю плюється. Професор двадцять два роки щоранку (з шостої до сьомої) робить моціон перед комплексом Мюллерової гімнастики. Його незмінний маршрут — повз костьол, ось чому він став свідком... Усі твердили одне: серед гвалтівників був патрульний козак...

Оксано, пробач: свого часу я приховав від тебе цей епізод. Розумієш, є речі, про які не розкажеш і найближчій людині. Не знаю чому, але не повернувся язик... Я призабув уже й обличчя цієї нещасної, і багато подробиць того клятого ранку, а той свій душевний стан пам'ятаю. Так пам'ятаю, наче все це було сьогодні, а не півстоліття тому... Перше, що я відчув, була необоренна злість на тих, що посміли сказати мені про козака. Потім страх, що це правда. Потім гірке передчуття, що це таки правда (не будуть мені в вічі четверо свідків брехати!). І безсила лют, безпорадність, розгубленість: що ж робити тепер?! І аж тоді — остаточне, ще мить тому не-ймовірне рішення: ані на крок від революційної совісті, ані на крок від революційних наказів — винного, хто б він не був, розстріляю...

Хто б він не був?! Саме так стоїть чорним по білому в наказі, написанім мною і підписанім мною: «...Револьюційна законність гарантує всім мешканцям звільненого від петлюрівців Києва повну безпеку від грабінництва, мародерства, насильства... Винних у цих злочинах, хто б вони не були, чекає заслужена кара: розстріл, без знижки за будь-які заслуги перед владою Рад...»

Четверо свідків, один по одному, вийшли з юрби і підтвердили: серед гвалтівників був наш козак з червоною стрічкою на папасі й червоною нарукавною пов'язкою патруля...

«...без знижки за будь-які заслуги...» А хіба хоч один із червонців після льодового походу був без заслуг?!

— *Провокація!* — кинув Сашко в юрбу, наче молотом ударив по ній, і юрба похливило принишкла.— *Наклеп!* — гупнув він удруге по цій принишклій юрбі.— А за наклеп на доблесних бійців революції — що? — І тут же гримнув його третій нищівний удар, аж зачувся по нім тоский скрип чобіт на снігу: це від нього поточилися ті, кому він загрожував, а він кинув їм услід, як гранату: — *До стінки!* — І почав витягати з кобури свого кольта.

Ті четверо, що зголосились як свідки, усе ще стояли попереду юрби, але юрба вже мовчазно відсахнулась від них, і тепер, відокремлені від неї піваршинною смужкою, вони були самотніми і дивились приречено. Хто вони, оці четверо, навіть коли все ними сказане правда? Ті друзі, що хочуть допомогти нам боронити честь революції? Недруги, що радіють з її ран і поразок? Правдолюби, котрі повірили в мій наказ, як у святиню, і не знайшли в собі сили мовчати, коли на очах у них — злочин? Я подивився на Сашка, він зрозумів отой погляд без слів і неохоче заховав пістоleta.

— Якщо свідчення очевидців підтвердяться, — сказав я до юрби чужим голосом, — винного буде розстріляно. Хто б він не був. — «А що, як і справді підтвердяться? — спитав я себе, і все в мені похололо. — Сповниш слово? Уб'єш? Розстріляєш своїми руками? Одного з тих, що на марші з Полтави? На дніпровськім льоду? Розстріляю, — відповів собі я чи хтось чужий моїм голосом, — своїми руками. Хоч би й того, що під Полтавою. І на дніпровськім льоду».

І повторив уголос, щоб усі чули:

— Його буде розстріляно іменем революції.

Аж на це несподівано ззаду, з гуші юрби, чийсь на-
смішкуватий голос:

— Казав сліпий: побачимо!

По юрбі перейшов тихий стриманий сміх.

— Який ще гад там сміється? — визвірився люто Сашко і таки вихопив з кобури пістолета. — Хіба вам Радянська влада збрехала хоч раз? Говоріть! Сказала була: вижене з Києва Петлюру, — і вигнала. Сказала: усіх «контриків» до нігтя, — й до нігтя. Каже вам, що пустить оту гниду в розход... щоб не паскудила нас, — і зробіть! Ясно?

— Ясно, ясно, — відгукнувся дідусь у латаному кожусі, запнутий зверху шапки жіночою хусткою, — ясно, що й сам архангел, бува, богові бреше, коли дідько поплутає... «Буде розстріляний...», «буде розстріляний...» Чули вже. Знаємо... От якби мені це сказав сам Примаков...

— А це тобі хто? Турецький султан? — закричав Сашко і показав на мене своїм кольтом, як екскурсивод на експонат у музеї. — Це ж і є наш червоний отаман Примаков.

Юрба усе більшала, і я раз у раз чув у ній своє при-
звище, та воно мені здавалося чужим. Мабуть, тому чу-
жим, що я відчував себе ще *Печенігом*, а в юрбі говори-
лося за Примакова-командира. Не знаю, хто з нас —
командир той чи я — перший намислив послати Сашка
до комендатури, але наказ такий був, і Сашко поскакав,
щоб привести сюди всіх нічних патрулів і спецзагін
ЧК¹. Сам же я виїхав тим часом на папєрть і з сідла,
як з трибуни, почав говорити про непорушність рево-
люційних законів. Юрба слухала уважно, та в очах кож-
ного світілось одне: «А чи винного й справді буде роз-
стріляно?»

Уперше я так одверто зніяковів, зрозумівши, що я вже
не зовсім той «я», котрий вчора міг дати командирові
щигля, а самому залишитися тим же, що й був, — шума-
нівським, абанським, чернігівським. Я говорив до юрби,
а насправді — до себе. Я розгортав, мов квітчасті штан-
дарту, ідеали безвусої юності, а на душі шкреблися
коти, і командир сидів у мені тихо як миша, і я знав,
що це він отак затих ненадовго. Прапори юності шеле-

¹ Рос. скорочене: Чрезвычайная комиссия.

стіли мені в вухах, а юрба сотнею пар неуважних і пекучих очей дивилась мені в рот і бачила не мене — командира... Ось цей бородань у жіночій хустині... Молодиця з дитинчам на руках... І молодиця з саночками, на яких лежить пузате барильце... І цей худий, мов журавель над криницею, довготелесий хлопчак з «живим» мішком за плечима, бо в мішку поросся,— що їм усім до Примакова вчорашнього, до звитяжця у ціцеронівських боях? До учасника філософської дискусії із Йонькою? До химерного хлопця, що Оксана прозвала його «печенигом» за вдачу? Вони, всі ці люди, не знають мене *отим* і не хочуть мене *отим* знати. Вони бачили у мені командира і начхали на те, що я і сам ще не визнав його у собі. Вони слухають мене, а в очах їм — *Примаков*, більшовицький отаман, абстрагований від особистих емоцій повпред революції, чие слово цього ранку — закон. Вони слухають мою промову, а самі й досі розгризають, пробують на зуб кинутий мною залізний горішок: «*Винного буде розстріляно, хто б він не був*». Вони слухають і ждуть від мене підтвердження. Не ліричних освідчень, не психологічних нюансів, а сліпучо-яскравої, як вибух, розв'язки: так або ні. Розстріляє чи збреше? Покарає свого чи помилує? Ждуть. Не розходяться. Притупують змерзлими ногами. Прагнуть вдовольнити розв'язкою одвічну цікавість юрби, а кожен — ще й свою спантеличену совість: невже ж таки й справді — хто б він не був? *Свого* за *чужу*? За якусь безіменну — козака з ім'ям-прізвиськом? З бойовими заслугами й ранами?

Значить, рішення моє мало бути і дією, і вичерпною відповіддю на прокляте питання: що дорожче — сам воїн чи сумління його? Чи повинна революція звертати увагу на жертви, від яких не залежить її сьогоднішня доля? Чи має вона право переступати через них і котитися лавиною далі? Ось де, на паперті, цей вузол в моїх руках. Не розрубую вузла, переступлю через дівчину, що лежить тут на лаві,— і всі чутливі одсахнуться від мене, зневажатимуть *нас*. То й нехай? Такий час? Нащо нам тонкосльозі?! Ну, а інші? Що ж — інші? Хто ще глибше пірне у духовну байдужість, а хто піде по трупах: з гейканням, з «яблучком», з присвистом, від імені революції — по трупах беззахисних, безвинних?

...Він потім мені часто снівся, Оксано, той, кого я розстріляв на тій паперті. Перед тим і не думав, що саме його... Дожидав на розправу і не знав — що його... Всіх

своїх патрульних перебрал поіменно у думці й навіть гадки не мав, що це — він.

Майже цілу годину чекав, сорок п'ять хвилин — академічну годину!.. Говорив, говорив, говорив. Про війну, про законність і про нашу пролетарську мораль, а ще в вічі не бачив того, кого маю покарати на смерть за порушення цієї моралі. Краще б я зовсім його в вічі не бачив. Я не встиг закінчити, коли прискакав Сашко, а за ним і патрульні, а невдовзі підійшли з Бессарабки чекісти. Козаки зосереджено й сонно (всі ж після ночі без сну) залякли переді мною у сідлах, а за спинами у них недремно стояли арсенальці у засмальцьованих куртках, з портупеями навхрест, з гвинтівками за плечима, у залатаних, стоптаних валянках, гроза «контри» — чекісти.

— Винний сам повинен признатися,— сказав я,— але знижки не буде. Хай перед вироком доведе, що він все-таки червоний козак, а не гнида.

Патрулі безнадійно мовчали. Я подивився їм кожному у вічі, й стало страшно від думки, що хоч, аби з них ніхто не признався. Ні один. Навіть той, хто був винен. Найдужче з усіх, як здалося мені, хвилювався Сова — молодий, по-лубочному гарний; не козак — *козаченько*: чорні вуса, кучерява чуприна, сто чортів ув очах,— легендарний бабій. Козаки на привалах з реготу лягали від його полюбовних пригод. Серед них я чував і сюжети Боккаччо: бозна-як докотився до Сови по-солдатськи відредагований «Декамерон»! Тільки-но я, показавши на дівчину, пояснив, що тут сталося, Сова перемінився на лиці, й мимоволі я сказав собі: *він*. А признався в усім Дерев'янку. Господи боже! Чорт би тебе вхопив! Краще б уже признався Сова...

— Як це сталося? — запитав я в Михайла, жаліючи його і ненавидячи — і за те, що накоїв, і за те, що признався.— Говори голосніше! Щоб усі тебе чули...

Він усе розказав. Він минулої ночі упився. П'є він зрідка, бо, як уп'ється, й сам не знає, що робить: шаліє. Яюсь удома порубав двох овець і теличку, а на рідного батька — з сокирою. Слава богу, сусіди зв'язали. Через це й не одружений досі: жодна не наважилась за такого шаленого... Оце рік, як не пив. А тут якийсь жевжик ізвечора підсунув півпляшки аптечного спирту. На світанку не витримав, відстав від напарника, сказав, що до коня, що кінь собі холку намуляв і він поведе його за вуздечку, а сам спішився, хильнув добре з баклагги й од-

разу очманів. А потім — якісь трое... якийсь підвал... са-
могон... і спирт цей допили... І цілувалися з дівчатами...
і на вулицю вибігли... і за якоюсь погналися... Він за
нею — конем... Добре, хоч коня не умкнули ті жевжики...
А тоді вже, на паперті, протверезів раптово. З ним це й
раніше бувало, що раптово тверезів. Так і знав, що су-
дитимуть. Він і сам би признався: така пляма на його
курені. І закінчив:

— Прошу покарати мене з усією суворістю...

Хтось голосно схлипнув у юрбі, якась жінка.

— Хай мені віддадуть мого мавзера,— попросив Де-
рев'янка,— це ж мій трофей... хай довірять — я сам...

— За порушення революційного наказу, за те, що за-
плямував почесне звання червоного бійця — іменем ре-
волюції засуджую бувшого червоного козака Дерев'ян-
ка Михайла до кари на смерть,— і простягнув йому
свого пістолета.

Він покрутив його в руках і повернув мені, сказав:

— А я думав, що не довірите.

А тоді став до окутих залізом костьольних дверей, ски-
нув шинель, розстебнув гімнастерку на грудях, і я побачив
на них мідного хрестика.

— Простіть мене, козаки,— звернувся він до патруль-
них, які й досі похмуро й зосереджено сиділи у сідлах.—
І ви, хлопці, простіть,— до чекістів. І до мене: — Стрі-
ляйте, Віталію Марковичу.— І півголосом почав «Отче
наш».

Юрба щільно стулилася — від смутного чекання, від
жадібної тиші, від близького неминучого пострілу. Я зі-
брав усі сили, аби викреслили з болючої пам'яті хоча б
на цю мить Дерев'янка, який пропускав нас із Куликом
у москалівські казарми, й того, на льоду. Коли він ді-
йшов до «і нині, і прісно, і во веки веков», я розрядив у
нього шестизарядну обойму.

У 20-му році,— тебе, Оксано, не було вже на світі,—
під час рейду на Стрий, у Карпатах, з мого наказу було
розстріляно одного з найкращих наших сотників — Моз-
гового. І його за те ж саме: познущався із дівчини. Так
той чомусь ані разу не привидівся мені уві сні. А Дерев-
'янка — разів двадцять, не менше.

Частина третя

Згадувати події, у яких ти брав участь, хоч би й дуже давно, не так важко. Згадувати *себе* в тих подіях очищеним від мимовільних прикрас куди важче. Відтворитися не самими лише словами та вчинками, а й ваганнями, надіями, сумнівами, й досягти цього не голою пам'яттю, а повтореним своїм відчуттям — це вже, да-лебі, щось від чорної магії. Однак я взявся це зробити і зробилю. А чи це таємнича реальність непізнаного, чи якесь чортовиння, кого це обходить? Краще не замислюватися над цим, а робити своє цілком певне сьогоднішнє діло.

Мое діло віднині — витягати самого себе з небуття, мов із дна морського карабельні руїни. Пам'ятати при цьому, що карабель той затонув не сьогодні; що він геть обліплений черепашками й водорістю і нагадає допотопне чудовисько. Але заходись коло нього з долотом і шкребком, і на тебе вдячними ясними очима подивляться звільнені від мулу ілюмінатори, куди ще вчора похазяйські зазирали акули і спрути. А в салоні, мов нічого не сталося, більярдні кулі стукнуться дзвінкими лобами, і пузатий фужер з забутим вензелем забутого пароплавання нагадає про безжурний туристський обід...

Поки що мені пощастило досить легко видобувати себе з виру непам'яті. Без істотних перешкод я обшкрібав із своїх згадок усе другорядне і просвічував себе тим несхибним рентгенівським променем, без якого й по-смертно не відрізнити добродіянь від гріхів. Адже будь-яка приваблива згадка, що лежить на поверхні, це здо-буток юрби. Найпотаємніше «я», тільки-но пусти його в діло, миттю стане загальнодоступним, як патентовані ліки. А для тебе непомітно помре. І спробуй-но його тоді відроди.

Сам не знаю, яким побитом я так спритно й ретельно повитягав на поверхню без ушкоджень оті цінні свої «я» і з дитинства, і з юності. Отож вирішив, що так воно піде і далі. Аж ні. Хтозна-чому чудодійне мое внутрішнє самобачення раптом ізникло, і я відчув себе невидющим серед білого дня. Якимись шматками лізе в очі наш відступ, останні дні у червоному Києві, коли німці й петлюрівці вже були на порозі.

Так і стоїть перед очима: «... Ми тоді переможемо, товариші, коли всі, як один, встанемо й скажемо: «Ще

не кінець! Ми ще поборемося, і ми переможемо, бо за нас правда! Кожна людина, у котрої є душа, є серце, яке настраждалося за довгий час неволі, не може спокійно дивитись, як гинуть товариші, і тільки через те, що їх мало. Збирайтесь до гурту! Всі, хто любить незалежність, хто хоче жити по-людськи, хто любить свій край! Бо ж один чоловік — не вояка у полі. Чим більше в нас горітиме серце бажанням поборотися з ворогом, тим швидше побороємо, тим легше буде знов повернутися до звичної праці.

Товариші!

Всі втомилися. Всі працюють понад силу. Але працювати треба. Або зараз, або ніколи. Або тепер ми відіб'ємося від ворога, утвердимо свою владу — владу робітничих, селянських та солдатських Рад, або нам назавжди треба прощатися з волею...»

Чи казав я коли-небудь тобі, Оксано, що, прочитавши цей листок-метелик, не впізнав автора? Адже підпису на нім не було... Як же це ти сама не сказала мені?.. А може, й сказала, та я забув. А може, часу не знайшла: перед тим відступом ми майже не бачилися... І от у комендатурі мені на вернула на очі учорашня газета. У цій газеті була стаття «Ми переможемо» за підписом «Оксана К.», і я зрозумів, що це саме її перероблено на відозву. Просто дивно, що я відразу не впізнав твого стилю, особливо у другій половині статті: «...тепер такий рішучий час, що *«все одно»* не може бути нікому...» (Людську байдужість ти змалку сприймала як особисту образу). «...Будемо сміливо дивитися у вічі життю. Бо вже те населення, що спробувало на собі владу німців, стогне. Воно стогне і б'ється як риба об лід...» (Отак рвучко, нервово ти завжди говорила й писала, коли дуже гнівалася на когось). «...Важко бути невільтником. Ви це добре знаєте. Ганьба тим, хто сховався в цей великий час, заплющив очі й нічого не хоче бачити й чути. Ми переможемо. Ми вдержимо владу в своїх руках...»

Це ж ти, мабуть, писала, коли я вдосвіта повернувся з чергової облави і помітив, що в нас у номері смердить гасом. Ото ти й писала цілу ніч при газовій лампі. А спитати, що писала, я не міг, бо не хотів тебе будити. А вранці нам було не до того.

«...Селяни! Німець відбирає вашу землю, яка полита народними сльозами і кров'ю. Він примушує робітників

працювати на себе. Він відніме всі вольнощі і зробить вас знедоленими, нещасними, бідними людьми. Не допустимо до цього! Швидше до діла! Чим більше буде нашого соціалістичного війська, чим більше приєднається до нього товаришів, тим швидше ми оборонимо революцію. Ще не кінець...»

(Чи відчують нащадки, якою ціною дісталися нам ці бадьорі слова?!)

«...Йде весна...»

(Вона й справді ввижалась мені зеленим маревом з-за Дніпра і блакитним — з Дніпра, обіцяючи іще й біле, каштанове, на обшарпаних київських вулицях і майданах, і була та весна безтурботна і байдужа до наших болів, турбот і тривог...)

«...чимраз тепліше сонце гріє землю...»

(Що за причина! У цій статті, в цій відозві усе, навіть банальне, зворушувало!)

«...Невже в такий хороший, веселий час ми будемо плакати, гірко плакати? Ні, цього не може бути!»

(Але ж було це, Оксано, було: не один із нас плакав, справді плакав — гіркими сльозами, покидаючи Київ, хоч з-поміж нас і не густо було тонкосльозих).

«...Встанемо всі з високо піднятою головою на захист рідного краю, на захист революції...»

Ну тебе зовсім із твоєю відозвою... Геть з очей цей кошмар! Не хочу цього згадувати. Не буду. І треба ж мені зачепитися думкою за ту газету з твоєю статтею! А тепер зачепився і гортаю, гортаю подумки підшивку за місяць. Ось зупинився на сповіщенні від 23 лютого: «На останньому засіданні Народного секретаріату заслухано телеграфне повідомлення наркома у міжнародних справах Сталіна про наступ австро-німецьких військ на Петроград і Київ. У телеграмі повідомляється, що п'ять днів тому генерал Гофман сповістив Раду Народних Комісарів про поновлення військових дій проти Росії, після чого, незважаючи на висловлений Раднаркомом протест, німецькі війська перейшли в наступ і зайняли міста Луцьк, Волочиськ і Рівне...»

Це газетне повідомлення не було для мене сюрпризом. І все-таки я, прочитавши його надрукованим, мимоволі жажнувся. Нерви клеїли дурня: я на шматки розірвав газету. *Печеніг*, що причаївся було десь усередині, розштовхував ліктями всі обмеження й умовності, притаманні комендантові міста, членові уряду й отаманові

полку, скреготів від люті зубами і топтав ногами пошматовану газетину... Невже Київ здавати?!

Як член секретаріату, я був присутній на *тому* засіданні, де Бакинський оголосив телеграму наркома. Чув на власні вуха, як Мартьянов (ми ще не знали тоді, що він зрадить), кашляючи у хустку, говорив з трибуни щось умоглядне й непридатне до дії — про «смутний факт» і «трагічне становище», і ще — як Лапчинський від комісії секретаріату зачитав проєкт рішення, а Бош з місця кидала репліки проти «панікерських формулювань»; а хтось запропонував компроміс: рішення затвердити з наявними різкими формулюваннями, а в газеті цього не публікувати. Юрій, і я, і Решетник, і Скрипник, словом, більшість провалили цей «компроміс» і проголосували за публікацію рішення. Й ось це рішення у газеті. І я читаю його з таким жахом, наче це для мене щось неждане й негадане. І топчу ногами ні в чому не винний папір. А Київ, мабуть, таки доведеться здавати.

Найвірогідніша, реальна загроза подивилася на мене холодними очима саме з тих рядків рішення, де йшлося про необхідність боронити Київ, і кожне слово було овіяне безпідставною наївною вірою у щасливий кінець. Саме в них, у цих, позбавлених будь-якого надійного ґрунту, рядках, у ділових пропозиціях, що не могли бути здійсненими, рвучко бився лихоманковий пульс ретиради: «...для керівництва обороною (*о б о р о н о ю!* — чуєте!) революційної України від західних імперіалістів (чи ж давно ми наступали на Київ!) негайно створити комітет у складі з п'ятох чоловік: народного секретаря військових справ Ю. М. Коцюбинського; народного секретаря промисловості й праці С. Бакинського; начальника (так сказано було чомусь, не «отамана» й не «командира», а «начальника») Червоного козацтва В. М. Примакова...»

Неточність у визначенні моєї посади і об'єкта, над котрим маю бути начальником, я сприймав як вимушену необмеженість своїх прав і обов'язків. І правда: що то за полк, коли завтра він змушений буде воювати за цілу дивізію, а післязавтра — за фронт? Краще вже сказати: «Червоне козацтво»...

Я пошматував газету, заспокоївся трохи й вийшов з комендатури на вулицю. Тепер мені ввижалося: кожен стрічний питає очима, чи здамо Київ, чи ні. Вони теж читали газету, ці мовчазні кияни. І нічого не вчитали:

у рішенні, хоч і надрукованому там без купюр, відповіді на це не було. Уся відповідальність покладалася на нас, офіційних оборонців, військових, яким не було звідки ждати допомоги. «...Комітетові надаються найширші повноваження з правом *негайно* (це «негайно», без кінця повторюване у наказах і рішеннях, діяло на мене як батіг на заїждженого до мила коня!) ...приймати рішення від імені уряду Української республіки. Комітетові доручається *негайно* приступити до набору добровольців революційної армії по всій Україні, а також випустити відозви українською та російською мовами до робітників, селян і солдатів. Окремі відозви німецькою мовою (ніхто в них не вірив у ті дні, й надаремно!), мають бути випущені й розповсюджені за допомогою авіаторів серед австро-німецьких солдатів...»

А наприкінці, наче перший загрозливий гук канонади, мов удар на сполох: «Подільська, Волинська і Київська губернії, а також місто Київ оголошуються у стані облоги». І все-таки у ці дні ти, Оксано, писала у своїй статті: «*Ще не кінець*».

Ми відступали.

Десь у царстві фантазії, у царині нереальності я лишив половину себе, ту живу половину, що була Печенігом. Озираючись на себе й збагнув: уже не маю свого звичного вчорашнього «я» з його напівтонами і напівтінями, бо віднині зробився тараном, щитом, тяглом, кулею, грубою силою, перенапруженим мозком, здатним мислити чимсь невідкладним. Ти була тоді десь поруч, Оксано. І Юрій був десь поруч. Я вас бачив і чув, звертався до вас і чув ваші відповіді, але пригадати цього я не можу. Бо відновлюю у пам'яті оце зараз тільки гостро відчуте, а тоді я нічого не відчував, крім настійної, майже фізичної потреби — знайти якийсь вихід з безвихідного становища: вивести з цього пекельного кола наші уряд і військо, а тоді бозна-як обернути цей відступ на штурм. Я не мав права думати про це, але інакше не міг, бо не думати так означало вмерти.

Перед тим, як покинути Київ, ми зробили усе що могли. Ти це знаєш, Оксано. Пригадай лишень, що ти спитала, коли ми дізнались, як хлоп'ята із загону Кіквідзе й Чудновського відбили четверту чи п'яту атаку на Печерський міст. Вічна пам'ять отим, що полягли за той міст. Ти спитала: «А може, і справді ще не кінець?»

Мабуть, не одна ти отак подумала. Та хоч вони й відбили всі атаки на мости через Дніпро, і хоч жоден німецький солдат не ступив на київську землю, поки повністю не закінчилася евакуація, ми відступили.

З Києва нас вийшло чимало: уряд; усі здатні до походу партійці; робітники з червоногвардійських загонів і три сотні моїх козаків. Уже не чотириста шабель, а сімсот п'ятдесят, по двісті п'ятдесят червонців у сотні.

Наказом Антонова-Овсієнка мене призначено на командуючого усіма збройними силами на фронті Дарниця — Курськ. Ти спитала:

— Яких це *усіх* збройних сил? Яких ще, крім червонців?

Я засміявся:

— Ще й тих, котрих залучимо до своїх лав по дорозі.

Інших сил тоді у нас не було. Потім історики напишуть про нас: «Полк червоних козаків був на той час, по суті, єдиною радянською регулярною кавалерійською частиною». А чому — тільки кавалерійською? Коли йдеться про напрямок Дарниця — Курськ, то й піхота була наша, червонокозака... «Командуючий усіма збройними силами...» Маючи за плечима тільки двадцять років, не гріх було б і попишатися цим високим призначенням. Не мав часу пишатися. Та й розумів, що високі призначення тих часів — необхідність. Коли знаєш, що вибору нема: або ти, або ніхто, — бацила славолюбства тобі не загрожує. («Товариство, яке мені діло: чи я пізній предтеча, чи ранній...») Дарниця — Курськ. Поміж ними (воленс-ноленс!) ми дали перший бій окупантам, що почали наступати на лінії Бахмач — Ромодан. Скільки їх було, тих німецьких атак і наших контратак? Не лічили. Здавалося, повік не забуду — ні облич, ні імен тих, що полягли у бою; ані рисочки, ні барви того дня, безконечно нерівного бою, у якому все вирішував дух. Бо не було в нас ні потрібної кількості коней, ні путящої зброї, ні запасу набоїв. Думалося: повік не забуду київських, чернігівських, бахмацьких комуністів, які зброю здобували в бою, а до бою вступали, мов повстанці за часів Коліївщини: з косами на вполовинених держакках, із сокирами, з вилами, а один навіть з важеним ковальським молотом. Ні, — забулося, поблякло, усохло, мов закладений у книжку листок: імена... обличчя... точні дати... слова... Тільки гола географія зачепи-

лася за пам'ять, мов та хмара за скелю: Бахмач... Ромодан... Пересічне... Охтирка...

Аж колись, по війні, журналісти й історики запитають мене, чи я вірив у перемогу під час того відступу. Чи я вірив? Не знаю. Мабуть, це й не віра була: якась нез'ясовна упевненість гартувала нам дух. Слабодухим вона здавалася або награним героїзмом, або містикією.

Думалося: повік не забуду слабодухих, їх імен, їх облич, їх породжених страхами діловитих запитань, за якими ховалась беспорядність і кволість... «Чи це правда, що сусідні чехословацькі частини, які мали затримати німців, почали знімати з бойових позицій війська?» Чи це правда?! А що, коли правда?! Я нічого не відповів тим цікавим, котрі майже з садизмом колекціювали панічні чутки. Я сів верхи й подався до чехословацького штабу. І приїхав окрилений. Революційні чехословаки стояли проти німців на смерть, хоч були й серед них панські годованці, що ладні були приєднатися до «контри». Але ми все одно не затримали німців. Наші нечисленні загони залишилися віч-на-віч з десятитисячною армією кайзера. О десятій ми залишили Бахмач.

...Ось наш штаб у Ромнах. Між Ромнами та Григорівкою — нова лінія фронту. Жаль, що я не запам'ятав поіменно всіх тогочасних моїх Сидорів, котрі шепотіли, підказували, сичали і радили — відступати... тікати... не чинити безглузлого опору... примиритися з фактами... О магічна термінологія моральної зради! Може, й добре, що мій слух не доніс тоді усіх огидних вимог до шаленого серця, а тільки тупо фіксував їх у пам'яті: не один панікер закінчив би свій життєвий шлях біля стінки. І невідомо, чи схвалили б нагорі цю розправу. Це просто щастя, що я не помічав їх, отих, котрі стояли переді мною з тремтячими від страху губами і звинувачували мене в «бонапартизмі». Як же їм пощастило, що не проснувся в мені Печеніг, бо ти ж знаєш, Оксано,— ніхто б не здогадався заграти мені на гармошці Шопена.

Он коли я сказав собі твердо: відступати — це не значить тікати. Можна так відступати, щоб цей відступ для ворога був шляхом до поразки. Може, саме в цю мить, коли я збагнув це, у мені й народився по-справжньому Примаков-командир. А той, хто наваживсь піти дніпровою кригою на Київ, ще був не командиром, а ризикан-

том Печенігом, котрий трішечки у Сибіру подорослішав, змужнів — і не більш.

Що ж! Може, й так... Однак знаю добре: Примакова-командира породили не спогади про дитячі баталії, не прочитані книжки славнозвісних військових стратегів, не природжена схильність до романтики бою, а тягар своєї свідомості; усвідомлена безвихідь обов'язку, сконденсована до стану вибуху лють на обставини, на ті обставини, які слід би вважати за безпорадне становище, коли б не кричуще, не підвладне логіці, вистраждане до подвигу: *ні!* А щоб це «ні» стало загибеллю для могутніших за нас ворогів, треба було прищепити його всім, хто тримав вручену революцією зброю. Так я став командиром.

Усе тоді було незабутнім, і тепер мені дивно, що багато дечого забулось. Навіть шалений прорив німецького фронту під Бахмачем. Навіть самий Бахмач і тодішній, здавалося, невігійний сором за все, що у нім відбулося. У прорив слідом за кавалерією я кинув піхоту. Бозна-чим озброєна, непризвичаєна до спільних операцій з кіннотою, вона перед боєм, у поході вешталася безладно між кіньми, заважала кінноті на марші, й за це козаки її лаяли і вимагали забрати у тил.

Під Богодуховом, після бою, я спитав у червонців із другої сотні: «Може, спробуємо пробиватися без «піхтури» на Охтирку?» І на відповідь уперше за весь цей виснажливий марш почув: «Без піхоти навряд чи проб'ємося... В рукопашному бою — вона молодця». Вже ніхто не казав, щоб піхоту забрали у тил. Пересічне й Охтирку брали спільними силами. Аж на тиждень там затримали німців: дали змогу харківській групі наших військ відступити з найменшими втратами. Після цього бою кожен другий піхотинець мав гвинтівку, бо кожен третій поліг...

Швидше б уже дістатись у спогадах до нейтральної зони! Все одно у численних боях, що передували їй, не пам'ятаю нічого істотного... Хіба що терпкий запах поту від розпалених у сутичках коней; верескливе їх, нервово іржання; степові невисокі могили, які не почули жодного прощального залпу, бо ми заощаджували останні набої... Що ж іще було під час відступу? Що зі мною було? Ну, навчився мовчати, коли все аж кипіло в мені. Ну, навчився рубати, як перше не вмів: не збоку, від себе, а згори, рвучко в діл, із протяжкою, — такий удар точніший і міцніший, та й рука менше стомлюється. Ну, привчив се-

бе у поході не думати ні про що, крім походу, навіть про сподівану, але все одно нестерпну звістку, що петлюрівці й німці вступили до Києва.

Дарниця — Курськ... А між ними? Що між ними було, головкоме? Якби ж то тільки Донбас, де нас удвічі побільшало в цих шахтарських, робітничих краях. Однак були ще й Сальські степи. Був куркульський, білокозачий ошкірений Дон — отруений овес; дохлі пси по криницях; повішена біляками на тополі козачка з дощечкою на сипіх ногах: «Звірства червоших». Он коли почалося те, що привело мою матір у Почеп... Ні, про це рано. Ще ж я не розвіяв мари — цього відступу. Швидше б, ох швидше б з очей цей кошмар, цей виснажливий марш із його залізною нормою питва у безводнім степу; з біженцями в обозі, які вірять у мене, як у бога, й вимагають через це неможливого; із щодешніми докучними, як голодні мухи, боями і короткими, наче крик, не врочистими мітингами над горбами придорожніх могил...

Під Нахичеванню генерал Краснов спровокував заколот. В авангарді — сама глитайня. Ми зробили непередбачений гак і посунули на красновців із флангу. Марш прискорила залізниця. Тут хоч трохи я спокутував перед революцією за наш бахмацький сором. З ходу, з ешелонів — в атаку. Піхота (майже всі — комуністи) так орудувала штиками, що кіннотники заздрили. Їхні коні бридливо переступали через мертві тіла, на яких червоніли малинові новенькі погони...

Скільки разів журналісти просили у мене детальнішого опису бойових епізодів! Не вірили, що всі вони зливаються згодом у щось єдине, одноманітне і сіре. Залишається тільки те, що *відчуто*. Завжди оперував у таких випадках одним із твоїх афоризмів, Оксано. (Афоризмами ти сипала, навіть не замислюючись над тим, що це — афоризми!) «Подвиг — це коротка й часто-густо непомітна дія. Його справжня суть — попереднє життя, без якого не було б цього подвигу». Жаль, що я не записував за життя отаких твоїх експромтів.

Бойові епізоди... Може, я не любив про них згадувати ще й тому, що наслухався на цю тему такого, — сміх, бувало, бере... Пам'ятаю (це було вже у 20-му році, на польському фронті), мій козак, ветеран, просвіщав новобранця: «Знаєш, який у нас Приймак? — (Він не бачив мене за снарядами ящиками). — Жодна куля його не бере: заворожений. — (Улюблена риса героя письменни-

ків романтичного напрямку!) — Сам бачив: 19 квітня у 18-му році ми разом з піхотою вступили в Новочеркаськ і гонили звідти красновців. Гонили ми їх до станції Крив'янської, аж на дорозі нам — річка Аксай. Через той Аксай замість кладки — чи то пліт, чи порон. На пороні біляки драпонули на той берег, а вірвовку від порону на нашому боці забули. Самі — геть від берега, тільки кулеметника залишили, щоб вірвовку держав під вогнем, поки втечуть. Коли Приймак — на весь зріст, закурив у люлечці свій любимий тютюн «Нексасундію» і під кулями — хап за вірвовку. І хоч би одна куля його зачепила. Притяг плота назад до нашого берега, і тоді ми на ньому — через річку Аксай — і всіх красновців до ноги порубали».

Майже все було так, як розповів ветеран. Крім двох «але». Перше це, що вірвовку я схопив не під кулями, а скориставшись з паузи, коли в біляка заїло стрічку. Поки він затягував у кулемет нову, наші залпом з карабінів зняли його, і аж тоді ми успішно форсували Аксай. А друга «неточність» полягала у тім, що біляки так шпарко втікали — наздоганяти їх не було сенсу. Отже, «до ноги» нам не довелось їх винищувати. Оце то бі й увесь «бойовий епізод».

А хіба ж не так само було й з деякими іншими «хрестоматійними» подвигами? Хоч би й з горезвісною киреєю, котру я нібито кинув (хай пробачить мені нарисовець за цю незлобну іронію!) на «трясовину», щоб по ній провести «артилерію». А кинув я насправді не кирею, а стару свою шкірянку, яку потім мій ординарець підібрав і повернув мені. А слідом за мною козаки покидали під колеса свої бурки. І протягли по них не «артилерію», а дві легенькі гармати. І не по «трясовині», а по звичайній грязюці, на якій буксували колеса — метрів за сто п'ятдесят до містка. Так з найкращих міркувань апологети романтики роблять факти апокрифами. Я не проти. Мені тільки смішно...

А випадок під час рейду на Ізяслав? Боже, як я сміявся, коли читав про це нарис! Там написано так: «Під Примаковим коня наскрізь прошили ворожі кулі. Він же, опинившись на землі, збив гайдамаку з пишного жеребця, на якому вів далі бій». Щось подібне було під Полтавою. А під час Ізяславського рейду все було зовсім не так. 18 березня року 1919-го нам довелося переправлятися через річку Горинь, біля села Васильківці.

На тім березі ми вступили до бою. Отут мій кінь (не Хлопчик, а інший, теж гнідий, запасний) спіткнувся, і я вилетів із сідла. Вмить зіп'явся на ноги і назад у сідло. Кінь був легко поранений...

А що зробили прихильники моєї «легендарної» слави з епізодом на річці Мурафіл (Це було у двадцятому році). На цій Мурафі ми розбили петлюрівців, і сюди підтягнулися частини Якіра й Котовського. Червонці їх випередили й залишились без підкріплення у бою з супротивником, що несподівано перейшов у контратаку. Ми відбили цю контратаку дорогою ціною. Але діяв я в бою не самим нагаєм замість шаблі, як писав нарисовець, а і шаблею, і нагаєм водночас. Це був мій улюблений кунштюк: стоячи на стременах, я однією рукою рубав, а у другій тримав нагая і час від часу оперізував ним супротивника то по голові, то по лиці. На кінці нагая була в мене свинцева кулька: дуже боляче била, особливо, коли на скаку...

Ні, Оксано, я не проти романтики. Я люблю її, коли читаю про інших. Як я мріяв свого часу в романтичних тонах написати про фортель Багінського! А може, краще було б це подати в стилі Бабеля — з його безкомпромісним, соковитим, як полотна фламандії, гумором? Ти була тоді свідком, Оксано, коли Андрій з командою у сімдесят голодних і лютих молодиків пристав до нас на Дону. Аж чорний від утоми й голоду, однорукий, кошавий,— хто міг подумати, що він здатний на «штучки»! Але він одразу ж полонив мое серце (і твоє, ну, признайся!), коли розправився з анархістами так, що ми, пригадуючи, потім довго сміялися... Пам'ятаєш, яка паніка зчинилася у Новочеркаську, коли до нього підійшов бронепоезд під чорним штандартом і зупинився на станції Єлещане? Звідти комендант міста й одержав від прибічників «матері порядку» ультиматум: або звільнити для них найкращий готель і забезпечити його найкращими дівчатами й цистерною спирту, або бронепоезд відкриє по місту гарматний вогонь. Що було робити? У єдиному готелі містився шпиталь. Поранені, почувши про ультиматум, були в розпачі. Санітарки і медсестри невтішно ридали.

І от Андрій бере з мого дозволу паровозик ОВ і платформу. На платформу йому вантажать цистерну технічного спирту. «Овечку» він веде власноручно (замолоду працював на паровому млині, там і руку втратив — за-

тягло у машину). З Єлещаного він привіз усю команду, яку ми без великого клопоту роззброїли у Новочеркаську на станції... Ой, як проситься цей овіяний гумором подвиг під Сидорову нещасну рубрику «Трюкацтво і фарс!..»

Сальські степи... Як мені їх оминути? Яким летом промайнути над ними?

Ось на них, наче сон на похміллі, недоладно й неждано напливають із завтрашнього дня непроглядні запливи. Левітанівські, тихі, обережно просвічені сонцем ліси. Лісові потічки з мальовничими, як наївний лубок, берегами... Хіба я вже там, що їх бачу? Ні, це мара напливла. Між ними і мною — Сальські степи. А нейтральна зона ще прийде. Поки що я знаю про неї тільки те, що фіксує не образна пам'ять: дати... тексти... географічні показники... В серпні 1918-го за наказом ЦК РКП я поставив свій полк на вузькій смузці землі, яка звалася нейтральною зоною... Ні, ні, про це — потім. Відкладу це до тієї пори, поки побачу себе на тій зоні таким же, як той, що повторився у спогадах на необ'їждженому коні в Шуманах; у тюрмі перед слідством; у садку Коцюбинських після повернення з каторги... Поки не відчую, що здатний з вершини свого посмертного «я» запитати себе про найпотаємніше, як старший брат меншого. Як допитливий слідчий підсудного. Як підсудний своє чисте сумління. Поки не з'ясую для себе (аж ніяк не для Сидора, хай йому!), чому мені так тривожно від наближення до згадки про зустріч із матір'ю в Почепі?

А для цього мені треба, щоб воскрес у мені саме той Примаков — не шуманівський, не чернігівський, не абанський, не київський, а погарський, почепський, новгород-сіверський... Мабуть, мені легше було б стати ним ще раз, коли б друга моя пам'ять учепилась за якусь відчутну прикмету часу. Як оце нещодавно за твою київську відозву, Оксано. За якийсь документ, лист, запис у щоденнику, фото, які б збудили у мені тодішні міркування й емоції. Однак щось не пригадую з тих часів ні яскравих документів, ані записів. Невже й фотографій не було? Може, й ні. А все-таки в думці ворущу, ворущу цілу купу...

Ось я на вицвілій картці у трьох ракурсах, передбачених жандармською службою: по груди у фас; по груди у профіль; на повний зріст,— на весь мій середній

зріст доволі миршавого юнака-семикласника. Обличчя зосереджене, виснажене і якесь — поза часом: скинути окуляри — дитина, почепити вуса й бороду — дід... На голові, як спогад про волю, гімназичний картуз із гербом. А на плечах, як прикмета неволі, арештантський бридкий балахон. (Тепер думаю: щоб людину принизити, треба, крім усього, ще й одягти її так, аби відчула себе жалюгідною). На кожному зображенні грубим друкованим шрифтом через груди — тавро: рік арешту 1915-й... Це — не те, що мені оце тепер потрібне, це — давно, аж за три роки перед тим, що волю згадати.

А ось я повновидий, з випнутими грудьми, — бач, як роз'ївся на похідних харчах, — очі сяють, ще б пак: герой дня, більшовицький рейдист! — задержувати вусики визивно стирчать, — чи ви бачили джигуна-серцеїда! — руки, стиснуті в кулаки, наче гирі лежать на колінах, і весь вигляд — я тобі дам! Це тоді, як ми Харків удруге здобули, — коли ще воно буде після нейтральної зони!..

А ось я з двома орденами — третього пізніше дістав, за ліквідацію банд басмачів у Туркестані, — гімнастерка на мені кострубата, наче бляшана, орденам на цій блясі незручно... Не пригадую, коли саме я знімався в цій гімнастерці, але знаю, що і це було *потім*: на нейтральній ордених я не мав...

А на цій фотографії, що спливла перед очима разом із сніжним бураном, мене Борька увічнів. Я й не знав, що він має при собі апарат, а до нього ще й магній. Без магнію у такому присмерку нізачо не зняв би. Ти вже не бачила цього знімка, Оксано, вже тебе не було, коли Борька його проявив. Він мене клацнув у Львові на товарній станції, тільки-но ми звідти викурили мамонтовців. Кожного разу, коли я дивлюся на цю фотографію, питаю себе: чи я, чи не я? Неголені щоки позападали чорнючими ямами... Під насупленими бровами не очі, а якісь дві щілини. Заирни в ті щілини і побачиш у них втому і розпач. Утома? Розпач? У Примакова? У «людини без нервів»?.. Ніхто не заирнув, слава богу.

Я добре пам'ятаю той вечір. За плечима — виснажливий бій. Його виграно, відпочити б хоч трохи, забути. Але це неможливо, бо турбуюсь за тебе: що там з тобою? Чи добралась уже до Москви? Тиждень тому відправив тебе з Понирів у тил, тяжко хвору, вагітну...

Усе це *буде*, все це станеться через рік і два місяці після нейтральної зони. Хто й зна, чому я так надовго

затримав перед очима цю фотокартку. Саме цю, а не іншу. Чи не тому, що з неї війнуло чимсь таким — ніхто, крім мене, про це не знає... Чи не тому, що на ній раптом зник Примаков-командир і проявився тільки *твій* Примаков, Печеніг-Примаков, Вітенька, Вітька, Віталій, а саме він мені оце й потрібен!

Поклич його до себе, Оксано! Поклич із заваленої першим снігом самотньої станції Понирі, на якій він навів розпрощався з тобою. Помани його назад на нейтральну, в золоте павутиння, що невагомо провисає між осик і беріз, наче сушаться сіті рибалок... Поверни йому чудом безповоротні години, коли ми ще з тобою вірили, що доживемо до сивини без розлук. Отам ми й побачимось удруге, в невеличкому селі біля Почепа, де за рік і два місяці перед тим, як Борис Кузьмичов зніме при магнії мене на цю картку, я зустрінусь з тобою і з мамцею... Ти покликала? Дякую... Значить, почувла. Може, коли-небудь заговориш до мене?

Попервах зашелестіли дуби. Хоч як обережно вони перешіптувалися в досвітньому присмерку, Примаков тих часів їх почув і заворушився на твердій лаві спрощення. А я, його посмертне продовження, дивлюся на нього збоку, як чужий і сторонній. Ну, нехай не чужий, але майже непричетний до його тогочасних емоцій.

Уперше Примаков із життя не зливається зі мною, посмертним, у щось одне й неподільне. Уперше я відчув, що існую від нього окремо, збагачений посмертною мудрістю, і відчуженими очима дивлюся на себе тодішнього й преспокійно міркую, а якого б мені підібрати ключа до душі цього темно-русявого хлопця, що так неспокійно досипає на лаві проти відчиненого навстіж віконця, за яким розшумілись на світанку дуби?

Діловито, півголосом розпитую сонного:

— Ти любиш дуби? Що тобі нав'яв той шелест?

Я чомусь певен: він уві сні чує мене. Так і є. Не розплющивши очей, не розтуливши уст, відказав мені так, що я вловив його відповідь:

— Люблю дуби... Ніде ще не бачив отаких могутніх, як ці... Я й берези люблю: від них у лісі світліше. І горобину: від неї святково. І ясени, й осики — з ними ліс стає трепетним. І сосни: від них — урочисто. Але дуби — це дух лісу. Його суть, його мудрість, його

віщий літопис. Яка прадавня міць у них криється! Яка впевненість у своєму місці під сонцем!.. Ось вони ледве чутно шумлять, а все одно уявляєш їх чомусь під час бурі. Коли я вперше почув «Богатирську симфонію» Бородіна, передусім уявив собі віковічні дуби. Мені до вподоби, що тут стільки дубів...

— Де це — тут?

— Я не знаю. Я ще сплю. І чую шелест дубів. Хай хоч трошки розвидниться, і я пригадаю. Я прокинувся і все пригадаю.

— А що там за дубами? Уявляєш собі?

— Аякже! Не пригадаю вві сні — як зветься оцей край, але знаю, що волів би тут жити. Якби мені доля подарувала безсмертя, я б сто тисяч літ блукав цією річковою долиною... Ага, щось уточнюється, мабуть, я прокидаюся: цією *придеснянською* долиною. Бачу себе на лівому березі Судості, в непролазній осиковій памолі, що давно вже не чула сокири... Бачу себе на закиданій старим сухолістям галявині... Ось на ній свіжі сліди кабана... А ще я тут бачив відкарбовані на мохові тендітні ратиці сарни, дикої кози... І одного разу повз мене, як рогата мара, промайнула тінь лося... А сарну побачив я пізніше, вона до схід сонця прийшла у село і стояла під вікном штабної хати, як мармурова.

— Стривай! Про яку ти згадав штабну хату?

— Про яку? Я не знаю... Я ще сплю і не знаю ніякої штабної хати. Бачу тільки під віконцем сарну. Вона дивиться на мене з докором. А може, з жалем? Ну, точнісінько Мавка, коли зазирнула до Лукашевої хати, де хазяйнувала Килина. А в моїй штабній хаті хазяйнує війна: пістолет... військова карта... баклага... Нащо тій сердешній кізці війна?

— Ти стаєш сентиментальним, юначе! Був час, коли ти полював дичину й не розп'якував про сумні очі сарни. А тепер вона тобі ввижається Мавкою.

— Надто крові багато, щоб ізжитися з нею... Одні звикають, другі п'яніють, а треті заплющують очі, ховаються. От і я іноді ховаюся за вигаданих мною романтичних сарн...

А втім, я не втратив мисливського духу. Сарна з Мавчиними очима — це лише епізод. Залюбки оселився б тут з Оксаною по війні й увесь вільний час полював би. Старожили кажуть: тут до біса вовків. Є й ведмеді. Я водив би дітей,— по війні в нас були б уже діти,—

дивитися і слухати ліс. Забивався б із ними у таке чорнолісся, звідки без «агов» і не виберешся. У яким зоопарку вони б мали змогу так близько побачити усі ці дива: статечних борсуків із зовнішністю знатних провінціалів? Лісового франта — єнота? В'юнку акробатку-вивірку? Геніальних бобрів з їх фортецями й греблями?..

Хлоп'ят я іноді брав би з собою на полювання. Вертаючися додому, меншого довелось б тягти на собі. А середульший хай би ніс мій мисливський ягдташ з глухарями. А старшенький тим часом тримав би на кожному плечі по рушниці,— і мою, і свою. Він страшенно пишався б своєю подвійною ношею, він ішов би, зігнувшись під її почесною вагою, не помічаючи комариних атак...

А ще я водив би свою малечу на Судость. У дрімучі, як джунглі, комишеві заплави. Туди брав би і доньку: адже була б у нас донька?! Я б рибалив із хлопцями, а вона хай дивилась би на тамтешню красу. («Ходімо, діти, покажу вам *красу*»,— казала нам мати в Шуманах і вела нас у поле, де западало сонце за обрій, або пізно ввечері виводила на захлюпаний місяцем ганок). Хай би донька стояла десь поблизу від мене й зачарованими очима проводжала вальдшнепів, обережних, полохливих вальдшнепів. Або тішилася з моціонів доброчесного крижня. Підслуховувала безконечні плітки шилохвістки й чирят...

А ще, хоч би раз на тиждень, я возив би їх усіх на Горіхове озеро. Ми до схід сонця запрягали б у бричку коня й мандрували б туди цілою родиною, як полюбляли це колись Коцюбинські. Там, на озері, незчуєшся, як збіжить літній день. А чом би й не заночувати у курені біля вогнища? Насмажили б на вечерю до картоплі водяних горіхів. (Тутешні їх називають «чилими»). Їх і смаженими, й вареними їдять: дуже смачно й поживно... Я ще сплю під перешепіт столітніх дубів, а в очах мені — Горіхове озеро. Над тим озером нависають дерева, й через це тут завжди прохолодно. Хто не боїться перейти на той бік по жердинах, може донесхочу наїстися лісової малини, ожини, чорниць та брусниці: тут кожна пора літа має свої ягідні ласощі... Меншого хлопчика й доньку довелось би переносити на той бік озера на плечах...

— Отак ти любиш дітей? Я не знав...

— А я хіба знав? Це жило в мені нишком. Тепер, у напівсні, я люблю їх, бо ніщо стороннє не заважає мені. Тепер вірю: буду добрим батьком — і дбайливим, і ніжним...

— Ти ще не знаєш, що твій первісток, не народившись, помре?

— Ні. Не знаю. Чую шелест дубів, і під цей шелест мені ввижається школа, де ми по війні вчителюватимемо з Оксаною. Може, десь на Чернігівщині, а може, й тут. Яюсь наяву подивився на карту і подумав: «А чому б не в околицях Погара? Ні, не в Чаусах і не в Березівці, де нема й ста дворів, а скажімо, в Борисові: там дворів сотні зо три, можна замість маленької школи збудувати велику й підвозити сюди школярів з Євдокілля, Посудичів, Бобрика...»

— Ти ж хотів стати письменником?

— Я?! — здивувався той, що слухав дуби, і прокинувся, подивився у вікно. Мить останнього нічного мовчання — і в цю тишу хлюпнуло щebetом розбудженептаство. Примаков тих часів швидко звівся на лаві й аж по плечі висунувся у вікно, за яким над дубами дрімливо пригасав молодик. Ніби стидаючись чогось, якихось снів або спогадів, Примаков тогочасний відступив од вікна в глибину напівтемної хати, і вираз його обличчя до невпізнання змінився і став серйозним, задумливим. Він видобув із польової сумки блокнота, революційного блокнота з опуклою лірою на твердій палітурці, й мені тепер стало ясно, що він уже хтось інший, а не той, з ким я щойно розмовляв. Цей інший діловито послинив олівець і записав до блокнота: «...На світанку дуби шуміли, як море, аж поки розбуджені птахи своїм криком не змусили їх замовкнути...»

— Для чого це ти робиш? — запитав я. — Адже не один такий запис уже ти закреслив.

Він мовчки заховав блокнота і почав одягатися. В галіфе, у кавалерійських чоботях з острогами, у гімнастерці, він уже був і не тим, що слухав дуби, й не тим, що записував про ті дуби до блокнота. І все-таки я і цього добре знав. Колючі, зосереджені очі, міцно ступлені губи, наморщений лоб не обіцяли мені жвавої розмови.

— Зажди... Не чіпляй портупеї, — попросив я, — спершу спробуй згадати: чи не навіяли тобі дуби своїм шелестом спогадів про Шумани? Про дитинство?

Я запитав його вчасно. Очі йому проясніли. Портупея повисла в руках. Я зрадів: мені треба було звільна підштовхнути його до розмови про матір. А коли б він нап'яв портупею, тільки б я його і бачив: то засідання штабу, то огляд на плацу новобранців... Ні, це просто щастя, що він не надягнув портупеї!

— Про Шумани? Про які Шумани? Про дитячі я давно вже не думав, а от *недавні* ми тільки-но з Оксаною згадували... Після того, як я повернувся з Абана і відхворів у Чернігові, ми туди їздили з нею. Це було рік тому. Рік тому? Та невже проминув тільки рік? Тільки рік, а за плечима — й 13-й чернігівський полк, і харківські москалівські казарми, і шлях з боями від Полтави на Київ, і льодовий наш похід, і безсонна комендантська моя вахта у Києві, й розстріл козака на Жилинській, і відступ...

Рік тому, наче вічність уже тому, ми приїхали з Оксаною в Шумани провідати моїх батька та матір. Ну й, звичайно, братів... Так само, як тепер оце, шуміло за вікном густе віття і вдирався до затишної хати гамір птахів... А може, це я тепер у Шуманах?

Примаков тих часів пошукав очима співбесідника, до якого звернувся, але не побачив мене. Він і не міг побачити себе посмертного, тим-то й побачив себе шуманівського. Це було легше й не так страшно.

— А батьки ж де? — далі питав він сам себе й сам же відповідав: — Батько в садку. А мамця на кухні. Постривай, лишень, Оксано, встигнеш допомогти їй з обідом, подивись краще на садок. Не такий, як у вас, тут нема капріфоліуму й мойсеїв кущ не цвіте, але все-таки гарно... Трохи згодом? Ну йди собі, догоджай свекрусі, улюблена невісточко. Ми з твоєю сестрою все роздивимося. Тисячу років тут не був. Бачиш, Іринко, — це наша веранда. Як ти думаєш, для чого вона? Щоб на ній відпочивати? Обідати? Озирати з неї крізь просвіт між яблунями березовий гай? Милуватися оцим велетнем осокором, що вартує її? Ні, це все другорядне. А існує вона перш за все для того, щоб на ній спали її справжні господарі, найфлегматичніші з усіх сетерів світу — наші Аза й Карат. Коли вони здохнуть, чи то пак відійдуть у царство собачих тіней, ця веранда втратить свій сенс. А тепер, Іринко, я покажу тобі наш фамільний басейн, наш ставок, нашу копанку...

Ось стоїть переді мною Примаков у галіфе, без окулярів, у розстебнутій гімнастерці й бачить примруженими очима той садок і той дім, до яких уже ніколи не вернеться. Як я заздрю йому: він не знає цього! І як мені жаль його: доведеться урвати ці спогади. Пощо мені Шумани? Я розворушив у нім живу людину — і досить. А тепер ближче до діла; до нейтральної зони... Та ні. Дозволю йому ще трохи затриматися з Оксаною та Іринкою в Шуманах. Хай поїде з ними у поле. Він з коосою, а сестри з граблями. Він коситиме, а вони підгрібатимуть і в'язатимуть пшеницю в снопи. Сонце скотиться на скошену нивку та й собі запахтить сухими снопами. Він подумає: «А що, коли б і сонце, як сніп, перев'язати перевеслом?» І скаже про це Оксані й Іринці. Їм ця фантазія припаде до смаку. Йому слід було б такі речі записувати, але він, як і завжди, забуде. Потім сонце пірне на Казенний ліс, а вони ще возитимуть до клуні снопи. Там і спатимуть у пахучій задусі...

Однак що це? Примаков тих часів застебнув портупею. Вже військовий? Ще ні: взяв блокнота до рук. Записав: «Учора я твердо поклав собі поставити хрест на сюжетах і фабулах і записувати тільки те, що сам бачив. Без інкрустацій. Без вигадки. Потім побачимо, що з цього вийде. А поки що — самі тільки факти. Хоч би й ця історія з «шпигунською картою»... Хіба таке вигадеш? Я спершу збирався зробити з цього факту гостросюжетну новелу, а тепер запишу, як було...»

За віконцем тим часом загупали чоботи, зачулась команда: біля штабу змінялася варта. Я поглянув ще раз на Примакова тих далеких часів: отепер він зробився військовим. Навіть не тому, що нарешті застебнув гімнастерку й пристебнув портупею, а тому, що став *іншим*. З очей, захованих за окуляри, зникли й гарячковість, і м'якість — суперечливі прикмети його дитинства та юності, а натомість ті очі зробилися чужими й холодними. Вони вже не дивувалися й не раділи, як щойно, а тільки спостерігали й фіксували побачене. Губи, щойно усміхнені, стулилися щільно, й від цієї підкресленої, демонстративної замкненості повіяло силою волі, скоріше вихованою у собі, ніж природженою, й від того з обличчя зникли ті риси й відтінки, що у побуті зветься «симпатією». Не те щоб обличчя відтепер виглядало надмірно суворим, неприємним, недобрим, але від чарівливої приязні не лишилося й сліду: було воно в міру

настороженим і в міру спокійним. Бражений такою метаморфозою, я й незчувся, як він докінчив туалет і от уже стоїть біля столу, нахилившись над картою, з кухлем молока у руці. Хто зна, чи ж відгукнеться і *такий* Примаков на мої запитання? Чи відповідь на тій же «хвилі», що з'єднувала нас із ним, коли він слухав дуби?

Але я наважився і запитав його:

— Скажіть, чи вам відомо,— (на «ти» я не насмілювався до нього звернутися, занадто вже він мені здався чужим!),— чи ви усвідомлюєте, де це ви тепер?

Не підвівши над картою голови і не розтуляючи уст, він одмовив мені автоматичною думкою, яка й на мить не відірвала його від роботи,— ця відповідь була схожа на рапорт фантастичного робота:

— Я на Курщині. На вузькій смужці землі. Смужка ця зветься віднедавна нейтральною зоною. Згідно з договором мирної делегації Радянської Росії з німецькою владою...

— Це відомо й без вас,— перебив я його і на доказ продовжив: — Було складено 4 травня року 1918-го в місті Кореневи офіційне замирення і встановлено нейтральну зону у десять кілометрів завшир. Що далі?

Іронічне мое «що далі» не присоромило його, як я думав, а викликало новий потік інформації. Щось позначаючи на карті олівцем, він завершив вичерпну відповідь:

— ...з німецько-гетьманської сторони зона проходить по лінії Суджа — Любимовка — Коренево та залізниці Коренево — Рильське. З нашої — по лінії селищ Мазонівка — Степанівка — Нижня Грунь і залізничного перехрестя Коренево — Льгов, а також дороги Олександрівське — Скрипівка — Черкаська — Порічна — Пушкарське...

Я зазирнув йому через плече: все це було на його карті. Коли б вона раптом ожила, то, напевне, тим же тоном назвала б мені всі ці географічні й стратегічні пункти, без коментарів та ліричних відступів.

— Брянський ліс? Мальовничі місця? — обережно кинув я репліку, сподіваючись цим збити його з сухоінформаційного тону.

— Плескувато-рівнинний рельєф,— відкарбувалась у моєму мозкові ще одна його відповідь,— з півночі на південь по лінії Мглін — Унеча — Почеп — Стародуб спостерігається ступеневе заниження місцевості. Далі

йде слабохвиляста рівнина. Найбільші річки — Судость, Іпуть з притоками...

— Дякую,— сказав я, вже боячись вкинути в цю чутливу машину хоч один словесний подразник. І вирішив: «Хай буде, що буде, спитаю про те, що мені треба, без жодної дипломатії». — Пам'ятаєте день,— запитав я,— коли в Почеп прийшла наша мати.— (Я не знав, як сказати про неї — «наша» чи «моя»).— Це було не в самому Почепі, а поблизу...

— Почеп,— застукотіла ця жива машина телеграфною відповіддю,— Погар, Стародуб, Унеча, Мглін, Сураж — центральний район нейтральної зони...

— Послухайте,— сказав я з докором,— хіба це не ви так зворушливо розповідали мені щойно про ці Брянські ліси? Ну, гаразд, ви були ще без форми й не схилилися над картою. То невже гімнастерка й двоверстка вас одразу так висушили? Чому б нам не поговорити про вашу тодішню літературну діяльність? Хочете, я перший нагадаю вам про те, що було тоді записано у вашім блокноті?

Він ніяк не реагував на ці слова й не відривався від карти. Кинув на неї сірникову порожню коробку й почав її пересувати з кутка в куток, ведучи за нею червоним олівцем жирну лінію. Я не здавався. Поліз до його польової сумки, дістав звідти блокнота і почав з нього читати півголосом, наче не йому, а собі.

— «...Вчора наш козак Сивокінь приніс до штабу якийсь пошарпаний зшиток у коленкорівій палітурці й грубий аркуш паперу, згорнутий, як креслення, трубою. Сивокінь усе це поклав на стіл і сказав: «Ось. Шпигунська робота». Сивокінь — відомий на весь полк фантазер, і тому ніхто не звернув уваги на сказане. Туровський читав далі газету, а Багінський, аби щось спитати, спитав: «А де ж сам шпигун?» — «Утік,— відповів Сивокінь. Але тут же застидався своєї брехні: — А куди йому, інвалідові, тікати? На поруки віддав». — «Кому на поруки?» — «Якимсь шкетам голоштанним. Қазали, буцімто він їхній учитель». — «А чому це ти вирішив, що цей учитель — шпигун?» — «А для чого чесному чоловікові карта? Сидить, суче вим'я, і місцевість малює. Запитав його, для чого малює, каже: «Щоб видно було по цій карті, як тут люди жили вісімсот років тому». Хіба ж може бути карта, щоб показувала, як колись люди жили? Точно шпигун. Віді-

брав карту й олівця. Бачите, який олівець: з одного боку синій, а з другого червоний. І олівця мав шпигунського».

Ми відпустили Сивоконя й почали роздивлятися його трофей. Це була намальована від руки етнографічна карта стародавніх поселень цієї місцевості. На ній нанесено городища — сліди прадавніх стійбищ. Найбільше стійбище з зазначених на цій карті розляглося в нас під боком, біля Погара, на околиці села Чубарово. Воно мало завдовжки 150, а завширшки 35 метрів. Трохи менше було в самім Погарі. Ми бачили це городище мало не щодня і не знали, що це така древність. Лежало воно на правому березі Судості, й місцеві називали його Замком. Я дивився на карту і згадував Замок. Він мав форму многокутника й був відгороджений від поля височеньким валом і ровом.

У зшиткові ми знайшли і примітки до карти. Про всяк випадок я деякі повиписував: «...У древності,— говорилося там,— з Чернігова спершу Десною, а тоді вже Сноюю і Титвою човни з крамом і воїнами піднімалися майже до Стародуба. З сусідніх радимицьких земель до Стародуба пролягла ще й інша дорога — річкою Іпуть та її повноводними притоками Туростю і Унечею...» Я читав це уголос, і всі з увагою слухали. Сам не знаю чому, все навкруг почало виглядати інакшим, значнішим, дорожчим для серця. У примітці до глави «Городища» зазначалося, що те, котре біля Чубарова, має грубий культурний шар, який свідчить за довголітнє заселення. Тут знайдено чимало старовинних божків, металевих куль і залізних серпів.

«Іде війна,— думав я,— за цією вузенькою смужкою землі стоять вороги, окупанти, а тут на тлі попелищ ходить такий собі вчитель і заносить на свою доморобну карту якісь прадавні поселення.— Заздрість, неборна заздрість заповзла в моє серце.— Може б, отак і мені — все для душі, для своєї фанатичної малої мети, а решта — хай йому грець, хай хтось інший дбає за решту?..»

Ще одна примітка сповіщала про залишки залізної доби — печі, *домнища* і про знайдені поблизу виплавлені у них із місцевого болотного залізняка старовинні мечі. «Ці мечі,— говорилося у примітці,— не поступалися перед славетними дамаськими мечами...» І раптом я відчув себе охоронцем цього незнайомого мені вчителя. Хай спокійно робить діло, котре потім придасться для багатьох поколінь. Адже буде колись мир на землі!

А поки його ще нема, я боронитиму й вчителя, і його рукописну карту, і зшиток з примітками. Мое діло тимчасове, а його — на віки! Не треба заздрити: нічого не зробиш! Але перед поколіннями і я не в боргу: що він міг би без мене? Без моєї опіки? А те, що мені закортіло на його тихе місце,— тільки мить. Летюча мить, викликана перевтомою нервів. Чого б це я ліз у ту престару історію? Я — командир, я — рейдист, мое місце у лавах... І все-таки щось мені муляло, щось досадно щеміло у серці...

Ми уважно роздивлялись карту, неквапно гортали сторінки зшитка, і я дещо коментував коротенько. У пам'яті спливала премудрість, засвоєна свого часу в отій «імені Олександра І-го Благословенного», усі ці радимичі, сіверяни, вятичі. І «Слово о полку», і «Повість временних літ», де була згадка про те, що в цих лісах наші предки відбивали наскоки кочівників-половців... «І печенігів»,— уколов Туровський, маючи на увазі мое чернігівське прізвисько. Семен не раз називав мене так, але тут я розсердився за те, що у штабі, при Багінському, котрий був не чернігівський, він витяг на світ божий отого домашнього «печеніга». Не зву ж я Туровського при всіх, як бувало в Чернігові, Йонькою!..»

...Я покинув читати й подивився на Примакова тих часів, що нахилився над картою. Мабуть, він мене слухав, бо в очах йому з'явилось щось живе і знайоме. «Отепер не лови гав,— сказав я собі,— бо знову залізе у свою шкаралупу. Треба спершу воскресити у ньому цікавість до старих записів, а тоді вже вдаватися до розмови про зустріч із матір'ю...»

— Здається, ви потім затоваришували з тим учителем? — запитав я його.

— Ми разів зо три зустрічалися з ним,— відгукнувся він досить охоче,— і розмовляли... То були цікаві розмови...

Він і тепер не підвівся над картою. Зосереджено пересував на ній з місця на місце сірникову коробку і вслід щось відзначав олівцем. Щоправда, очі йому потепліли, але я ще не наважувався запитати його про матір. Боявся сухої, формальної відповіді. А мені від нього потрібно було повне душевне розкриття.

Отже, зустріч у Почепі з матір'ю. Поки ця подія була для мене просто зустріччю у Почепі з матір'ю, я гадав,

що вона почалася з того дня, коли мати прийшла, і закінчилась, коли мати подалася додому. О, найважливіше у тій зустрічі почалося для мене ще з Чернігова, з більшовицького підпілля, з тюрми. А закінчилося... Хіба ж воно закінчилося?!

Бувають у житті ординарні події, що їм просто щастить: побачиш таку подію у незвичному ракурсі і стаєш перед нею навколішки — незабутня! Знаменна!.. А минуть роки — здивуєшся: де були твої очі? Немає там нічого знаменного: щось таке собі вутле, випадково звеличене. А ще гірше стає на душі, коли згодом утятиш: те, що мав за не дуже значне, — твоя суть, твоя найвища духовна вершина. Знав би — вкарбував би у пам'ять кожну риску, кожну мить, кожне слово... Так ні, прогавив, упустив, не розгледів, коли все було на очах...

Отак і моя почепська зустріч із матір'ю: не знав я, не знав, що то не просто *зустріч* була, що ховалася у ній моя суть, моя духовна вершина...

Тут я раптом згадав ще одне. Чуєш, Оксано? Це ж подія на паперті! Але про це — потім. Із внутрішнім трепетом наближаюся до зустрічі з матір'ю і події на паперті. Я до них наближаюсь, як мандрівник до моря уночі, коли хоч в око стрель, а він собі йде — на знайомий подих моря, на шелест прибою, на стару свою згадку про нього. Він, той мандрівник, підступає до стихії наосліп, прислухається, домислює, згадує і все одно — *уявляє* одне, а розвидниться — побачить щось інше, наче вперше побачене й почуте, неповторне, чарівливо нове...

Маю вирішити негайно: чиїми очима дивитимусь на те, чого прагну? Примакова-Печеніга? Командира? Чи того, що з блокнотом? Це істотно. Адже не всі трое поводитися однаково у zenіті подій. Хто був із них старший? Хто прислухався сам і наказував іншим прислухатися до голосу свого серця, а хто корився тільки холодному розумові? Я повинен конче це знати. Від цього залежить, чи всі трое стануть рівно перед посмертним судом поколінь, чи тільки один з них, а решта залишиться свідками?..

Тобі легше, Оксано: ти з них знала одного — Печеніга. Ти любила його і більш нікого. Той, що з блокнотом, не дуже ліз тобі в очі, й ти здебільшого не помічала його. Він з його авторською амбіцією трохи побоювався твоєї відвертості. Та й живий приклад славнозвісного

Батька не давав тобі можливості ставитися серйозно до несміливої «проби пера». Що ж до командира, то ти хоч і добре його знала, та ставилася до нього, як до чогось минушого: закінчиться війна — і не буде командира. А вічний для тебе — тільки твій Печеніг... Хіба ж ти могла уявити, що Примаков-командир коли-небудь настільки змужніє, що махне рукою на невдачу з блокнотом, прибере до рук Печеніга й почне діяти так, наче він один — пуп землі...

То хто ж засвідчить мені все-таки, в чому суть тих подій, за котрі хоч мати розгрішення? Хто з них трьох?.. На підвіконні — блокнот. Гортаю сторінки. «Невдовзі мені пощастило особисто заізнатися з інвалідом-учителем. Ногу він утратив на Карпатському фронті. Про війну розповідав неохоче, як про щось випадкове для нього. Вся увага його зосереджена була на рідній місцевості. Без кінця повторював: «Прокляті контрасти!» Йшлося про те, що тут, в його рідних місцях, і голоднеча, й дикунство, і безцінні скарби... Скаржився: «В однім тільки Погарі двісті двадцять шинків,— офіційна статистика». Обурююався: «А народні мільйони під землею лежать! Сам професор, пан Мирченко, приїздив із Києва, трьома возами услід апаратуру везли, артіль робочих своїм коштом тримав і докопався-таки: бурили, брали проби, досліджували,— це у 1913 році було, якраз за рік до війни,— і ось маєте: недалечко від Погара, біля сіл Чауси й Марківка, є величезні поклади натурального мергелю — незамінної дешевої сировини для цементу, щось літ мільйонів на сорок запас... А торф! А газ натуральний! Усе, як у могилі...» Скаржився, наче його, вчителя, особисто цим скривджено: «Що ми тут маємо? Льон... Картоплю... Тютюн... На самому тютюні буржуй Шейфель став крезом...» Я слухав учителя і ще раз укріпився в рішенні — фіксувати лише факти, без домислу.

Учителя звали Аполлінарій Захарович... Я попрохав його прочитати якусь лекцію козакам. Він охоче погодився. Зібрали слухачів просто неба. Спершу я боявся, що козакам буде нудно: звикли до мітингів, до ораторських промов, а не до лекцій. Надаремне боявся: учитель говорив без жодних шпаргалок, усі слухали уважно, й ніхто не втік від освіти городами. Мабуть, козаків одразу привабило те, що в лекції йшлося не взагалі про давнину, а про Погар, котрий вони знали як облуплений. Вони ходили по ньому щодня і знали його до

найменших дрібниць, з його колодами біля кособоких тесових воріт, з купецькими, важкими, як Вієві очі, віконницями, засунутими з вечора до рання на іржаві прогоничі; з олійницею, де в кінці літа стояв нудно-солодкий дух свіжовибитої олії; з двома сірими, як осінні сутінки, конопельними складами, що лоскотали перехожому ніздрі, наче в нього перед носом витрушували мішки...

Так собі сіреньке провінційне містечко і раптом — «одне з найдавніших поселень на Русі... Уперше згадується в літописах 1155 року під первісною своєю назвою *Радоц, або Радогоц...*» Гіпноз давнини чинив своє: замість олійниці й цілком буденних погарців на колодах біля воріт перед очима поставала історія в шатах романтики: у XIII віці Радоц-Погар руйнують войовничі татари... А згодом тут жорстоко хазяйнуватимуть литовські та польські загарбники... З 1500 року це місто — у складі держави Російської, тоді його й перейменували на Погар, бо ж горіло не раз... 1618 року Погар знову відходить до Польщі, а за Хмельниччини козаки беруть його штурмом, і він стає сотенним містом.

— А ще через сто років, — впав у річ Багінський, — це місто стає червонокозачим...

Червонці нагородили цю Андрієву репліку оплесками...

— Те, що тут стоїть червонокозачий полк, — це факт, — зазначив учитель, — але не кожен факт годен бути історією.

— Він уже — історія! — сказав Туровський. І знову козаки заплескали в долоні...»

Примаков-командир мене слухав так, наче все це записував свого часу не він, а хтось інший. Мабуть, так воно й було: поки діяв той, що з блокнотом, командир залишався в тіні. Я набрався сміливості, заохочений успіхом, і сказав:

— А тепер ходімо до лісу.

Він одразу послухався. Мабуть, записи, прочитані мною, були йому до смаку, й він поставився до мене з довірою. Може, він навіть подумав у цю мить, що міг би зробити до біса таких записів, коли б вірив, що вони кому-небудь придатуться...

І от ми у лісі. Примаков тих часів (я вже не певен, що він і тут — командир) недбало штрикає палицею

у пропахлий грибами сухоліст, але я не помітив, щоб він хоч раз нахилився пошукати у ньому гриба. Я подивився йому у вічі й зрозумів, що він уже *той, що з блокнотом*. А в цьому стані Примаков тогочасний не вмів просто ходити лісом або слухати його, полювати, збирати гриби, милуватися сонячними химерними плямами на приемних для ока галявинах. У цьому стані він змушував себе неодмінно щось виділяти, відокремлювати з купи вражень і фіксувати його на папері. Коли ж не було під рукою паперу, то в думці. І тоді носив у голові свої враження, як болючий мозоль, поки не запише їх або не забуде.

Та варто було втрутитися в справу командирові, і все це летіло шкереберть — і незаписане, й записане. Для командира навіть у лісі все, крім *діла*, щезало, бо для нього й ліс був не храмом краси, а стратегічним об'єктом, засекреченим місцем для зустрічі з представниками повстанців.

Зараз, на щастя, зі мною в лісі тільки той, що з блокнотом. Він, звичайно, гадає, що нікого тут, крім нього, нема, бо хто ж такі може уявити себе самого та ще й *посмертного*, в ролі співбесідника й свідка своїх потаємних думок!.. Скибка призахідного сонця зачепилася за дубок-сухостій, аби хоч на хвилику затримати день. А день уже повільно і безстрашно конає. Молодесенький клен, підперезаний сонячним відблиском, немов той царевич із казки, жде, поки сонце відчепиться від дубка і посидить у нього на плечі, наче сокіл. І тоді він іще одну безконечну хвилину поцарює у своєму лубочному золоті.

Усе це можна було б записати, але він не записав ані слова. Хто й зна — чому. Якийсь внутрішній протест заважав. Стільки яскравого не записано, хіба ж тепер надолужиш? Хай собі сонце робить, що йому заманеться, читаю його думки, оздоблює золотом клен чи пірнає в ліщинову заросль, обійдеться воно й без його дилетантської музи. Мало чого він не позаписував свого часу? Хоч би й тоді, коли ми відступали через Дон з України:

«Синій безмір степів аж до підгрунтя проріс, наче тим бур'яном, лютим сонцем. Степ одразу став літнім без повільних прохолодних світанків і цілющих весняних дощів. Весна прогавила степ, і хитрюще, ошкірене

літо переступило через неї і панує над усохлими травами...»

Або:

«Козачки підпирали плечима ворота і дивились на нас невидючими очима кам'яних скіфських баб. Коли згодом я побачив у степу скіфських баб, то подумав, що саме з такими кам'яними очима нам труїли куркульки овес і кидали дохлих псів у криниці...»

Або:

«Вуха стомились від м'якого тупоту наших бозна для чого добре кованих коней. Вуха мріяли про дзвінку мужність бруківки...»

Або...

Мало що він міг ще записати! Усе це помічене і ніде не увічне кинув напризволяще. Кинув зневажливо, навмисне, бо вважав його зайвим і гадав, що незаписане швидко вивітриться з пам'яті, а воно, як на те, довго й цупко держалося в пам'яті, аж поки хоч і не забулося, та зробилося з живого — міражем...

Сонце щезло за щіткою лісу, і нам треба було вертати назад. А я так і не почав ділової розмови. Давно вже слід було почати, я ж усе не наважувався: а що, як він рішуче відмовиться копирсатися у тонкощах колишніх переживань? Нарешті я знайшов сякий-такий ключ.

— Що ти написав би про матір, коли став би письменником?

Він широко здивувався:

— Я не думав про це.

Мені стало прикро. Почувши таку відповідь від Примакова-командира, я не здивувався б анітрохи. Але від того, що з блокнотом?! Примаков-Печеніг неодмінно відгукнувся б на моє запитання. Може, він пригадав би ще якийсь епізод з чернігівського життя-буття. А може, й щось з дитинства... Цей же мовчав і нічого не міг пригадати. Невже наша мати ні разу не являлась йому героїнею його майбутнього твору?! А хто ж тоді уявлявся йому героїнею?! Він не тільки мовчав, а й не виявляв своєї розгубленості, ніяковості, наче так і треба було, щоб він про це «ніколи не думав».

Однак моє запитання зачепило його, бо він спохмурнів і замислився. Я вгадав це по надмірно зосередженому обличчю: удавав, що в призерку шукає гриби.

Маслята щоразу вислизали йому з-під палиці; та він навіть не нахилився до них. Я мовчки ждав. Нарешті в нього визріла відповідь:

— Про матір я написав би, може, так: «Вона була старша за свого первістка на вісімнадцять років, а йому часом здавалося, що це його ровесниця, подруга... Діти, навіть ставши дорослими, не мали від неї секретів. З чимсь ховатись від матері було для них все одно, що ховатись від себе... Її мужність я назвав би жертвовною, коли б хоч раз вона дала привід для цього. Її мужність була суцільною жертвою, але вона нічим не вказувала цього, не дала нам можливості помислити, що відчуває свій подвиг, як офірний тягар. Вона вміла себе тримати в руках за найтяжчих обставин і ніколи не скаржилася. Тим-то всі її вважали напрочуд щасливою: п'ятеро таких орлів, — чого ще? Сторонні не знали, а знайомі й кривні забули, що на її руках свого часу померло ще троє, а поміж них Оленька, єдине дівча в цій суворій чоловічій родині. Той, хто не бачив, як вона шила ночами своїй донечці льолі з мереживцем, не міг досягнути глибини її горя. Один тільки раз це горе прохопилося в неї несміливою згадкою, якою вона хотіла поділитись із старшим сином. Але він на той час був захоплений революційним підпіллям і своїм першим коханням, а тому щось промимрив співчутливо й не підтримав розмови. Відтоді у родині більш ніхто не чув її скарг.

Та й з живими дітьми вихилила була добру повну: один по одному навалилися на неї страхи: найбільший — за «крамольного» старшого сина. І всі вони справдилися. Як і сподівалася, були і арешти, і тюрма, й довге заслання, і після цього небезпечна хвороба. А перед тим принизливі клопотання перед сильними світу сього, щоб допустили її на процес, коли сина у Києві судили військовим судом. Хай би її спитали на смертному ложі — коли саме це почалось, не помилилась би й через сто літ: 14 липня року 1915-го об 11 годині 45 хвилин ранку. У невеличкому судовому залі була прохолода, а за ґратами щільно зачинених вікон Київ задихався від спеки. Вона була самотня в цім залі, куди її милостиво пустили на клопотання владики в нагороду за взірцеву побожність...»

Я в романі описав би її в ті хвилини, коли вона слухала вирок. Минула вічність, поки після паузи почувла:

«...засудити на довічне заслання...» Ці кілька хвилин, що здалися їй вічністю, дано їй було для істерики, для безглузких просьб і волянь. Саме для цього так стійко витримали паузу й головуючий на суді генерал-майор Пенкін, і члени суду полковники Літинський та Берг, і помічник прокурора (на цьому суді — прокурор) полковник Чирков. Усі вони вельми були розчаровані: на її кам'яному обличчі тільки раз заблищала сльоза — і то не під час читання вироку, а коли вперше побачила свого Вітю на лаві підсудних в арештантській робі, худого, аж чорного, з виголеною по-каторжному лобатою головою. Син поглянув з докором, похапцем змахнула сльозу й осміхнулася до нього...

Мабуть, я б знайшов десь місце в романі і написав би про її добре серце. Не доброчесність маю на увазі, а добрість. Доброчесність їй теж була властива, як і багатом патріархально вихованим провінційним жінкам тих часів. Але я не про це написав би, а про добрість, що жила в ній як дар божий, як природний таланти, — вирувала в кожному слові, у кожному русі й погляді. Подивившись їй в очі, так і хотілося підставити голову під її погрубілі ніжні пальці...

І ще я написав би про її природжену інтелігентність. Не про завчений кодекс пристойних манер, а про милу, непомітну тактовність, яка походила не від бажання *здаватись* хорошою, а від щирої приязні до всіх добрих людей...

— А все-таки,— м'яко перебив я його,— щось тут є від літератури. Печеніг розповів би тепліше. Про суд у тебе сказано влучно, і про добрість цікаво, але хотілося б побільше зворушливих рис...

— Що це значить — «зворушливих»? — образився він.— Терпіти не можу сентиментальності! У кожному своєму рядкові намагаюсь викоринити цей традиційний бур'ян...

— І предметніше, зриміше розповів би про матір Печеніг,— правив я своєї,— коли він допомагав мені воскресити дитинство, де й узявся у моїх спогадах іграшковий лук, а вслід за ним прийшли лірники, а тоді,— чолом йому за це! — наша мати на домашній молитві... Ані разу не вдавався Печеніг до переліку її привабливих рис, бо хіба щось може воскресити перелік? А які він видобув із минулого неповторні подробиці! Хоч би

й сцену, коли мати розливає ополоником борщ... Або латає комусь із нас розірвані на гілляці штанчата...

— Обійдуся, — сказав той, що з блокнотом, — беріть хоч і всі побутові деталі для сімейної хроніки. А я шукатиму або узагальнень, або протокольної точності.

— Ну й шукай, — розсердився я і вже не покладав на нього, як і на командира, серйозних надій, воскрешаючи те, що не годен був без них воскресити... Подумай-но тільки, Оксано: молоко на губах не обсохло, а воно вже береться до якихось узагальнень! Ні, кумеbrate, узагальнення слід робити, коли до краю все життя проживеш, а не так, як ти, похапцем...

Покидаю темнавий ліс, по коліна занурений у сутінки, нецікавий для мене ліс, на який я марно покладав такі великі надії. Поспішаю назад у село Хильчі, до попівської хати, де розмістився наш полковий штаб. Може, все-таки знайду спільну мову з Примаковим-командиром?

Поки я блукав десь у лісі, тут зійшлися штабісти. Крім Багінського і Туровського, завітав ще й наш «завідувач місцевої Радвледи» Грицько Рубан. І Зубов прийшов, голова ревтрибуналу, й ад'ютант Примакова тих часів, схожий на гірського кавказького джигіта, Синиця. Ад'ютант уместився осторонь, поближче до вікна, і ворухить губами, захоплено читає Дюма. Решта скупчилася круг стола. Усі погляди — на приїжджого, на товариша з ревкому.

Він — щойно з Зернова, де розмістився наш центральний ревком. Я ще й слова від нього не почув, а вже згадав, чого він тут: привіз у наш полк славнозвісного наказу № 1 (ще тоді ніхто не називав його таким, яким він був, — горезвісним). А втім, нащо мені зараз цей наказ? Я й так пам'ятаю. У ньому йшлося про загальне *всеукраїнське* повстання. Воно мало розпочатися з штурму Новгород-Сіверського... От і все про цей наказ. Маю на меті зовсім інше: мушу наблизитися до подій, що стануться після цієї штабної наради, й після невдалого повстанського бою за Бірен, і після мого «фортеля» з мотоциклом у селі Кривonosівці, і й після бою за село Вороб'івку...

Сам наказ був короткий, але представник зробив до нього досить довгу преамбулу. Тоді ці преамбули тільки-

но увіходили в моду, і всі слухали більш-менш уважно, хоч і знали про все, що він казав.

Те, що представник так довго нам говорив, можна було б сформулювати кількома словами: «Надійшов час, коли треба так потурити окупантів з української землі, щоб у них та земля під ногами горіла». Але представник ще не закінчив преамбули: «...Велике значення у розгортанні боротьби проти австро-німецьких окупаційних сил відіграв Перший з'їзд комуністичних організацій України, що відбувся з 5-го по 12 липня цього, 1918-го року в Москві...» Заперечень проти цього в нас не було. Ми знали про з'їзд із газет, а я був його учасником... «...З'їзд оформив Компартію більшовиків України як складову частину РКП(б), розробив план поширення визвольної війни... Згідно з рішенням з'їзду, на окупованій Україні створено підпільні партійні організації (в Києві, Харкові, Одесі), а також повітові революційні комітети (ревкоми) та повстанські штаби для керівництва збройною боротьбою трудящих мас...»

Далі представник перелічує напам'ять прізвища товаришів, що керують повстанням. Ці прізвища й ми знаємо напам'ять, бо великі загони знедавна підтягнуто ближче до нейтральної зони: з Ніжинщини — Кропив'янського; з Прилуччини — Дмитра Шмідта; з Черкащини — Миколи Криворучка та Грицька Рябоконея; з Полтавщини — Василя Упиря. А про Боженка й Щорса й мови нема: їх імена в усіх на устах. Перший — оповитий романтикою, другий — з тих непомітних, без яких не обійдеться, коли йдеться про подвиг.

Далі представник говорить про скрутний стан із хлібом у Пітері; про вороже кільце, яке все щільніше стискається навколо нашої молоді Республіки...

Двері навстіж. Усі повиходили з хати. Біля ганку затримались. Стоять, курять. Останнім виходить на ганок Синиця з розкритим томом Дюма. Решта балакають про се, про те, сміються, мов діти, що вибігли з класів на велику перерву.

— Чули, — питає в присутніх Туровський, — як наш грізний отаман у недоростки потрапив? Прискакав на коні з неофіційним візитом до вчителя, що розкопує тут древню історію. А той у невимушеній сердечній розмові — бовк: «Визнаю за серйозних ватажків революції тільки тих, що відбули царську каторгу. Знаю з таких

лише одного». Наш Віталій, звичайно, скромно — очейки долу, жде, що вчитель назве його прізвище, а той «нічтоже сумняшся» викладає йому в стилі апокрифа біографію Фокіна. Знаєте? Політкаторжанина з Брянська... Він брянськими повстанцями командує, повинен під Новгородом-Сіверським підтримати нас... Усе життя цього Фокіна виклав по етапах: від заяви на царському суді — «нас не злякати ніякою каторгою» — аж до повернення з каземату до Брянська...

— Я давно казав Віталієві, — докидає Багінський, — відпускай собі бороду й вуса, а то тебе вважатимуть малолітнім...

Балакають. Курять.

Не поспішають прощатися. Думаю: тоді це здавалося природним, — а як же інакше? Насправді ж — диво дивне! Інші б остогидли одне одному за цілісінький день, а ці, бачите...

Трохи чудно дивитись на них з моєї позиції: начебто й здалека, а водночас і зблизька. За життя багатьом моїм соратникам я давав офіційні характеристики або згадував про них у статтях. Хіба ж можна уявити цих людей з сухих інформаційних рядків?

«Туровський Семен Абрамович. Начальник штабу Червонокозацького кавалерійського корпусу... (Коли я складав на чийсь високий запит цю довідку, Йонька вже був на цій посаді, а полк наш став корпусом...) Син значного чернігівського підприємця. Ще гімназистом бере участь у революційних гуртках. Року 1912-го вступає до лав РСДРП. Більшовик. 1914 року за агітацію проти війни його висилають до Вятської губернії. Року 1916-го Туровського викликають із заслання й мобілізують до царської армії. Наприкінці цього року він — старший офіцер понтонного батальйону. У 1917-му — солдат революції. Бере активну участь у Жовтневому повстанні. У січні 1918-го командує сербським загоном Червоної гвардії у Києві. З серпня 1918-го служить у Червоному козацтві за помічника полкового отамана, потім — начальником штабу полку, дивізії, корпусу. Туровський С. А. в усіх походах виявив себе як здібний, активний, розумний, вольовий командир (хоч і двадцять епітетів сюди додай, не побачиш за ними нашого Йоньки!), добрий організатор рейдів...»

А от кілька рядків з однієї моєї статті: «...Туровський — це мозок Червоного козацтва. У тиші кабінету

за книжкою і в поході під буркою, під стогом сіна, за польовою картою він розробляє і здійснює успішні походи...» І ще: «Скромний, принциповий товариш. Має цінні партійні якості: вміє об'єднувати, гуртувати товаришів для спільної справи... Один із перших червоних командирів, нагороджених орденом Червоного Прапора...»

«Багінський Андрій Васильович. Рано втратив батька, з 12 років наймається підручним до друкарні, 18 років вступає до партії есерів. У червні 1917-го пориває з есерами і вступає до партії більшовиків. У жовтні 17-го друкарі обирають його до Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. На початку 1918-го керує повстанням у Новостроевському районі у Києві проти Центральної ради. На Дону з робітничим революційним загonom вливається до Червонокозачого полку, з яким і продовжує шлях до Москви. З Москви ЦК партії посилає його по «вибухівку» до м. Самари. Тут під час контрреволюційного заклоту Чехословацького офіцерського корпусу командує батареєю. В бою дістає важку рану в живіт. З серпня 1918-го на нейтральній зоні. Від заступника отамана полку дослужився до командира бригади, начальника тилу дивізії, помічника начальника розвідки корпусу...»

А ось із газетної статті: «...1918 рік. Скрізь по всій Україні вирує жорстока громадянська війна. Червоні й білі — хто переможе? Червоною чи жовто-блакитною буде Україна? У ці тяжкі дні до 1-го Червонокозачого полку вступив А. В. Багінський. Кинув усе — дружину, дітей — і став під бойовий червоний прапор... Середній на зріст, міцний, має квітуче, веселе обличчя, теплий жарт на устах... Робітнича кісточка, він в усяку справу вливає кипучу енергію свого класу. Якщо бій — Багінський на своєму посту... За роки громадянської війни 16 разів був поранений. Сина Багінського скалічили гайдамаки: з помсти за батька випекли хлопчикові очі. Невидючий, він і дотепер предмет ніжних турбот Андрія Васильовича. «Однорукий і сліпий, нас тепер із ним — пара», — говорить Багінський. Прозваний за кулі, що сидять у його тілі, «рушкульпарком» (рушнично-кулевим парком), він — найкращий друг козаків, безстрашний у бою, веселий під вогнем, наш Багінський...»

...Чи ти звернула увагу, Оксано, на те, що в нашому комскладі підбралися люди з винятково інтелігентними обличчями? Я помічав і раніше, але якось не зафіксував свого враження. Дивлюсь оце зараз і дивуюсь: невже то овіяні всіма вітрами баталій рубаки, а не якась благородна еліта?! Не позаздрив би я тому художникові, що задумав би змалювати з них плакатних ревкомандирів «від сохи і верстата»!..

Подивись на Багінського: князь Андрій Болконський, та й годі! Витончені риси обличчя... стримані жести... аристократична манера тримати голову трохи набік, наче він до кожного прислухається ввічливо... А мова яка! Чиста, образна, без жаргонізмів...

А Туровський! Хіба таким уявляєш собі водія «пластунів», котрий на всіх маршах відмовляється від коня й ходить пішки «для особистого прикладу»!..

Навіть у Рубана, цього велетня з ручищами, створеними для важкого ковальського молота, чоло мудреця й мрійні очі поетал.. Ну, скажи мені, Оксано, скажи: чому я так бездарно писав про них і в характеристиках, і в газетних статтях? Хіба по сухих протокольних рядках хтось із наших нащадків зможе відтворити образи цих чудових людей? Ні, не пробачу ніколи Примакову з блокнотом: чом так скупко записував те, без чого минуле стає пустим і безбарвним! Повернув би мене хтось до справжнього життя, я б не нарисив «На Україні», я б таке написав...

Розійшлися. Роз'їхалися. Одинадцята вечора. Печеніга нема. А Примаков із блокнотом, мабуть, десь недалеко, бо на віконній лутці лежить його «нотес», у якому записано: «Розійшлися, роз'їхалися, одинадцята вечора, гасне тупіт копит. Зорепад, як і завжди у серпні. Тільки там, у Шуманах, тихі зорі злітають на поля й на садки, а тут — на ліси, на річки і заплави...» Ось і все, що записано про сьогоднішній вечір. Мало, мало! Давно вже він возить за собою той «нотес» і ніяк не заповнить... Я забув, який він і на вигляд, роздивляюся, наче вперше побачив: на твердій палітурці з пап'є-маше видрукувана золота ліра, внизу дрібним шрифтом: «Электрическая фабрика Я. Мунвица в Минске». На звороті яйцевидним півколом: «Писчебумажный і книжный складъ Черниговского Епархиального братства». Маючи такий сувенір, міг би, ледащо, й частіше зазирати у дитинст-

во, у юність. Ну, яка мені користь, що я зараз із командиром віч-на-віч? Він на мене аж ніяк не зважає, бо йому начхати на свою потойбічність, хоч би вона й дістала право голосу, і претендувала на безсмертя. Що для нього — безсмертя? Усі його думки, все єство заповнює зараз наказ № 1, згідно з яким його в наступі на Новгород-Сіверський призначено головнокомандиром.

Ось він ходить по хаті. Скільки можна ходити по хаті? Туди й сюди, туди й сюди, від застеленого цигарковим димом вікна — до застеленого цигарковим димом кіота. Час від часу. — в кутку, біля кіота, — зупинка. Стоїть. Про щось думає. Про що? Не вчитаю думок по очах. Стоїть собі, роздивляється на бородатих святих. Як же так — дивитися на ікони і не згадати дитинства? У матері в Шуманах був такий же самий кіот. Навіть більший. У попа вдома і то було менше образів, ніж у нас. Ошелешений біблійними бородами, малий Вітька тулився до матері, коли та вклякала перед святими. А потім угодники приходили в його сни з піратськими кривими ножами в руках.

Печеніг, стоячи так довго навпроти кіота, неодмінно пригадав би дитинство. А цей, мабуть, і не збирається згадувати. Ходить по хаті, смалить за цигаркою цигарку (свій незмінний тютюн «Нексасундію») і для різноманітності робить іноді зупинку не біля кіота, а біля столу, де карта. Ось і знов біля карти стоїть. Подмухав на неї, і цигарковий попільничка знявся на згарищі. Від цього на карті все ожило: чорні кружальця сіл і містечок; зелені еліпси й паралелограми лісів; сині смуги річок.

Зайшов до хати Синиця. Приємно дивитись на хлопця: бронзовошкіий, чубатий з хитруватими очима сільського паливоди. До нього на якусь мить осміхнувся Примаков-Печеніг. А Примаков-командир, щоб урівноважити панібратську Печенігову усмішку, суворим тоном зробив Синиці зауваження:

— Як ви носите ремінь? Підтягніть його. А ще ад'ютант командира полку.

Той, усе ще пам'ятаючи усмішку, неквапливо поправив ремінь і фамільярно спитав:

— Може, хочете чаю, Віталію Марковичу? Гаряченького? З цукром?

«Ні, хлопче... Добраніч», — відповіли йому теплі Печенігові очі.

— Дякую. Ви вільні,— сухо сказав Примаков-командир.

— Послухайте, ви, новоспечений головковерху,— кажу я навмисне зухвало, щоб звернути на себе увагу цього заглибленого в своє ходіння суб'єкта,— годі вам міряти кроками хату, побалакайте хоч трохи зі мною, не для того ж я сюди прийшов з небуття, щоб спостерегти, як ви ходите по прокуреній хаті. Й не забувайте, що все-таки я ваше, хоч яке, а безсмертя!..

Він притишив ходу, але я так і не зрозумів, чи почув він мене, чи ні.

— Коли вам ліньки вдаватися до подробиць, то й не треба. З мене досить двох-трьох незаялжених фактів... Ну ще, може, й сякий-такий документ, щоб я міг танцювати від нього й не боятись, що якимось боком устряну в мемуарну банальщину...

Не знаю, що на нього вплинуло — чи то іронічний мій тон, чи обмеженість моїх скромних вимог, але не встиг я договорити, як він круто повернувся на підборах до вікна, до якого перед тим стояв спиною, і з нічого, буквально з нічого,— з завіконної сутіні, з туману, з цигаркового диму,— дістав, наче з полиці, якусь книжку й простягнув мені мовчки. На м'якій пошарпаній палітурці я насилу прочитав: «*Легендарний начдив*. Спогади про М. Щорса. Видавництво «Молода гвардія», 1935 р.».

Майнуло: «Як же це так? Адже зараз, у цій штабній хаті,— лише 1918-й?» Я кинув на командира допитливий погляд і на якусь мить не впізнав його: переді мною стояв Примаков-командир, постарілий років на п'ятнадцять, обрешклий, у парадній військовій формі при всіх трьох орденах Червоного Прапора, одне слово — такий, яким я був 1935 року. Йі тоді все стало на місце: той, що перебував у 1918-му, як і досі, міряв рівними кроками хату, а той, що з'явився з 1935-го, почав зі мною ждану розмову з друкованих сторінок у ролі автора статті «Більшовик-партизан». Біля прізвища В. М. Примаков стояло: «помічник командуючого військами Ленінградської округи».

«Восени 1918 року,— починалась ота стаття,— Щорс прибув на Україну, в район Унечі, і ми познайомилися з ним у так званій нейтральній зоні...» (Далі йшов опис цієї зони, і я проминув його). «Ані радянські війська, ні окупаційна армія,— говорилося далі в статті,—

згідно з угодою не мали права доступу до нейтральної зони. А тому ми її використали для організації контрабандного постачання літератури і зброї на Україну. З цією метою на Конопоському напрямі почав діяти Боженків загін, а Червоне козацтво під моєю командою з тією ж метою розпочало свою діяльність з містечка Почеп через Унечу й Стародуб на Чернігів і Гомель...»

Хоч як це може здатися дивним, але мене почали хвилювати не менш, ніж яскраві Печенігові згадки, ці скупі інформаційні рядки, наче саме в них я відчув, що невдовзі до мене прийде щось таке, що осяє все важливе, так безжально потьмарене часом і дрібними тогочасними клопатами. «Ні,— поклав собі тут-таки,— я не зазирну в цю статтю наперед, наберуся терпіння: недарма ж Примаков тих часів підкинув її замість відповіді на моє запитання про матір і про почепську зустріч із нею... Щось у ній, мабуть, ховається, в цій сухий, інформаційній статті».

«...На початку серпня було віддано наказа про всеукраїнське повстання, і в ряді повітів виникли міцні партизанські загони...» (Зараз, зараз щось буде!) «...Одночасно — Боженко у районі Хутора Михайлівського і Червоне козацтво у районі Новгород-Сіверського перейшли кордон і почали боротьбу на окупованій території...»

(Зараз, зараз буде про матір. Я згадав це й точно знаю, що буде, і не тільки інформація, а й якийсь одкровення. Просто раніше, тоді, як я писав цю статтю, сьогоднішні турботи засліпили мене й не дозволили фактам постати перед очима, збагаченими глибшим їх осмисленням. А тепер уже не за горами моя мить осяяння!)

«...Після перших боїв під Новгородом-Сіверським, у бою за Вороб'ївку...» Ет, чорт! Не встиг, не дочитав до потрібного місця: на Вороб'ївку нарізався. Тепер від неї не втечеш. Недаром же довгий ніготь товариша з ревкому так рішуче зупинився на чорному кружальці, яке звалося Вороб'ївкою. Так і є: усе зникло з-перед очей: карта... збірник із статтею... кіот... сизий дим... зорепад за вікном: у досвітньому тумані — під копитами, під вогнем, під клинками — Вороб'ївка, зрівняне з землею село... Але спершу про мій мотоциклет. Не тому

мій, що я їздив на ньому, а тому, що я фігурально висловлюючись, перед наступом на Вороб'ївку його *вигадав*.

Мотоциклет був старенький, пошарпаний, з пом'ягненими крилами й розбитою фарою. Зате мотор — хоч куди: багатолітня гарантія прославленої фірми «Гарлей — Девідсон». А головне, він так страшно ревів на ходу, наче в ньому містилося, як мінімум, сто потужних моторів.

Як і «вистава» на Куренівці, й «маскарад» у київських авіаційних ангарах, ідею з мотоциклом запропонував Печеніг.

Примаков-командир цю ідею (з точки зору Сидора — «трюк») спершу сприйняв трохи зверхньо. Потім проаналізував і милостиво схвалив.

Але зробив це розсудливо, тверезо, без телячого захоплення. Хоча Йонька Туровський і назвав цю ідею «блискучою комбінацією наукової стратегії з жартом». А Багінський угледів у ній не що інше, як «почерк короля рейдистів». Навіть ад'ютант Синиця, що досі не втручався до командирських розмов, почувши з уст отамана про мотоциклет, не втримався і сказав: «Ото буде сміха».

Примаков-Печеніг не засмутився анітрохи, що командир йому не плеше в долоні. Примаков-Печеніг тріумфував: з нього доволі було й того, що проект було схвалено. Тільки-но стомлений відповідальними справами командир давав йому хоч трошечки волі, він у думці з радощів стрибавав, як дитина, свистів у пальці, стояв на голові і взагалі виробляв таке, що тільки мати могла б на це не зважати: весело дитині — і нехай... ІЩо й казати! Примаков-Печеніг не соромився своїх молодих літ і не був позбавлений деякої молодечої самозакоханості, хоч і приховував її старанно за жарти.

Примаков-командир, навпаки, страшенно соромився своєї молодості і терпіти не міг компліментів. Він досить різко прикрикнув на розперзаного Печеніга і без жодних емоцій сказав: «Може, й спробуємо...»

Думку про мотоциклет Печенігові підказав товариш Юзек, чеський капрал із селян, Йозеф Вячеславович Прошек, який нещодавно приєднався до червонців і ко-

мандував у нас першою піхотною ротою. Це ж він, Прошек, і привів у наш полк мотоциклет, який, на думку Печеніга, мав наробити шелесту перед наступом на Вороб'ївку...

Ця ідея вимагає пояснення. Річ у тім, що по всій окрузі на той час поширювалась бозна-ким сфабрикована чутка, що, мовляв, десь поблизу проти більшовиків почав діяти якийсь таємничий мотоциклетний загін якихось анархістів, чи що. Чутка ця була настільки вірогідна, що не тільки тутешні обивателі, а навіть німці у неї повірили, і от уночі проти 13 серпня вже не хтось, а ціле село Кривonosівка на власні вуха почуло, як у поближній діброві аж до світанку рокотали мотори. А раз так, то й очевидці знайшлися. Вони бачили на власні очі те, чого не було: двадцять, а може, й більше, мотоциклетних фар на узліссі. А коли так, то не диво, що хтось із тих очевидців (одні казали — чабан, а інші твердили, що й чабан, і підпасок) побачив удосвіта й самі мотоцикли. На них, згідно з чуткою, були написи не на користь червоних.

Цю вигадку було пущено з Почепа, і невдовзі вона повернулася туди бумерангом як свідоцтво того, що «номер удався». По дорозі чутка обросла «самовидцями» і подробицями з «першоджерел» і одного чудового серпневого дня з'явилася в німецькій контррозвідці у почесному чині секретного донесення. В устах гера гауптмана, який, цокнувши підборами, передав її героєві оберстові, ця вигадка підвищилась до рангу офіційного рапорту. І хоча з цього приводу ніяких конкретних заходів не було вжито, але,— кожен мудрець свого дурня знайде,— у районі Кривonosівки увага німців до наших дій перед наступом непоправно послабла.

Ось він, герой «трюку», подарований нам Прошеком, «гарлей-девідсон»,— подивись на нього ще раз, Оксано! Єдиний з кіннотників, хто вмів на ньому їздити, Борис Кузьмичов, притулив його обережно до молодого дубка й сам присів на пеньку покурити. Він ще звечора приторохкотів у цей ріденький дубняк і цілу ніч з диким ревом петляв між деревами. Подвоєне лісовою луною виття розігрітого до катастрофічного стану мотора розбудило кривonosівських псів, і на їх гавкотіння за дубовими віконцями заворушилися перелякані люди. А тим часом у лісі відремонтована фара

спалахувала то тут, то там і гонила з гілки на гілку ошелешених білок...

Уранці наш гонець поскакав у Зерново до ревкому з пакетом: Примаков прибув з полком на зазначені в наказі вихідні позиції і жде розпоряджень. Діставши донесення, головком Соколов сам приїхав до нас. Усі зраділи, що Соколов — на коні. В царській армії він у чині поручика командував піхотною ротою, але в Кривоносівку прибув не на бричці, а верхи. Надто повний для своїх тридцяти, він досить добре тримався у сідлі, і Примаков-Печеніг похвалив його подумки: «Молодця! Козакам це сподобається». Примаков-Печеніг не покритив душею, коли хвалив головкома. Він завжди щиро втішався, коли його соратники виявляли кмітливість, щирсердя, відвагу. Йому завжди хотілося, щоб червонці зустрічали здебільшого серед представників революційної влади людей безстрашних, справедливих і мудрих. Навряд чи Примаков-командир мав щось проти такого підходу до своїх колег. Але він вважав, що замилювання людськими достоїнствами небезпечно межує з гнилою інтелігентщиною і може призвести до прекраснодушної компліментарності. А на війні йому це ні до чого. Тому на Печенігову похвальбу, хоч і висловлену про Соколова у думці, він знизав плечима: «Само собою...» І Печеніг трохі скис.

...Несподівано для себе я відкрив, що тепер, коли полк готувався до генерального наступу, Примаков-Печеніг був невідступно при командирові Примакову. У ці вирішальні дні вони були один одному конче потрібні, хоч і диркалися між собою страшенно. Ось коли я міг схопити Печеніга за петельки й примусити його розпочати розмову про матір. Однак я сам чомусь відкладав цю розмову, не наважуючись відволікати його від гарячих подій: сьогоднішнє завжди видається нам важливішим за вчорашнє і завтрашнє, хоч би й було воно менш вагомим...

Печеніг не помилився, похваливши головкома: козакам і справді заімпонувало, що він прибув до них верхи, і взагалі, завдяки інтуїції, Печеніг рідко помилявся, і командир не мав рації, пускаючи його зухвалі прогнози повз вуха... А може, він і не пропускав їх повз вуха? Може, тільки удавав, щоб не розбестити похвальбою вигадника?

...Вороб'ївка. Як владно вона вдерлася у розмірений хід моїх спогадів! На штабну хату, на задимлене махрою вікно, на бородатих святих напливла її прелюдія — нічна Кривonosівка.

Уже не ніч, але ще й не розвиднілося. Здається, туман сам від себе засвічується, бо за хмарами не видно ані крихітки місяця, що сріблястою пазеленню таємничо пронизує млу. Поміж тьмяним селом і зануреним у темряву лісом коливається щось непевне, розпливчасте, при якому видно гірше, ніж тоді, коли поночі. Бо як поночі, то зовсім нічого не бачиш, а зараз нібито й бачиш, але не те, що перед тобою насправді: сірі тіні від стовбурів виглядають рельєфнішими за самі стовбури; звої туману, що низько нависли над верхів'ям дубів, видаються верхів'ями, а справжні крони — туманом. Так само й думки — напівреальні, напівфантастичні. Щось фіксуєш у пам'яті й сам не знаєш, чи й справді *так* думаєш, чи тільки готуєш у думці відшліфований шматок для блокнота...

Соколов спішився на узліссі, біля сторожового вогнища, й коли Синиця хотів допомогти йому злізти, ввічливо, але твердо відмовився. І це теж сподобалося тим козакам, що там були: бач, колишній поручик, а тримається по-нашому, просто. Примаков його зустрів уже спішений. Синиця присвітив їм карбідкою (подарунок шахтарів, коли з Києва йшли через Донецький басейн), і вони подалися глибше у зарості, подалі від просіки, радитися.

Поки вони радилися, кривonosівці не спали й цю ніч, обговорювали вчорашню подію: Панько Джміль, наймолодший з червонців, спробував знічев'я, чи добре діє ракетниця, та й запалив ненароком на сусідній хаті солому. Було сухо і вітряно, ця хата, і ще п'ять чи шість хат коло неї, та дві клуні — згоріли. Панько дістав гауптвахту (перед боем це для хлопця було гірше за смертну кару, бо спав і вві сні бачив отой перший свій бій), а по обіді Примаков-командир зібрав мітинг, де пояснив, що біда скоїлась через нещасний випадок, а після мітингу потерпілим видали з казенного провіанту збіжжя та борошна, ще й сплатили грошима.

І ще тому не спали цю ніч кривonosівці, що пили чарку за тих односельців, які після мітингу записались у Червоне козацтво. Добровольці були того дня не тіль-

ки з Кривоносівки, а й з навколишніх сіл: Дібровки, Қаліївки, Вовни, Глазова, Боровичів, Жарівки. Поки чухалася німецька розвідка, усюди вже знали, що примаковці цими днями прибудуть, і поволі тягнулися до Кривоносівки. Їх записали до першої роти, якою командував Йозеф Прошек, а одним з командирів взводів Примаков-командир особисто призначив відчайдушного хлопця Івана Хоминича, що досі самотужки партизанив проти німців. Йому було двадцять три роки, але мав довгу русу бороду, за яку його всі шанобливо звали не інакше, як Іваном Даниловичем.

...У гущавині, в напівтемряві, при світлі причепленої до гілки «шахтарки» головком і голововерх почали оперативну нараду. Соколов виглядав старшим за свої тридцять два. Може, це тьмяна лампочка винна. А може, й не лампочка — безсонна ніч і пропасниця: бач, який він став од неї зжовклий та брезклий. Гострі татарські вилиці випнулися на обличчі ще дужче, і Соколов (справжнє прізвище Салаев) просто дідусь у порівнянні з Примаковим — чисто виголеним, великодньо-рожевим, звиклим на війні висипатися за кілька хвилин: замружив очі — і вже виспався. Це — командир. А Печеніг так не вмів, Печенігові привиджувались змолоду сні, і він, бува, прокидався після них із пудовою головою. А найдужче Примакова відмолоджують очі, сірі материні очі з печенізьким лукавим підморгом. Ніяк Примаков-командир не може позбавитися цього хлоп'ячого підморгу: навіть на такій важливій і відповідальній нараді, як оце тепер. (Після того, як Печеніг чудом спекався смертельних сухот, очі йому світяться так, наче підсміюються з костомахи, що прогавила свою жертву).

Головком із голововерхом радяться стоячи: Соколов, підперши плечем низькорослий дубок, а Примаков — грайливо і легко, пружинячи на широко, по-кавалерійськи розставлених ногах. Обидва у галіфе, у гімнастерках, кожен має коло ременя маузера у незграбній дерев'яній труні-кобурі. На голові в Примакова зсунутий на потилицю акуратний новенький картуз, на Соколові — старий, шкіряний, чудернацької форми, ще й замалий для його пишної гриви. Тут же, прихилений до сусіднього дубка, остигає захеканий «гарлей-девідсон».

— Ваша *придумка*? — з доброзичливою заздрістю запитав Соколов і погладив мотоциклета по гарячому боці.

«Моя! Моя!» — мало не вихопилось у щасливого від похвали Печеніга.

— Колективна, — підкреслено недбало сказав Примаков-командир. Він не вперше применшує винахідницький талант Печеніга.

Потім була Вороб'ївка. Та сама Вороб'ївка, що не дала мені дочитати спокійно підказану Примаковим-командиром статтю у збірнику спогадів про М. Щорса. Та сама Вороб'ївка, на яку звернув увагу на карті довгий ніготь товариша з ревкому. Та сама Вороб'ївка, що вихопила мене з попівської хати у Хильчах, відірвала від кіота з бородатими святими угодниками; від зафіксованих у блокноті для майбутніх новел серпневих зірок, що падають за вікном на ліси і затоки; від запрошеної цигарковим попелом карти-двоверстки. Та сама Вороб'ївка, що кинула мене свавільно у поритий дощами неглибокий яр, де з рушницями й гранатами Мільса залягли пластуни, а з ярка — на ошкірений густою щирцею пагорб, де окопалися кулеметники, а тоді у перелісок, де стояла напготові кіннота.

Уже я в тому переліску. Вітерець несе кінський дух, хоча коней не видно. Приклади вухо до землі, і воно чує: ось глухе тупотіння... Ось тріснула під копитом суха гілка... Пролунало у тиші нетерпляче іржання: кавалерія жде.

Наступати поклади до схід сонця. Усе якнайліпше: настрій, тиша, туман. Годин зо дві тому з-поміж хмар ненадовго виткнувся місяць, і тоді з-за невидимої в тумані Десни на тім березі, мов городні опудала, визирнули чубаті очеретяні покрівлі: Вороб'ївка. Околиця. Рибальський причал. Але місяць невдовзі розчинився в тумані, залишивши по собі трав'яну бліду пляму, і знову за Десною не видно нічого... Солодко спить у Вороб'ївці гарнізон окупантів. Спить і не жде небезпеки. І не сама тільки тиша одурила його — ще й неперевірена чутка, яка стала донесенням, рапортом про антибільшовицький мотоциклетний загін. Спить гарнізон і не жде небезпеки з боку села Кривоносівки. Дарма що не було про той мотозагін ніяких офіційних вказі-

вок від начальства,— гарнізон піддався гіпнозові чутки й *сам* заспокоївся. А на війні заспокоєних б'ють.

«Трюк? І нехай собі трюк! — думаю заднім числом.— Аби наступ наш був раптовий...»

Усе — якнайліпше: німецький гарнізон твердо спить. Над Десною туман... То чому ж Примаков-командир спохмурнів?

Він здивувався і сам собі не повірив, що здивувався. Що посмів здивуватися. Досі все поражене й підказане головою ревкому було для нього поза всякими сумнівами. А тепер щось муляло на душі, дратувало, як болюча порошок в оці,— якась невідповідність, неузгодженість з логікою. Те, що він почув з уст Соколова, було нелогічне. А він на війні передусім визнавав логіку. На відміну від Печеніга, не дозволяв собі покладатися на саму інтуїцію. Не те щоб геть відкидав інтуїцію, але без залізної логіки вона видавалась йому чимось випадковим, безконтрольним, а отже, й непевним, здатним будь-якої хвилини підставити тобі каверзну ніжку.

Роздібненість... самостійність операцій... стихійність... А як же командувати? *Як керувати* у такій ситуації? Коли спиратися на розпорошених по цілій Україні повстанців, то не про людське око і не задля пропагандистського ефекту, а для дії, для діла, щоб усі ці загони об'єдналися свого часу в лавах регулярної армії.

А так — що з ними може зробити хоч би й Довнар-Запольський? Наполегливий, талановитий Довнар-Запольський, до кінця відданий революції, запальний і наївний! Адже під його рукою не армія, а розрізнені повстанські загони. І в тих загонах панує дух стихії. Недарма ж, коли Кропив'янський спробував запровадити у себе дисципліну, його звинуватили в тому, що він, колишній царський офіцер, повертає до муштри...

Примаков-командир не витримав, запитав Соколова: — Хто конкретно має здійснювати не тільки операцію під Новгородом-Сіверським, а й загальне повстання? Сюди з місць підтягуються основні партизанські сили. А решта? Їх же там, на місцях, перебувають, мов курчат. Інша річ, коли б усіх — під мою руку, в наш полк... Але ж над повстанцями — Довнар-Запольський. У який спосіб він збирається під час повстання командувати цими розрізненими одиницями? Скільки їх?

Чим озброєні? Хто з якого флангу нас має підтримувати?

Соколов відповів не одразу. Відповідь його була неточна, непевна. Командир не мав більше сумніву: про спільні дії Червоного козацтва й повстанців у ревкомі конкретно не думали. А коли йшлося в наказі про координацію сил, то лише як про зв'язок з однією партизанською групою під час наступу на Вороб'ївку. Ця ударна група зветься *загоном імені Робесп'єра*. Назва насторожила командира:

— Чому Робесп'єра? Хто командує загоном?

Соколов здвигнув плечима:

— Прізвище командира забув... Колишній студент... За старого режиму був виключений з Ніжинського ліцею як послідовник Бакуніна.

Ага, ось чому — Робесп'єра. Запало мовчання... Послідовник Бакуніна? Звичайно, кожен, хто боронить у цей час революцію, заслуговує на увагу... Але Печеніг іронічно хмикнув. І командир хмикнув. Він, як і Печеніг, анархістів не любить. Він їм *не вірить*. З анархістами в нього пов'язані спогади про новочеркаський ганебний «ультиматум». Печеніг теж не може забути платформи, на якій Багінський привіз, наче купу мертвяків, п'яних анархістів. Він їх просто зневажає: егоїсти і хами.

А наказ?.. Згадка про наказ примушує командира покривити душею. А дідько їх знає... «Егоїсти і хами»?.. Може, не всі?

— Кількість бійців у тій ударній групі?

Головком зволікає із відповіддю.

— Озброєння?

— Точних даних нема. Очевидно, гвинтівки. Може, є кулемети. Напевне, й гармати.

— Запас набоїв?

— Оскільки вони дали згоду на участь у наступі, очевидно...

Командир Примаков ледве стримується, щоб не вилятися. Він терпіти не може неточності. Я дивлюся на них з небуття, з височенної вежі безповоротного досвіду. Мені з неї все видно, і мені жаль їх обох. Як їм важко передбачити те, що так скоро станеться і кине світло на все, що їх мучить тепер! Я-то добре знаю, що буде: не мине й двох місяців, як в Орлі позачерговий пленум ЦК викриє грубі помилки Георгія Пятакова й Бубнова; до

ЦК введуть випробуваного лєнінця Артема-Сергєєва. А наказ № 1 буде визнано хибним, і про нього напишуть у рішенні чорним по білому, що він «не зважив на реальну обстановку, бо партійні організації на Україні після Першого партз'їзду КП(б)У ще не провели до кінця підготовки повстання».

З вершини посмертного бачення дивлюся на Примакова-командира й на Печєніга. Ну як мені їх попередити? Невже і *вдруге* їм доведеться всі ці два місяці сперечатися, мучитися, вишуватити один одного в усіх смертних гріхах? А у вересневому рішенні орловського пленуму чітко буде написано те, що намагається оце *вгадати* командир. «...у наказі № 1,— буде сказано в рішенні,— дав себе знати авантюристичний курс лівих, так нещадно засуджених Леніним...» І ще згадають на пленумі, як у серпні (себто зараз, перед наступом на Вороб'ївку) на нараді представників парторганізацій і ревкомів, яку скликав Київський підпільний обком, делегат від Поділля легковажно заявив, що вони в своїй губернії зможуть підняти проти німців щось близько ста тисяч озброєного люду... А до діла дійшло — з них виступила сотня повстанців, іще й кєпсько озброєних. Говоритиметься з нещадної трибуни в Орлі й про таку ж інформацію ревкомів на Київщині. Там рішення про загальне повстання було ухвалено більшістю... На один лише голос! Решта — проти. А Пятаков заявив, що після Брєстського миру, коли Ленін так тяжко виборював більшість,— і для нього вона, бач, не показник. І далі наполягав на негайному загальному повстанні.

Пленум буде у вересні. Тепер серпень. Уночі проти 12 серпня ні головком, ні головковерх не можуть знати, **чим** закінчиться післязавтрашній день, трагедійне *чотирнадцяте серпня*. На цей день було призначено початок повстання для Поділля і Київщини.

Примакове тих часів, хоч на часинку прозрій моїм віщим прозрінням! І тоді ти побачиш крізь машинописні рядки безпомильного для тебе наказу незабутне *чотирнадцяте серпня*. «У кількох селах Могилівського повіту,— так напишуть історики,— відбувалися ярмарки...» (Гєтьман наказав, щоб були в цей час ярмарки. Для «піднесення духу», чи що?) Краму негусто, затє людей густо: позганяли силоміць... Вся увага німецької адміністрації — на ті ярмарки. Саме час виступати. На умовний сигнал,— у сєлі Нижньому зачулося запорозьке «пу-

гу», наче сич закричав,— партизани вирушили — із Нижнього, з Іракліївки, Жеребилівки, Погорілого, Рівного й подалися до села Кукавці. Там зійшлися — й на Могилів. По дорозі виганяли панів із маєтків... «У містечку Барі,— запишуть історики,— до повстанців приєднав 20-й австрійський полк, який зчинив бунт проти цісаря. Невдовзі пристали до повстанців ще з півсотні вояків із малярської піхотної частини. Вони теж не хотіли воювати проти революційних робітників і селян. Але сили в окупантів були більші. У повстанців не вистачило наббів, і вони зазнали тяжкої поразки. На Україні почався жорстокий гайдамацько-німецький терор...»

Тепер — ніч проти 12 серпня. Ще дві доби до цієї поразки. Примаков тих часів навіть думку про неї вважає крамолою. Він твердо вірить у прогнози ревкому. У безпідставному його оптимізмові вбачає запоруку тріумфу. Небо повстання видається йому напрочуд безхмарним. Тільки де-не-де на нім, мов летючі хмарки, якісь сумніви. А Печеніг їх не визнає... Що з ними робити? Зрештою, усе вирішує командир Примаков, а не цей гімназистик. Він, командир, з волі партії очолює полк. А цей Печеніг раз у раз збиває його то на улюблену свою інтуїцію, то на недозволену зухвалість у бою. Так було й на Куренівці, і на Дону, і оце зовсім недавно — у Смячі.

У тому Смячі й поготів могло обійтися без нього. Досить було його плану й інструкцій. Але Печеніг буквально виштовхнув командира на чоло бою, усунув йому в руку гранату, а тоді... тоді вже повертатися в тил було пізно: командирові навіть згадувати прикро всі випадки, коли він дозволяв Печенігові брати гору над ним. Він би й Смяч не згадав, коли б той *сам* не згадався...

Як у Хильчах із цигаркового диму виринула книжка із нарисом про Щорса, а тоді й Вороб'івка, так і зараз із наддністрянського туману з'явився перед очима у тім же нарисі описаний Смяч: «...Якось німці влаштували бал у попівському домі, біля містечка Смяч. На цей бал прийшли й ми, вісім чоловік червоних козаків, і кинули у вікна попівського дому кілька п'ятифунтових гранат Новицького, перебили офіцерів, закидали ручними гранатами варту і зникли у лозняка за Десною...»

Чи хоч трохи я жалію за тим, що не розписав у тій статті всіх подробиць? Міг би й тепер відсвіжити у пам'яті перекошене від страху обличчя рудовусого німця...

Перед тим, як рубонутися його шаблею, я помітив, що ластовиння на його обличчі зробилося зеленим, як жаб'яча шкура. На третю ніч після наскоку мені приснилася жаба. Вона вилізла мені на груди, і не стало чим дихати. А що додала б до сотень тисяч збелетризованих спогадів традиційна картина паніки на балу? (Ще про Кармалюка читав щось подібне). Пам'ятаю піднесені, наче для благословення, темні, жилаві руки попа... Пам'ятаю мертві тіла, що попадали головами в миски з холодцем. А кому це потрібно? Ні, я зовсім не жалію, що у нарисі нема цих «художніх деталей». Мені іншого жаль: що тоді я не зумів об'єднати у собі *командира й Печеніга* і, замість ними обома керувати, вважав, що мене роздирають фатальні суперечності характеру...

Перед боєм за Вороб'ївку командир знову ганив Печеніга. «Усе це — він, усе це — він... Не слід було мені особисто брати участь у бою, та ще й попереду... Зайвий ризик, зайвий ризик. Він не прикрашує командира, так само, як і зайва обережність. Та певже я не можу дати відкоша цьому вископчеві? Йому й досі здається, що Примаков — це хлоп'я з іграшковим луком у руках, а не воєначальник. Йому аби натішитися своєю відвагою. Аби довести (невідомо — кому?!), що він спритніше за інших рубає «з протяжкою» і влучає з карабіна у ціль на скаку. Скільки ти йому не тлумач, що я відповідаю за *полк*, це його не обходить. Усі свої вибрики звертає на *вдачу*. Знайшов чим похвалитися: *вдачею!* Більш крученого характеру на світі нема! То він ніжний, турботливий син... весь у чарах зворушливих згадок про своє босоноге дитинство... То «бідний Вертер» — і тоді подавай йому Блока з Шопеном... То дикун-печеніг — нетерплячий, свавільний... А я все це мушу терпіти?! Та він же компрометує мене!»

— А чи це вже не занадто, шановний? — не витримав я, заступився за Печеніга. — Хіба тільки «вибрики» на його життєвому рахунку? А лекція з вікна тюрми? А «Средь шумного бала» в Абані? А куренівський «маскарад»? Адже все це придалось революції! Я суджу об'єктивно: що мені почесні й слава, коли я тепер — безплотна абстракція?! Зате маю змогу бути для вас обох суддею. Вашою внутрішньою пам'яттю я вас примушу згадати себе не такими, якими ви *здавалися* собі, а тими, якими ви насправді були. Мене давно вже дратують посмертні епітети, що затуляють вас від очей покоління:

«талановитий стратег»... «неперевершений рейдист»... «легендарний полководець»... Це про командира. Та й про Печеніга на краще: «темпераментна вдача», «запальний промовець», «справедливий і чуйний товариш», «цікавий співрозмовник»... «ніжний, турботливий муж»... Я поклав собі допомогти вам подивитися на себе абсолютно тверезо й не кривдити один одного...

Попервах Примаков-командир обурився:

— Не такий він уже скривджений, отой ваш Печеніг! Подивіться: замість дати мені зосередитися,— пересвітується з козаками, як гульвіса на вулиці. Це ж він із сотником домовляється: тільки-но перейдемо брід, обидва, як шалені, вискочать наперед, і я муситиму очолити атаку. Знаю про це заздалегідь і знову підкорюся йому. А ви його ще й пожаліли.

...Кудись ізник його голос.

Не чую командира, не чую... Я весь уже там... Скоро почнеться. Один по одному курінні рапортують отаманові про готовність до бою... Ще один відрaporte, і буде дано сигнал. Отаман добре чутним півголосою подасть звичну команду, а сотник Ганжа тут-таки перекладе її на мову сигналу. За п'ять-шість безконечних хвилин до сигналу Борис Кузьмичов затягне свого мотоциклета в кущі й закидає його хмизом (Борис ще не ад'ютант отамана: ще Синиця живий). Він сховав мотоциклет і сів на коня. Чекає на сигнал. Його жде вся кіннота. Здається, й саме повітря тріпотить від тремтливих ніг коней. Нетерплячих. Напружених...

Слава богу — сигнал. Не сурма. Не ракета. Не постріл: *свиснув сотник* Ганжа. Я ніколи не чув, щоб іще хтось так тривожно і гучно свистів. (Шкода, що і його, як Синицю, у Вороб'ївці уб'ють).

До блокнота можна було б записати:

«Світла на галяві перед наступом немовби й не побільшало, але стало видніше. А може, це наші очі призвичаїлися до тривалої тьми. А може, у тій темряві зародилися звуки, що підказують невидючим очам: ось — іржання, тоненька, як цівочка, перекличка насторожених коней. (Це задерті догори кінські голови, холодні від нічної роси сідла, у яких ще нема вершників. Вершники — поруч: одна рука тримає вуздечку, друга — на боці коня). А ось тихий дзенькіт. Це перегук стремен. (Коза-

ки сідають у сідла...) Перейшов довгий шелест кущами, наче злива пустилась... (Рушили, виїжджають з лісу!) Тиша. (Виїхали на узлісся, їдуть тихо по лучній мураві...)».

Можна було записати:

«Наче хмари, віддзеркалені у тьмяній воді, крізь підсвічений невидимим місяцем жовтавий туман, плинуть обриси коней і вершників... А може, трохи розвиднілося?

Отаман ще не виїхав наперед (Печеніг чомусь більше не дражнить його, не підбурює). Пліч-о-пліч з отаманом, в ар'єргарді, Синиця і сотник Ганжа. Сотник трохи відстав на своїм воронькові, а Синиця, навпаки, трохи випередив отамана. Обидва помітили це, за хвилину всі троє — стремено в стремено, мов одна монолітна скульптура.

Це ще наш бік Десни, і тому йдуть звичайною риссю, без форсу. На велику рись, а тоді на галоп аж після броду перейдуть... І чого це примовк Печеніг? Схаменувся? Та ні... Ось назустріч — верба, виїдена зсередини блискавкою, грубезна верба. Щоб поминути її, треба з'їхати на заболочену луку, бо далі буде зовсім вузенька стежка посеред грузького болота. Командир так і хотів був зробити, та Печеніг його випередив, щось дошкульне шепнув командирові, і той, мов ужалений, попустив повіддя, а чуйний Хлопчик наддав ходи. Печеніг іще щось шепнув — і командир не втерпів, свиснув. Підбадьорений свистом, Хлопчик мчить на вербу. Мчить смужкою твердої землі, мов цирковик по канату. І ошелешений сотник, мабуть, думає: «Чи не здурів наш Приймак?» А тим часом отаманове стремено з легким тріском черкає вербову кору, і отаман припадає головою до кінської холки: мало картуза йому не збило нависле гілля. «Знайшов де джигітувати, хлопчисько! — лає себе командир. — А все Печенігові фокуси!.. Хоч би козаків посоромився».

М'якшає під копитами ґрунт. Запахтіло близькою водою, трухлявими колодами, напівзгнилою водорістю. Помацки й на запах угадуємо: це — узбережжя, а це ось — сам берег. Упізнаємо на слух: це — шелестить очерет, а це — скрипить рінь. За шелестом і за скрипом — Десна: не раз у ній купано коней. Примаков-командир зупиняє коня, пропускає кінноту до броду. Вчора він особисто перевіряв, що за брід: чи нема де трясови-

ни або небезпечного виру. А зараз, тільки-но з'їхав на вологий пісок, щось перед ним випнулося чорним горбом. Присвітив кишеньковим ліхтариком: човен. Плескуватий, битий роками й негодами човен, на дні — немудряще рибальське начиння. Командир подумав: «Не пощастило посудині — під копита лягла». А Печеніг схопив командира за руку і підніс її догори. (Ще більше розвиднілося). За командиром Ганжа й собі підніс руку і об'їхав той човен. І вся кіннота об'їхала. Уранці прийде рибалка, наб'є люлечку міцним самосадам (чи не його вчора командир частував «Нексасундією»?) і перехрестить лоба: помагай, боже! — на влови. Звідки йому знати, що вдосвіта, обминувши його човен, пройшла на Вороб'ївку червона кіннота?

...Ось і брід. На тім березі Печеніг наполог на своєму, й командир таки очолив атаку. «Це востаннє», — пообіцяв він собі. Сподівався — задовольнив Печенігові примхи. А Печеніг уже дошкуляє чимсь іншим. Тут тобі атака перед носом, а він: «Нащо було кидати на Вороб'ївку весь полк? Якщо й справді в цім селі німців тільки 106 чоловік, може, й сотні вистачило б?»

Командир не реагує. Нема часу на сумніви. Бій почався. Розвиднілось. Із німецьких засідок озвалися кулемети: один... два... три... Перша сотня вже вся на майдані. Рубають німців, притискаючи їх до церковної огорожі. І тих, що руки підняли догори, й тих, що тікають, і котрі шалено відстрілюються. Без винятку — всіх. Так і треба. Бо підтягнуть німці резерви — тоді начувайся. А Печеніг знову щось вигадав: «Нащо — всіх поспіль? Треба й у полон когось брати». Командир нетерпляче: «Та відчепись-но від мене».

...Онде через горишне віконце двоє німців у смугастих підштаниках витягають на клуню кулемета: це п'ятий. Навели на майдан. *Вогонь*. Зрізало наших двох. Ще один падає з сідла... Вже й зовсім розвиднілося. Нема, нема часу розтлумачувати Печенігові, чому тут, під Вороб'ївкою, цілий полк і чому — всіх німців поспіль... («Гей, Коропець, зніми з клуні цих двох!») Печеніг забуває, що німці мають резерви. («Ага, зняв одного, Коропець, молодця!») І кулеметів вони мають до біса: п'ять штук ми вже засікли... («А тепер — і другого... Чуеш, Коропець?»)

Ні, не чує. І ніколи вже не почує. Вісім куль пронизали командира першої сотні. Ще якусь мить він

сидить у сідлі, зберігаючи свою унтерську виправку... Хто там у нього лишився на його рідній Полтавщині під Лохвицею?.. Поточився. Упав... Скільки разів Примаков-командир дивувався: які лагідні, замріяні очі, яка добра усмішка під довгими чорними вусами і який же він був шалений у бою, отой Коропець...

А ось на клуні все-таки замовк кулемет. Це взводний з першої сотні Чуприна зняв того другого німця, помстився за свого командира. Влучно стрельнув із карабіна — і назад на майдан, де його взвод наскочив на німецькі штики. Начувайся, Чуприно! Чи не рано ти спішився? Он за твоею спиною німець з плескатим штиком... Та обернись же, удар його шаблею! Пізно. Був колись цей Чуприна мандрівним актором. Каже, грав найчастіше у якомусь водевільчику чорта. Козаки ще не раз його згадають за те, що розважав їх на голодних привалах, коли йшли з України, й веселі побрехеньки Чуприни були їм за хліб і воду.

На майдані й на вулиці, що прилягає до нього, летять із пліч голови... Насправді летять. Летять і котяться, мов розчахнуті гарбузи... Тонко й тоскно іржуть коні й перед трупами стають дибки... Знову застрекотів кулемет на дзвіниці... Кулеметник, мов за щит, заховався за дзвін... (Від німецьких резервів можна й гармат сподіватися. А в нас немає гармат. Ось тобі й «лише 106 чоловік»! У наступі треба мати, як мінімум, утроє більше сили, аніж в обороні. Хіба в «Сніговій масці» у Блока про це не написано? Менше б читав, Печеніже, на війні свого Блока...)

Де ж та ударна група імені Робесп'єра? Щось її не видно... («Гей, Гончарук, переймай мотоциклет!») Мабуть, це їх гонець по резерви подався... («Городами, городами переймай!») Летять і котяться голови з пліч. (Це так гидко, навіть не страшно). Скавучать безпорадно за тинами собаки: гавкотіти бояться, а мовчати не сміють. «Треба декого в полон брати», — ач, який добрий!.. («Городами, городами переймай. Бач, як піддав газу, сучий син, не інакше — по резерви... Р-раз!.. Молодця, Гончарук: з ходу його, з ходу, з протяжечкою! Класичний удар!.. Мотоцикла не займай!») Хоч і не чує Гончарук командира, усе правильно робить. (Німця не займай! Хай мотоциклет його ще трохи протягне, аж до самого яру! Ні, бачу, хлопці, не влучити без мене у того «дзвонаря». Самому доведеться. Дав-

нецько не стріляв з карабіна, усе більше — клинком... Ну, як той казав, благословившись... Ого! Хто б міг подумати, що з першого пострілу? Тихо. Замовкла клята дзвіниця. Примакове-літераторе, де ваш похідний блокнот? Запишіть: «...Над убитим кулеметником, що лежав на дзвіниці у смугастій казенній білизні, розтривожений пострілом дзвін загойдався й навис, наче мідне прокляття...» Ох і рубають наші хлопці! Діловито рубають. («От коли б вони ще насолоди від цього не мали, щоб тільки з крайньої потреби, з обов'язку...») Це знову ти, Печеніже? Чи замовкнеш ти коли-небудь, чи ні?

І несподівано отаман командує:

— Кінчай рубати! Решту німців — у полон! Трупі закопувати попід лісом у ярочку. Сотенних до мене! Підтягнути обоз!

І саме тут, із трьох вікон одразу, по спішених після бою червонцях — перехресний вогонь. Під сотником Ганжею став дибки кінь. Куля влучила Ганжі в лоб, двох молодих козаків — кулеметною чергою — навпіл. Вони стояли коло хати, закурювали, а їх із засідки, наче бритвою... Молодиця, котра шойно через вікно подавала їм у ложці жарину й соромливо притримувала на грудях полотнояну сорочку, лежить снопом на віконній заюшеній лутці, і крізь сорочку масною плямою розтікається материнське її молоко. В хаті пронизливо плаче дитина.

Ганжа, Ганжа... Як же це так? Тоді, на дніпровському льоду, Печенігові було жаль козаків, що могли утонути і яких він ще як слід не знав, а лише уявляв косарями у полі, над казанком кулешу. І командир дорікав йому за цю жалість, несумісну з обставинами жорстокого бою. Чому ж зараз сам командир так негідно повівся? Чому так по-цивільному тремтять йому губи? Згадав саночки і на них бочку з гранатами? Чи те, що Ганжа був їм за провідника, коли йшли на Київ по кризі? Чи його розповідь, як стояв під петлюрівськими дулами обличчям до стіни і як чудом урятувався від смерті?.. А може, командира вразило саме те, що куля влучила Ганжі у лоб, в його високий лоб, у мудре сократівське чоло, — якась кулька, якийсь жалюгідний шматочок свинцю... Та як же ти смієш, командире, про це, коли точиться бій? Хіба ж не ти за таку «істеріку» ганив Печеніга?..

— Рубати! Всіх рубати! До пня! — не своїм, високим голосом, майже фальцетом, закричав командир. Ні, це вони удвох з Печенігом закричали: «Рубати!» І схопились удвох, і удвох — на коня, й рубають — удвох: однією шаблею, на одному коневі, з однією відчайдушною люттю. Удвох.

Можна було б записати у похіднім блокноті:

«Сонце довго вагалось — витикатися йому з туману чи ні. Не хотіло дивитися на трупи, на бій. А виткнулось, переждавши, — й нічого не виграло: закривавленими качанами навколо — мертві голови... Пошатковані шаблями безголові тіла... І ще тіла, поперерізовані кулеметними чергами... Трупи й трупи — на майдані, у завулках, на подвір'ях, у поросі, в бур'янах. Перекинуті через тини, наче лантухи... Прип'яті кулями, немов гвіздками, до призьб. Ще й на ношах, коли їх тягнуть до ями...»

Ось убитий козак посеред вулиці, в зубах — люлька, на чубуку, наче дьоготь, загусла кров. Ось мертвий німець. Ось підстрелений кінь, до рани йому присмокталося четверо псів. Вони гарчать і гризуться за місце біля маленької липучої ранки. Мухи виснуть над Вороб'івкою зеленими хмарами. У повітрі — ні повіву. Не шелеснуть придорожні дуби. Спека. Сморід. Виграний бій...»

Примаков-командир перший зліз з коня і прив'язав його до церковної огорожі. Тут, у кущому затінку (утла смужечка сіруватої тіні), зелене сяка-така травичка, якимсь чудом не взята серпневою стійкою іржею. Ні про що командирові не хочеться думати. Присів у холодочку навпочіпки, закурив. А Печеніг тим часом пригадує: «Отак біля церкви я сидів у дитинстві й дожидав, поки вийде з храму божого мамця. Якось одна бабуся не впізнала мене, подумала — якась старченья й дала мені три копійки. Я погрався монеткою, а тоді віддав мамці. Вона дуже сміялася і сказала: «Не сиди під тином». Мати завжди подовгу молилася, останньою виходила з церкви, після неї вже — піп. Була по молінні ще лагіднішою, цілувала мене й казала, що молилась за нас. Я з того радів, бо не любив молитов, не розумів церковнослов'янської мови, ніяк не міг запам'ятати, як вірші. Дочекавшись мамці, я знав, що її тепер можна хоч про що попросити — не відмовить. Одного разу умовив її після служби божої піти зі мною на той бік села, де нібито щонаочі стогнала гріш-

на душа Саливона-мірошника, що повісився у своєму млині».

Прислухаюся із вершини небуття до Печенігових згадок і кажу собі: «Саме час».

— Чи була для тебе, хоч раз у житті,— запитав я,— зустріч із матір'ю чимсь несподіваним і небажаним?

— Несподіване,— сказав він повчально,— не буває небажаним чи бажаним, бо воно *несподіване!*.. Яку саме зустріч з матір'ю ти маеш на увазі?

— Хіба в тебе їх *кілька* було — несподіваних?

— Ні. Одна. Та, що в Почепі. А могло бути більше. Хоч би й три роки тому у Чернігові. Якби ця зустріч насправді відбулася, вона була б теж моїм чудом. Того зимового вечора надворі за тюлем дешевеньких гардин миготів неясними ліхтарями Чернігів. Ненависний і рідний. З ретроградами й вільнодумцями. З чиновницьким нудним вістом і підпільною друкарнею есдеків. З «фліртом квітів» на дворянських балах і марксистськими гуртками на фабриках.

Тут жив і творив наш Михайло Михайлович. Такий звичайний, *щоденний*,— навіть не вірилося, що славетний на весь світ чоловік... Тут витали над старими казармами тіні Пестеля й Муравйова-Апостола. І не раз мені у вухах бриніли голоси фаталістів з «Южного общества»...

За тюлем гардин був Чернігів, у якому жив Юрій. Це ж він навчив мене жорстоким законам боротьби за свободу. Він робив це і вдома, і в нас у гуртожитку, і в монастирському саду, на кам'яній лаві, де по молебні, мов гави на дроті, возсідали рожевощокі ченці. Саме тут уперше Юрко видирав з мого серця, мов дантист хворого зуба, провінційну *«телячість»* (його вираз!).

За тюлем гардин жив Чернігів, немислимий без моєї Оксани. Ні, тоді вона не була ще моєю. Навіть ні разу не назвала мене «печенігом». Найчастіше, коли ми були разом, безнадійно знижувала плечима: знов я не знав чогось такого, що знає весь світ!..

Отже, за вікнами вечір, про який я вже згадував. У гуртожитку ми удвох з Тьомкіним. Він гризе «Капітал», і спробуй-но його зачепи. Я рискнув, зачепив, і він одразу ж вибухнув цитатою з 24 розділу. Я довго не міг його зупинити, а він усе цитував і супроводив цитати захопленими коментарями: «Вівці з'їли людей...» Це ж поезія мислі! Гнівна лірика фактів!»

Я теж любив не просто читати, а вгризатися в текст, видобувати з нього перли, куштувати їх на зуб, смакувати. Але мені треба було того вечора, щоб хтось мене доброзичливо вислухав. А ньеньки поруч не було... Тьомкін, хоч би й вислухав,— хто він мені тоді? До весни далеко, ще ми з ним не в тюрмі, не на лаві підсудних: і ще нас не скували одним ланцюгом,— мою праву ногу з його лівою,— і не женуть Володимирським трактом. Цього зимового вечора ми з ним тільки товариші у підпільній роботі, сусіди в гуртожитку, і не більше...

От якби моя мамця тут була! Та вона (я казав уже, здається, про це) взяла малечу й подалася до батька в Шумани на три дні. Лежу на ліжку в черевниках і безбожно смалю цигарки. (Побачила б мамця, було б мені!) Куди його втекти від думок? Вони, як чорні мухи з вірша Апухтіна, «жалять, жужжат і кружата над бедной моею головою»: чи могла б мене покохати Оксана? Я був занадто гордий, щоб спитати у неї про це. І занадто дурний, щоб помітити це самому. Дійшов висновку: чого б їй любити мене? Значить, треба забути про той дім, де кожна зустріч з Оксаною завдає мені болю. Але як це зробити? Як порвати з домом, що єдиний виправдовує моє розумне існування на світі?

— Вам чудно це слухати з вершини посмертності? — уперше звернувся до мене Печеніг, і я здивувався й зрадив, бо досі не гадав, що він знає, хто його співрозмовник.— Вам усе це здається дрібничками,— провадив він далі.— А я тоді певен був, що стою над безоднею. Оксана — і я! Невірогідний альянс! Скільки вони з братом перечитали книжок! Скільки знають шедеврів класичної музики! Можна подумати, їм з коліски грали Чайковського... Гріга... Шопена... А що грали мені в Шуманах? Тільки такий невіглас, як замглайський Кисіль, міг серйозно вважати, що я «по-панськи» освічений. Це тому, що сам він нічого не читав, крім «Псчери Лейхтвейса».

Того вечора я твердо вирішив: мені конче потрібен порадник. Чудодійний порадник, щоб одним помахом руки порозрубувати усі кляті вузли. Словом, моя мамця. Ну, чому її тут не було? З обережною твердістю вона тицьнула б мене носом у шкоду, в безпідставні мої сумніви, й сказала б: «Страх має великі очі». І я сприйняв би цю ветху притчу, мов якесь одкровення. Вона б

сказала: «Якось-то буде». І мені стало б легше. Порадила б: «Не вішай носа на квінту». І я б довірливо осміхнувся до неї. Ти й сам тепер бачиш із висоти потойбічності,— резюмував Печеніг,— як я ждав тоді мамцю. І коли б вона й справді з'явилася, сприйняв би нашу зустріч за чудо...

Може, вам, моє шановне посмертя, це смішно? Ви не здатні, озираючи перейдений шлях; узяти близько до серця ці мізерні трагедії? Ви не здатні збагнути: чому саме протягом того вечора я повинен був вирішити, чи ходитиму до Коцюбинських, чи ні? Я й сам цього не міг пояснити... «Вперту вдачу має хлопчисько»,— говорили про мене. І це мене засмучувало: нащо їй, гідній принца із казки, закоханий папуас в окулярах?! Гамлет з його «бути чи не бути» виглядав того вечора в моїх очах твердолобим догматиком. Рахметов, що спав на гвіздках, більше не викликав захоплення: порівняно з моїми «гвіздками» його подвиг був сибаритством! Проблеми, котрі я мав розв'язати *негайно*, не припускали поміркованих рішень. Вони були безкомпромісні, як молодість, і категоричні, як дурість. «Або-або» — і не інакше. Або зректися надії на щастя — або знехтувати власну гідність. Або усвідомити неминучість особистої катастрофи — або все життя ходити понад прірвою. Або розпрощатися з домом Коцюбинських в ім'я свого скривдженого інтимного «я» — або терпіти в нім муки нерозділеного кохання в ім'я своєї революційної місії... Від цих «або — або» мені обертом ішла голова. Я чадив тютюном. Я ждав чуда. Я викликав це чудо силою свого бажання, прислухався, чи не чути материних кроків на сходах.. Однак чуда не сталося.

...Тим часом Примаков-командир уздрів підозрілий візок. Поки ми з Печенігом купалися в спогадах, він пильно стежив за всім, що робилося на вулиці, хоча бій закінчився, і побачив підозрілий візок. Він, звичайно, за останні півгодини побачив іще багато візків, але на цей звернув особливу увагу. Те, що командир краєм вуха ловив Печенігові екскурси у перше кохання, не заважало йому все потрібне для діла брати на розум. І водночас віддавати накази. Одним з таких наказів було: сповістити мешканців Вороб'ївки про те, що отаман червоних козаків радить їм на якийсь час покинути рідне село.

«Хай роз'їдуться,— пояснив отаман,— по сусідніх селах, бо невдовзі до німців прийде підмога, й вони люто помстяться за свій знищений гарнізон. Що ж до нас, то ми не зможемо боронити село, бо повинні з певних причин негайно відійти на свою територію». Так воно й сталося: другого ж дня прийшли німці, спалили село, й усіх, хто там був, перевішали з жінками й дітьми.

Дехто з вороб'ївців, почувши наказ, зважив на нього, а дехто — нехай буде, що буде. Ті, що послухалися, запрягли у візки своїх миршавих коників, поклали сякий-такий скарб і — гайда за околицю. На ці візки Примаков-командир і дивився, й не дивився, бачив їх і не бачив. А той, що впав йому в око, був особливий: не мав на собі ні перин, ані скринь,— тільки гусей, та качок, та курей, позв'язуваних за лапки мотузком і недбало прикритих рядниною. Та й сам цей візок був не звичайний селянський візок, а фаетон на високих колесах, із високим різьбленим передком, на якому чортом сидів чудернацький суб'єкт. На ньому були червоні галіфе й жовті краги, а на голові мав фетрового капелюха з пером. І хоча фаетон, запряжений парою білих породистих коней, промчав повз церковну огорожу доброю рисою, командир відзначив його в пам'яті й гукнув патрулеві: *«Негайно затримати»*. За хвилину вслід фаетонові помчали два вершники, стріляючи навздогін у повітря...

А тут, біля церкви, знов порівняно тихо. Де-не-де по хатах скімлять наполохані стріляниною діти, скриплять на бічній вулиці колеса возів. На узліссі закопують трупи порубаних німців. Хмара мух подалася туди за живою. Постріляні ворогом козаки лежать один коло одного, покриті червоною матерією. З наказу отамана це вже вдруге, йдучи до бою, в обозі везуть штуку сатину, щоб укрити убитих червонців, як у пісні. Бо китайки ніде не дістати, то вкривають сатином...

Я був певен, що командир знов нагрімає на Печеніга за спогади і за те, що забалакав до мене, але він змовчав. І тоді я зробив прикру помилку: похвалив його за те, що він змовчав. Ніколи не думав, що не він за це обуриться, а сам Печеніг.

Фаетон зник за городами. Командир уже не може за ним стежити очима й тепер тільки жде, поки вернуться ті, що в погоні. А Печеніг веде далі: *«Жадана зустріч*

із матір'ю могла б відбутися ще й в Абані. Це було б теж для мене *чудом*, але вже *різдвяним*. Воно б, оте чудо, мене розчулило, як пакунок із шинкою, котрий знаходить сирота у своїй халупі на святвечір. Одна лише різниця: сироті готував сюрприз святенник-белетрист, а мені — я сам сентиментальною своєю уявою...

Така зустріч могла б чудодійно відбутися в один з вечорів, коли змучені люди вже пірнули на нічліг у свої каторжні нори, а щури ще не повилазили з нір. «...У дикому завиванні пурги,— міг би я записати в щоденнику, якби це мені тоді спало на думку,— почувся дзенькіт далекого дзвоника. Він усе наближався...» Потім я почув би голоси під дверима, й — о радість! — на порозі стояла б вона, моя мамця!..

Я був би з вами, потойбічний мій тезко, не до кінця щирим, коли б не признався: за цією іронією і досі ховається невидиме бажання, щоб усе це було правдою...

— Ну, то що там у вас в Шуманах? — запитав би я матір, божевільний від щастя.— Як там батько? Мабуть, ладен мене вбити за те, що я потрапив на каторгу?

— Чи ж ти нашого батька не знаєш? — ухилилась би мамця від щирої відповіді.— Все мовчить, удає, що нічого не трапилось.

А я подумав би: «Бідний, бідний мій тато! Кавав же мені сто разів: «Сиди тихо. Ти — звичайний. Незвичайні в наш час або ті, кого вішають, або ті, хто сам вішає...»

Може, я, здурівши від радості, поспитав би у мамці і про щось недоречно для тих перших хвилин. Ну, наприклад, про дворових наших псів — про Дункана й Мегеру. Я їх дуже любив і після Абана ніяк не міг звикнути до нових,— адже ті вже своє відгавкали. Дункан був добрий собака й так привітно гавкав, що до нього й чужі осміхалися. Йонька Туровський запевняв мене, що, зачувши Дункана, йому хочеться помахати хвостом. А Мегера — та мовчки хапала за литки. І тут же мені б стало соромно за те, що я спитав про собак. Знайшов про що спитати!.. А Вовка? Що він думає про старшого брата?

— *Дозвольте доповісти: патрулі якусь підозрілу жінку затримали...*

Що це таке? Звідкіля воно взялося у Вороб'ївці? Чи це вже не Вороб'ївка? А що ж? Знову Хильчі? Та ні ж: Миропілля! І не серпень, а вересень. Усе жовте: трава на узліссі... дуби... Примакову-командирові доповідає його

новий ад'ютант Кузьмичов. А чому не Синиця? Ой, я зовсім забув! Синицю ж вбито, його вбито ще в серпні разом із сотником Зарубою, коли після бою за Вороб'ївку ми верталися в зону. З-за тину пролунали два постріли...

— *Яка ще там жінка?*

— *Проситься до вас.* Називає себе вашою матір'ю.

— Матір'ю?

— Так, матір'ю... А документ — на Хорошилову...

— Коня! — Хорошилова — це вчителька з сусіднього села... Наша добра знайома... — Коня! Коня! Швидше, Борю, коня!

Цього разу мати була справжня. Спасибі тобі, Печеніже: це ти мене знову до неї привів. Через мрії та марення, через уявні нездійсненні зустрічі — до живої, справжньої. У нездійснених — мати була більше схожа на себе, ніж зараз. Я не знав її такою, як оце тепер: із опущеними куточками губ, з рівчаками на сірих щоках. Ну то й що ж! Хоч «не схожа», зате *справжня!*

— Мамо! — сказав я і відчув, що у цю мить командир із Печенігом об'єдналися у мені, — мамо... — І більш нічого не міг їй сказати. Поцілував у запорошену щоку. Похапцем поцілував, а не так, як хотілося: посоромився Борьки й патрульних. Власним очам не вірив: мамця на пейтральній?! Яким чином? Чому?

Мені б слід було відразу ж одвезти її до себе, нагодувати, покласти спати з дороги. А я все дивився, дивився на неї і не міг надивитися.

Ось ми й у бричці (давно вже я не їздив у бричці). Зустрічні козаки зупиняються, деякі шанобливо скидають шапки. Не перед командиром, перед нею, бо вже облетіло геть усі курені: «Примакова мати прийшла, бозна-відки прийшла, крізь усі гайдамацькі кордони...» (Можна було б і це записати до блокнота...)

— Мамо, — кажу я, — то як же це ви?.. Як ішли? Як дійшли? — Недоречні запитання.

Міг би й сам здогадатися: гостинцем ішла, переважно вночі. Удень обирала малолюдні стежки. Де могла, обминала зустрічних. Відпочивала тільки там, де була найменш помітною для стороннього ока... Міг би, й не питаючи, уявити собі серед поля самотні копиці, під якими дрімала, бува, одним оком; лісову безпросвітність, крізь яку майже навпомацки пробиралася в обхід гайдамацьким та німецьким заставам; тремтячі її руки, коли на заставі, котру не вдалось обійти, діставала з

пазухи паспорт на ім'я Хорошилової: не могла ж вона, справді, йти сюди з документом на ім'я Примакової, коли по всій Чернігівщині висіли об'яви: «За голову Примакова — десять тисяч рейхсмарок». А новгород-сіверський староста, пан Жоткевич, і собі від імені «гетьмана всієї України» пообіцяв сім тисяч «скоропадських» гривен.

...Чому вона якось чудно сказала про ці ворожі об'яви? Ще й підкреслила, що там пишеться не просто: «За голову Примакова», а неодмінно — «За голову розбійника», або ж «бандита...» Чому її так непокоїть цей наклеп? І що її очі випитують? Спершу я не надав цьому значення. Замість розпитати як слід, сам з усміщечкою почав їй про те, як Борис Кузьмичов прочитав гайдамацьку об'яву і страшенно образився: чому так мало — сім тисяч?! Німці й ті більше дають... А другого дня зчинив з хлопцями наскок на маєток Жоткевича, перебив охорону й захопив панську худобу вартістю понад два мільйони карбованців. Я розповів про цей наскок, як про веселий бойовий епізод, але мати не усміхнулась ні разу. В її недовірливих, незнайомих очах не було співчуття: сама лише тривожна увага.

— Чула я від людей,— недоброзичливо озвалась вона,— що твої хлопці не лише самого сіверського старосту...— І запнула. А тоді: — Батько твій мене сюди не пускав. Заслаб. Шомполами його німці... За тебе... Отож і гадаю собі: за те били, що ти в нас бунтар, більшовик, чи за те, що бандит?

— Я?! Бандит?!

Так он вона про що... Вжахнувся.

Майже цілу дорогу ми мовчали. Що я мав робити? Виправдовуватися? Заперечувати? Ображатися? Коли б ти, Оксано, була тоді поруч, ми б удвох щось придумали. Але тебе не було, ти ще тиждень тому понесла літературу ніжненським підпільникам, і від тебе не було жодної звістки. Мати дуже засмутилась, що не застала тебе. Я нагодував матір сніданком і постелив їй на лаві.

Мати спить. Ми й поснідали мовчки. Про батька й братів я дещо розпитав по дорозі, а про те, для чого вона прийшла сюди, не наважився. Одне бачу: не в гості. А тепер вона спить. Я скинув рипливі чоботи й ходжу по хаті в шкарпетках (я й улітку не скидаю тепер теплих шкарпеток — відморозив собі ноги в Абані).

Мати солодко спить на лаві, на старому кожусі, під моєю шинелею, а я ходжу собі й думаю, яким тяжким був для мене цей місяць після бою за Вороб'ївку.

Щось після цього сталося у моїх взаєминах з головою ревкому. Щось вельми недобре. А що саме?.. Якийсь кіт перебіг між нами. Хай ще не чорний, хай сірий, а все-таки... Ходжу по хаті й пригадую нашу зустріч із Пятаковим після бою у Вороб'ївці. (Якби ж то я знав, що він і тоді вже ходив з каменем у пазусі проти нас, проти Леніна! Але я не знав цього. Не міг знати...) Як і завжди, він зустрів мене підкреслено радісно. Усім потиснув руки, а мене обійняв. Але з перемогою не поздоровив. І це було дивно... Та й уся наша бесіда видалась мені якоюсь химерною: перестрибувала з теми на тему, вихилялась, мов струмок по нерівному руслові, а головне — недавній бій — обтікала.

Я перший не витримав і порушив цю тему, запитав, чи нема у ревкомі відомостей, як реагують у німецькому штабі на те, що ми у Вороб'ївці розгромили їхній гарнізон. Але Пятаков ухилився од відповіді. Неохоче промимрив, що й без особливих відомостей ясно: успіх міг бути значнішим, якби у Вороб'ївці діяли *маси*. А так... ординарний бойовий епізод, вдалий наскок із тилу, хоч у цілому це — плюс... Я не знав, що й казати. Перед очима постав не забутий ще бій... убиті козаки під кумачем... Серед них сотник Ганжа... Та невже ж так просто «плюс» і не більше? Уже згодом мені Йонька сказав, що десь на вузькому засіданні Пятаков поскаржився: є у нас, мовляв, такі командири, для котрих їх військовий професійний престиж вищий від загальних інтересів повстання. І що подекуди від повстанців ми вимагаємо мало не чернецької святості і з цих книжкових критеріїв підходимо до них у житті, розправляючись з тими, хто в чомусь «грішний», без суду. (Чи не мав він на увазі того «куроїда» в жовтих крагах? Наша погоня таки поцілила його, коли той перший почав по ній пускати кулі з свого маузера...) А ще трохи пізніше Пятаков мені в вічі сказав (дуже лагідно сказав!), що не слід було орієнтувати вороб'ївців на втечу, їх слід було надихати на *опір*... «На загибель?» — хотів я запитати і не посмів, не ворухнувся язик. Отоді ж Пятаков простяг мені стосик тоненьких папірців, заповнених фіалковим машинописом: *«Зведення оперативних відомостей про діяльність повстан-*

ців проти німецько-гайдамацької влади на окупованій Україні». Під заголовком стояло: «До відома комскладу». А ще трохи нижче — «директивним» червоним олівцем: «Командирові 1-го кав. полку, Примакову В. М. Особисто».

Я узяв зведення й почав уважно читати.

Зараз я згадуватиму себе лише командиром.

Перша ніч, убита над зведенням, була нічю душевних терзань. Свіжі події, спресовані на кількох сторінках цигаркового паперу, вибухали під моїм поглядом, і кожен такий вибух викликав до життя картини героїчні і трагічні. Це звучало докором мені: що? Прогавив момент? Недооцінив народну стихію? Захопився у себе в полку кінним тренажем? Стройовою підготовкою пластунів? Політграмотою? Лікнепом? Дисциплінарним статутом? Закортіло стати не лише відчайдушним рейдистом, а й фундатором першої регулярної частини червоної кінноти на Україні? Заманулося саме зараз, у розпалі бою, всьому світові довести, що в твоїй голодній республіці можна бунтарську розбурхану вольницью перетворити на армійський кулак? І це в той час, коли, як підказує тобі Пятаков, головною силою революції є народна всемогутня стихія?.. Та невже ж таки й справді — стихія?!

Летється кров за свободу. Море крові. Може, часом і надаремної. Але й необхідну, й даремну — овіяно одним знаменом. Чи ж до речі тут твій дисциплінарний статут?

...Міцно спить моя мати. Ходжу повз неї без чобіт, у самих шкарпетках, а перед очима — фіалковий шрифт зведення. А на ньому: «Примакову В. М. Особисто». У зведенні пишеться: «...Ще на початку червня у Таращанському повіті активно діяв великий партизанський загін, керований місцевим комуністом Балясом. 16 червня до села Янушівки (верстов за 50 від Таращі) прибули гайдамаки і вчинили розправу. Селяни озброїлись чим могли й дали відсіч. З документів, здобутих під час одного нальоту на гайдамацьку повітову канцелярію, бачимо, що противник був деморалізований активністю місцевих повстанців. Так, повітовий староста на ім'я старости губернського рапортував: «Наші рішучі дії, спрямовані у Таращанському повіті на відновлення

порядку взагалі і на повернення пограбованого у землевласників добра зокрема, викликали внаслідок злочинної агітації посилене заворушення серед селянського люду. Із солдатів, які повернулися з фронту, зорганізувалися бунтарські загони. Заколоти, що відбулися останніми днями в сусідньому — Звенигородському повіті, мають місце і в нас...»

...Як рівно дихає мати!.. Що я їй скажу, коли вона прокинеться? Що вона мимоволі штовхає мене на злочин перед «стихією»? Що я не менш за неї боюся, щоб до стихії революційної не приєдналась бандитська? А що скаже на такі міркування ревком?

«Ну, гаразд,— намагаюсь я приперти себе до стінки,— припустімо, я міг помилитися. Переоцінив значення свого регулярного полку. Недооцінив необмежену силу *стихий*. Але ж Ленін не помилявся, коли казав,— а він казав це Юрієві у вічі! — що Червоне козацтво має стати *регулярним* полком; що вся суть полягає в тому, щоб воно було ядром *регулярної* армії на Україні. *Ядром*, а не пунктом для пересильної зброї. *Ядром*, а не пакгаузом для постачання ніким не перевірених загонів, над якими символічно вітає мій добрий, але безсилий щось зарадити Довнар-Запольський... Може, треба сповістити про все це Юрія і хай доповість Леніну?..— І тут же вилаяв себе:— Володимир Ілліч тільки-но після тяжкого поранення. Вся республіка — на його плечах. Доля революції. А я йому дошкулятиму своїми ваганнями...»

Знову перебігаю очима зведення. У зведенні пишеться: «...гайдамаки і німці залишили Стрижавку, Янушівку, Ставище й подалися навпростець до Таращі. Партизани — за ними». От ще один рапорт місцевого старости: «З розташованих поблизу Таращі сіл — Улашівки, Лісовичів і Керданів надходили все нові й нові сили повстанців... Залишатись у місті було неможливо...»

Мати спить. Що я шукаю у зведенні? Воно мені має пролляти світло на... що? Відповідь, яку даю собі, дивує і лякає мене: «На все моє життя». Як же так? Хіба я й *тоді*, й за життя, отак думав? Ні, я так не думав тоді. Я просто *відчував*, що з приходом матері вирішується для мене щось страшенно важливе.

Мати спить. Перебігаю очима фіалкові рядки: «...увесь Таращанський повіт повстанці зайняли за кілька днів,

Тараща перебувала в їх руках з 12-го по 20 червня... У ніч проти 30 червня, доповів по начальству один з гетьманських урядовців, з околиць почулися постріли. Дозорці донесли, що більшовики (так називають себе місцеві повстанці) числом до 3—4 тисяч чоловік оточують місто...» Далі у зведенні стоїть: «...партизани ще тільки наближались до міста, коли майже половина гетьманської варті розбіглася. Місцева міліція приєдналася до повстанців і, як зазначив у донесенні гетьманський урядовець, давала більшовикам усі потрібні відомості. Внаслідок короткого бою, каральний загін було знищено...»

...Сколь гибелен безвременный мятеж...

«...У середині липня,— зазначається далі у зведенні,— коли окупанти підтягнули сили й захопили північно-східну частину повіту разом з містом Таращею, повстанці зайняли ще три чверті повіту... Загальна кількість повстанців у цих повітах становила...»

...Сколь гибелен...

«...близько 40 000 чоловік. Крім гвинтівок, повстанці мали...»

...безвременный мятеж... (Звідки це? Що це?!)

«...200 кулеметів та 12 гармат...»

«Тепер вересень,— думаю я,— а зведення складалося десь наприкінці серпня. Чому ж усі дані про успіхи повстанських загонів подано в минулому часі: «мали 200 кулеметів...», «кількість їх становила...»? А тепер? Де ж тепер ці повстанці? Де зброя?.. «Сколь гибелен безвременный мятеж...» Ні, цього ми не вчили в гімназії, це щось інше. «...безвременный мятеж»?.. Ах, це — Юрій. Це він мені колись на монастирській лаві читав уривки з маловідомої поеми Кюхельбекера. Може, й з неопублікованої... У Чернігові вона ходила у «списках»... Забув, як звалась поема чи трагедія... А рядок цей, добре пам'ятаю, був з монологу Тимоліона, ватажка повстання, що убив свого брата-тирана... Ось коли вперше наді мною майнула скорботна тінь «Южного общества»... Але при чому тут декабристи? Ні, вони ні при чому. А вірші?.. «Сколь гибелен безвременный мятеж...» Чому саме *тепер* у пам'яті спливли ці рядки. Тепер, коли я перечитую зведення?

Далі! Далі!.. Що ж далі у зведенні? Напружую пам'ять: ще цифри?.. ще дати?.. перемоги повстанців?.. Ні, не це я шукаю. Ось воно: «У перехопленій нами телеграмі начальника гайдамацького інформаційного відділу на ім'я директора департаменту державної варти дається така характеристика одному з повстанських з'єднань: «...загін з артилерією, кулеметами і добрим обозом... дисциплінований. У селах повстанці нікого не чіпають і не грабують...»

Останній рядок двічі підкреслено червоним олівцем. Ось в чому річ? Це підкреслення адресовано мені, бо... Та як же я не збагнув цього, коли вперше читав!.. Це — мені, особисто мені недвозначний докір: «Біло-ручка, панич, інтелігент, чистоплюй, і без твоєї образливої зверхньої пильності повстанці дотримуються високої дисципліни й моралі...» Маєш добрий горішок, Примаков, то й гризи, розгрижай, поки зуби зламаєш.

«Нікого не чіпають, не грабують...»

Навіть ворог це визнав. А ти? А ти зажадав нещодавно від Довнара-Запольського перевірки і чистки, — яке слово дошкульне! — деяких повстанських загонів. Наша розмова про це була не з приемних і мимоволі нагадала ту, іншу, під час якої проблема «Я і народ» розв'язувалася з тим же Довнаром у вуличнім диспуті. На щастя, тоді ще — тільки теоретично, бо інакше ми б з ним і тоді посварилися.

...*Останній день весняних канікул.* (Рівно через рік я буду в ґюрмі). Цілий день ми блукали з Оксаною околицями Чернігова, аж пропахли набубнявилім верболозом. Надвечір до нас приєдналися Рогніда з кузеном. Він приїхав до родичів на канікули з Києва. Відрекомендувався: «Міка Довнар-Запольський». Під час вечірньої прогулянки Міка був у центрі уваги й мав для цього підстави: елегантна неохайність в одязі... неабияка ерудиція... подвійне прізвище... А головне — доброзичливість. Вона просвічувалась у кожному його слові. Трохи смішило, але й розчулювало те, що на доволі багатому світі цей дебелий юнак дивиться зачудованими очима дитини. Його розумінням марксизму могли б залюбки житися первісні християни. Рогніда, що в неї він був ізмалку закоханий, не тільки не відповідала взаємністю, а ще й глузувала з нього. Привселюдно, з будь-якого приводу, пускала дошкульні «шпильки» на адресу кузена. Це упереджене ставлення мало свою

передісторію. Пам'ятаєш, Оксано? По-моєму, Рогніда тобі першій розказала про це. Років зо два тому, будши в Києві, вона спробувала залучити експансивного Міку до своєї «Просвіти», але саме тоді він захопився інтернаціоналізмом (навіть вивчив з цієї нагоди «есперанто»), і його відмову Рогніда сприйняла як особистого ляпаса. (Вона щиро вважала, що з її зовнішністю можна й з пана Пуришкевича зробити заповзятого українофіла).

Ти все це й без мене пам'ятаєш, Оксано, і коли я повторююсь, то тільки для того, щоб послідовніше простежити моє наближення до почепської зустрічі з матір'ю. Це ж я тільки за життя уявив собі, що вона була випадковою...

Мир і злагода витали наді мною і Мікою, поки ми втрьох відбивали Рогнідині нападки на нього. Хоч ми і вважали з тобою, що маємо добрий імунітет проти ідеалістичних принад, мимоволі захопилися його святою наївністю і, я б сказав, первозданною чистотою душі. Не хотілося, щоб на наших очах його кривдили, та ще й так безжально, як це робила Рогніда. Вона то глузувала з його добрості, то звинувачувала у позерстві і називала бідолашного кузена примітивним послідовником П'єра Безухова (мовляв, і з Міки був би класичний масон). Міка дивився на нас вдячними очима, а я навіть пишався, що ми з тобою опікуємо цього щиросердого хлопця.

Отак було всю дорогу від монастиря до базару, аж поки ми не здибалися з лудильником Курочкою. Я знав цього п'яничку: геть усе пропивав, а жінка з дітьми старцювала, він їх ще й лущував, коли нап'ється. Пам'ятаєш, він стояв посеред людної вулиці, лаявся, зачіпав перехожих. Настрій нам був геть зіпсований, усі раптом примовкли. Міка перший порушив мовчання. Без іронії, без суду, навіть без осудливої компромісної жалості, він урочисто прорік: «Русь! Народна душа!» Рогніда спалахнула: «Жартуєш, кузене?!» Він щиро здивувався: «Чому?» — «Рогніда має рацію,— втрутилася ти,— хіба за це гідний пошани народ?» — «За все! — вигукнув Міка патетично,— за все, що в нім є: за високі й низькі, за ясне й незбагненне... Пам'ятаєте, у Некрасова? «Ты и могучая, ты и бессильная...» — «То ви вже у слов'янофіли подалися, кузене? — в'їдливо запитала Рогніда.— А до чого ж вам тоді «есперанто?»»

— Наш народ — нерозгаданий сфінкс,— як завчену молитву, проказав Міка тривіальну тираду народників,— він — сліпий велетень... А ми... ми часом його поводири... часом учні... послушники... блазні. Але не судді. Ми не маємо права на те, щоб судити народ...

— Хто це — «ми»? — запитав я, ледве стримуючи глухе роздратування проти милого, доброго Міки.— Хто це — «ми»? — І згадав, як Кисіль, цей замглайський тупий крамарчук, якимсь увечері, у нашій гуртожитку, відірвавшись від «Печери Лейхтвейса», раптом вибухнув давньою злістю, побачивши в моїх руках антивоєнну листівку: «Революцію робите? Паничі... гімнастики... А для чого вона вам? Мужик повстає — хоче більше землі. Робітник повстає — хоче більшої платні й щоб поменше роботи. Солдат бунтує — остогидла війна... А ви чого? Ти? Юрій? Або Йонька? Ви з коліски — в теплі, на помаджені, доглянуті, ситі. Вивчаєте у гімназії всяких Юліїв Цезарів. Не муситимете ж після гімназії на Замглаї корчувати пеньки. Або гвіздками та милом торгувати, як мій батько...»

А тепер, ніби в тон йому, розвиває цю «замглайську» доктрину гуманіст і ерудит Міка Довнар-Запольський.

— Ми повинні навіть у думці відмовитися від панівної ролі «яскравих натур», бо інакше нас не прийме народ... Час покласти край споконвічному антагонізмові між «винятковим» і «сірим». Сірого більше на світі, підкоряймося йому!.. Пам'ятаєте «Сміх»? — Тут Міка кинув погляд на тебе.— Славнозвісну новелу вашого батенька, Оксано Михайлівно? В ній неграмотна, темна Варвара, служниця у сім'ї адвоката, мало не лусне — регочеться, згадує, як «чорна сотня» громила на вулиці місцевих інтелігентів... За що вона їх так люто зненавиділа? За їх заможність? Навряд... Не такі вже й креси були її хазяїни... Але вони були їй чужі! Увесь їх світ... Усі високі слова... І бог його знає: може, правда за ними? За Варварами?

— За «варварами» — хотіли ви сказати? — перебила ти Міку,— за дикунами? А хто вам дав право ототожнювати з дикунами народ?!

— У кожного з нас один вихід,— якимсь сумно сказала Рогніда,— або животіти як плоть, або буяти як дух. І пам'ятати, що, коли бідна плоть відчуває себе нездатною зробитися духом, вона топче той дух.

— Треба не тільки вірити масам, треба вірити в маси. Як у бога. Як у долю народу,— так, не дивлячись мені в очі, сказав Пятаков.— А ми віримо більше у себе, у командну свою всемогутність — Це було у Почепі, на церковному майдані, після події на паперті. *Але спершу був мітинг.*

Дев'ять днів я чекав Пятакова на цей мітинг і на решті діждався. Дев'ять днів тому поранено Леніна, і з цього приводу я оголосив у полку, що буде мітинг. Але Пятаков, котрий мав на ньому виступити з промовою, чомусь відкладав свій приїзд.

Усі знали з газет: дев'ять днів тому на заводі Міхельсона, в Москві, у товариша Леніна стріляла терористка Фанні Каплан. За ці дев'ять днів я постарів на тисячу років. Страх, якого я по-справжньому не відчував ні в тюрмі, ні на каторзі, ні в бою, охопив мене від самої лише думки, що Ленін може померти. А тут ще й це вимушене безглузде мовчання. Роки війни навчили мене тримати язика за зубами, коли йшлося про військові таємниці. Але ж ці роки призвичаїли мене до привселюдного слова, коли йшлося про долю країни, революції, народу. «Більшовики нас б'ють ще й тому,— признався один білогвардійський полковник, якого ми полонили під Льговом,— що їм є що сказати своїм солдатам, крім сухої команди і квасного «ура!».

Замах на Леніна не був таємницею. І не міг нею бути. Він вимагав гучного, відвертого привселюдного слова. Єдності слів. Клятви на вірність революції. Клятви на помсту. Надії на краще. А його не було, цього слова. Мовчання з кожним днем ставало усе більшим безглуздям і породжувало розмаїті чутки. Не дожидаючи мітингу, я мусив у приватних розмовах заперечувати безглузді чутки.

Бували хвилини, коли я тішив себе думкою: «Може, це й на краще — відкладений мітинг?» Бо не був певний, що знайду на ньому потрібні слова, скутий страхом за життя Леніна. Навіть із близькими, з найближчими людьми: з Йонькою, з Андрієм, з тобою, Оксано, я не міг відверто говорити про свій страх. Ще за день, за годину, за секунду до звістки про замах Ленін здався мені (та й усім нам!) недоторканим, вічним, не вразливим до якоїсь там кулі. І раптом дрібочок свинцю грубо вихопив його з лав: кинув у ліжко; нава-

лився гарячкою; обставив ліками; обступив зловісними шепотами...

Дожидаючи Пятакова на мітинг, я на службі робив усе що треба, хоч і якимось машинально, бездушно, під вагою невідступної думки: та невже він не виживе?! І від цього мій страх ставав уже не чимсь стороннім у моєму бутті, а самим буттям, самим *мною*. Часом думка про Леніна, про його тяжку рану викликала відлуння дитинства, його страхи і болі. Хоч би й таке: в матері — пологи. Важкі, надто довгі, з утратою свідомості, з тонюсіньким, як ниточка, пульсом. Усі в домі — навшпиньках, усе — напівголосом. Батько ходить як хмара, його гучні кроки — виняток у настороженій тиші. Від страху немає чим дихати. Кулею вилітаю з пригніченого шепотом дому і надворі роблюсь мов скажений: нищу, ламаю, трощу все, що трапляє під руку. Тоді вперше заройлася думка про смерть як про щось причетне до мене, до моєї долі — як про можливість втрату того, що, здавалося, не могло бути втраченим. «Хіба таки й справді може,— питав я себе,— наша мати, моя мамця (*моя!!!*) піти від нас, від мене (*від мене!!!*) не кудись на годину — на обідню до церкви, до куми на вечерю, а назовсім, у землю, в *ніщо*? Як могло б таке статися,— питав я себе,— коли все навколо було щільно пов'язане з матір'ю, жило нею, дихало нею, задихалося без неї?! Адже *матір'ю* моєю було все: зварений нею обід... оброблений її руками город... побачена її очима краса призахідного неба... проспівана її голосом колискова про котика... І вона помирає? Вона піде в *ніщо*? Як же так? Де ж люди? Родичі? Сусіди? Священик? Де бог?!! Хай щось придумують, врятують нашу матір!»

...Удруге я переживав такий страх після звістки про замах на Леніна. Усе навкруги було пов'язано з Леніним, дихало Леніним, настійно вимагало його: голодний Пітер без царя й буржуїв... Окупована Україна... І тут, на нейтральній зоні, червонокозачий наш полк...

Я не ждатиму більше Пятакова. Дев'ять днів — цілком досить... На десятий він приїхав. Був мітинг.

Мати спить на кожусі. Неспокійно так спить. Може, їй привиділась учорашня дорога? Гайдамацькі пости? Мати спить під моєю шинелею. Іноді спросоння щось шукає в пазусі: може, паспорт на ім'я Хорошилової?

А що в цей час робить Володимир Ілліч? Тільки-но видужав і вже коло столу? Підписує декрети? Вислуховує доповіді? Ввічливо нагадує нетерплячим, але стриманим жестом: «Коротше, стисліше, саму суть, саму суть»? Телефонує? Диктує шифровки? Дбає про хліб для голодного Пітера?.. Про зброю і провіант для регулярної армії?.. Її ще нема, та коли він про неї дбає, то буде! Десь у куточку свого безсонного мозку тримає і наш полк — першу червону кавалерійську *регулярну* частину... (Може, й Паризька комуна не загинула б, якби її барикади породили регулярні батальйони озброєних комунарів!)

...А може, все-таки звернутися до Леніна? Запитати, чому прислане Пятаковим зведення, те зведення, що має бути мені осудом за недооцінку *стихії*, подає всі незалежні від нашого полку перемоги повстанців у *минулому часі*?.. Ні, спершу сам вирішу, на чиему боці правда... Не так просто мені це зробити після події на паперті. Після неї не можу об'єктивно судити про Пятакова... Ти ж пам'ятаєш, Оксано? Він сидів!.. Ти ж була на майдані, ти бачила: він сидів, сидів!

...Бачу знову: сидить на кам'яних сходах паперті, без шапки, в окулярах, у білій, не дуже чистій сорочці, й говорить до наших козаків нуднувато-повчальним тоном трохи стомленого професійного лектора. Іноді — скоромовкою, а здебільшого розтягає слова: «У тра-авні 1904 ро-оку товариш Ульянов випустив усім нам відому брошуру «Крок уперед, два кроки наза-ад»... Сонце почало припікати, і Пятаков зробив паузу, щоб прикрити хустинкою свою лисину. «В цій брошу-урі товариш Ульянов-Ленін категорично спростовує деякі помилкові меншовицькі доктри-ини...»

Слухаю і не впізнаю Пятакова: досвідчений агітатор, запальний промовець, і раптом... Що це з ним сталося? Звідкіля ця суха інтонація? Недоречний академізм? І чому він сидить?!

Козаки, що зрання прийшли на майдан, шанобливо і відчужено стоять мовчазною стіною. «...Його друга брошу-ура «Дві та-актики соціал-демократії в демократичній революції» являє собою обґрунтування тактики нашої партії, виробленої на з'їзді у Лондоні...» Жоден не закурив, не забалакав до сусіди, не присів на траву. Очі кожному — здивовані, холодні: про що він? Адже *в Леніна стріляли!* А коли ж буде про це?

Пятаков ніби зовсім не помічає слухачів: дивиться понад їх головами у просвіт між бакалійною крамничкою і пожежною каланчею. У просвіті видніється шматок синього неба і зелена пляма левади. На леваді строката худоба.

Стою недалеко від промовця, на одну сходинку нижче, на паперті. Звідси я відкривав цей мітинг півгодини тому.

«В надзвичайно актуально-альній для свого часу статті «Наші завдання й Ради робітничих депутатів» товариш Ульянов дає правильну оцінку перших зародків революційної влади... Написана ця стаття, як відомо усім, в листопаді 1905 року...»

Я не певен, що моїм козакам і насправді відомо, коли написана ця Ленінова брошура. Мені ріже вухо тон, яким тут говориться про Леніна... І чому: «В актуально-альній для *свого часу?*» А тепер?!

Сам не помітив, як зійшов з паперті. Стою в натовпі... Який же це мітинг? Може, лекція?.. Тим часом поза спинами козаків неухильно зростає юрба. Зачувши мітинг, присвячений Леніну, до Почпа з'їжджаються і сходяться люди з навколишніх сіл: із Баклані, з Витівки, з Рубчої... Час від часу натиснута ззаду новоприбулими жива стіна розступається і пропускає наперед то якогось бороданя в личаках, то босоногого молодичку, то місцевого франта у дзеркальних галошах. Я відзначаю з приємністю: майже всі парубки мають на картузах червоні стрічки.

«...твір товариша Ульянова-Леніна «Матеріалізм й емпіріокритицизм»,— веде своє Пятаков,— по суті, розвінчує філософський ревізіонізм...» Бачу, гаснуть під картузами очі тих, що прийшли на майдан, щоб дізнатись: як там Ленін? Що за контра стріляла в нього? Чи у повній безпеці він зараз?..

Мені було боляче й абсолютно незрозуміло — що таке з Пятаковим? Ані з погляду здорового глузду, ані з причин емоційних він не повинен був так говорити про Леніна, про замах на Леніна... Й раптом те, що злилося в мені,— Печеніг і командир,— холонучи від жаху, подумало: «Що, коли він просто *не любить Леніна?* Не хвилюється за його життя? А може... Ні, ні! Та хіба ж можливе таке?» Але страхітливе припущення вже загнізділось у мені. «Подивись, як спокійно він сидить на зігрітій сонцем кам'яній паперті, як по-хат-

ньому мружить очі на сонце, й бурмотить, і жує, наче жвачку, недоречні слова...»

Холодний піт мені виступив на чолі від цієї підступної думки, від цієї картини. Що ж я тепер маю робити?! Отут я і вихопився наперед, перебивши промовця. Може, занадто грубо перебив його, урвав на півслові. Може, й так. Я інакше не міг.

...Мати спить на кожусі під моєю шинелею. Я не забув, що до неї мене привела моя давня стаття, надрукована у збірці про Щорса. Тепер мені видно: я не все у ній написав про ту нашу розмову з ним. Я, наприклад, не вважав тоді за потрібне писати, як напередодні серйозної сутички ми, наче два гімназисти після літніх канікул, з півгодини сперечалися — де більше історичних і пам'ятних місць: в мене, у Погарі й Почепі, чи в нього, в Унечі? Коли йшлося про штурм Стародуба, Щорс завважив: у Суразькому повіті, в селі Ляличах, є старовинний маєток. У маєтку — палац пречудової архітектури: робота славнозвісного Джакомо Кваренгі... Він був страшенно здивований, що я вперше почув про Кваренгі.

...Мати спить під моєю шинелею... А про неї ми хіба не говорили із Щорсом? У статті є, здається, кілька рядків... Не так просто знайти їх у пам'яті... Але спробую: «...ми зустрілися з Щорсом біля містечка Погар, на старому покинутому хуторі. Обидва приїхали туди верхи й провели нараду за кілька годин... Щорс, середній на зріст, рухлива, енергійна людина, справляв якнайкраще враження...» Ні, про матір десь далі... «Його богунці вже кілька разів успішно нападали на німців...» Ет, чорт, знов урвалося! Вислизнуло з рук! Упливло! Ну й досада! Ні самої статті, ні рядків про зустріч із матір'ю... «Нападали на німців...» Десять років минуло після орловського пленуму, коли я писав цю статтю, а в ній усе ще трапляються фрази, з яких видно, як ми сліпо тоді вірили з Щорсом у загальне повстання! Як нас тишили окремі удачі, випадкові, не завжди перевірені вісті про казкові перемоги повстанців! Ці бадьорі сповіщення не були ще тоді об'єднані у зведення. У зведенні трохи згодом писалося: «...Одночасно з повстанням на Київщині й Полтавщині героїчну боротьбу проти окупантів вели — (знов дійшло це до нас у минулому часі!) — трудящі Чернігівщини.

Повстанським рухом тут *керував* спеціальний штаб на чолі з тов. Кропив'янським...— (Він був царським підполковником, перейшов на наш бік і вступив до більшовицької партії).— ...Центром повстанського руху на Чернігівщині *був* Ніжин.— (Того літа ти, здається, аж двічі, Оксано, побувала в Ніжині: зв'язувала нас із тамтешнім підпіллям).— ...Великі лісові масиви давали можливість групуватися там значним партизанським загонам, аж поки...— (Ні, не буду забігати наперед!) —...до середини липня в цьому повіті нараховувалося до п'яти тисяч бійців...— (Боже, де ж вони всі?!)— ...Активні дії у Ніжинському повіті почалися 29 липня з нападу на станцію Носівка, де було вбито 20 чоловік гетьманської варти, захоплено артилерію, зброю і коней... У селі Миколаївці партизанська дружина вигнала німців і припинила роззброєння місцевих селян». З цього приводу прокурор Ніжинського гетьманського суду писав: «Анархія в повіті поширюється... влади не існує...— (То й ти, Примаков, разом із тим прокурором? Обвинувачуєш партизанські загони в анархії?) —...телефонний зв'язок припинено... У містечку Мрин та багатьох селах Мринської волості засновано сільські Ради...— (Яка ж це «анархія», пане прокурор?!)— ...У повіті щодня убивають земельних власників...» — (А як же ви думали?!)

...І знов перед очима стаття: «...Щорс запропонував мені дуже серйозну операцію — захоплення Стародуба. В разі успіху — значне поповнення партизанських загонів і утворення з них великих бойових одиниць. На цей час Боженко недалеко від Конотопа пустив під укіс поїзд із німецькою та гетьманською піхотою... Невеличкий загін червоних козаків під команду товариша Гриви захопив на Десні пароплав «*Рассвет*» і загнав його в старе річище до Біренського лісу, де ще діяли наші повстанці...— (Хто помітив, цікаво, у статті це малесеньке «ще»? Хіба той, хто сам бачив, як стояли на смерть і погинули біренські повстанці?!)— ...Захоплення Стародуба повинно було стати нашим закликком до повстання...» І ні слова про загибель повстання, про жорстокий провал наших мрій. Якби ж то ми зі Щорсом під час нашої наради уже мали те зведення, де всі перемоги повстанців було дано у минулому часі! Ми б тоді ще прочитали у ньому: «...німецьке командування

у Ніжинському повіті — (просто чудом ти врятувалась, Оксано, із своїми листівками!) — стягнуло проти повстанців 10 000 солдатів. Разом з ними діяли карателі, об'єднані в поміщицько-куркульські загони. Уночі проти 8 серпня (за тиждень до нашого наступу на Вороб'ївку) надійшло сюди з Києва й Бахмача німецьке підкріплення. У запеклім бою біля села Мельники повстанці втратили всі набої, аж тоді відступили в ліси...»

Відступили в ліси... А наказ № 1? Він лишився у силі. У ревкомі нікому й на думку не спало, що, незважаючи ні на який престиж, прийде час, і запишуть історики: «Напередодні наміченого у центрі повстання ситуація склалася несприятлива для партизанського руху... Героїчні зусилля окремих з'єднань і груп не гарантували загального успіху... Так, наприклад, напад повстанців на село Горинку закінчився того ж вечора тим, що підтягнутими резервами ворогів це село було повністю знищено».

«...Раптовим ударом,— писав я у своїй статті,— Щорс увірвався до Стародуба. Наша кіннота й велосипедисти вели бій на південний схід від Стародуба з німецькими військами, які підтягнулися з містечка Семенівки... До Щорса внаслідок цих боїв прийшло кілька сотень повстанців, і його Богунський полк дуже зміцнів...» «...29—30 липня,— записали історики,— в районі Ставища відбувся вирішальний бій між повстанцями й німцями. Останнім пощастило зосередити в Тарашанському повіті понад три дивізії і перейти в наступ. Маючи близько 35 000 солдатів і офіцерів, а також багато артилерії, бронемашин і авіації, німці робили все, щоб оточити повстанців і знищити. Після запеклого бою, зазнавши тяжких втрат, повстанці прорвали вороже кільце і рушили на схід, пробиваючись на територію Радянської Росії...»

Наказ № 1 залишався у силі.

«...На початку серпня,— зазначали історики,— Тарашанський загін переправився через Дніпро біля села Койлово, Переяславського повіту. Чисельність його була щось від 1000 до 3000 чоловік... — (Хто їх там лічив!) — ...У своєму складі цей загін мав два ескадрони кінноти й щось — (знову «щось») — близько ста п'ятдесяти підвід із майном і пораненими...»

Із майном і пораненими... Коли мати прокинеться, я скажу їй: «У нашому полку є Кирило Хоменко.

Хочете послухати його, мамо? Він розповість вам про своїх побратимів, що йшли до нейтральної зони — до нас...»

Мати прокинеться, і я поведу її до Кирила Хоменка. Він у нас їздовим. Є й, крім нього, повстанці, що прийшли з лісу до нашого полку. Та Кирило розкаже найкраще: він пройшов усе пекло від Таращі до Почепи. Увесь цей відступ виніс на плечах і може до найменших подробиць розповісти, як це було. Я вже чув.

На чолі йшла кіннота. Вона йшла так повільно, що в досвітньому тумані здавалося: коні пливають по воді. Кіннота ішла так повільно тому, що замало в дорогу взяла фуражу. І харчів було обмалъ. Після бою під Ставищем, після нічних маршів (чорт їх знає, ці дороги, куди вони тебе заведуть, коли темно!), після роз'їдених мухами денних привалів вершники тяжко дрімали у сідлах, осівши в них, наче напхані тирсою лантухи. Отже, вершники й коні охляли. Це — раз. А ще тому йшла повстанська кіннота повільно, що позаду тягнувся обоз. На кілька верст розтяглися рипливі підводи (щось близько 150?). А на підводах — амуніція, провіант і поранені. Більше — поранених. Дві третини — поранених.

Отак ішли вони на схід вісім діб: рої мух над пораненими; монотонне рипіння коліс; невеселі привали, на яких ділили голодний пайок. Аж поки 7 вересня дійшли до Черкас. Там їхнім очам відкрився Дніпро. Та ніхто не сказав: «Ось Дніпро», — а сказали: «Ось переправа». Досвітні Черкаси їх ніяк не зустріли. Вони все чули й удали, що не чують. Самі лише пси не придурювалися, не вдавали, що сплять. Але їхні хазяї не вийшли за глухі ворота на гавкіт. Німців близько не було. Гайдамаки, що розташувались у Черкасах, принишкли. Пси безтямно гавкотіли на людську безконечну лавину. За глухими ворітьми всі були певні, що повстанці рушають у наступ. А вони відступали.

Гайдамацький отаман Ляшко доповів по начальству постфактум: «...7 вересня група робітників затримала серед білого дня пасажирський пароплав «Ваня» і під збройною охороною переправила його до повстанців...» За глухими ворітьми удали, що й про це ніхто нічого не знає.

Того дня повстанці переправилися через Дніпро не одним лише «Ванею», а кількома пароплавами пасажирськими та вантажними. Першими переправляли

поранених. Першими з перших — тяжких. Чимало тяжких, у тому числі і наш Кирило. Перед самою переправою повилазили, поскочувались, повидибували із закривавленого сіна, із візків, а тоді сяк-так поспинались на ноги: «Хай першими йдуть на лівий берег ті, що можуть зброю тримати в руках. А ми почекаємо, нічого з нами не станеться, бо ми ще — ого-го!» — І тільки мухи, що дзижчали над їх смердючими ранами, видавали тяжких з головою.

«...Пробиваючись до нейтральної зони, — запишуть історики, — тарашанські повстанці йшли через Лубенський та Хорольський повіти, а тоді через Харківську губернію». От і все, що запишуть історики про цей пекельний відтинок їх маршу. А Кирило Хоменко хай розкаже, як із засідок їх обстрілювала в Лубнах гли тайня і як на вулиці виходила біднота — хто з глечиком молока, хто з плескачем, хто з хлібиною, а хто й з мисливською старою рушницею: берить до себе панів бити. Ті, що з харчами, підходили до візків, годували тяжких, як малих дітей, із рук. А ті, що вийшли збройно, ставали собі мовчки обіч возів і йшли за ними на схід.

По дорозі їх усе більшало. Вони й самі не знали, як себе називати: повстанцями? Партизанами? Не випадає: адже сиділи по хатах, коли ті, до кого вони оце пристали, повставали й партизанили. Новобранцями? Але ж не було ще того війська, до якого б вони йшли як до війська. Була змучена боями і відступом партизанська кіннота і за нею — обоз... І все-таки вони твердо пішли за безмежною цією лавиною.

Здебільшого це були люди літні, статечні, а коли й траплялись молодші, то не якісь там зайдиголови, а порядні хлопці, котрих матері й наречені проводжали до нас, як на праведне діло. (Отак би про це й написати з уст Кирила Хоменка!..) Мати вислухає Кирила, і тоді я питаю її: «Хіба ж так матері проводжають синів, коли сини йдуть у бандити!? Подивіться на них, мамо, — скажу я, — подивіться на них цієї лихої години: вони й досі зберегли у собі благородство звитяжців, гідність лицарів. Бачите? А це їм нелегко. Це дуже важко — бути лицарем, коли відступаєш. Хто-хто, а я добре знаю, що таке відступ. Я на власній шкурі відчув це, коли ми йшли з України. Відступ — це отакісінька паєчка черствого окрайця на трьох, а то й на чотирьох, на

п'ятьох; це ковток гидкої води з дна баклаги й невідступна думка: чи не забагато сьорбнув? Це свіжі рани, які нема кому гоїти, й зашкарублі, роз'ятрені, що їх годі вже й гоїти. Це голодні, змучені коні: вони на ходу тичуть морди в суху землю, шукаючи хоч стеблину живої трави. Відступ — це загроза навальної пошесті. А ще гірше від пошесті — паніка, до якої ведуть утома, голод, дрібні чвари, підозри, чутки. А від них — один крок до зневіри, до зради...»

По війні на одному врочистому святі головком України Антонов-Овсієнко скаже нам у вітальному слові: «Тяжка й нерівна була боротьба наших загонів з німецькими корпусами. Ви доблесно тримались у цій боротьбі, товариші червоні козаки! Ви провадили далі цю боротьбу, коли не один у смутку склав зброю». Ні, повстанці не дарма відступали як лицарі: вони йшли до лицарства. До червоців. До нас. Вони йшли не світ за очі; не тікали в розпуці; не брели навмання, а прямували до мети: стати регулярною армією, а тоді — знову до бою.

«...Населення радо зустрічало народних месників, — запишуть історики, — і багато селян уливалося до їх лав. Так, у селі Старе на Полтавщині до партизанів, що відступали на схід, приєдналося все доросле населення... Гетьманська влада і варта утікали панічно... Німецькі охоронні частини діяли нерішуче й мляво, налякані перебільшеними чутками про сили повстанців і не вірячи, що вони відступають...»

Мати прокинеться, і нехай тарашанець Хоменко їй розкаже, як уночі проти 16 серпня, рівно через вісім днів після оголошення наказу № 1, поміщики й куркулі накивали п'ятами з Золотопілья від отих відступаючих. На істеричні депеші золотопільської «Спілки хліборобів» німці вислали сюди своє військо. Але повстанці поділилися на маленькі загони й не дали себе знищити. На початку вересня вони здійснили намічене — перейшли нейтральну зону. Вони це зробили біля села Соядаського, у Курській губернії.

У цей же час, через тиждень після оголошення наказу № 1, почали відступати й чернігівці. І тоді «...Чернігівщину заповнили каральні окупаційні війська, — запишуть історики, — з ними діяли заодно й куркульсько-поміщицькі добровольчі загони. Хати повстанців попалено. В самому тільки Ніжинському повіті за кілька

днів карателі вбили й замордували понад 3000 чоловік».

А наказ № 1 залишався у силі.

Тепер я про нього промовчу, як зробив це й за першого свого життя. Іншого виходу не було. І нема. Я, тогочасний Примаков, не знаю поки що, хто такий Пятаков. Я ще вірю йому... Розкажу моїй мамі про свою мрію: про армію... Без неї годі й мріяти про перемогу. Чи розуміли це повстанці? Попервах, може, й ні. Їх навчив розуміти це відступ. Буде час, Ленін скаже про наших повстанців з гіркотою, любов'ю і шаною. «...У кожному загоні селяни хапалися за зброю, щоб утворити нову владу на місці. На центральну владу вони зовсім, бува, не зважали... Уроки розпаду партизанщини Україна усвідомила. Це буде епохою зламу всієї української революції...» Буде час, і 22 жовтня року 1918-го Ленін у Москві у відомій промові подякує українським комуністам за те, що вони витримали іспит на інтернаціоналізм і передчасним повстанням не зірвали Брестського миру... Я, тогочасний Примаков, ще не знаю цих слів. Але я їх прагну всім серцем.

Мати прокинеться, і я їй скажу: по дорозі до нас партизани забирали в поміщиків хліб, фураж, вози, коней... Полтавська «Спілка хліборобів» у терміновій депеші особисто зверталася із слізним проханням до гетьмана, аби допоміг їй «нешадно придушити грабіжників». *Але ж чи був то грабунок?* Ось про що я питаю у матері. Привселюдно, на тім же майдані, з тієї ж церковної паперті, з якої щойно так нечемно перебив Пятакова. Ось, до речі, як це відбулося. Не діждавшись, поки він закінчить ще одну круглу фразу, я, мов бомбу, кинув у дрімливу юрбу:

— Товариші! Ви вже чули... ви знаєте: в Леніна стріляли... У товариша Леніна! У вождя, що очолив штурм Зимового в Пітері. У того, що веде нас на буржуїв, на панів, на увесь світовий капітал! У того, хто сказав: «Земля — селянам, заводи і фабрики — робітникам!» У того, хто віддає по краплі крові життя... за нас... за наших дітей і онуків... То хай же проклята буде рука...

Тепер я пригадую: говорив Печеніг. Командир тільки слухав. Примаков-командир тільки слухав і не міг (не хотів?) ані словом заперечити Печенігові. Але в думці стояв навияжку перед головою ревкому.

А майдан уже прокинувся, загомонів, відгукнувся на Печенігове слово. Пятаков усе ще сидів на вищербленій сходинці. Він ніби не чув і не бачив того, що діється на майдані. А майдан вирував. Спершу — пошепки, потім трохи гучніше, але ще окремими вигуками, а тоді вже сотнями голосів, мов одним, він виплеснув: «Помсти!.. Помститися!..» Аж тоді Пятаков рвучко підвівся і швидко-швидко, підтюпцем, бігцем — до брочки, яка чекала на нього по той бік огорожі. Примаков-командир теж мимоволі здвигнув нервово плечима від слова «помсти», що котилося з уст в уста, як вогняний віхоть, зірваний вітром з охопленої пожежею стріхи. «Помсти... помсти!..» «Його нервозність передалася Печенігові: вони обидва побоювалися цього палючого безконтрольного слова. І тоді командир відсунув плечем Печеніга й, мов гранату на льоту, перехопив відчайдушне загрозливе слово юрби і підніс його високо над головою. Мить — і ось він уже бумерангом повернув його киплячій юрбі. Відтепер воно було не полум'яним віхтем, здатним спалити все на своєму шляху. В його устах воно стало сурмою. Наказом. Бойовим знаменом:

— Товариші! Помстимося за Леніна! За вождя революції! Запорукою цієї священної помсти хай буде наша згуртованість. Непохитність. Залізна дисципліна. Віра в перемогу революції... Єднаймо всі наші сили в один залізний кулак, і в боях вороги нам заплатять кров'ю за Леніна...

...Мати прокинеться, і ми скличемо мітинг. На ньому перед лицем усього полку скажу:

— Я не криюся — закликав своїх червонців до помсти. Однак помста — не права рука революції. Чиста помста — це дика стихія, і нам вона чужа й неприємна. Юрій сам чув від Леніна, що, творячи армію, ми повинні серед командирів мати таких людей, щоб вони були й фанатиками революції, і водночас розумними, освіченими, гуманними людьми, здатними загнuzдати стихію і повернути її у потрібне нам річище. Адже стихія, коли дати їй волю, може легко із зрячого гніву народу перетворитися на сліпу помсту юрби.

Мати прокинеться, і я їй скажу, що навіть необхідна жорстокість — це не мета і не права рука революції... Якби наша розмова з матір'ю відбувалася пізніше, років

через 10—12, я нагадав би їй Сосюрике «Ми в сонячній журбі віки на вас робили...». Хай пробачить мені мій улюблений лірик, але я, професійний вояка, не сприйняв цього вірша. Я не взяв на озброєння жорстоких рядків, адресованих тим, хто знущався із бідних: «За це ми душим вас, ламаємо ноги, руки, і мозок на стіні, як холодець, тремтить». Ми були часом нещадні, це правда. Коли стояли на смерть за нашу революцію. Але мстивими не бували ніколи...

Мати прокинеться, і я питаю її, чи бачила вона коли-небудь справжніх бандитів: грабіжників, убивць, шахраїв? Їх пусті очі? В тих очах необорну відразу до всього живого і чесного? Чи вловила вона в тих безбарвних очах насолоду від можливості затоптати все високе в болото? Їх байдужість до чужого страждання? Чи відчула тупу й злонавісну затятість, коли йдеться про їхню школу?

— Мамо,— скажу я,— ви начитана жінка, читали Достоевського і знаєте: навіть убивцю Раскольниково не кожен наважиться назвати злочинцем. Бо в його злочині була філософія вимушеності. І хоч я не прихильник методи убивати сокирою скупих старушенцій, але в мене язик не повернеться сказати, що Раскольников — грабіжник, бандит... Мамо,— скажу я,— буря, шторм, дев'ятий вал — це одне. І щось зовсім інше — брудне шумовиння за ними. Ми не піна, ми гидуємо шумовинням, що забруднює хвилі по бурі. Ми — буря.

...Бачиш, Оксано, як багато я збирався сказати моїй матері, коли вона прокинеться. Найістотніше я збирався їй сказати на мітингу. Де ж мітинг? У моїй статті про нього — ні слова... Ану, ще раз перебіжу в думці кожен рядок... Ось воно, ось воно, це місце про матір... Нарешті! Знайшов! Не голий спогад, а факт, живий факт, документ! Як довго я пробивався до нього: крізь наш відступ із Києва... Крізь давні городища і густі Брянські ліси... Крізь бій за Вороб'ївку й трагедійні партизанські обози:

«...Чутки про нагороди за наші голови дійшли до рідних сіл. Наклеп ворогів підхопила й понесла куркульня: *повстанці бандитствують, і тому за них, як за розбійників, оголошено нагороду*». Моя мати вирішила перевірити, чи ми й справді бандити, і через застави гайдамаків та німців дісталася до нейтральної зони. Вона

пробула з нами тиждень, пересвідчилась у тому, що це наклеп, і через Унечу подалася додому. Щорс в Унечі зустрів її і передав нею літературу для повстанців».

Оце й усе?! А де ж мій діалог із нею? Де сповідь серця? Де мітинг? Невже нічого цього не було? *Не було*. Ні сповіді серця. Ні діалогу. Ні мітингу. Мати спала після тяжкої дороги увесь день. Прокинулась надвечір, і я спитав її, чи хоче вона повечеряти зі мною молоком і яечнею, чи, може, сама щось ізварить. Вона сказала, щоб я дістав їй трохи борошна, півдесятка яєць, олії, цибулі і розпалив у печі. Я все це їй дістав (купив у сусідів), розпалив літню пічку надворі, й вона наварила галушок. Прийшли Йонька, Андрій і Борис Кузьмичов. Ти, Оксано, була десь у розвідці, я чекав на тебе день відо дня і страшенно жалкував, що не побачишся з мамцею. Потім завітав Грицько Рубан. Наш полк — пам'ятаєш? — стояв тоді в Миропіллі, недалеко від Почепа. Рубан верхи прискакав сюди з Почепа, — якихось півгодини їзди. Мати як знала, що прийдуть гості: наварила галушок, усім вистачило. Вона тричі підсипала нам у полумиски найсмачніших у світі галушок, якими я ласував колись на канікулах. Та й Туровський теж їх добре пам'ятав, аж у долоні заплескав, як побачив.

Ми їли, підхвалювали галушки й гомоніли про всячину. Туровський увесь час про своїх пластунів. А Багінський про те, що не вистачає в полку ветеринарів. А Грицько Рубан (під час наступу на Новгород-Сіверський він був за воєнкома, тепер знову «завідував» у Почепі Радянською владою), той про спалену Вороб'ївку: треба її відбудувати, а не хочеться, щоб ізнов дерев'яна була. Час подумати про місцеву цегельню. Зубов (я й забув про нього: він спізнився і тепер мовчки доїдав останні галушки з казана), наш незмінний ревітрибуналець, і досі не міг вирішити, що йому робити з особами, захопленими на пароплаві «Рассвет». Коли наші хлопці захопили цей пароплав, на ньому були затримані добродій з валізкою і мадам з ридикюлем — дві гранати й наган. Зубов питався поради: чи ще морочити голову з цим слідством, на якому ні чорта не з'ясуєш, чи поставити їх обох до стінки, та й годі.

Коли гості розійшлись, я без жодних прелюдій запитав у матері, допомагаючи їй мити посуд:

— Ви нам вірите, мамо?

Вона подивилась на мене цього разу не чужими колючими очима, а своїми, довірливими. Назавтра (це була, пам'ятаю, неділя) вона підвелася раніше за мене (хоч і я на війні прокидався о п'ятій) і заходилася готувати сніданок. Ми поснідали удвох яечнею і пішли з нею на вулицю...

Ніякого мітингу не було. Це я тільки мріяв про нього.

На подвір'ї в одного миропільського дядька (здається, його звали Севастяном) зібралось щось із півсотні козаків, коли ми прийшли туди з матір'ю до Йоньки. (Він стояв на квартирі у того Севастяна). Подвір'я було чисте й просторе, козаки посідали просто неба на порослій травною землею. Мати присіла, щоб їх усіх було видно, біля колодязя, на високому цямринні і на просьбу козаків розповіла про свої Шумани. Там я ще раз почув, як били мого батька шомполами. Він якось витерпів, вижив, а двадцять два чоловіки під шомполами померли. Потім мати призналася, що прийшла подивитися, чи ми не бандити. Козаки не образились. І ніхто не спитав у неї: «Ну і як?» Видно було по її очах, по її тону, що виправдовуватись перед нею не треба...

Пам'ятаєш, Оксано, вірш Семена Кірсанова?.. Пробач, ти не можеш його пам'ятати: він же був надрукований у «Комсомольской правде» 1934 року, тебе вже на світі тоді не було. Кожна строфа того вірша кінчалася римованим рефреном: *«Варвара Николавна»*. Ішлося у ньому про те, як мати прийшла перевіряти нас, чи ми не бандити. Але й у цьому гарному, правдивому вірші навіть натяку не було на ту бурю, яку викликав у моїй душі прихід матері вже тоді, коли вона погостила й пішла...

Тільки-но мати пішла, як мене охопило... Ні, не знаю, як це назвати. Сумніви? Смуток? Гризоти? Не те!.. Жаль? Розчарування? Тривога? І це не воно. Скоріше — настійне відчуття чогось неминучого для мене і віщого. Тоскний страх від того, що можу в житті щось важливе оминати, прогавити, стискав мені горло. Ждав якогось одкровення, діяння і безвихідно мучився тим, що не знаю — якого?!

Аж тут мене осяяло: я все збагнув, вжахнувся удруге. Так часом буває з безтямно закоханим, коли йому раптом відкривається зрада коханої. Так часом буває

з полководцем, що не відав поразок, і ось перед ним — очевидність поразки. Так буває з відчайдушним і вмілим плавцем, котрий, запливши далеко від берега, відчуває, що назад не доплисти. Найстрашнішим здалося не так саме відкриття, як свідомість того, що, по суті, й відкриттям не було: я повинен був зрозуміти усе з перших слів матері, коли вона до мене прийшла. Хто й зна чому я так давно блукав навколо, замість чесно подивитися правді в очі. А тою правдою було ось що: *мати прийшла перевірити, чи її син не бандит*. Себто повірила, що її син може бути бандитом.

І хоч наша зустріч розвіяла цей сумнів, причина, яка привела її сюди, не змінилася. І це для мене було катастрофою: *моя мати могла припустити, що я зробився бандитом!*.. Ось коли навалилося убивче припущення, хоч і помилкове, та гірке для мене зіставлення: *так само, як я піддав сумніву добродішність народу, зажадавши персональної перевірки і чистки повстанців, так і моя мати піддала сумніву мою чесність*...

Голова ішла обертотом. Знову постала перед очима та чернігівська прогулянка, коли ми з Мікою посварилися через п'яничку. «Ми не маємо права судити народ», — декламував добрий Міка. А Рогніда на цю репліку виголосила: «Народ — тільки термін. А насправді — все чернь: пролетаріат... буржуазія... дворянство... Й тільки десь під її брудними чобітьми воруються жалюгідні пігмеї: інтелігенція, ми. Я стомилась від пишних слів про народ. Треба йти за стихією, бо народ — це стихія. У наш час революцій, війн, погромів і самогубств інтелігенція має три виходи: або, як заєць, пірнути в куші, або вийти із хамом на герць і в нерівному двобої загинути, або підкоритися хамові. Мабуть, я оберу це, останнє».

.....

Пішла моя мати. Вона пішла заспокоєна. Все почуте про нас від ворогів — наклеп. Це й справді наклеп, і тому я так легко розвіяв його. Вона пішла, помолодшавши за цей тиждень на десять років, і я мав би радіти, що все так добре скінчилося. Але я їй чогось не договорив до кінця. Чогось дуже істотного. І це мене мучило. Тепер-то я знаю, про віщо промовчав: про загін Робесп'єра. Не тому промовчав, що хотів щось приховати від неї, а тому, що не знав — як про це говорити...

Ти, Оксано, тоді повернулась з-під Ніжина, з розвідки, і перш за все запитала мене про цей горезвісний загін: чому ходять чутки, що я присікався до цього загону, не даю йому зброї і цим ставлю його під удар,— адже німці так близько!

З відповіддю вихопився Печеніг:

— Як їх можна озброювати? Аферисти! Шахраї! Називають себе «ультралівими», а насправді — бандити...— І тут же затнувся, промимрив: — Може, я й помиляюсь... Але мені так здається...— Це командир на нього тупнув і пояснив тобі, що в ревкомі це питання з'ясовується, і що, коли йому там доведуть, він не проти визнати свою гарячковість. Може, й справді Пятаков краще знає, кого треба, а кого не треба озброювати? Але тебе не задовольнила така відповідь. Я пам'ятаю твою тираду:

— Це просто безглуздя, вишукувати окремі вади в окремих загонах, коли вони під нашим прапором воюють проти ворогів революції... Нас і так небагато залишилося в партизанських лісах, щоб розкидатися такими бойовими загонами, як загін Робесп'єра...

Це й не дивно: ти теж вірила у загальне повстання. І я вірив. Не так вірив, як смертельно боявся зневіритися.

— Ти серйозно їх маєш за бандитів? Які в тебе є факти?

Що я міг тобі сказати, Оксано? «Куроїд», застрелений під Вороб'івкою на шикарному фаєтоні, міг, звичайно, бути і винятком... Мое мовчання оберталося проти мене?

— Може, твої «факти» такі ж, як і ті, що приводили сюди Варвару Миколаївну?

Я мовчав. Ти до самої смерті, Оксано, не знала, якого болю завдала мені цим дошкульним порівнянням! Ще раз і ще раз із гіркотою після цього я питав себе: *«Як могла моя мати навіть припустити...»* Але ж я — припускаю?!

— Факти? Їх досить. Ці горе-вояки, хай їм трясця, бандитствують. Зчиняють п'яні оргії, грабують населення... Всі про це говорять.

— Хто — «всі»?

— Подивилась би ти на їхні пики... на їх п'яні огидні очі...

— І це — факти?! А тобі скажуть у ревкомі: з такими пиками й очима вони б'ють гайдамаків і німців.

— Вимагають по селах «контрибуцію» — гусей, курей, мед, яєчка...

— А тобі скажуть: ліс рубають — тріски летять...

— Затягли цими днями до себе двох молодичь. Бідолашні пасли корови, а вони їх схопили й під дулом пістолета...

— Між іншим, і про наших червонців те ж саме плещуть, я сама не раз чула. Треба ще перевірити, що то за молодичі...

— Хай погодяться на перевірку. Бур'ян з поля геть — і тоді...

— А на це тобі скажуть: революцію у білих рукавичках не роблять...

І знову на мене *найшло*. Я відчув у собі Печеніга.

— А мені з гвалтівниками не по дорозі! Ось я що скажу... Революцію... нашу революцію треба робити чистими руками... Так, чистими!! Я теж проти білих рукавичок. Я — проти. Хай накаже революція — асептизатором буду. А з негідниками на компроміс не піду.

Я знаю: ти в душі була згодна зі мною. Але глибоко заховала цю згоду, боялася, що, підтриманий тобою, я далеко зайду.

— А тебе запитують: ви — хто? Ідеаліст чи марксист? Ми рятуємо від провалу загальне повстання... У нас кожен партизан на вагу золота, а ви?.. Поставили під сумнів цілий загін? Та що для вас, Примаков, головне, — запитують тебе у ревкомі, — стерильна чистота наших лав чи перемога над гайдамаками й німцями?

— Без моральної чистоти наших лав... без моральної чистоти революції не мислю собі її перемоги...

— А тобі на це скажуть: «Думаєте, коли ми переможемо, то нам на всіх постах відразу ж вистачить самих лише чесних? Ідеально чистих? Кришталево ідейних?»

— Повинно вистачити. Коли не вистачить, революція почне загнивати.

— А тобі на це скажуть: «Абсурд! Хіба не можна іноді поступитися в ім'я перемоги...»

— Якої перемоги? — перебив я Оксану, що робив дуже рідко. — *Чиєї* перемоги?! Хіба може революція дозволити собі альянс... хоч би й тимчасовий альянс із хабарниками... казнокрадами... погромниками... Тупими чинушами? «Та ви уявляєте, — скажу я в ревкомі, — що

таке брудні руки на історичній арені?! Чи розумієте, які вони можуть залишити сліди? Потім довго не змиеш... Кров'ю не змиєш...»

— Подивись фактам у вічі,— сказала ти стомлено, я тільки тепер згадав, що ти з тяжкої дороги,— робесп'ерівці підійшли зовсім близько. Я сама, як ішла сюди, бачила. Їм, звичайно, відомо, що ревком наказав їх озброїти. А що, як вони прийдуть до тебе в Миропілля? Усім загоном? Що тоді?

— Не пушу. Хай погодяться на перевірку. Всі карні елементи — геть з лав...

— Це наївно. Вони мають в руках розпорядження Пятакова. А ти? Уяви собі, що буде, коли вони спробують силою...

— Хай тільки посміють,— заговорив, збунтувався, закипів у мені Печеніг юних літ,— я відкрию вогонь!

— По своїх? По Червоному прапору?

— По бандитах!

— Ти який певний, що вони всі — бандити?

Жодний Сидір не міг би мені так дошкулити, як ти зі своїми логічними сумнівами. Я зібрав усі сили, щоб хоч трохи вгамувати у собі Печеніга, й не міг. Даремно сам собі програв на уявному роялі Шопена,— злість не поменшала. Задихаючись від безсилої люті на той загін і на тебе, я кинув у відповідь, мов шматок власного серця: — Для революції найстрашніше, коли всяка нечисть виступає під її прапором.

— Хто у них був? — запитала ти різко, й уже я не вчув у твоєму тоні втоми. — Ти в них був? — І я не мав тепер сумніву, що в цю мить ти прийняла тверде рішення.

— Сімнадцять днів у ворожому тилу,— відповів я на це рішення, ще не висловлене тобою у голос,— більш ніж досить для жінки... А крім цього, не забувай, що сімнадцять днів ми не бачились...

— Я піду до них завтра,— сказала ти,— цю ніч ми побудемо разом.

Цілу ніч командир був відсутній. І не диво, що тої ночі ти, як і в Чернігові, називала мене «печенігом»: я і був «печеніг». У стотисячний раз лаяв себе: що за дурість — боятися бути банальним і уникати з тобою ніжних слів, які самі просяться на язик!

Удосвіта на якісь п'ять хвилин завітав командир. Він діловито допоміг тобі зібратись у дорогу, ти пішла,

і він щез. А мені, Печенігові, залишилася тільки тепла ямка на тім місці, де ми щойно лежали з тобою. Навіть у думці я побоявся бути банальним і, щоб не нашептати дурних ніжнощів, дозволив тому, що з блокнотом, записати щось про мене й про тебе як про вигаданих літературних героїв.

«...вони були такі щасливі удвох, що не могли собі дозволити тверезо оцінити це щастя». І ще. «Мрія про жінку, яку справді кохаєш, навіть коли мрію цю здійснено, і здійснено багато разів, до самої смерті не може тобі здатися хоч би трошечки здійсненою...»

Я гадав, що ти маєш повернутися назад пополудні. Полк пообідав, а тебе не було. І командира не було... Недалеко від штабу, де я ждав тебе, у полковій кузні перековували обозних битюгів. Але настійний той дзвін оминав мою свідомість, бо то була Печенігова свідомість: командир звернув би увагу, що кують надто довго, мабуть, знов наш старий коваль запіячив і лишилися самі молоді.

У кузні віддзенькало. Вже давно пополудні. А тебе, Оксано, нема. І командира нема. Біля мене один Печеніг. Він у розпачі: що там з тобою?.. Чудодійною здатністю бачити себе в третій особі то тим, то другим примушую поза очі відсутнього командира забалакати до мене від імені мого *ідеалу*, героя ненаписаних моїх творів — *Юрка Печеніга*: «...Розвідниця повернулася пізно. Юрко сподівався, що дочекається на неї пополудні, а вона прийшла аж надвечір. Прийшла обурена, збуджена: загін, що називав себе партизанським, бандитствував. Юрко Печеніг її слухав і уявляв з її слів п'яні пики й тупі очі, в яких не було ні живої мислі, ні любові, ні благородної зненависті. В них було саме лише необорне хотіння поставити над усе своє вутле дрібнесеньке «я». Юрко Печеніг її слухав і ніби сам чув дурні п'яні жарти й сороміцькі частівки, їх огидний жаргон — мову всіх цих босяцьких «хавір» і «шалманів». Юрко Печеніг її слухав і ловив себе часом на думці, що все частіше на війні забуває — тут із ним його жінка, а не просто бувала розвідниця. Вона доповіла й зробила висновок: верховоди цих ультра хочуть силою взяти набої в полковому арсеналі. «Озброювати їх — злочин», — сказав Юрко Печеніг. Вона схвально кивнула головою. (В оповіданні це було

досить легко зробити, щоб вона, себто ти, схвально кивала головою на мої думки й пропозиції...) Підбадьорений її згодою, Юрко Печеніг розвивав далі свою думку: «Правдиво народне,— сказав він,— лише те, що має погляд уперед. Приземлене, безкриле, сліпе, хоч і багатом притаманне, у перспективі — чуже й невластиве народові, а відтак — не народне. Отож, нехай деякі наші «народолюбці» не вимахують під моїм носом отим жирним шматком, за який нібито «простий народ» (читай «натовп», «юрба») ладен чортові душу віддати. Духовне багатство, що посідає *народ*, не у цьому шматкові...» Й на цю тираду вона схвально кивнула головою. (Ну й щастить же моему героєві!) І Юрко Печеніг докінчив свою думку: «...революція — не тільки миттєвий відплатний вибух: вона й добрий вдумливий друг для тих, кого визволяє з кайданів...» Розвідниця як у воду дивилась: уранці вістовий доповів, що ультраліві підійшли до майдану, де в пакгаузі зберігалася зброя. Вони підтяглися туди й на тачанках, і пішки. Над передньою тачанкою маяв червоний прапор із написом: «Смерть капіталові!»

...Перше, що вгледів Юрко Печеніг, прискакавши до арсеналу, це юрба на майдані. Юрба дивилась на пакгауз прядив'яної фабрики, де містився полковий арсенал, і чекала — що ж робитимуть ці чудні люди, які підїхали сюди на тачанках і привели за собою ще й піших.

На леваді й у поближньому ріденькому лісі розташувалися ультра (у житті мої хлопці називали їх зневажливо «ультриками», асоціюючи це, мабуть, з такими словами, як «шмендрики» й «жевжики»). З тачанок на Юрка Печеніга дивились екстравагантні суб'єкти у пікейних жилетках, натягнутих на моряцькі тільняшки і офіцерські мундири без погонів; у широких вельветових куртках апаш. Декотрі з них почепили собі на груди макоцвітні банти, по-бутафорському яскраві... Крім одного, безнадійно лисого, всі ці красунчики мали імпазантні шевелюри або хвацькі чуприни. Двоє були зовсім патлаті, як православні попи (може, й справді — попи?). Ці, «костюмовані», були на тачанках: їх було чоловік з двадцять. Як гави сухе гілля, вони обсіли чотири новенькі тачанки. Більшість мала за поя-

сом ручні гранати і бомби. Над чільною тачанкою маяв червоний прапор із написом: «Смерть капіталові!»

(Саме так у житті я уявляв собі загін Робесп'єра із слів Кузьмичова).

Перше, що згадав Юрко Печеніг, уздрівши мальовниче збіговисько, були хури з пораненими. (Я їх бачив, коли виїздив зустрічати повстанців на межу «зони»: кілька діб їх обози переходили демаркаційну лінію. Мій герой теж їх бачив). В очах йому стуманіли п'яні пики. Замість них він побачив поранених: дивляться на ноги з-під бинтів, крізь зелені завіси мушви,— парубки... підлітки... літні люди... Стогнуть, просять чогось... Їсти? Пити? Ні. А чого? Він прислухався: «Набоїв! Набоїв! Якби ж то нам вистачило набоїв під Ніжином!» Ось один, зовсім ще молодий, тільки-но вусяки під носом засіялися, худющий, самі очі з-під мокрого чуба: «Ех, до червонців би мені... Не візьмуть: був кінь, та з'їздився, був горіх, а тепер — свистун...» Старші люди його тут же на посміх: «Був кінь? Молоко на губах не обсохло... Був горіх? А щоб тебе у жито головою — розсмішив!» І сміються. А вони ж добру повну випили, коли відступали. Значить, не зломила лиха година. *Ось кому треба давати набоїв.*

Так міркував Юрко Печеніг, пригадуючи справжніх повстанців. А в цих очі так і бігають, так і вишукують, де б його вхопити жирний шматок... Це ж вони з тих, що, поки просять, рідним батьком тебе називають, а як узято, й чортом тебе не назвуть, полінуються... *Ні, не дасть він їм набоїв.* І нехай собі скільки влізе загрожують: якби на кропиву не мороз, усіх би людей пожалила. Він буде для них отим морозом...

(Ось як тверезо і мудро міркував мій герой. Не те що я, його автор: то стрілятиму... то не стрілятиму... То йду навпростець, як велить сумління, то боязко озираюсь на параграф наказу... То від щирого серця доручаю себе Печенігові, його свавільним емоціям, то в командирській подобі стою перед начальством «навитяжку»...)

— Добродії! — звернувся Юрко Печеніг до «суб'єктів» («ультриків», «шмендриків», «жевжиків»). Він не міг їх називати «товаришами» й був занадто тактовний, щоб гукнути до них, як хотілося: «Гей, ви, шпана!..» — Добродії! Я не зовсім розумію, що таке ультраліві... Але на вашому прапорі написано: «Смерть капіталові»,

Й це дозволяє мені дивитися на вас як на своїх однодумців...

— Дайош набої! — відповіли йому з тачанок. — І ніяких перевірок! Амінь!

— Усім я не видам набоїв, — сказав твердо Юрко, мій герой. (Так твердо, що я йому мимоволі позаздрив).

— Не дозволимо, щоб нас перевіряли! — вигукнув брюнетик у вельветовій куртці з колосальним бантом на грудях і потрусив левиною гривою. — Ми — сини революції... Перевіряйте своїх офіцерів і прапорщиків... (Камінчик у город Кропив'янського й Щорса, які прийшли до червоних із царської армії).

— Я не дам вам жодного набою, — сказав Юрко Печеніг, — поки серед вас будуть люди, на чий совісті — плями...

— За мною! — гукнув патлатий із бантом і підняв над головою ручну бомбу.

— Слухай мою команду! — відкарбував Юрко Печеніг, і два кулемети визирнули дулами з кущів бузини. З півсотні парубків і дядьків, одягнених у звичайні сіряки й сорочки, безнадійно зіщулились під поглядом дул, а тоді якось усі разом (а може, це здалося мені!) подивилися на Юрка Печеніга незабутніми очима козака Дерев'янка. Юрко Печеніг добре знав, що це дивляться на нього затуркані головорізами люди, ошелешені химерним «правом» — робити все, що їм заманеться, а насправді — духовно ниці, безпорадні, уярмлені. Однак коли вони зроблять услід за тачанками хоч один крок... Дисципліновані кулеметники регулярного полку прикипіли до «максимів». Крізь прицільні рамки їм видно не скорботу передсмертних очей, а лише живу ціль. Уже не вуха їхні, а пальці ждуть наказу — «вогонь»...

Згадалося (мені чи моєму героєві?) з нотаток у блокноті: «Правдиво народне — тільки те, що має погляд уперед...» Орачі, гречкосії, косарі, вівчарі, — хто там іще за тачанками? — дідько вас поплутав з оцими аферистами!.. *«Багатство духу, що посідає народ, не у жирному шматкові...»*

Кулеметники ждуть.

...Навіть коли ви й задумалися над своєю химерною долею, пізно, пізно взялися думати...

Кулеметники ждуть.

Звідси, з узвишшя, вогонь буде точним, нищівним. А все-таки — про що вони думають зараз, оті, що за спинами тачанок? Про рідні свої села, обслонені плакучими вербами?..

Кулеметники ждуть.

Геть з-перед очей цю юрбу! Знов у Юркових очах візки з пораненими. Один поранений підвівся на лікті:

«Хай тільки у грудях загоїться, я ще покажу чорношличникам: так на них шкура й закипить!» Та яке ж право має Юрко Печеніг віддавати набої не *цим*, а «суб'єктам»? Одні головою накладають за революцію, а другі примазуються до неї за димовою завісою? Не дай боже, й до переможців приживуться. В усі шпарини полізуть: «Ми кров проливали!» Ліктями пробиватимуть дорогу до кормушки: «Пора й відпочити!..» А дехто й на верхотуру зіпнеться: «За що ми боролися?»

— Здати зброю. Усю — здати! — командує холодно Юрко Печеніг... Патлатий з бутафорським бантом на грудях цьвохнув трійчастим батогом, і тачанка, на якій він сидів, зірвалася з місця. Юрко — з маузера — в повітря. Зупинилася. А Юркові в очах ще один поранений повстанець на хурі: осколок у черепі, сліпне цей велетень, бородань, *вернидуб*: «...синів маю двоє під Сіверським... Обое окаті: білці в око влучають. Дадуть німцеві бобу за мене; до сухих віників тямитиме... Набоїв би їм побільше, набоїв...»

— *Назад!* — наказує Юрко тим, що на передніх тачанках. — Кулеметники, слухай мою команду!..

Вдруге цьвохнув на чільній тачанці батіг. Вона вихопилась із ярка — і на пагорб. За нею — друга... третя... четверта... Оголилися ті, що були на леваді...

Від імені революції... В ім'я революції...

За тачанками похмуро й безнадійно посунули піші.

— *Вогонь!*»

...Оксано, рідна, я тебе чекав пополудні, а ти повернулася надвечір. Твоє донесення було втішним: зачувши про мій ультиматум, ультраліві пересварилися. Багато з них відмовилися підкорятися своїм ватажкам. Я недаром хвилювався за тебе: пішли в діло, слідом за кулаками, ножі. Двоє верховодів убито, а двох разом із десятком бандитів привезли сюди зв'язаними, щоб ми їх судили. Штаб полку разом з ревтрибуналом

досить швидко просіяв цю строкату ватагу: добру третину роззброєно і відпущено по домівках. Решту зарахували до пластунів. Над гвалтівниками й грабіжниками вчинили полковий суд. Цей суд відбувся на майдані, де у житті я так нечемно перебив Пятакова. Козаки присудили: гвалтівників стратити. Тут же, на майдані, їх і порубали.

Що ж, мені знов пощастило: мої причепливі Сидори й на гадці не мали, що я *ладен* був розстріляти в ім'я своїх принципів (з їх точки зору — в ім'я примх!) майже цілий партизанський загін. Вони просто не знали цього. Бо коли б знали, то не визначили б як смертний гріх мою почепську зустріч із матір'ю лише за те, що вона їм, напевне, здалась мелодрамою. А я ж не тільки *міг*, я уже *розстріляв* цей загін. Адже той розстріл був моїм внутрішнім рішенням. Значить, *я їх усіх розстріляв*. І причетні до цього обидва мої «я»: Примаков-командир і Примаков-Печеніг. Хто тепер мені скаже: чи це *гріх* перед революцією?

Коли гріх, хай за нього відповідають посмертно і командир і Печеніг. Хай обидва шукають у безсмерті шляхів до розгрішення.

Частина четверта

За мостом продовжувалася торгова частина міста. Тут кількасот магазинів, що продають крам не тільки тубільцям, а й приїжджим монголам із провінції Чахар. Тут торгують сідлами, ножами, арканами та всякою немудрящою всячиною, потрібною чабанові й кочівникові. Крамниці завалені верблюжою вовною, овечими шкурами й хутром розмаїтих звірів — тарбаганів, гірських кіз і пантер... Місто звужується до гірської розколини, з тісняви якої тече бурхлива ріка. Високі скелі, відшліфовані водою та виїдені вітрами, стискають розколину з двох боків, а за тією розколиною постають далекі верховини, пустельні й загрозливі. Ця розколина — ворота в Монголію. На сторожі воріт стоїть Калганська фортеця, побудована з каменю. Її стіни, щоправда, не витримують і годинного обстрілу сучасної артилерії, але являють собою нездоланну перепону для кінноти. Часи Чінгісха-

на минули давно, і Монголія, що стала вільною республікою, не загрожує Китаю. Але й досі живе стародавня традиція — тримати оборону проти можливого вторгнення кінноти через розколину на терен Китаю...

Усе це, мамо, я хотів написати вам з Китаю в листі навесні 1926 року. Але (як і завжди!) не докінчив листа. Було обмаль часу, й голова запаморочена невідкладними справами. Ми приїхали туди допомагати революційній армії Суи Ят-сена проти чорних сил Чжан Цзо-ліна, які так пагадали мені «наших» — і Петлюру, і Денікіна, й Врангеля: та ж споконвічна ненависть до трудового народу, та ж усмоктана з молоком матері зверхність у ставленні до людей, що не награвували собі якимсь чином мільйонів. Я міг би, звичайно, хоч коротенького листа написати, але виправдовуватись (укотре вже) тим, що немає часу, не хотілося.

Ні, я нічого не написав вам з Китаю. Ні про повсталі шанхайських робітників, ні про «наших» знавіснілих білоемігрантів, з яких Чжан Цзо-лін без великих зусиль поробив потрібних йому катів і карателів. А хіба кілька років тому я хоч єдиним рядочком озвався до вас з Афганістану? Ви все одно не повірите, коли я скажу, що саме для вас так ретельно фотографував там і центр Кабула, й пречудовий палац Аманул-хана, і схожу на гірську кізку молоденьку афганку з кочового племені, й афганський гігант самовар — ну точнісінько паротяг Стефенсона! Слово честі, я робив це для вас, хотів укласти всі ці фото в листи, але так і не написав тих листів, і тоді вони потрапили до мого «Афганістану в огні» (добре, хоч книжечку вчасно відіслав!).

Ось вони перед очима, ці мої нарешті надруковані твори: і «Записки волонтера», й «Афганістан в огні». У «Записках» оповідаю про Китай від імені вигаданого мною Генрі Аллена... А від чийого ж імені було й говорити, коли помер мій Юрко Печеніг?!

Я довго, мамо, не міг з'ясувати, коли ж саме його втратив?.. Чомусь найтяжчі втрати у моєму житті відбувались якось непомітно для мене, й тільки згодом я осягав своє горе. І тоді мене мучила думка, що, коли б я захопився раніше, може, й зарадив би чимсь, запобіг небезпеці, щось виправив...

...Бачите, мамо, як воно буває: за життя не мав часу написати вам кілька рядків, а виринув з небуття на коротку часинку, — і говорю, говорю, і все боюся, що не

встигну, не докажу вам чогось до кінця, заберу з собою в ніщо якусь важливу подію чи думку...

Ви можете, звичайно, закинути мені, сказати, що це я тільки заднім числом такий уважний син. Ось чим хочете запрягнутись: у Берліні вже вирішив — тільки-но повернуся додому, першого ж дня відпустки — до вас, у Шумани, й там ви почуєте від мене про все: і про Китай, і про Афганістан, і про Японію, і про Берлін. Як мені жаль, що не довелося побачитись! У довгій-предовгій розмові я спокутував би мою провину — неуважність. Та й не завжди я був винен: в Афганістані не до листів було, даремно ж я і нариси назвав «Афганістан в огні»... І в Китаї, перед тим, ледве-ледве добрався до ліжка. А в Японії вже була зі мною Ліля, і я чомусь не наважився написати про Лілю, надто складні взаємини в нас були, щоб пояснити їх у листі... Важко було б описати й всю глибину пережитого мною горя від того, що утратив свого Юрка Печеніга й не спромігся замінити його Генрі Алленом. Тепер-то я добре знаю: нікого й нічого (коли воно справжнє!) *замінити не можна...*

Час від часу я клав, мов вінки на могилу, на свою мрію стати письменником — то якісь уривчасті спогади, то випадково занотовані враження. Але все це було *неживим*. «Записки волонтера» теж лягли на цю мрію купою барвистих вінків. Вони могли навіть милувати когось око, але не ставали від того моєю плоттю і кров'ю... Всі мої друзі хвалили мене за «Аллена» і все-таки... І все-таки Генрі Аллен — не Юрко Печеніг! Його влучні спостереження миттю поблякли перед убивчою точністю стенограми, де зафіксовано мою розмову про Китай з представником ЦК. Ця розмова (власне, мій звіт у присутності всієї нашої Калганської групи воєнспеців, що повернулися з Китаю) почалася 15 лютого 1926 року об 11-й ранку, й після перерви продовжилась о 21-й. Відразу відступили кудись у тінь і дракони, і храми.

Рапорт на ім'я тов. Фрунзе, як і стенограма московського звіту, стали певною цінністю, свідченням, діянням. А що дали записки мого бідного Генрі? Скільки читачів узяло їх до рук? І хто про них сказав добре слово, крім друзів у інтимній обстановці за чаєм? Марно, марно старався той Генрі замінити Юрка. Бо Юрко, хоч

і не потрапив на друковані сторінки, але був моїм другом «я», а не тільки моїми очима, як Генрі.

Ні, Генрі Аллену далеко до Юрка Печенігал.. Але він, бідолаха, у цьому не винен. Просто зроду не мав того, що мав мій Юрко: перш за все він не мав його пам'яті. Щасливої, болючої пам'яті, яка раптом відкривала перед ним щось таке, без чого й жити не хочеться... Ось лежить мій Юрко на привалі, у потолоченій придорожній траві, а йому чомусь згадується геть заплетений хмелем тин і на кілку глечик, а за тином — ще прадідом посаджена яблуня... А то запахтить, бува, криничною прохолодою, і спливає у пам'яті — «Копав, копав криниченьку...» Хіба ж міг це пригадати мій Генрі, коли я його умоглядно нарік заокеанським хлопчиною і хоч віддав йому деякі свої думки й свої очі, але не дав ні того смутку, ні радощів, котрі змалечку носив за плечима, як торбу з материним згорьованим хлібом...

А знаєте, мамо, де мені вперше спало на думку розповісти вам при першій же зустрічі про Китай? У Берліні! І зовсім не тому, що я там потрапив випадково на свої «Записки волонтера». Ні, «Записки» тут були ні причому. Ця книжечка вийшла друком ще 30-го року, а в Берліні я був 32-го. З 32-го по 33-й, як і в Китаї — рівно рік. Але саме в Берліні я найгостріше відчув, що давно вас не бачив. Ніде я не відчував цього так гостро, як тут. Може, тому що в Берліні було не таке лихоманкове життя, як перед тим, а все за планом. Усе чітко і... нудно: з ранку до вечора заняття в академії, потім одноманітні «шпаціри» вулицями, кожного разу — мов крізь стрій, бо ходили ми в своїй формі — з червоними зірочками на картузах і з червоними ромбами у петлицях, — і я, і Дубовий, і Левандовський, і Урицький (Семен, а не той, знаменитий). А там уже починався відьомський шабаш, від якого ставало моторошно, мов у страшному сні: свастика... факели... на багаттях — книжки геніальних письменників. (Нас ніхто не чіпав: офіційні гості вермахту). Аж не вірилось, що лише рік тому благодушний тютій Гінденбург подарував Якірові книжку із зворушливим написом...

Що задушливіше ставало у світі, то частіше я згадував дитинство, більше думав про вас. Страшенно сучав за вами... Хотів було порятуватися музикою, витяг своїх на Вагнерівський тиждень до Байройта. Диригував онук Вагнера, на сцені — славетні співаки і співач-

ки, але я майже все прослухав із заплющеними очима, щоб не бачити восьмипудової Ізольди й коротконогого пузанчика Зігфріда... Потім ми їздили по прусських озерах. Я веслував і співав у човні українських пісень. На березі позбиралися охочі до музики німці, посадили, наче в театрі, й потім довго плескали в долоні. Ні, краще вже я вам в усьому признаюсь, мамо... Я надумав у Берліні приїхати до вас і про все, про все розказати докладно не для того, щоб розважити вас; а тому, що боявся іншої розмови, котра нависала наді мною стільки років і не могла не відбутися...

Чому це так буває, що саме ті, хто найбільше нас любить, завдають нам найболючіших ран? Усі Сидори вкупі з їх відвертою зненавистю не могли б мене вразити так боляче, як зробили це ви, натякнувши Євгеновій Раїсі, що я зовсім забув про Оксану. Це був гірший удар, аніж той, коли ви подумали, що я пристав до бандитів. Звичайно, говорячи про Оксану, ви не сказали цього слова — «забув», але інакше я не міг зрозуміти. Коли Жєня з Раїсою були в мене у Ленінграді проїздом, то Раїса сказала, що у вас в Шуманах на видноті висить великий портрет Оксани й тут же, поруч, лежать італійські журнали з написами Горького («Дорогій моїй, любій Оксаночці»), зробленими на Капрі, коли там був Михайло Михайлович. І що ви й досі, як найдорожчі реліквії, зберігаєте Оксанчине намисто, перстеньок і ще якісь речі. Ви сказали Раїсі: «Люблю всіх своїх невісток, але Оксана була найріднішою.— І додали: — Мабуть, у нашій родині я *одна* ще пам'ятаю про неї». Це було сказано у 30-му році, тоді ще ви не знали про Лілю, значить, рівнували мене за Оксану і до другої моєї жінки, від якої маю сина?! То яка ж у нас могла б бути розмова, коли в моєму житті з'явилась ще й Ліля?! І все-таки я уважився на відверту розмову саме в Берліні. Два поштовхи наблизили мене до цього відчайдушного рішення: запитання Ніни Чередник (дружини Вані Дубового) і мемуари генерала Денікіна. Але спершу про мемуари...

У Берліні я надібав білоемігрантську книгарню, яка звалась «Град Кітеж». Нам, військовим, не вільно було її відвідувати, а жінкам... Ми сподівались, що начальство подивиться на їх відступ від інструкції крізь пальці. Ліля не хотіла туди йти, і я упросив піти туди Ніну. З емігрантських видань вона знайшла там епопею гене-

рала Краснова «Від білого орла до Червоного прапора» і його ж таки «За чортополохом». Перше — самовихваляння побитого горе-вояки, а друге — якась ідіотська утопія про майбутню Росію, де не буде шосейних доріг, а самі лише курні шляхи, якими ходитимуть до святих місць прочани, а замість друкарських машинок будуть гусячі пера... Ще були там адюльтерні плітки горезвісної Вирубової і бездарні спогади адвоката-невігласа Чебишева, колишнього члена Київської судової палати. («Мені сказали,— оповідав він з серйозною міною,— що з'явився у нас на Русі новий літератор, який пише тільки про повій». Це він отак про Купріна!) Але були там хоч і зловорожі, але досить цікаві книжки: «Червоні Маршали» Романа Гуля — біографічні нариси про Ворошилова, Єгорова й Блюхера. І не менш зловорожі, та написані яскраво книжки Шульгіна: «Дні», «П'ятий рік», «Три столиці». Я жадібно гортав сторінки, цікаво було, що наш ворог говорить про нас? Про тих, що його розгромили? І знайшов це в мемуарах Денікіна. Вони звалися «Нарисами Російської смуті». Мені хтось сказав, що в одному з томів має бути про бої під Орлом, про той фронт і той час, де я навік розлучився з Оксаною і де втратив Юрка Печеніга...

Не дивуйтеся, мамо, що кохану дружину ставлю поруч з якимсь вигаданим літературним героєм: він народився в мені разом із любов'ю до Оксани, і я не можу їх тепер відокремлювати... Отже, том перший. (Нарешті Ніна дістала мені усі п'ять томів). Гортаю цей том, виданий у Парижі. Тут ідеться про 17-й рік. Розділи звуться: «Крах влади і армії», «Демократизація армії» (мабуть, важко було держимордам примиритися з тим, що невільно лупцювати солдатів різками), «Революція і козацтво» (остання надія на куркулів, що труїли нам воду в криницях, коли ми йшли з України), «Сурогат армії» (крізь сльози висміює генерал жіночі батальйони Керенського). Автор «Нарисів» виступає в цім томі як головнокомандуючий Західним фронтом. Він ще на копії, революцію всерйоз не сприймає. Чи не тому глянцева папір, на якому — кліше (генерали й полковники в еполетах і лампасах), контрастує з сіреньким, що на ньому надруковано сумний для них текст?..

Том другий: «Більшовицький переворот» (і тут ще «бувші» не визнають себе «бувшими», сподіваються, що революція — це *переворот* і не біль-

ше!). «*Озброєний народ*» (ага, панове, довелось-таки подивитися правді у вічі!), «Мітинги». І остання ставка на краплену карту — на «великоруський дух» солдатів, що все більше тікають з білої армії в інтернаціональну, Червону... А ось і перша ластівка паніки: «*Епідемія більшовизму*»...

Третій том відкладаю, бо не стерпів, зазирнув у четвертий і не зміг відірватися. Видано 1925 року в Берліні. Майже на всіх 244-х сторінках саме той час і той шлях, що вертають мене до думок про Оксану, про найдорожчих моїх друзів, про *суть усього мого життя*... Тут, під Орлом і під Львовом, як ніде, ми стояли за нашу революцію не на життя, а на смерть... Наче пам'ятник, мимоволі поставлений ворогом нашій доблесті, розділ: «*Чорні сторінки*». Це початок білогвардійської втечі, реєстр непоправних поразок. Це замість учорашньої пихи — повітряні замки Манилова: «...у листопаді віддав наказ, який розмножено у вигляді прокламацій: усіх, хто не покине негайно лави Червоної Армії, жде прокляття народне...»

А потім невеселе зізнання: «...звільнення нами величезних просторів мало б викликати й величезне піднесення, моральне зміцнення білої армії... «Чи піде за нами народ?» — питали ми себе. Життя спершу давало відповідь непевну, а тоді — заперечливу...» І ще трохи далі: «Хоча віри в життєдайність нашої армії я цілком не втратив, але внутрішній зв'язок з нею порвано, і я не маю сили, щоб вести її далі...»

Не дивіться на мене, мамо, з таким убивчим докором. Краще в вічі скажіть: «Що ти робиш! Після такої розлуки я вперше почула твій голос, а ти мені — про якогось Денікіна! Краще помовч, притулись, як бувало в дитинстві, поклади голову мені на коліна і поплач, синку, поплач, за всі роки — поплач, буде легше». Мамо, мамо, навіть признатися соромно... знов я не маю часу! Знов боюся не встигнути (куди? В небуття?!). І тому поспішаю сказати вам найістотніше... Гірш від зашморгу давить острах: не прогаяти й хвилики, обілити себе у ваших очах. Саме у *ваших*. Бо для інших я від наклепів давно вже очищений. Я повинен це негайно зробити, бо як же мені без цього повертатись у довічне ніщо? Аж тепер я збагнув, що ви, мамо, не тільки колишній мій захисник. Ви ще й мій безсмертний, мій найвищий суддя: моя совість.

...Чи забув я Оксану, коли втратив її? Цей ваш сумнів ховає щось інше: а чи я й за життя цінував її так, як вона заслуговувала? Чи не занедбав свого щастя, необачно прогаявши найдорожчі хвилини? Скажіть, мамо: адже саме про це ви хотіли від мене почути?.. Після того, як я втратив Оксану, аж до останнього свого дня я знав: чи рано, чи пізно, а мені доведеться відповісти вам на це. Признаюсь — спершу я ухилився, а потім вирішив: відповім. І не встиг.

«Нариси Російської смуги» розбудили у мене це бажання, цей обов'язок перед вами. А тут ще Ніна... Принесла мені «Нариси», зазирнула через плече, коли я гортав п'ятий том, побачила щось про станцію Понірі й запитала:

— Тут померла Оксана?

— Ні,— сказав я,— в Москві. У Понірях я її востаннє бачив.

Тоді Ніна сказала:

— Скажи, ти любив ще когось, як її?

Я хотів був відповісти щось певне, та зірвалося з язика:

— Була молодість, була справжня любов...

Хто, крім Ніни, міг би з мене витягти це недоречне признание?! Хіба ще тітонька Івга або Віра Устинівна... Схиляюсь перед вами, о жінки революції! Ні, не тільки перед вашими подвигами, а й перед вашою ніжною і святою безжальністю. Б'ю чолом життєлюбному вашому аскетизмові, вашій лютій жертвній цнотливості! Хто вам дав таку владу, що завжди відчуваєш себе перед вами, як на лаві підсудних? Ви ж неначе такі неговірки, такі скромні, коли йдеться про ваші офіри й подвиги, але як тільки дійдеться до чогось особистого, і ваша мила наївність у ту ж мить стає фанатизмом. Хто ще вміє, як ви, так убивчо дивитись у вічі, коли раптом спитаєте про щось потаємне? І відразу ж за вашими вутлими плечиками постають каземати, у яких ви сиділи; броньовики, які ви пускали в повітря; ваші кривні й кохані, яких ви без вагань забували в ім'я революції...

Мамо, я не певен, що повторив би ще раз: «Була молодість, була справжня любов». Це я так Ніні сказав. А вам цього мало. Ви б хотіли, я знаю, хоч посмертних освідчень Оксані, котрих за життя вона, по-вашому, так з моїх уст і не чула.

Ні, мабуть, треба було за життя приїхати в Шумани і віч-на-віч розказати вам, як я любив Оксану і як досі люблю... Але хто ж таки знав, що я так швидко загину! А втім, це відчуття, що не за горами мій час, прийшло до мене в Байройті, під час Вагнерівського тижня, про який я вже, здається, казав. Того дня давали «Тангейзера». Гучна мідна патетика, таїна язичницького хмільного чаклунства спершу приємно полонили мене, а тоді придавили, пригнобили. Я заплющив очі й на якусь мить побачив, як до мене тягнеться велетенська рука в чорній рицарській рукавиці. Мідь оркестру котилася навальними хвилями, підминаючи у пам'яті і прозорого Баха, й благородного Бетховена, й іскрометного Моцарта. Хвилі ці їх давили, мов ландскнехти беззахисних метеликів пудовими чобітьми. Неймовірним зусиллям я викликав у думці «Богатирську симфонію», і мені стало легше: перед билинними кіньми й мечами степових велетів люта мідь відступила. Востаннє ми слухали з Оксаною «Богатирську» в Люботині на грамофонній платівці, яку дістав десь Йонька Туровський. А перед тим ця симфонія причулась мені під Вороб'івкою, коли ми везли під кумачем на нейтральну Ганжу і всіх інших, що наклали у тім бою голову...

Ви чекаєте від мене чогось іншого, мамо? Вас дратує, що я так повільно наближаюся до *головної* розмови? Куди вам поспішати? Невже знати всю правду про сина важливіше для вас, аніж іще трохи послухати синів голос? Ні, ні, я не тому наближаюсь манівцями до суті, щоб іще трошки потриматися за уявність життя. Ілюзія є ілюзія. І я це чудово розумію. Просто, щоб відповісти вам на всі наші сумніви, мало спогадів, фактів. Тут потрібен цілий ланцюг мікровражень, відновлених напівзабутих думок; непомітних для стороннього ока важливих дрібниць. Вони ж бо й становлять оту суть, оту правду, що ви її чекаєте, мамо. Так само звільна я наближався й до повторення нашої зустрічі у Миропіллі. Бо та зустріч не відкрилась би мені в усій своїй глибині, коли б я не відновив перед тим нашого відступу з України, повстанської драматичної епохи і ще живого тоді Юрка Печеніга... Хіба ж не це відбувається й тепер?..

Озираюсь назад і дивуюсь — яким же я був сліпаком: не помічав своїх Сидорів! А тепер бачу всі їхні підступні плани, всі змови. Спершу вони атакували мене хоч

і злісними, але дурними претензіями. Обивательська заздрість, примітивність духовна не напоумила їх ні на що інше, як на висмоктаний з пальця наклеп і фізичне знищення мене. Ну то й що ж? Я й посмертно не даю їм спокою. Однак за час мого небуття вони стали хитрішими. Бачите, мамо, щоб очорнити мене заднім числом, нині кличуть у поміч людей, котрі щиро любили мене. Їх святою вимогливістю, їх жаданням знати саму тільки правду хочуть поставити мене на коліна. Я приймаю цей виклик. Але перш розквітаюся з генералом Денікіним. Признаюсь: він дошкулив мені тим, що й словом не згадав у своєму літописі нас, червонців, тих, що, власне, й призвели його до цих мемуарів.

...«великі ваші гріхи, але великим може бути й прощення. Схаменіться, сини славних предків, схаменіться, поки ще не пізно!

Від червоних урятовано цілий Південь Росії, гірський Кавказ, Україну. Ми здобули Царицин, Харків, Київ, Одесу, Курськ і Воронеж... Адмірал Колчак тисне на сили червоних на Сході. Петроград напередодні падіння, і дзвони сивого Кремля скоро вже возвістять про воскресіння могутньої Росії...»

Роздираю на клапті оцей облудний листок. Думаю вголос: невже знову повториться ситуація з Києвом?

— Що ти маєш на увазі? — питає Оксана.

— Блискавичний, блискучий наш наступ після маршу по кризі, а тоді — відступ, відступ, відступ.... Прокляття!

— Цим разом, — удавано м'яко каже вона, — буде трохи легше відступати. Цього разу в нас не було ще блискучого наступу.

Я завжди цінував у ній почуття гумору, але тепер ця іронія мене страшенно дратує.

— Не було? А це що? — присуваю до себе свічку, хапаю польову сумку, вивертаю з неї на закапаний лоем стіл усі свої записи, вирізки з газет, копії наказів, відозви й простягаю одне по однім Оксані, наче вона досі їх не бачила. — Подивися лишень.

«...15 жовтня 1919 року частинам Латиської дивізії наказано після заняття лінії Шарикіно — Кромі вести наступ на фронті — станція Малоархангельськ — Куракіно — з метою якнайскорше заволодіти залізницею Курськ — Орел. Противник: офіцерські частини генерала Кутепова, дроздовські дивізії; офіцерська бригада

Маркова і 1-а піхотна Олексіївська «добровольча армія» генерала Май-Маєвського. ...Наша кінна бригада (Червоне козацтво) вступила до бою з Самурським офіцерським полком. Під час атаки на село Мелехово порубано ворожий батальйон. Спільною атакою з латишами зім'ято 1-й офіцерський корніловський полк, *Здобуто Кроми*».

— Правильно. І Орел,— додає Оксана, перебігши очима ці відомі їй записи,— але наступу, справжнього наступу ще не було і нема. Тим більше, як ти кажеш, блискучого.— І розчаровано перегортає сторінку, де про Самурський полк і про Кроми. На звороті — чернетка мого чергового літературного опуса.

«...Осінь розгублено стояла по коліно у фальшивому золоті, дивилась на нього й не вірила, що це її золото, і не знала, що невдовзі воно все почорніє...»

Оксана мовчки гортала мій «нотес». Ану ось зараз на чому зупинились її стомлені очі? «...16 жовтня добірні частини корніловської дивізії ведуть наступ проти військ *ударної групи* (ми, бригада Павлова і Латиська дивізія). Головний удар — по бригаді Павлова. А тоді біляки б'ють у тил латишам, уводять у дію частини марковської бригади й кабардинський полк. Жорстокі бої за переправу через Кроми (це все за кілька сторінок перед осіннім пейзажем...). 20 жовтня нарешті форсували цю кляту річку. Вперто подеюкують, що Мартусевича знімуть. Хто ж очолить ударну групу?! Мартусевича, мабуть, знімуть за грубий прорахунок у силах і оголення правого флангу». І ще трохи далі: «...Кажуть, ударною групою буде командувати товариш Қалнін. У нього я вірю...»

— Знаеш приповідку про бублика? — питає Оксана, відірвавши очі від записів.

— Знаю,— кажу я,— це про дядька, що купив на базарі дві хлібини й не наївся, а потім купив бублика й наївся і жалкував, чому відразу не купив собі бублика. Це ти про Қалніна?

— Авжеж. Може, й він на місці Мартусевича припустився б того самого прорахунку... Чи гадаєш, той Қалнін місяця руками вхопив, мов бика за роги?

— До чого тут місяць і роги? Молодий, енергійний... Ні, він би не припустився прорахунку. Мартусевич був занадто обережний для ситуації, коли без ризику не можна...

— Кому-кому, а тобі треба сто разів подумати перед тим, як звинувачувати когось у зайвій обережності.

— Це ж чому?

— А тому, що й щасливчикам не завжди щастить.

Мовчу. Мені прикро. Яка ж вона зробилася лиха на язик! Раніше цього не було. Чи, може, я не помічав? Та ні ж, не було. А тепер, після зони, все береться під сумнів, кожне моє рішення, яким я з нею ділюся, куштується на зубок, розглядається, наче крізь лупу,— в чому річ?..

Замружую очі й уявляю її зовсім інакшу — звичну, колишню, хоч і зовсім недавню... Ось тягне на шинелі пораненого. Тягне і тягне маленькими міцними руками. Тягне кремезного, важкого, ще важчого через те, що непритомний, нерухомий, як труп. Уперто тягне по слизькому глинищі вгору... Здається, це під Ізяславом було... (Та хіба лише під Ізяславом могло таке бути?!) На мокрій від мжички землі сліди куль, частих куль,— наче оси в тій землі зарοїлися. А вона йде на весь зріст, не озираючись, і я добре бачу її, бачу навіть уже без бінокля, і ледве стримуюсь, щоб не податись назустріч. Це Печеніг хоче бігти назустріч. А командир йому: «Хіба ж можна? Хто ж командувати буде, коли бігатимеш під час бою назустріч кожній сестрі-жалібниці?» — «Кожній?» — «А звісно. На фронті крєвних нема, дружин, наречених нема. Фронт є фронт». — «Підкоряюсь».

І все-таки, коли Оксана вже тут, за горбком, у безпечному від обстрілу місці, я спішуюсь, підбігаю до неї, допомагаю підтягнути до санвізка пораненого (обидві ноги перетято кулеметною чергою) і радію, як дитина радію, що вона тут, поруч, дихає, щось говорить, *жива*. Захекана, змучена, з мокрим, спітнілим лобом, з різкими від утоми й напруження борознами на забризканому болотом обличчі, мабуть, вона зараз негарна, може, зовсім негарна, але я не помічаю цього. Дивлюсь не на борозни, не на землистого кольору щоки, не на струмки поту на лобі, а тільки на очі, тільки в очі, які крізь смертельну втому осміхнулись до мене. Хочеться стати перед нею навколішки й цілувати її руки... (Боже, скільки під ці обгризені нігті набилось землі!) І нехай це буде по-старомодному, і нехай так робили не Уленшпігель і не Овод, а герої з давно вже зневажених мною дореволюційних повістей для юнацтва (бонжур, мадам Желіховська!),— все одно мені хочеться стати на коліна

й цілувати їй руки. Не соромитися й ні від кого не критися, шаленіти від щастя, що вона хоч на кілька хвилин у безпеці, що вона витягла цього козака з-під петлюрівських куль і знов така ж сама, як у затишній вітальні на Сіверянській вулиці, 3...

Ось уже не самі очі, а й губи розтулилися в усмішці. Укриті корою смаги, до крові порепані губи... Який же був з мене дурень, коли я ревнував її до листів, котрі вона писала всім цим Колям і Толям!.. Яюсь розповідала Ірина,— я був тоді в Пітері, вибивали Краснова з Пулковських висот,— у Києві давно вже облетіли, пообсипались каштани. Брався перший мороз. Оксана, нервуючись, чекала моїх листів у маленькому дерев'яному флігелі на Столипінській вулиці. Вони тут з Іринкою поселилися в старих приятелів сім'ї Коцюбинських. Затишно, тепло: березові дрова у грубі... Вся кімната у квітах: хризантеми... цикламени... мімоза... Оксана мовчки сидить на канапці, підбгала під себе ноги і палить. За цигаркою цигарку. Прислухається, чи не постука поштар. Іринка не наважується й заговорити до неї. Раптом хтось постукав у вікно. Іринка вибігла на ганок: Елланський, Василь Еллан-Блакитний, закоханий в Оксану ще з дитинства поет. Ні, ні, вона й бачити його зараз не хоче. Дарма, що давні друзі, що вислухувала від нього любовні присвяти, дозволяла ходити за собою, як тінь. Це того Василя, що мало не вбив бідолашного нашого лікаря Андріяна Володимировича, коли той яюсь насмілився призначити Оксані побачення. «Якщо вона вийде до нього,— погрожував,— я застрелю і його, і себе». А вона ні до кого не виходила, поки я не приїхав.

Кажуть, сходяться протилежні натури. Чи ж це правда? Ми от з Оксаною на вдачу однакові. Й хоч вона заспокоювала мене часом своїм цілющим Шопеном, сама була не менш за мене вигадлива на несподівані витівки. Ще як навчалась у гімназії, залізла під стіл у кімнаті, де вчитель алгебри Сахнович диктував комусь умови екзаменаційних задач... А в Києві (слава богу, їй було вже усі дев'ятнадцять!) узяла собі за моду спускатися трамваем по крутій Прорізній від Золотих воріт до Хрещатика, стоячи на буфері й учепившись за трос від дуги...

Вона була просто фантастично вигадливою, коли хотіла зробити щось приємне для друзів. То, бувало, лаштує комусь пакунки з мініатюрними опішнянськими ку-

манцями і глечиками; то дарує снопи столітніх маків з власного садка; то вкладає в листа перші фіалки, а до них — свої вірші. Одного пам'ятаю:

Я лишилась одна,
відлітає душа моя
До ясного сонечка в гості.
О, яка простелилась далека їй путь,
І не раз доведеться її пригорнуть
Білій хмарці отій,
щоб в дорозі небес одпочила...

Зате й ненавиділа, як і любила: безоглядно і пристрасно. Їй у гніві була запальна, енергійна, рішуча. Одного тільки разу бачив її розгубленою, приголомшеною горем: кілька днів блукала у лісі, нікого не хотіла бачити. Це коли померла тьотя Лідя...

Що ж із нею тепер? Як повернути мені мою *вчорашню* Оксану? Хотів був забрати у неї блокнота, але вона не дала, перегортає, час від часу дошкуляючи мені іронічними репліками. Хоч би швидше їй обрид цей блокнот! Ні, читає, читає... Зазирнув їй через плече: «...разом із Павловим 25—26 жовтня латиші й ми відбили всі ворожі атаки. Інші частини 13-ї та 14-ї армій нас активно підтримали. Кажуть, що комбрига 3-ї латиської Стуцька Калнін представив до нагороди...»

— А про себе чому ж не записав? — питає Оксана. — Лиха пам'ять чи скромність? — І далі гортає сторінки, перебирає папери...

«...НАКАЗ № 1650 ВІД 28/Х 1919
ПО 14-й АРМІЇ ПІВДЕННОГО ФРОНТУ»

За стійкість і мужність, виявлені бійцями й командирами Латиської дивізії та бригади Червоного козацтва у жорстоких боях за Орел і Кроми, — оголошується братерська подяка. Реввійськрада Південного фронту не має сумніву в тому, що в наступних рішучих боях Лат. дивізія і Червоне козацтво так само високо триматимуть прапор визволення трудового народу з ярма кровопивць і насильників.

Наказа прочитати в усіх ротах, ескадронах, батальйонах, командах.

Тимчасово командуючий фронтом *Єгоров*
Член Реввійськради Південного фронту *Сталін*»

Вирізка з «Правди» за 29/Х 1919-го: «...пролетарська Москва готова віддати всі свої сили, щоб прискорити

час рішучої перемоги над ворогами трудящих. Братерський привіт червоноармійцям, командирам і комісарам Південних армій...»

— А це що? — питає Оксана й витягає з блокнота складені учетверо, густо й безладно списані аркуші. — Я цього ще не бачила. Пишеш п'єсу?

— Яку там п'єсу!

— Але ж тут, як у п'єсі: дійові особи... ремарки...

— Які там ремарки! Просто для зручності. Була цікава розмова. Це коли приїздили сюди Уборевич і Орджонікідзе, ти ж знаєш... Ну, я й записав дещо. У вигляді стенограми, чи що...

— Хіба ти вмієш стенографувати?

— За точність ручусь...

— Знаю, знаю, не хвались, «печеніже», — і тут голос її потеплів, — я не забула, як ти змушував мене виривати сторінки з підручника історії... Ану, зараз повтори всі Солоніві закони!

— Думаєш, не повторю?

— Вірю, вірю, не треба...

Правду кажучи, мені дуже не хочеться, щоб Оксана читала ці записи. Останнім часом вона помітно змінилася: все частіше вчуваю в її тоні гіркувату іронію, навіть роздратованість, не властиву їй досі... Невже це — вагітність! Ніколи не думав, щоб моя Оксана могла хоч трохи змінитися не тільки через вагітність, а й через всесвітній потоп! Досі я міг не прислухатися до інтонації її голосу, не придивлятися до виразу обличчя. А тепер чогось жду, прислухаюся, добираю слова...

Їй же право, краще б вона не читала цих записок. Річ у тім, що наприкінці там немає моєї заключної репліки. А Оксана неодмінно запитає про неї. Я ж тому не записав цієї репліки, що вона виглядає на папері якось чудно, може, навіть зухвало, хоч я нічого іншого тоді сказати не міг... Заздрю словесним умільцям: хоч і не мають чого по суті сказати, убирають своє *ніщо* в такі шати, — хоч куди його записуй. А тут... «...30 жовтня 1919-го, — стежу очима, як читає Оксана, — в селі Шарикінім (себто там, де ми оце з нею мерзнемо у холодній халупі) зібралися командарм Уборевич, член Реввійськ-ради Орджонікідзе, командир бригади пластунів Павлов, начальник його штабу Калнін, комдив Мартусевич і від бригади червонців ми з Йонькою...»

— Ну, а тепер починається п'еса,— каже Оксана і вже далі читає цей запис уголос, дуже виразно, як п'есу, з відповідними жестами.

О р д ж о н і к і д з е: Орел — наш. Спасибі вам за нього: Але... (Оксана читає, а я слухаю і не слухаю, бо в очах мені — весна цього року. Кожна політінформація — наче удар на сполох: зі Сходу — Колчак; із Заходу — білополяки; з Північного Заходу — Юденич; на Півдні це вогненне кільце замикає Денікін. Зі шпальт «Правды» аж криком кричать Дем'янові вірші: «Товарищи! Мы в огненном кольце!» Англія... Франція... Сполучені Штати... Японія — все це інтервенти... Уявляю, якими широкими планами тішить себе містер Черчилль! Мабуть, не британським військовим міністром уявляє себе, очоливши орду інтервентів, а новим Чінгісханом!)

М а р т у с е в и ч (читає далі Оксана): На які сили можемо розраховувати, щоб не дати ворогові вести далі успішні атаки?

О р д ж о н і к і д з е: На тому тижні Володимир Ілліч виступав у «Свердловці», в Москві. Це було 24 жовтня. Він сказав, що Денікін усе кинув на карту. Він сказав, що ніколи не було таких кривавих боїв, як оце під Орлом. Він сказав, що ворог, за даними розвідки, кинув на нас найдобріші частини, корніловські полки, де третина — самі офіцери. Найбільш досвідчені й найбільш контрреволюційні. Товариш Ленін вважає, що саме тепер наближається на Південному фронті вирішальний момент, що тут після перемоги під Орлом і успіхів під Воронежем Першої Кінної армії стався злам, як і під Петроградом. Він сказав, що наш наступ треба за всяку ціну перетворити на масовий. З дрібного й часткового — на грандіозний. На такий, що доводить перемогу до кінця.

К а л н і н: Ми неспроможні з наявними силами прорвати фронт корніловських і дроздовських дивізій...

Оксана підводить на мене очі:

— Оце твій «молодий, енергійний»?!

— Сумнів,— кажу я,— коли він чесний і далекий від паніки, не виключає енергійності й відданості того, хто його висловив у вічі.

У б о р е в и ч: Мусимо, товариші, розраховувати на ті сили, що у нас тепер є...

Тут Оксана робить паузу, щоб причинити щільніше двері у сіни, бо ми обоє застуджені, а надворі летить і летить мокрий сніг; а в хаті ненабагато тепліш, ніж надворі, бо соломкою не напалиш, а іншого палива нема, та й солома якась гнила та мокра. Більше чаду від неї, ніж тепла, і хто зна, від чого Оксана так тяжко закашлюється: чи від диму, чи від простуди, і я знову ловлю себе на думці, що це злочин — дозволяти їй, вагітній, застудженій, спати в нетопленій хаті.

«Дозволяти»... З усіх слів це — найменше пасує Оксани. Хіба їй хтось може *дозволити чи не дозволити* воювати проти ворогів революції?! І до чого тут нетоплена хата?! Ось відкладає мого «нотеса», і я тайкома сподіваюсь, що сьогодні не візьметься більше до нього. Боже, як вона кашляє! Цей кашель її терзає і вдень. Але найтяжчі напади починаються надвечір і не дають їй спати цілу ніч. Мабуть, треба їй попити чогось гарячого. Коли б я був певен, що моїх геніальних нотаток вистачить на те, щоб закип'ятити на них кухоль води, я б і хвилини не гаяв, кинув їх у піч. Цікаво, чи забула вона про блокнот? Може, й забула... Однак не наважусь посунути його до себе й сховати. Чомусь засіли в голові слова, на яких вона урвала читання: *«Мусимо розраховувати на ті сили, що в нас тепер є»*. Сутеніє. За вікном падає важкий, мокрий сніг: ненатурально великі сніжинки незграбно сповзають по шибках, по деревах, крізь густий туман, що висне над принишклим селом. Ні, вона вже не читатиме. Свічки не вистачить, а при каганчику багато не вчитаєш. Чи не зарано я зрадів? Засвітила каганчика. Невже знову читатиме?

«...*На ті сили, що в нас тепер є...*» Чомусь вони не здаються мені дуже великими, оті наші сили. А ще недавно — здавалися... Рік тому в Німеччині почалася революція, перестав діяти кабальний Брестський мир, не стало нейтральної зони, німецькі солдати поривались додому, дисципліна у них підупала. До нас, у Почеп, приїхали керівні товариші з Центру й сказали, що можемо тепер відкрито наступати на німців. Настрій був пречудовий. Куди там! — ворогів женемо аж у двох напрямках. Перша повстанська дивізія — через Чернігів на Київ, а ми — в авангарді другої повстанської — глибоким рейдом — на Харків. На підступах до Харкова разом з 5-м україн-

ським полком розгромили петлюрівський корпус отамана Болбачана й уже 3 січня разом із Глухівським п'ятим полком здобули Харків... За життя я посоромився, мамо, розказати вам докладно, як нас шанували тоді. Побоявся, що буде з мого боку нескромно. Хоч тепер розкажу українська Реввійськрада (і Антонов-Овсієнко, і Затонський) інакше не називала нас, як «надією революції», «авангардом Червоної Армії», «червоними орлами»... (Ні, все-таки це мудро у Маркса: «Поетів час від часу треба хвалити». Додаю: воєначальників теж!)

А 10 січня 1919-го Примаков-командир остаточно бере гору над Печенігом і, як підтвердження цього, влаштовує під Харковом у Люботині військовий парад. Мав поважну причину: перший рік, як існує Червоне козацтво. Парад як парад, за всіма правилами — кінний і піший. Примаков-командир його приймав, хвацько сидячи на своєму картинному Хлопчиківі. Він сидів (возсідав!) у сідлі з таким виглядом, наче ніколи не був вашим Вітькою, не зачитувався в юності «Сніжною Маскою», не звитяжив у «ціцеронських боях» і не втинав на війні отих штук, у яких інтуїція панувала над логікою. Оксана теж була на цьому параді. Вона дивилась на мене — командира — трохи здивовано, трохи задумливо, ніби час від часу питала себе: «Він чи не він?» — надто вже був відчужений, олеографічний на своєму коневі. Однак урочистість параду заповонила й Оксану, сама потім призналася, що їй підкотився до горла гарячий клубок, коли мені перед строем вручено кумачевого прапора: *«Славним червоним козакам від Українського робітничо-селянського уряду»*.

...Як мені хотілося, мамо, щоб і ви тоді хоч трохи побули на параді! Чи зберегли ви те фото, яке я передав для вас хлопцями з 1-ї української дивізії? Саме в ті дні вони з боєм увірвались у Чернігів і мали вам його віддати... Пам'ятаєте? Праворуч — лави наших кіннотників (не дуже стрункі, але в сідлі тримаються пристойно). Комсклад — у картузах, у папахах, права рука під козирком. Тут і я попереду... Зліва наша піхота. Половина — в цивільному, одне слово, хто в чому. Та це їм, як бачите по виразу облич, не заважає демонструвати свою міць на параді. Збоку — захоплені глядачі: місцеві парубки і хлоп'ята. І все це увічнено на тлі тріумфальної арки — немудрящої дощаної споруди з шатром і сосновими гірляндами.., Діждався-таки Примаков-коман-

дир, справдилася його мрія. Тож не диво, що він не зважає на Печенігові іронічні шпичаки: «немудряща споруда» і т. д. і т. ін.

(Знову стукає в мозкові: *«Розраховувати на ті сили, що в нас тепер є»*).

Після нейтральної зони, після обмежених Брестським миром військових операцій та стихійної партизанщини, наші сили здалися мені в Люботині і міцними, й великими. Частини другої повстанської дивізії,— (дивізії!!!) — це звучало як музика. «Кажуть, успіх п'янить полководця,— з'явилося в моєму блокноті, в одному з недописаних розділів про Юрка Печеніга,— Юрка ж, навпаки, на війні витверезував успіх. Він радше п'янів від поразок: кусав губи до крові і вдавався до ризику. А коли на його боці була перемога, коли ворог тікав і все йшло як по маслу, він ставав схожим на бідняка, що бездумно розтринькував свої мідяки, а забагатівши, тремтів над копійкою».

«Розраховувати на ті сили, які у нас є...»

А чи так уже точно розраховували на свої сили богунці під командою Щорса або тарашанці на чолі з батьком Боженком, коли 4 лютого підступили до Києва, і вже 5-го були там?.. Я їм трохи позаздрив. Це вам не Олександрія, що її ми взяли після Знам'янки. Два тижні поповнювались там людьми та озброєнням. А Примаков-командир заходився тим часом коло укомплектування частин, стройової підготовки й ще чогось потрібного для майбутніх походів. Оксана далася взнаки козакам з ліквідацією неписьменності. За два тижні хотіла всіх червонців поробити грамотіями. Не вийшло. В ешелонах дозубрювали: «Ми — не раби»,— це коли подались на Бердичів, і наче зовсім забули про азбуку, коли проривали петлюрівський фронт під Деражною, а тоді пішли у рейд на Старокостянтинів і там разом із Гребінкою, з його відчайдушним полком стерли, затоптали копитами «херсонську дивізію» генерала Луценка...

Я все це згадував спершу подумки, потім уголос, але Оксана й досі мовчки тримала в руках мої записи. Мене почало непокоїти її довге мовчання. Хай би вже краще дочитувала оті нотатки, де немає моєї кінцевої репліки... Знову кашляє. Холодно.

— Пам'ятаеш, Оксано,— кажу я бадьоро, але з внутрішнім острахом, що вона відчує в цій бадьорості фальш,— перед тим, як ми дали чортів «херсонській дивізії» і озброїлися трофейними шаблями, наша третя сотня воювала рапірами? Невже забула? У музеї, де ми взяли ті французькі рапіри під розписку; мене запевнили, що це не театральний реквізит, а бойові рапіри XVIII сторіччя...

Мовчить.

— А як ми там загрузли, пригадуеш? — Я знаю, що вона разів десять уже про це чула від мене, і все-таки правлю своє, аби хоч чимось її зацікавити.— Був березень, страшенна грязюка... Ти цього з санітарного візка не бачила... Навіть не повірила потім...

— Я не повірила,— каже Оксана,— що й справді усі козаки кинули під колеса шинелі. А що ти свою шкірянку кинув,— чого ж не повірила? Розізлився і кинув. Я ще потім чистила тобі цю шкірянку.

— Правильно, розізлився,— кажу я, зрадивши, що вона забалакала,— для цього була причина: чотири гармати загрузли. А по шинелях вони пішли, як по брукові... Усі наші польові тридюймовки... Не такі вже й важкі, кожному три пари коней тягли, а бач, позагрузали у звичайній грязюці... Не забула, де це було? Під містечком Меджибіж... у районі Південного Бугу... Саме 13 березня, от і не вір у чортову дюжину...

Говорю, говорю й не дивлюся їй в очі, боюся побачити в них жаль до мене: «Чого ти стараєшся? Ну, що, як маленьку, розважаєш мене?

Зрозумій: я вагітна, я хвора, я стомилась, аж до крику стомилась. І от, щоб не закричати, мовчу. Але звідси я сама не піду. І не сподівайся. Хіба що понесуть, повежуть...»

— А про польський оркестр пам'ятаєш?

— Звичайно,— сухо каже вона, і я змовкаю на півслові...

Бити мене треба за те, що я так стисло, скоромовкою розповідаю вам, мамо, колись прецікаві історії. Хоч би й про цей польський оркестр... Уявіть: наступаємо. Нам шалено щастить. Нещодавно узяли Кузьміни. Обійшли це містечко коло озера (теж, до речі, звалось Кузьміни) — й на Ізяслав. Беремо Ізяслав, а в нім — петлюрівський штаб. Далі, далі, вперед! Розгромили у Городищі один зрадницький полк. Зрадники знайшли собі при-

тулок у ченців та черничок (там аж два монастирі було, чоловічий і жіночий)... Подавили заколот і гайда на Острог. Ворог у паніці, тікає, і раптом... посеред ночі — сурми, барабани, бойовий марш... Що таке? Усе ближче та ближче... Міркую собі: «Щоб пустити наперед такий великий оркестр, треба мати за ним як мінімум полк!» Ну, звичайно, тривога. Йонька твердить: «Це не петлюрівці, а білополяки. І не полк, а дивізія». Багінський заспокоює: «А може, це психічна атака?» Не знаю, що мене утримало від команди відкрити по музикантах вогонь. Може, інтуїція, а може, Печенігова цікавість — подивитися ближче, що воно там грає вночі... Тут розвиднілося трохи, й ми побачили оркестр. Самий лише оркестр. Він ішов здаватися в полон, отой польський оркестр, і тільки-но побачив нас, заграє «Марсельезу»...

Але повернімося назад, під Орел. Оксана помовчала й підпесла до каганчика мого блокнота, читає. Стою за її плечем. До горезвісної репліки — ще аж цілих три: Туровського, моя і Орджонікідзе...

Туровський (після того, як Уборевич сказав, що мусимо розраховувати лише на ті сили, що в нас тепер є). Знову — рейд?

(І досі не знаю, чи всерйоз він тоді це запитав? Чи іронічно? Чи, може, просто з відчаю?.. Ні, мабуть, справді вважав наші рейди панацеєю від усіх важких ситуацій).

Я. *Рейд.*

Орджонікідзе. А що, коли вся наша кіннота загине в тилу біляків?

Я.

Ну, звичайно, вона запитала:

— Чому — крапки?

— Бачиш, Оксано, — кажу я, — моя відповідь була якоюсь... не те щоб несерйозною, але можна було б трохи інакше сформулювати...

— А все-таки — що ти сказав?

— Я не пам'ятаю дослівно...

— Ти ж хвалився феноменальною пам'яттю!

— Коли ти наполягаєш... Ну, добре. Я сказав: «Нічого, упораємось».

— Як?! — і вона засміялася. Мамо, ви вірите? Вона засміялася! Весело, щиро, аж сльози їй виступили на очах, як бувало в дитинстві. — Отак і сказав? «Нічого,

упораємось»? І це всіх задовольнило? «Печеніже»... Я рада... Ти такий же, як був!

«*Ти такий же, як був*». Тільки згодом я зрозумів: яким щастям для неї була моя незанотована репліка! «*Ти такий же, як був...*» Це ж вона почала помічати, що командир бере гору над її «печенігом», і злякалась за нього... Невже вона думала, що в цій репліці й справді була тільки юнацька зухвалість? Просто я не дібрав потрібних слів, не зумів стисло викласти все, що стояло за цією кумедною реплікою. А відповідати мусив негайно. От і випурхнуло: «Нічого, упораємось».

Після Вагнерівського тижня мені в Берліні привидівся сон. Навалилося раптом щось химерне й страшне, коли хочеться кричати і кликати маму (востаннє це було зі мною в Абані). Оркестрова загрозлива мідь не йшла з голови ще до того, як я заплющив очі. Ліля щось писала, а мені лізли у вуха то «Тангейзер», то «Лоенгрін», то «Кільце Нібелунгів».

Лише на кілька хвилини звільнився від уявної музики, коли Ліля сказала:

— Подивись, що я про тебе пишу одній приятельці,— і простягла щойно закінченого листа.

«Шкода, що ти його й досі не бачила,— прочитав я,— описати ж нелегко, бо вся суть не у рисах обличчя, а в чомусь іншому. Однак спробую: він, я б сказала, красивий. Очі сірі, ясні, білозуба усмішка життєлюбця із залізною волею. Увесь сильний, спортивний. Бачила його на коні, з чужих слів знаю, що він чудовий кіннотник. А на катку першокласний фігурист, це точно. Вдача: добрий, гуманний (в малому й у великому). Якось у поїзді я побачила за вікном хатки під соломою, тьмяні вогники у віконницях і сказала: «Не хотіла б я так жити». Він пахмурився: «А я не хочу, щоб вони так жили». Дуже любить свою матір, хоч і мало їй пише. Вона часто з Шуманів присилає нам яблука. Він з любов'ю їх розглядає на полицках у шафі й все питає мене: «Чуєш, як пахне?» Має одну лиху рису: лякає мене війною. Ще й разу не заспокоїв, не сказав, що війни скоро не буде. Навпаки, каже: «Воювати доведеться». Майже зовсім не вживає спиртного. Козак, кавалерист — парадокс?! Давид Штернберг (може, чула про такого художника?) написав з нього великий портрет: Віталій у квітчастому

монгольському халаті, а на спинці крісла — його гімнастерка з трьома орденами...»

— Напиши своїй приятельці,— кажу я,— що багато курю й розповідаю при дамах ризиковані анекдоти. Треба ж для вірогідності, щоб я мав якісь вади.

Мідний велетен (не той Вагнер, що я любив його колись, а накинута лихим передчуттям і утомою) повалив мене до ліжка з тупим боєм у голові. Й аж тоді вже причувся і привидівся сон: уже не музика — громохке залізо скреготіло й котилося повз мене по сплюндрованих нивах, по попелищах і згарищах. Час від часу в тім громі я вчував присвист і дику мелодію войовничої чужинської пісеньки, дуже схожої на німецькі солдатські пісні. А я лежав перухомо на високому пагорбі, все це бачив і чув і не міг навіть оком змигнути. Аж почув уві сні:

— Що ж ти, сину, лежиш? Чом не мстишся за мене? Чом не борониш мене? — Це земля говорила піді мною. І це вона спитала: — Де Генде?

— Генде?! — Якусь мить я шалено напружував пам'ять. Залізний гуркіт заважав.

— Генде, Роберт Едуардович,— механічно кажу я, мов читаю по писаному,— народився року 1889-го в Польщі, під Лодзю, син робітника-текстильника, й сам працював на текстильній фабриці, брав участь у барикадних боях року 1906-го, коли в Лодзі повторилася пітерська Кривава неділя... До нас прийшов з царської армії, добре бив чорношличників. За відважний наскок на врангелівський Тюп-Джанкой у Криму нагороджений орденом Червоного Прапора...

— Де Шмідт, комдив другої чернігівської?

— Робітник, слюсар, за хоробрість у миколаївській армії мав два «георгія».. Може, й три... Більшовик з 1915-го. Справжнє прізвище — Гутман, Дмитро Гутман, здається, з німецьких колоністів... Юнаком прийшов у Миколаївські доки й, коли його схопили жандарми за революційну агітацію, назвав себе Шмідтом, бо закоханий був у героїчного лейтенанта з «Очакова». Після революції — член Полтавського ревкому... Перший орден — за Рильськ і Люботин, коли він командував 5-м піхотним полком, другий...

— Де Спаський Федір?

— Нашадок кріпака, пройшов із боями шлях від рядового червонця до командира бригади...

— Хвостецький?

— Поляк, робітник, командував у нас взводом, потім — сотнею, потім був полковим командиром...

— Де Василь Федоренко?

Мучусь. Не можу згадати... А громохке залізо закувало мене й не пускає. І я знаю у сні, що воно зветься, як у Радіщева, чи то пак у Тредіаковського: «чудище обло, озорно, огропно, стозевно, і лаяй...» — пильно вдивляюсь у морок і починаю розрізняти потроху якісь контури, якісь риси обличчя. А чи не схоже воно, це «озорно, стозевно», на обличчя одного з наших викладачів у Берлінській академії? Отого, що цими днями перебрався у коричневу форму з нарукавною свастикою? А згрище піді мною все стогне, питає:

— Де Борис Кузьмичов?.. Московський комсомолец?

Музика загрозливо наростає, лізе у вуха, у ніздрі, до рота, якась чудна: і знайома, й до болю чужа... Хіба ж це весільний марш з «Лоенгріна»? Та ні ж бо! Якісь гідкі гноми з пазурами на волохатих руках гримотять у страшні барабани, дмуть у диявольські сурми... Мовчу. А в думках мій Борис Кузьмичов, мій Борька, улюбленець, ад'ютант, побратим... Де ти, Борю? Озовися...

— Потапенко де?

Пригадав і Пантелеїмона Романовича. Де він зараз, наш «старий»? Був колись за ним гріх: не визнавав ніяких карт — усе на око. «Гей, хлопче,— по-цивільному казав козакові,— чи ти бачиш оту грушку дичку? Там і постав кулемета».

— Де Петровський, бригадний комісар?

— Демічев?! Горбатов? Іванина?

І я оживаю. І в пику тому чудовиську, наче бомби, жбурляю в імлу — імена, імена, імена. Аби затишло чудовисько, що таке справжнє безсмертя... Сотник Єфіменко... Новосельців Корнелій... Жаль, що ти, чудисько, не потрапило йому під гарячу руку біля Городця, коли Новосельців проривав із хлопцями оточення військ Булаха-Булаховича. Давно б уже й ти не мало на карку голови, а хоч і десятка голів, якщо ти багатоголове, як гідра... А Іван Щербаков! Той би теж ні наяву, ні уві сні не злякався ніякого чудовиська. Пам'ятаю: поранений, відрізаний ворожим вогнем від своїх, люто бився, ліквідуючи банду Галчинського... Мало тобі, чудисько? Усі достойні безсмертя, і нікого ти не втопчеш у непа-

м'ять своїми косматими ратицями... У 18-му, в Києві, петлюрівці поставили до стінки Данила Самуся... Цілий взвод дав по комсомольцеві залп. А він із дюжиною куль у тілі доповз уночі до товариша й потім ще не раз дався взнаки усякій «контрі». На Збручі він у нас був уже помічником командира бригади, там же на Збручі й поліг. Думаєш, він злякався б твоїх мідних тортур? Тобі б це й на думку не спало, коли б само бачило, як він разом із комбригом Григор'євим очолив форсування Збруча. Там комбрига нестерпно поранило, а Данила — смертельно. Вже не дванадцять, як тоді, коли його ставили до стінки, а всі двадцять куль мав у тілі. «Можє, щось нам скажеш, Даниле?» — запитав його комбриг. «Хай хлопці відплатять за мене», — сказав Самусь. І помер... А сотник Рамазан?! Можє, й про нього хочеш знати, чудовисько? Жовтоблакитники під Шепетівкою оточили його й закричали: «Здавайся!» А він витяг з-за пояса трофейного маузера і гукнув скільки стало сили: «Червонці не здаються... Помирають, а б'ють ворогів...» І стріляв по петлюрівцях, поки впав неживий... Але все одно він — живий. Всі — живі!

Ось вони, мої червонці: Новиков... Глот... Каратчаєв... Саранчук... Святогор... Єломістров... Чи ти, чудисько, чуло про Єломістрова, політрука другої сотні? У Преображенці, під Перекопом, його здорово контузило в голову. Біляки вели вогонь з англійських танків, прикривали свій офіцерський полк. Єломістров упав під вогнем, його тут же завалило землею. Видряпався, доліз до своїх: «Ану, хлопці, почистьте мені вуха, бо землею напхало, не чую, звідки, гади, стріляють». Через п'ять хвилин знову був у бою. За годину його ще раз поранено в руку. Він і поранений очолював сотню. А ще за годину йому в груди влучив осколок снаряда. На перев'язочному пункті Єломістров заплакав, коли побачив там полковий прапор. Як з живою істотою, прощався із ним... Чи не його ти збираєшся залякати своєю катівною музикою?

— Віталію, Вітю, покинься! — Наполохана Ліля торкає мене за плече.

— Я кричав уві сні? Розбудив тебе, Оксано? — Та, побачивши, що це не Оксана, зрозумів: цей сон мені привидівся в Берліні, у просторій кімнаті, на широкому двоспальному ліжку, над яким висів портрет Пушкіна:

наш квартирний хазяїн — російський емігрант із Риги, недовчений колишній студент... — Я розбудив тебе, Лілю?

— Ти так страшно кричав...

— Спи,— кажу я Лілі, а сам уже не можу заснути, засвічую бра й сідаю за столик. На його перламутровій мозаїчній поверхні лежить недочитаний том «Російської смуги».

Ще раз уважно перечитую загрозу Денікіна: «Усіх, хто не залишить негайно лав Червоної Армії...» (Це було в листопаді 1919-го. Тоді ми ще не прорвали його фронту під Понирями, але я вже сказав Уборевичу й Орджонікідзе своє: «Нічого, впораємося»). «...жде прокляття народне...» Знайшов чим лякати. І де воно бачено, щоб народ сам себе проклинав?! І ні слова про нас, про Червоне козацтво. Хоч цим мені помстився: замовчав.

І знову перекидаюсь у думках до холодної хати, де Оксана тримає в руках мої записи.

— Почитай,— раптом просить вона,— те, що у Почепі написав і не встиг...

— Чому не встиг? Я ж давав тобі читати... Забула?

— Там було незрозуміло, краще сам читай.

Це й потішило мене, й здивувало: вона рідко просила, щоб я їй уголос читав свої записи. Я навіть у глибині душі не повірив, що їй справді схотілося мене слухати в цьому собачому холоді, замість швидше пірнути з головою під кожуха. Та спокуса для мене була надто велика — читачів я не мав, хоч слухачка знайшлася... Дістаю з польової сумки блокнота, хукаю на сині руки, читаю:

— «...Раптом Юрко Печеніг похопився, що вона його жде. Не вийшов, а вибіг із кав'ярні й пустився навпростець через двори і завулки, добре знані йому ще з часів, коли був у місті військовим комендантом. Мав би оце думати про ту, яка його жде, а йому в голові непрохано снувалися думки про минуле. Стояли і стояли ув очах патрулі на нічних вулицях; непривітні завішані вікна, усі темні, сліпі; загрозливі накази на стовпах і на тумбах, з яких, наче кулі з рушниць, вилітали убивчі слова: «забороняється...», «винних буде покарано...» Хоч як поспішав, та не годен був спекатися цих невчасних і докучливих спогадів, аж поки сам себе не присоромив: «Та невже ж ти жалкуєш за тими руйнами?! Твоє місто забуло про страх і забороняє тобі воскресша-

ти його в пам'яті. Живи тільки живим». А що він мав робити, коли минуле не йшло з думки?! Мимоволі подивився на небо й побачив, як місяць вискочив з-за хмар і одну з них буцав рогами, мов норовистий бичок... Третє від тополі вікно на антресолях світилося: значить, можна подзвонити, його ждуть. Але він стояв і стояв попід світлим вікном і не знав, що вчинити. На війні уявляв, що, коли війна закінчиться, житиме в світі епікурейцем, ущасливить усіх гарних жінок, котрі будуть ласкаві до нього. Це було перед тим, як спіткав свою першу. Знав, що — першу, та не знав, що й останню.

(Чом я так написав, коли й не мислив собі, що скоро втрачу Оксану? Що це, мамо, було? Передчуття чи підсвідомий хід логічних думок у час, коли смерть назириє за тобою?)

«Невже нас із *тією* так зріднила війна? — питав він себе.— Невже без війни я не годен нікого, як її, покохати? Нам було з нею холодно, голодно, скрутно, пахло смертю на кожному кроці саме тоді, коли найдужче хотілося жити. Й чомусь безоглядно вірилося, що на нас смерті нема. Просто диво — як нам добре велось на тій клятій війні! Ми бачилися рідко й щоразу ненадовго, та ніхто з нас не брав наповажне тих безнастанних розлук. Обое були певні, що їм прийде кінець, і незчулися, як війна нас розлучила навіки. Розлучила? Хто зна...»

На цьому моє художнє писання кінчалося.

— Пообіцяй мені,— сказала Оксана,— що цього вже ти не порвеш і не спалиш.

Це я вперше таке від неї почув!.. Мамо, мамо, то ви й досі не певні — чи забув я її, чи ні? За самі лише слова: «Пообіцяй, що не порвеш і не спалиш», — я б довіку її не забув! Надто довго ждав отих слів...

Калейдоскоп малих і великих подій відмежовує ніч під Орлом від цієї хвилини, коли я наважився сказати вам про Оксану й про себе всю правду. Шкода — за життя не спромігся цього зробити. Борсаюсь думками і туди, і сюди — так багато хочеться вам сказати, надолужити прогаяний час (за життя завжди часу немає!). І все-таки вертаюсь, як до вихідної точки, до того ж Берліна, до страшного *мідного сну*, до останнього тому мемуарів Денікіна. Адже саме там, у Берліні, я остаточно поклав собі сказати вам чисто все...

За життя дві ваші підозри впали на мене тягарем, що не зрівняється ні з яким іншим. Одна з них, нав'яна недругами, щезла швидко й безслідно. Друга й досі нависа наді мною: *чи забув я Оксану...* Мамо, я беру назад ті слова, що прохопились було у мене в розмові з Дубовою. Я сказав Ніні не те, що хотів, не знайшов точних слів... «Була молодість — була справжня любов...» Ну до чого тут молодість? Просто була неповторна любов, от і все. Неповторна й така... Ну, така, як і тепер і з вершини безсмертя, головою ручуся: ні за яких обставин Оксана мене б не зрадила, не повірила б наклепникам, не покинула б у біді... А всі інші? Бог знає... Ви здивовані? Жадаєте доказів? Вірності, видимої незброєним оком? Шанобливої, *пристойної* пам'яті? А як ви могли її помітити, коли я досі тільки те й робив, що гонив її геть від себе, що пам'ять? Та це було б щастя, коли б я міг згадувати Оксану повсякденно, як ви... Ні, я не хочу вас ні в чім звинуватити, я розумію: відірвавшись від звичайного клопоту — від дитячого садка, де ви працюєте, від листів, які треба писати усім своїм п'яти розкиданим по світу синам, — подивитися на Оксанин портрет, і вона, мов жива, осміхнеться до вас своєю чарівливою «рідкозубою» усмішкою... А вам, мамо, Оксана *особливо* всміхалася... А то ще потримаєте в руках її перстеньок та й згадаєте її малі міцні руки, котрими вона досить бравурно грала ніжні вальси Шопена, а ми всі були в захваті. А то ще вам подекуди вчується її грудний голос, глибокий, дуже щирий і теплий і завжди трохи схвильований. А то ще подивитесь часом на фото, й перед вами постануть її живі карі очі, невловно міпливі, — тільки-но були зосереджені, уважні й ось уже задумливі, мить — і вже сміються... Мамо, вірте, я все розумію. Вона скоріше була вам дочкою, ніж певісткою. А мені... Коли б же вона була мені тільки дружиною! Вся біда моя в тому, що вона була для мене водночас і собою, і мною. А спробуй-но про себе забудь! Я й без реліквій її пам'ятаю. Може, навіть не голос, і не руки, й не очі. Зрештою, пам'ять про живі риси людини, яку ми втратили, зраджує нам, незалежно від того, чи та людина вам рідна була, чи чужа. Незабутнім для мене залишилось щось інше, і це інше було моїм горем: *неможливість замінити її кимсь*. Так, не вірність, не відданість, не покора колись даному слову, а фатальна можливість існувати без неї. І це страшні-

ше, повірте, і постійніше від щоденної спокійної пам'яті. Я міг собі думати місяцями й роками, що, призабувши її голос, обличчя, забуваю про неї. Але вона відразу ж ставала поруч зі мною, тільки-но я робив спробу поставити на її місце якусь іншу. Он аж коли я по-справжньому зрозумів вас, мамо, коли після батькової смерті ходили на його могилку: «Піду з Марком пораджуся». Ні разу я не ходив на Ваганьківське кладовище радитися з моєю Оксаною. Я робив це вдома, і там абсолютно не відчував, що її немає на світі. Хіба ж не до неї я звертався в думках, коли вперше гортав свіжовіддрукований «Афганістан в огні» й ніби ждав: а що вона скаже? Але я знав: без Юрка Печеніга Оксана не сприйняла б моїх творів. Може, це вона й підказала мені цю безжальну характеристику щодо «Записок волонтера»: прощальний вінок на могилу Юрка Печеніга.

— *А чи не загине наша кіннота в тилу біляків?*

— *Нічого, упорємось.*

...Знов мела заметіль. Як і вчора, й позавчора, й цілий тиждень тому, безугавно, настійно, безрадісно. Щільна біла завіса коливалась дражливо між невидимим небом і невидимим полем у підступній безмежності, куди, як у безодню, пірнула Латиська дивізія, щоб прорвати нам фронт.

Це було 29 жовтня року 1919-го о 7-й нуль-нуль. Перше донесення прийшло, як з дна моря, з геть заметеної снігом станції Дяче: ворог зустрів латиських стрільців огнем з бронемашин і бронепοїзда. (Нічого такого в нас тоді не було). Тільки-но вирушили на прорив латиші, я зосередив свою кінну групу на правому фланзі й чекав, поки зможу піти крізь прорив у ворожі тили.

— *То що? Знову — рейд?*

— *Рейд.*

Друге донесення від латишів прийшло з ділянки, що між селами Рибниця й Ока: там спробували прорватися разом з ними пластунська бригада Павлова та Естонська дивізія. Ми все ще стояли на правому фланзі й чекали.

— *Як ти гадаєш,— запитала Оксана (їй було зле, дуже зле, я це бачив по згаслих очах),— як ти гадаєш, коли вони все-таки прорвуть фронт, то вже буде наш наступ чи знов тільки рейд?*

— *Нічого, упорємось...*

...Рік і місяць тому на дніпровій кризі Примаков-командир дорікав Печенігові: навіщо той навертає його, командира, на недозволені перед боєм припущення, в його уяві малює бійців, тих, що можуть погинути, то ко-сарями в степу, то веселими паливодами на сільських вечорницях. А ким, цікаво, уявляє собі Примаков-командир отут, під Орлом, латишів, що мають прорвати йому фронт? Всемогутніми чаклунами? Казковими велетами? Що вони там зроблять із своїми «триліній-ками» й гранатами Мільса проти панцирників? Як *практично* прорвуть фронт, що ошкірився проти них найно-вішою англійською і французькою зброєю, муштрованими фанатичними лавами офіцерських дивізій?

— *То як ти гадаєш, це вже буде наш наступ?*

«...На ділянці Глухів — Фатеж,— донесла наша роз-відка,— ворог зосередив добірні частини й нову техні-ку. На озброєнні має, крім броньовиків, 8200 багнет-тів, 6700 шабель, 258 станкових кулеметів, 71 гармату. Приблизно це ж саме й на лінії Дяче — Муханово — Чернь».

— *Буде наступ,— сказав я.*

...Потім, після Орла й після Львова, коли Оксани вже не було на світі, ми весь час наступали. Це стало звич-кою. Щедро платили кров'ю за цю звичку, але для на-ступу крові не жалко. Ворог був ще міцний, та ми гони-ли його, і нам це не здавалося дивом. Не здався дивом навіть розгромлений у Хорлах офіцерський десант — три тисячі дроздовських головорізів генерала Вітков-ського, що в полон не здавалися і не брали в полон. Нас підняли по тривозі, й за якісь дві години той десант (півдесанту!) ледве втік за Перекопський вал, лишив-ши на бойовищі п'ятсот убитих. Ми теж тоді втратили чимало командирів — убитими й щось із сотню поране-ними. (Тут полягли і командир 5-го полку Гончаренко, й сотешний 1-го полку Комарницький, і політрук Єломі-стров — пером їм земля). Але то вже був наступ, зви-чайний наступ, узаконений ходом історії наступ, а не чекання на нього, і не мрія про нього, і не страх, що його зовсім не буде, як тоді під Орлом.

• • • • •
Латиші десь кружляли у непроглядній хуртечі.
Стоїмо і чекаємо на правому фланзі.

— Щось не пригадую,— кажу я Оксані, підійшовши до фуражного візка, на якому вона сидить, занурившись по плечі у промерзлу соломку,— чи говорив я тобі коли-небудь про депешу командарма? Про депешу, яку він надіслав до Москви перед тим, як перекинути нас на денікінський фронт?

Оксана здвигнула плечима. Я радий: може, хоч цим її розважу...

— Усі наші телеграфісти вітали мене з тією депешою і дослівно переказали весь текст. Я переписав його собі: «25/V. 1919. Посилаю Південний фронт нашу найкращу частину — Червоне козацтво. Раджу приєднати п'ятий полк і перейменувати дивізію на бригаду. Це — могутня сила. Антонов-Овсієнко».

Оксана ввічливо вислухала мене, а я згадав, що вже розповідав їй про цю депешу раніше... Про віщо вона так зосереджено думає? Ще раз обмірковує моє «нічого, упораємось» чи прислухається до якогось свого болю?

Наш наступ... Навіть тоді, коли згодом білополяки вчинили генеральну свою офензиву (це було вже у 20-му році) й на широкому фронті від Прип'яті до Дніпра змусили Червону Армію на якийсь час відступити, навіть тоді я не відчув, що це відступ, бо перед цим були Фатеж і Льгов. (І справді: не встигли пілсудчики повивішувати над захопленими українськими містами своїх білих орлів, як сюди, на Південно-Західний фронт, перекинута з Туркестану 25-а Чапаєвська дивізія, з Ленінграда — Башкирська, з Кавказу — Першу Кінну армію і нас — із Перекопу. Було гаряче, було скрутно, але я й на мить не мав сумніву, що наш наступ триває. Я дивився на нього, наче мати на сина, що стоїть перед нею, хоч і зморений працею і спохмурнілий від життєвих перипетій, але мужній, дорослий, і вона змушує себе заплющити очі, щоб уявити його в пелюшках).

...Проминула ще одна доба, третя. Фронту латиші не прорвали. (Може, саме тоді генералу Денікіну спало на думку полякати нас «прокляттям народним» і військовим судом?) «Що вони роблять, латиші, у тій сніговій крутоверті?» — запитав у Примакова-командира Примаков-Печеніг. І у відповідь почув: «Те, що треба». Голос його був напрочуд твердий. Після Рильська, Люботина, Ізяслава, Деражні, де перемога кувалася майже зовсім без Печенігових «фокусів», а за дбайливо

розробленими командирівими планами, він просто не вважав за потрібне реагувати на Печенігові сумніви. Та й сам Печеніг на той час — воленс-ноленс — майже цілком підкорився командирівій волі. Кажу — «майже», бо мав собі ще рятівну щілину, записника, де занотував не самі лише факти, а й неприховані вимисли, приписувані своєму героєві. Ох, цей блокнот! Командир попереджав Печеніга, що він його не доведе до добра. Одне те, що той міг (і гадав, що це його *право*), коли тільки схоче, оголосити себе особою недоторканною, *автором* і таким чином безконтрольно висловлювати все, що йому заманеться, — одне це примушувало командира скреготіти зубами. Не те щоб він був загалом проти Печенігових літературних вправ, але ж хай би порадився перед тим, як писати! Ні, не хоче. Мало того: демонстративно тікає від підказаних йому тем і свавільно поринає у світ вигадки. Ось хоч би й тепер оце. Про що йому зараз слід би написати? Сам бог, як той каже, велів — про те, як важко чекати на цьому правому фланзі, поки латиші прорвуть фронт. Ніколи досі вони так тривожно перед боєм не ждали. Єдина дарницька ніч (ота, що між двома рейдами, невдалим і вдалим) і та здавалась не безконечною. Або на нейтральній, під Вороб'івкою, коли вони теж цілу ніч готувалися до штурму, хіба ж її можна, ту ніч, порівняти з теперішньою? Тоді дочекали до ранку і вдарили. І повернули назад. Бо то ж була ніч перед *наскоком*, а тепер — перед *наступом*. (Бач, який несподіваний каламбур!) Тепер немає дороги назад. Газети недаремно б'ють на сполох: «*Революція в небезпеці*». А він: «Нічого, упораємось...» Це в Печеніга не вперше прохоплюється. Така вдача. У Харкові, коли Юрій (для командира він — тов. Коцюбинський) сказав, що Київ треба здобути до 30 січня, Печеніг і йому врізав щось подібне. Тоді командир промовчав, бо його, власне, ще й не було, а був тільки наказ і в наказі призначення. А тепер чому він мовчить? Може, дарує Печенігові його легковажну обіцянку тому, що, по суті, більш нічого й не скажеш? Та все одно слід було б якось інакше. Ну, скажімо: «Докладаємо всіх зусиль...» Або: «Не пошкодуємо сил, аби домогтися...» Це було б куди краще, ніж його несерйозне: «Нічого, упораємось». І чому б цих виховних міркувань не занотувати па папері? Але не встиг

Примаков-командир підказати Печенігові тему, як той схопив блокнота і записав чортзна-що:

«...Юрко Печеніг прокинувся з болем у голові од настійного стукі в двері. Ще сонний, відчинив і відразу проснувся: перед ним була та, до якої він учора поспішав, але так і не дійшов. Спершу вони обоє винувато мовчали. «Скажу їй усю правду, — раптом вирішив він. І тут же запитав себе: — А яку? Що я не люблю її? Але ж це неправда! Я по-своєму люблю її. Тільки іноді ловлю себе на думці, що хочу, аби вона стала хоч трошки *тією*».

Чи ж не дивно, мамо, що все це писалось, коли Оксана була ще жива! І писалось так зовсім не тому, що я передчував щось лихе. Нічого поганого я не передчував, хоч і знав, що вона тяжко хвора. Ні, я просто не думав про її смерть, але чомусь уявляв уже самотність мого Юрка Печеніга як свою. Разом з командиром я зробився тоді фаталістом і твердо вірив: хай тільки здійсниться у моєму житті *найістотніше* — і відразу настане гармонія. Хай тільки справдиться *найзаповітніше* — і само собою розв'яжеться усе нерозв'язане. А найістотнішим і найзаповітнішим для нас із Оксаною був тоді *наш наступ*. Отож хай тільки здійсниться наступ, і решта моїх мрій та бажань легко дійде до шасного завершення...

У грудні року 1934-го в статті, надрукованій у «Правде», я писав: «Латиські стрільці прорвали фронт дроздовської дивізії і за сміливим планом Реввійська ради армії, на чолі якої стояли Орджонікідзе й Уборевич, Червоне козацтво рушило в рейд, у глибокий тил до корніловців...»

Рейд. Я на Хлопчику. (Я — це Примаков-командир. Печеніга не чути. Може, він зараз на возі, де лежить хвора Оксана? Їй щось погіршало, та, зачувши про наступ, не схотіла ні за що залишитись у тилу. То, може, Примаков-Печеніг зараз там, біля неї? Не знаю. Знаю одне: Примаков-командир навіть у думці не має часу, щоб побути з Оксаною... Зрозумійте його, мамо, й простіть йому, адже почався *наш наступ!*)

Ще годину тому найголовнішим було довгождане донесення: «Уночі на 3 листопада латиші під командою товариша Стуцка згрупувались у районі Чернь-Чорнодіє...» Шалено мело. Вони в білих простирадлах, узятих в одному з орловських готелів, просувалися крізь

заметіль, наче привиди. Отак і наблизились непомітно до ворожих застав. Тоді лавиною — назад дороги нема! — на кулеметні й гарматні заслони з гранатами — назад дороги нема! А тоді врукопашну, і — «3 листопада уранці на південний схід від Дмитрова денкінський фронт прорвано і створено умови для виходу нашої кінноти у рейд». Це — годину тому. А зараз уже — рейд. Чуєте, мамо? *Почався наш наступ.* Чуєте, мамо? Хто це звернувся до вас? Хто вас, мамо, згадав у тій бучі, в безнасташному первовому русі? Авжеж, не командир. Значить, він? Печеніг? Значить, можна було знайти час, щоб згадати про вас, про Шумани, про дитинство? *А про Оксану чи він пам'ятав? Чи знав, що треба цінувати кожну мить*, бо кожна мить коло неї може бути прощальною?

Ще не доскакали; не доповзли по-пластунськи; не добігли дрібними перебіжками; не дошкutilьгали, утративши коней під час перестрілки; не дісталися до станції Попирі, а вже мені (командирові!) у голові снувалися тривожні думки: як маю діяти далі? Що робитиму *після* Понирів? Як проб'ємося крізь цю кляту хуртечу? В ній не бачимо одного, тож не диво прогавити коло себе дроздовця й порубати свого. Усе це й перш бувало: і негода, й навальна раптовість відчайдушного рейду, й гостре, сливе хоробливе бажання сягнути нетерплячою думкою вперед, — все бувало. Одного не було: *нашого справжнього наступу.* Не просто рейду, а наступу. Ось він почався. Стою біля його вогняної грімкої коліски, яку дико розгойдує вітер війни. Знаю: наш наступ — іще немовлятко, ще тільки-но спинається на ноги. Та бачу вже над ним ореол переможця. Відриваю на вітрі шматок від газетини козакові на скрутку. Чого я зберігав цю стару газету? Ага, там були вірші Дем'яна Бедного: «Товарищи, мы в огненном кольце...» Козак курить на вітрі махру, летять іскри від скрутки. Чорта пухлого! — більше немає кільця: у тонюсіньку шпаринку ми прорвались і розсуваемо його дедалі ширше — головами, плечима, клинками... «*Революція в небезпеці...*» (Бери закурюй, не шкодуй старої газети, козаче!) *Хай живе революція!*

Рейд. Я на Хлопчику. (Я — командир). Як далеко від мене та німецька колонія, де я взяв собі цього коня, коли ми відступали з України від німців. Зате й *відступ* далеко. (Мамо, чуєте? Ми наступаємо!) У хуртовині це

видно, як ворожі кулі під копитами наших коней зариваються в сніг; і як падають у той сніг наші вершники; і як у неглибокому, видмуханому низовим вітром видолінку, на оголеній торішній траві силкуються щойно поранені, щоб знову зіп'ястись на коней, які ждуть їх терпляче під кулями на холодному вітрі; і як неподалік на нас вирячилися чужі гарматні стволи; і як визивно яскрять на горбочку малинові погони дроздовців; і ллеться, дзюрчить малинова юшка з підстрелених коней; і чорніє від наших і денікінських трупів укрите темними лисинами полого узбіччя біля станції Понири, котру мусимо здобути... Так мете, так мете, що не знати, чи це тільки розвидняється, чи вже полудень. Чи то місяць прозирнув крізь молочну пелену, чи бліде сонце виповнює притамованим сяйвом цей невидимий за хуртчею простір? Хто й зна — чи це добре, чи ні, що тепер козакам не так долягає смертельна небезпека, як оця хуртовина? І добре, й ні. Добре тим, що менше страху перед кулею. А зле, бо втрачається реальне відчуття небезпеки.

Рейд... Чи давно його в нас дехто вважав мало не витівкою, а тепер він став нормою. Чи давно про Примакова-Печеніга, що зробився рейдистом, заздрісні Сидори, й не зовсім Сидори, а просто помірковані короткозорі людиці з числа приятелів і друзів казали: «Нехай спробує. Що йому? Це ж такий, що ускачить і вискачить...» А от і незчулись, коли рейди до своїх рук прибрав Примаков-командир і всім маловірам утяв язика. (Хоч би як вони з Печенігом сперечалися віч-на-віч, командир завжди його захищав від «домашніх» укусів). «Хай собі,— думав,— той хлопчисько вважає, що він бравий та жвавий і що без нього вода не освятиться, а насправді без командира кожен миршавий Сидір мав би на цю його жвавість лихе урічливе око. А командир цього не боїться, бо знає, що одне діло — мати в собі командирську кісточку, а друге — бути з голови до ніг командиром».

Під час наступу ним я і став. Та записав не про себе, а про Юрка Печеніга, що той «...відчув себе по-справжньому на чолі наступу, й аж тоді світ йому вгору піднявся».

Крадькома (щоб не помітив командир) Печеніг перекинувся думкою на той віз, де Оксана. Може, гадаєте,

мамо, він хоч тепер щось лихе передчуває? Нічого! І його з головою поглинув, захопив отой наступ. Усі страхи — за наступ. Усі надії — на наступ. Думаю про Оксану (я, Печеніг): «Як їй, бідній, досадно, що саме тепер захворіла, коли розпочався наш наступ». Мрію: «Оце здобудемо Понирі, і я розкажу їй про нього все, що зачепилося в пам'яті». Міркую: «Чи правильно буде сказати, що під час наступу я через вітер анічого не чув? Ні, неправильно. Бо навіть коли іржання мого коня губилося у витті вітру, в снігометному шурхоті, все одно найважливіше я чув: чув, наприклад, що на лінії Нікольське — Черв'як *мовчить* залізниця. Ще недавно гримотіла ворожим бронепоездом — і змовкла. І трохи далі, десь під Вендеровим, теж мовчить залізниця. А там же день і ніч у денікінців курсував бронепоезд, тільки й робив, що бабахав з усіх своїх скорострільних гармат. Значить, наші захопили залізницю... А може, я помиляюсь? Може, це пастка — тимчасове мовчання? Перша мить наступу завжди оманливіша, ніж перша мить відступу. Відступ видно відразу: його з вухами видає паніка. А наступ, стриманий залізною дисципліною, може довго здаватися наступом, хоч уже й захлинається. Ще твої коні за інерцією мчать уперед, ще твої вершники твердо тримаються в сідлах, а вже все це буває приреченим на близьку катастрофу. Але ж мовчить залізниця?!»

Ми в бою — аж півдоби. І нема підстав думати, що наш наступ захлинувся. Якимсь мисливським нюхом відчуваю близьку перемогу. Проте і тепер боюся помилитися, бо знаю, що перемога буває маревом, фата-морганною і що дух поразки починає пахтіти, коли вже запізно. Напружую слух, зір, нерви, скільки можу, аби вловити безпомилно цю мить: чи перемога, чи поразка. (Мамо! Ми наступаємо, побажайте нам щастя...) Ще ні разу перед тим мені не щастило потримати в руках перемогу, коли вона жива і гаряча, а не застигла, як лава. Поки перевіриш, переконаєшся, що це таки твоя перемога, а вона — дива — вже й у минулому!

Того дня (був світанок 4 листопада 1919-го) після тяжкого бою я вловив першу мить перемоги, першу ластівку вдалого наступу, як жар-птицю за хвіст: *тьмянний вогник блиснув мені крізь пелену заметілі*. (Невже — стрілка на колії?!) Потім вогник той зник. (Чи здалося?) Потім знову з'явився. (Та невже ж таки — стрілка?!)

Ближче, ближче, ясніше, ось уже вона дивиться на мене червонястим оком зацькованого невідомого звіра... *Стрілка, стрілка!* «Це — стрілка!» — закричав я крізь бурани Кузьмичову, що під'їхав до мене, й Борис вихопився конем наперед, і те око заблимало поміж мною і ним. І коли я доскакав до нього, то пересвідчився остаточно, що це була таки стрілка, залізнична стрілка з червоним ліхтарем, тобто — станція *Понирі!*

Вона виринула з бурану, не озиваючись ні рушничним, ні кулеметним вогнем (недаром же години зо дві тому замовкли на коліях бронепоезди!), і невдовзі ми дізналися, що денікінці покинули станцію.

«Якщо телеграф тут ще діє,— подумав Примаков-командир,— треба негайно дати депешу про те, що Понирі здобуто...» — «Тільки-но підтягнеться наш обоз,— поклав собі Примаков-Печеніг,— відразу ж розкажу Оксані про *стрілку*».

У Понирях я Понирів не бачив як слід. А те, що побачив, випустив мимоволі з уваги, не надав йому того значення, яке мало для мене на цій засніженій станції усе, геть усе: кам'яна одноповерхова будівля вокзалчика; газові ліхтарі на пероні й на всіх її шести коліях; низенька пузата водокачка; мерехтливі вогні ледве видного селища по той бік станції... Усе це заново ожило в моїй пам'яті згодом. (Не у Львові, який ми захопили після Понирів того ж тижня. І не у Харкові, й не на Перекопі, а на польському кордоні аж після Проскурівського рейду).

А тепер я, мамо, постаю перед вами таким, яким був на тій станції, коли щойно відправив до Москви хвору Оксану і стояв, притулившись спиною до холодної залізної груби у прокуреному пасажирському залі.

...Коли б автор «Російської смуги» був хоч трошки об'єктивним; він бодай лихим словом згадав би і нас, і латишів, і бригаду Павлова у своєму літописі. Поіменно назвав би, а не просто — «більшовиками» й «червоними». Адже не міг він не чути про нас! Поки його штабні пацюки поралися коло надсекретних депеш про Дмитровський прорив, і прорвану в п'ятнадцяти місцях залізницю на лінії Орел — Курськ, і про щойно захоплену нами станцію Понирі; поки в голові йому визривала ефемерна надія на високий свій штиль: «Схаменіться, сини славних предків»,— ми, перекувавши у Фатежі коней, вирушили далі. (Не подумайте, мамо, що мене

й справді отак засмутило *замовчування* генерала Денікіна. Широ кажучи, я вже звик до замовчування. Спершу було прикро, а потім філософія взяла гору над суєтою суєт. І тут Примаков-командир має скласти подяку Печенігові-Примакову, бо саме він, Печеніг, зумів прищепити командирові філософський підхід до усього дрібного, що лише псує настрої і не рухає справи вперед. Саме він, Печеніг, переконав командира, що з невідомих науці причин є у світі не тільки окремі полководці, а й цілі армії, цілі держави, які чомусь незаслужено відсуваються в тінь, коли інші, не видатніші, раз у раз потрапляють на скрижалі історії. Однак від цього подвиги, що лишилися в тіні, не втрачають перед людством своєї ваги... Що ж, мамо, нехай і в «Нарисах російської смуги» фігурує під своїм ім'ям Перша Кінна, а решта — під рубрикою «і т. д. і т. ін.». Я-то знаю, що без цих «і т. д. і т. ін.» не розбили б ми тоді генерала Денікіна...

Чи давніше на фронті я так часто вас ізгадував, мамо, як отам, під Орлом, підо Льговом? Чи отак настійно викликав вас до себе в думках, коли ми з Харкова йшли на Полтаву, а з Полтави на Київ? Чи звертався до вас, бодай подумки, по материнську пораду, коли у Києві чинив суд від імені революції? Чи на відстані відчував вашу турботу, ваш біль під час відступу з України? Мабуть, ні. Майже — ні... То чому ж, тільки-но ми перейшли у наш перший справжній наступ, ви ні вдень ні вночі не йшли мені з думки? Ну, чому? Це почалося з Орла... Вже у Понирях, у Фатежі, у Льгові я поза очі мовчки радився з вами; не раз ловив себе на гадці, що бачу вас поруч і розповідаю вам те, що й насправді розказав би, якби ми раптом зустрілися. Що це було? Розбуджене успіхами відчуття провини перед вами? (Мало писав, рідко бачилися). Чи, може, неусвідомлений страх, що втрачаю Оксану і з найближчих мені людей залишаєтеся ви, ви самі? А може, це було й щось не таке вагоме, але дуже дошкульне: жаль за тим, що мене покидає мій Юрко Печеніг, і не буде кому тепер звіряти своїх вражень, спостережень, думок? А Юрко вже давно не з'являвся на мій виклик, як джин з Аладінової чарівної лампи. Коли ж і з'явився, то вперто мовчав, і тоді я, щоб заповнити паузу, починав малювати в уяві свій майбутній приїзд у Шумани й безконечні розмови з вами...

Одне дивувало: в тих уявних розмовах я не міг знайти точки опори. Усе, що так покiрно й невимушено улягало з моєї авторської волі, коли йшлося про вимисел, відразу ж розбігалося по темних кутках, тільки-но я, мамо, адресував його вам. Не на жарт наполоханий цим, я уважніше почав прислухатися до чужих розповідей про те ж саме, про що збирався розповісти вам під час зустрічі. Може, мені слід повчитися в когось? Може, я не вмю у побаченому знайти щось цікаве? Ось у Льгові, у кузні, розповідає про Фатеж наш сотенний коваль Микола Федорів. Він розкажує не мені, а своєму землякові, що був під Ракитним поранений і оце тільки повернувся в свій полк. Федорів пораяється коло мого Хлопчика, для нього я зараз не товариш комбриг, а хазяїн коня, і тому оповідач не дуже зважає на мою високу присутність. «Ми вже думали,— каже,— що здуріло наше начальство. Аж у Фатежі порозводили людей по хатах. Там коней вперше перевзули. А то все — гайда і гайда!» А ось у тому ж Льгові командир Латиського полку Ян Крішьян розповідає Туровському про бій за Сабурівку (Йонька в тій атаці не брав участі, залишався при штабі): «Тільки-но ми підійшли до Сабурівки, вони мов показалися — атака за атакою... Содом і гоморра... Ми з Віталієм заздалегідь усе продумали: один ваш кавполк — у мое розпорядження. А вони — бац, бац — підтягли артилерію... Довелося йти в контратаку під густою шрапнеллю...» Ось у звільненому від денікінців Харкові Борис Кузьмичов виступає на робітничому мітингу. (Ще не скрізь познімали з балконів повішених біляками людей, ще не всіх розстріляних ними віддали землі, а вже на вулицях тисячі й тисячі, — кругом мітинги! Кожен хоче знати, як ми йшли, як дійшли, — не вистачає промовців...) «Здобули, значить, станцію Понирі,— каже Борис,— а водночас і Фатеж, коли дізнаємося, що прибули на передову товариші Орджонікідзе й Уборевич. Кожен з нас пам'ятав: рівно місяць тому в селі Шарикінім товариш Орджонікідзе сказав: «Ваша перемога під Орлом і під Кромами окрилли весь фронт». А тепер перед нами було нове завдання: взяти Льгов... А Льгов, товариші,— це денікинський глибокий тил, там і штаб Май-Маєвського, й основні склади боєприпасів,— значить, не обійтися без рейду... Наш червоний командир Примаков сказав: «Хай знову нам прорвуть фронт латиші, і ми підемо в рейд».

(Я саме так і сказав). А товариш Орджонікідзе йому: «Ми знаємо про вашу дружбу з латишами...» (Товариш Серго ще не міг тоді знати, як після Льгова, йдучи маршем на Харків, кожен червонець віз у своєму сідлі одного, а то й двох латишів, бо почалось бездоріжжя, а взуття на піхоті було нікудишнє). «Латиші, як і під Понирями,— далі вів Кузьмичов,— зробили своє героїське діло — прорив, це було на світанку 14-го, біля села Солдатського, і ми тут же — у рейд...» (Ну й мело! — без перерви, день і ніч, день і ніч... Найгірше було артилерії. Місцевість — самі балки та виярки. Уявляєте, мамо? То тут, то там витягали замучених коней і самі на руках виносили з вибоїн гармати. А тут потрібна була швидкість, раптовість. Не дати противникові передихнути, отямитися, переконатися, що сили в нього куди більше, ніж у нас. Бо, хоча за плечима в нас були відбиті у ворога Понирі й Фатеж, я добре пам'ятав, що Май-Маєвський — це 45 000 штиків, 14 000 шабель і чимало гармат з комплектами снарядів до них). «...Товариші,— промовляв із трибуни Борис Кузьмичов. (Стоячи на морозі, багатотисячний натовп його напружено слухав).— Подивилися б ви на тих май-маєвців! Вони своїм очам не повірили, коли побачили нас у Льгові, у центрі... Вулички там вузькі, нема де розминутися, не встигали руки догори підіймати... Уявіть собі, що робилося в їхньому штабі, коли товариш Зюка почав обстрілювати Льгов із гармат: звідкіля? Яким чудом? Адже лінія фронту проходила верст за 30, за 40! Метушня... Розгардіяш... Першим дряпонував Май-Маєвський... Ще трохи постріляв по нас один його бронепоезд, але ми йому швиденько заткнули пельку гранатами... Чотири бронепоезди за один день — непогані трофеї? А тут полонених нема куди подіти, так і лізуть нам до рук... Самі лізуть! Відступаючи з півночі на Льгов, біляки були певні, що зв'язок з їхнім штабом перервала негода, та так і перли до нас, як у пастку... Комедія!..»

Подумки я цю Борисову розповідь повторював, мамо, для вас, уявляв ваші очі. Вони мали бути уважними, але трохи відчуженими. Певне, ви ще чогось чекали б від мене. І на той час я не відразу б здогадався — чого саме? І замість подумати над тим як слід, я б, може, додав до розповіді коваля і Бориса ще якісь важливі подробиці. Розказав би, що у Фатежі ми визволили близько чотирьохсот політ'язнів та полонених

червоноармійців і з них сформували окремих батальйон... А ваші насторожені очі й тоді ще чогось ждали б від мене. І я «на закуску» сповістив би, що наш полк, як і латишів, командування добре відзначило. Студка й мене представлено до нагороди почесною золотою зброєю. Ми від неї, звичайно, відмовилися: золото знадобиться державі... Це нас — за Тагін. Ми там успішно атакували корніловців, відбили в них великий обоз і три англійські гармати. І Крішьяна тоді нагороджено. Його — за Сабурівку. Він особисто водив у атаку свій полк. А про червонців було ще й у наказі Реввійськради... Може, ви б удали, що слухаєте про все це спокійно. Та я вам все одно б не повірив: вас хлібом не годуй, аби почули, як хвалять ваших синів. «Хочете, покажу вам наказ? — запитав би я.— Він у мене випадково зберігся...» — А насправді я зберігав його саме для вас. Ось він; бачите! «9 листопада 1919 року».

«НАКАЗ РЕВВІЙСЬКРАДИ 14-ї АРМІЇ

Солдати Червоної Армії!

За останній місяць вам припала велика честь переступити дорогу на Москву зухвалому ворогові, кривавому генералу Денікіну. Погляди мільйонів трудящих з напруженою увагою прикуті до вас. Незважаючи на неймовірні труднощі — холод, бездоріжжя, снігову заметіль, ви, червоні герої, за цей місяць не тільки зупинили просування денікінських банд, але й вихопили з їхніх рук Орел, Кромі, Дмитров і Севськ...»

(Бачите, мамо, як швидко ми просувалися вперед: у наказі ще нема нічого ні про Понирі, ні про Фатеж, а того дня, коли віддано наказ, ми вже їх відбили у ворога).

«...У жорстоких боях, аж до штикових ударів, ви розгромили найкращі офіцерські полки імені генералів Корнілова, Алексеева, Маркова...»

(Оце тобі й «сини славних предків»!)

«...і відкинули їх на вісімдесят верст від Орла, захопивши велику кількість полонених, гвинтівок, кулеметів і гармат...»

(Ви й самі тепер бачите, мамо, що це був уже не *наскок*, а *наступ!*)

«...У цих боях вічною славою укрили себе частини Латиської дивізії і 8-ї кавалерійської — Червоне козацтво!..»

А телеграма Орджонікідзе? Гріх було не порадувати вас нею ще за мого життя...

«...20/XI. Москва. Кремль. *Леніну*. Найкращі полки ворога, дроздовські, самурські, у боях поміж Льговом і Дмитровим розгромлені завдяки сміливому вдару Червоної кінноти товариша Примакова. Усі полки ворога, за винятком першого дроздовського, втратили артилерію і обози. Під час захоплення Льгова нашою кіннотою взято 6 гармат, 12 кулеметів, 800 полонених, 3000 снарядів, велику кількість гвинтівок і патронів, 8 паровозів, вагони. Два бронепоезди ворога відрізано... (Ми їх невдовзі здобули всі чотири, й один з них назвали «Червонокозачим»). Ворог утікає, не чинячи ніякого опору».

...Даю вам оце прочитати — і наказа, й телеграму. Бачу, ви зраділи, ви пишаєтесь сином... То чого ж ви ще від мене ждете? Ще якихось епізодів? (А сам собі думаю: утечу, утечу від правдивої здогадки!) Гаразд, я розповім вам про те, як Примаков-командир, що так перше скептично ставився до Печенігових «фокусів», сам йому наказав негайно придумати «фокус»: «Використай цю заметіль, зроби так, щоб вона воювала на нашому боці». Гадаєте, Печеніг не зробив? На його пропозицію нам до Фатежа надіслали з Москви у мішках білогвардійське обмундирування. Примакову-командирові — бузкового кольору генеральську шинель з польовими погонами. (Печеніг незлостиво під'юджував: «А що? Не обійшлося без мене?» А сам розумів: тепер уже й «фокуси» підпорядковані залізній командировій волі).

Примаков-командир не мав часу реагувати на Печенігові «шпичаки» — розподіляв поміж комскладом білогвардійські погони: полковницькі, капітанські, унтер-офіцерські. Рядовим теж їх почепили на плечі — малинові, солдатські.

Хоч який літератор накинувся б на цей факт, а я — ні, я тоді навіть блокнота не витяг, бо відчув, що Юрко Печеніг перестав мене слухатися, самовільно втікав од

війни у ще не бачене ним повоєнне життя. А я, сповнений сьогоднішніх вражень, ніяк не міг з цим примиритись і на злість йому записував до блокнота самі голі факти...

Уже по війні, року 1934-го, я у «Правде» писав без претензій на художність: «Протягом трьох днів ми громили тили офіцерського корпусу. Під час рейду видавали себе за шкурівців, які зазнали великої поразки. І це посилювало паніку в тилу ворога. «Сам Шкуро вже розгромлений і тікає на Кубань, а його частини бунтуються і громлять тили офіцерських дивізій»,— такі чутки пішли по ворожому тилу. Під Понирями до мене привели двох полонених офіцерів, я видав себе за *самого* Шкуро й накричав на них: «Батьківщина гине, а ви дезертируєте з фронту? Чому ви в тилу?» Перелякані офіцери клялися, що вони не дезертири, а зв'язківці, надіслані у дроздовську дивізію. «Ви можете у наших штабах перевірити правдивість наших слів, ваше превосходительство, і вони вам підтвердять».— «Які адреси ваших штабів?»

Полонені офіцери тут же дали адреси своїх штабів і тільки згодом дізналися, що вони у полоні в червоних козаків...»

Кузьмичов міг би на цю тему дещо додати й про себе. Не знаю, чому він не розповів цього на мітингу в Харкові. Ми стояли під Борзною, коли я послав його в розвідку: треба було терміново дізнатися, що там робиться у Борзні, і Борис із взводом серед білого дня подався туди. У переліску спішилися. Тут він наказав козакам познімати з палах червоні стрічки й почепити кокарди. Сам прикріпив собі штабс-капітанські погони. Пояснив козакам, що з цієї хвилини вони в ролі білогвардійців другого дагестанського полку і щоб величали його — «ваше благородіє, пане штабс-капітан». І щоб ніхто не посмів при цьому хихикати. І щоб ні по-українському, ні по-російському — ні слова: або мовчати, або сипати якусь тарабарщину, скажімо: хаджі-абрек-гуляш-чурек-сакля-селям-мінарет-шашлик-хан». Приїхали у Борзну. На вулицях патрулюють офіцери й куркулі з добровільних дружин. Побачивши вершників, патруль їх окликнув: «Хто йде?» Борис відповів: «Ад'ютант генерала Шкуро.— І запитав: — Де ваш старший?» Йому сказали, — у штабі. «А де штаб?» — «На майдані». — «А чи нема тут когось

із штабних офіцерів?» Йому показали на прапорщика, який ішов вулицею. Кузьмичов до нього конем: «Ви — штабний?» — «Точно так». — «Наші вже прибули?» — «Нікак нет. Є телеграма зі станції Доч: донські частини виступили звідти дві години тому у складі полку». — «Як? Сюди йде тільки один полк?» — закричав Кузьмичов. «Другий має вирушити через Загорівку на Пліски». — «Ідіоти... Так я і думав, — пробурмотів Борис, — хай на мене чекають у штабі години за дві, маю до начальника серйозну розмову. Зараз мушу зробити рекогносцировку в Аленівці, з'ясувати, що там поробляють у вас під носом ці червоні пройдисвіти». — «Як про вас доповісти?» — «Скажіть, був штабс-капітан Іванов із взводом 2-го дагестанського».

Чи ви мене слухаєте, мамо? Ну, годі. Ви вже стомилися від цих ефектних бувальщин, я бачу. Здогадалися, мабуть, що я навмисне відвертаю вашу увагу від того, що ви хочете знати — від Оксани. Від її останніх хвилин. Від моїх тодішніх думок про ці хвилини. А коли я міг про це думати? Останній раз я згадав про неї у Фатежі, подумав, що, мабуть, вона вже під'їздить до Москви, коли не замело колію. Я у Понирях посадовив її до вагона разом із медсестрою і одним нашим пораненим лікарем. То був перший потяг, що пішов на Москву після того, як латиші звільнили цю лінію. А підо Льговом я міг думати тільки про Льгов. Було чим сушити собі голову: тут буран, тут артилерія загрузає в снігу, тут кінчається день, сутеніє. Поки підійшли — звечоріло, й у сутінках, у хуртовині наскочили з ходу на льговські мости, а на мостах у них була посилена варта — половина з кулеметами. Що робити? Ситуація не краща, як тоді у Дарниці після невдалого штурму. Спасибі, Крішьян не розгубився, удав що відступає, і вони припирили стрілянину по нас. Тільки-но стихло, тільки-но примостилися, щоб хоч трошки перепочити; — змокли до нитки, голодні, сон валить з ніг, — біляки серед ночі атакували нас і з фронту, і з міста. (Чи міг я думати про Оксану сю ніч?!!) Сам собі не повірив, коли вранці віддав наказ: «В атаку!» А може, це був і не я? Може, це хтось інший віддав цього наказу, а мені тільки здалось, що це я? Але все одно десь у глибині свідомості сиділо, що почався наш наступ. І це вирішувало все. Були втрати, були поразки, навіть дуже болючі поразки, але вже відчувалася в усьому не

примхлива стихія, а нездоланна інерція наступу, його всеосяжна масштабність, героїзм, продиктований не мрією, не відчаєм, а правдивим усвідомленим успіхом. І от як доказ — мости, такі грізні й неприступні вночі, уже зірвано вранці й місто — наше. Тріумф: полонені... трофеї... Тепер мені здавалося, що інакше й бути не могло; що за нас воювали і ця глупа ніч, і буря... На товарній станції (це було уже надвечір) Кузьмичов мене клацнув на фото при магнії, і я подумав, що, здається, в нас із Оксаною нема жодного фото, на якому ми були б з нею удвох, а не в групі...

Льгов. На моїх очах народжувався і ставав на рівні ноги наш наступ. Ні, не на моїх, а на наших очах, бо й Оксана ще була свідком цих знаменних подій. Як же я, мамо, міг думати окремо про неї і окремо про наступ? Усе наше з нею життя (незабутні три роки), — зійшлися у наступі, — як у фокусі. *Наше спільне життя*. І це було не Сидорове зловтішне — «я ж казав, я ж казав», а наше вистраждане, щедро скроплене кров'ю «ага!!». Ми хоч і раніше твердо вірили в нього, та, поки не справдилось, бачили його далеким, куди дальшим, аніж це було насправді. Аж тепер воно — ось, і не віриться, що воно вже — ось. Протри очі, — казав я собі, — це не сон, це наш наступ. Усе виглядає інакше, ніж учора... Май-Маєвський утік із Льгова... Перша Кінна під Касторною жене білих на південь... Наступ... Мертві очі повішених — жертви денікінців — у Белгороді, в Мерефі, у Харкові благословляють його. Мамо, я вам чесно кажу: я не думав як слід про Оксану й у Харкові. Ні, не думав так, як вам би хотілось цього. А про те, що вона може померти, й поготів. Ми взяли Харків 12 грудня. Цілий місяць минув, поки дійшло до свідомості: «Померла у Москві, народивши мертвого хлопчика. Поховали на Ваганьківському кладовищі». Все як сон, страшний сон: і мій виїзд до Москви, і лікарня, де вона так і не впізнала мене.

10 січня 1920 року. Бердянськ. Наш парад: друга червонокозача річниця. Вузькими лункими вуличками виступає кіннота. Майорять бойові прапори... («Померла у Москві...») Грає духовий оркестр... («Народивши мертвого сина...») Крім традиційних «Мы смело в бой» та «За світ встали козаченьки», наш капельмейстер, закоханий в оперну класику, розучив задля свята ще й весільного марша з «Лоенгріна»... («Поховали

на Ваганьківському...») Оркестранти, граючи Вагнера, безбожно фальшують, дарма що на спини фанфаристам, які грають на слух, почепили для задніх нотні листочки. («Померла в Москві...») І тоді я згадав, як під Деражною наш червонокозачий педагог і завклубом Льова Портнов намалював на картонних листах від пакунків з обмундируванням величезні літери і почепив їх козакам на спини, щоб і на марші зубрили абетку... («Народивши мертвого хлопчика...») По цих буквицях складали уголос, наче пісню: «Ми — не ра-би». А Оксана привезла перед тим букварі, які Льова забракував, бо рясніли старорежимними істинами: «Без бога — ні до порога»... («...На Ваганьківському кладовищі...») Оркестр грає і грає весільного марша... (Згодом, у страшному берлінському сні він зазвучить для мене зовсім інакше: зловісно й вороже, а тоді, у Бердянську, лише тим дратував, що оркестранти його грали фальшиво). Зовсім несподівано оркестранти ще й заспівали: хтось придумав на мелодію Вагнерового маршу революційні слова: «Звонит звонарь, призывный звон разбудит тех, кто крепко спит...» Щоб ті слова вміщалися в ритм, їх треба було подекуди неприродно розтягувати: «разбудит те-э-х, кто кре-э-э-пко спит», — і я подумав, що не тільки Еллан або Ваня Кулик, а й моя Оксана придумала б сюди кращі слова... («Померла у Москві, народивши мертвого хлопчика. Поховали на Ваганьківському кладовищі»).

...То ви, мамо, хочете правди? Волієте істини? Непідробної? Чистої? Хоч би й дуже болючої? Гаразд... І чому воно так, що й мої недруги, й найдорожчі мені люди у найтяжчі для мене хвилини роблять одне: ревно мучать мене, вимагаючи дистильованої, умоглядної правди! Власне, й не правди, а серця — наживоріт ран, відкритих для кожного, хто хоче в них насипати солі. Співчутливої або зловтішної. Гадаєте, мені легше від того, що цю сіль сипатимете ви, а не Сидір?! Боже, що я вам кажу! Не слухайте мене, мамо, забудьте ці жахливі слова... Усі мої провини перед вами, — й те, що так мало писав і так рідко до вас приїздив, — усе це дрібниці у порівнянні з тим, що так довго вам боявся признатися: був, був такий час, коли я сам хотів про Оксану забути. Перед тим, як Оксана померла, я не думав про її смерть, бо не вірив, що так може статись, а потім... А що мені було робити, коли я міг жити на

світі або з нею, або *зовсім без неї*: без пожовклих від часу листів, без портретів, без намиста у скринечці.. Вам це все було потрібне, розумію: повен дім чоловіків, а тут ← перша невістка, ще й ласкава, довірлива, замінила вам доньку... Подивитесь на портрета й згадаєте. Потримаєте її намисто в руках — і увянете... А до мене вона з'являлася по смерті лише тоді, коли я гадав, що все у минулому, що маю право на нове почуття... Аж ні! Інша — поруч, а вона — у мені. Ось нечутно вжахнулась, що я не встиг прочитати якоїсь цікавої книжки... Ось заграла Шопена... Критикує мій твір...

Ви подумайте, мамо: безліч подій, що відбулися після її смерті,— як у тумані... А вона — як жива! Хіба ж я не повинен був розуміти, що їй з Ваганьківського не чути мене? То чому ж не собі й не комусь, а саме їй читав свої записи і чекав потай на її відгук, намагався угадати її думки? Чому?

Якось нерви не витримали, і я поклав собі: раз і назавжди звільнитися від її мовчазного суду. З цією метою після тривалої паузи розбудив-таки свого Юрка Печеніга і змусив його з летючих моїх задумів перейти на папір. (А перед тим тішив своє авторське самолюбство, занотовуючи стисло і сухо тільки найвидатніші події). І от ще один шматок розкиданої по записниках епопеї про Юрка Печеніга завершено, і я читаю його собі вголос... Собі чи Оксані?! Цього я не знав, але щиро кажу вам, волів, щоб вона у мені не озвалася. Міркував собі так: щойно написано, хоч і є продовженням того, що схвалила свого часу Оксана, але ставить з ніг на голову саме те, що їй найбільше сподобалось. І коли вона *змовчить* і не змусить мене все це порвати, значить, більше її не існує, я вільний. І тоді все, що досі мене з нею в'язало, стане спогадами, звичайними спогадами, не здатними впливати на моє життя. Отоді б і я, напевне, повісив у себе в кімнаті її портрета і попросив би вас, мамо, поділитися зі мною реліквіями: перстеньком, чи намистом, чи книжечкою або фотографією з написом Горького... Чи то батьковою весільною каблучкою, яку після смерті Михайла Михайловича Оксана завжди носила, навіть ще дівчиною... Час від часу на все це можна було б дивитися, викликаючи зворушливу, але мертву згадку про неї, а згадавши — далі жити незалежно від неї.

...Пізно ввечері (це було під Проскуровом), залишившись у хаті удвох з моїм ад'ютантом і дочекавшись, поки Борис засне, я прочинив вікно, посунув до нього газову лампу:

«Я повинен хоч трішки звільнитися від неї»,— писав я від імені Юрка Печеніга про Оксану: я вже тоді знав, що вона померла. Отак він переконував себе кожного разу, коли перспектива залишитися навіки самотнім здавалася йому особливо нестерпною. Гоном гонив від себе гризоти сумління: адже не збирається він геть викинути усе пережите, як мотлох! Хай собі минуле тихо жевріє в пам'яті. Нехай крапля по краплі втрачає свою згубну владу над ним, щоб він міг порозкошувати життям, в ім'я котрого стільки років наражався на смерть... Наступила сьома ранку. Юрко Печеніг прийняв рішення. Він хвалив себе за це: годі добровільного рабства! Подумати тільки: він, такий швидкий на різні каламбури й експромти, останнім часом німів або затинався, тільки-но йому спадало на думку, що тій, першій, це могло б не сподобатися! А чому не вдовольнитися тим, що воно до смаку другій, зримій, близькій, котрій теж не бракує, до речі, ні кмітливості, ні жіночої звабливості...

Я прислухався до уважної ночі. А що ніч за вікном і далі мовчала й не породжувала Оксаниних заперечень, то і я, осмілівши, повів своє далі... (Я, здається, вам казав уже, мамо, що перед тим, як повернути свого Юрка на папір, у тому ж блокноті робив деякі записи. Ось один з них: «...закінчився наш Проскурівський рейд. *Художнього* нічого не пишеться. Регулярного щоденника вести не маю часу. Пишу, скориставшись з вільної години, себто коли не на марші, не в бою і не за п'ять хвилин перед боем. Ще два місяці тому я був певен: закінчу свою військову одісею в Криму. Й от нас перед самим кримським фіналом відкликано звідти. А я вже приготував було чистого «нотеса» для художньої творчості. Для цього я мав усі підстави: барон Врангель уже був неспроможний заважати моїй літературній діяльності. Але їй переступив дорогу Пілсудський. У середині травня нам стало відомо: білополяки скористалися з того, що основні наші сили відтягнуто з України на Південь, без оголошення війни перейшли кордон і рушили на Київ. Я, ще будучи в Криму, вирі-

зав з газети промову голови ВУЦВІКУ Петровського, яку він виголосив на Четвертому з'їзді Рад. Ця промова мене схвилювала, і я наказав її розмножити на друкарській машинці для наших пропагандистів: «...священний порив до святої праці перервано.— (Читаючи це місце, я думав: «І до моєї письменницької!») —...Якщо польські пани не дають нам змоги налагоджувати мирне будівництво, хай нарікають на себе: ми овій священний порив до праці перенесемо на оборону Республіки... Історія вимагає від нас великих жертв...»

Жертв... Їх і так було доволі. Чомусь вони під час бою не здавалися жертвами... Отже, з Криму — на Україну. Форсований марш полковими колонами. Під Каховкою переправа через Дніпро. Вісімсот верст за місяць: Перекоп — Горностаївка. Перша сутичка з противником біля Вінниці. Командарм Уборевич наказує 60-й дивізії і бронепоездам, щоб прорвали нам фронт. Проривають. Ідемо у прорив — на Проскурів... Рейд наш був стрімкий і кривавий. За плечима стільки удач, що й Проскурів спершу мені здався не таким уже й твердим горішком, яким був насправді. На нас сунула 6-а польська армія. Нею командував сам маршал Пілсудський. Я кажу — «сам» не тому, що у захваті від його військового генія, а тому, що цій армії віддали все, що мали в арсеналі панства польського — і своє, й закордонне... А потім — Чорний Острів, і втеча поляків на Збруч, кров і слава тих днів... У Проскурові ми розгромили штаб 6-ї армії. Серед численних полонених є й генерал...

Це все було на звороті. А на чистому боці «сухих» сторінок з'явилося невдовзі щось зовсім недоречне для похідних нотаток: «...Юрко Печеніг вийшов з дому, почувуючи себе тяжко старим. Очі йому не раділи радощами буйного ранку, такого щедрого на сонце й росу, що завітчані бульвари яскріли, мов казкові палаци. Він ішов бульварами, і йому не спадало на увагу, що перед його відстороненими очима пересуваються пішохідці й трамваї і що над ним у високості крапчастою смужкою летять із вірію гуси. «Геть, геть усі сумніви, — дзижчало йому в голові, — маю жити й надихатися тільки нинішнім, тільки живим: це ж бо наймудріше й найвище, до чого може зринуть дух. Решта все — містика...»

І знову Юрко Печеніг поруч тієї, що здавалася йому чужою. Найбільше боявся силуваної розмови. Мовчки

спостерігав, як сонячний день вигравав барвами рай-дуги. Ця лукава веселка прикидалася доброю, хоч, напевне, ховала якусь капость. Обтяжений спогадами, Юрко вже й рукою махнув на можливість особистого щастя. За кольоровими скельцями все здавалося неправдоподібним: фіалкова кішка гріла спину на сонці, жовтогарячий пес позіхав біля жовтогарячої будки. Раптом Юрко відчув, як зробилося легко. «Невже,— майнуло,— і для мене настав вихід із моєї безвиході?»

Кілька разів повторив ті слова уголос, щоразу дослухаючись, писав, тяг безконечну нитку, аби не наблизитися до висновку, до тих слів, що жахали заздалегідь, силуючи себе, написати: «І тут Юрко Печеніг зрозумів...» Перед тим, як ці слова написати, ще бачив сяк-так свого зниклого героя, немов крізь туман. Оцю ляльку й змусив був забалакати. Якби ж ви, мамо, почули, що він забелькотів, отой манекен, ця гальванізована мумія з обличчям Юрка! З неживих уст, мов з грамофонної платівки, посипалися ретельно відредаговані спогади й резонерські сентенції, те, що з Оксаною люто ненавидів у літературі, в житті. Мало не луснувши з досади, уперто й далі водив олівцем по паперу. Та тільки-но рука ще раз вивела «Юрко Печеніг», вчувся Оксанин голос:

— Ну для чого це ти, «печеніже»? Адже знаєш: твій Юрко неживий.

— Як?! — обурився я.— Хіба він не моя вигадка? Хіба його паперове життя не залежить від мене? Від моєї авторської волі? Від примхи? — І наперекір тому голосу наступив-таки «на горло собственной песне» і написав: «...Вона слухала його, стаючи перед очима не бувало близькою. Ніколи перед тим Юрко Печеніг не уявляв собі, щоб та, котра не була подругою його юності, ніколи не бачивши війни, могла так відчутися все, що він пережив...» Далі я не міг уже брехати.

Цей прощальний запис про Юрка Печеніга я зберігав аж до Стрийського рейду. І хоч рейд був тяжкий, чи не найтяжчий з усіх, я й на мить не забував про блокнот, де лишився єдиний цей запис. Вимучений, фальшивий, він здавався мені дорожчим за всі інші, які я робив на звороті й де були тільки факти. Чисті (парадні) сторони я ще довго зберігав для Юрка Печеніга (ану ж — ще живе!). А на звороті, як щось другорядне, похапцем занотував: «...Липень. 1920. Проскурів. Сюди підійшли

групи Якіра, бригада Котовського, Перша Кінна Будьонного. Першій Кінній і нам наказано здійснити гірський рейд у Карпати...» «Серпень, 1920. Заволоділи містом Стрий у Карпатах. Галицька біднота зустрічає як рідних... Заволоділи містечком Турки. Становище непевне; відірвалися від тилів. Готую відхід. Кому прикривати? У цій ситуації — прикривати відхід — майже вірна загибель...» «...Турки. Наш відхід прикриватиме Вовка. Він тільки місяць, як прийняв полк, але я в нього вірю. Та й кого залишити у такій скруті, як не рідного брата?» «...Стали на Збручі. Відхід із Турків прикрив Володя своїм 1-м полком. Півполку загинуло, Вовка чудом живий. А я вже, грішним ділом, журився: «Ну, як я мамці скажу?!»

Парадні сторінки залишалися чистими.

А «сухих» записів на звороті усе прибувало... «18.10.20. З білополяками укладено мир. Це значить — пілсудчики на власній шкурі пересвідчилися, що з їх офензиви на град Київ «ніц не бенде». Ще є нероззброєні (чималі) сили петлюрівців у районі між Південним Бугом, Дністром і Мурафою. Наказу поки що нема. Сподіваюсь, що на їх ліквідацію кинуть групи Якіра, Котовського і нас, рабів божих. Я не проти, але і не в захваті: *добивати* ворога — куди більша морока, ніж *бити*. Сама свідомість, що ти його добиваєш, мимоволі, бува, розмагнічує. А втім... щось і тут зробимо...» «13.11.20. Учора наша «свята трійця» — Якір, Котовський і я — повила своїх кіннотників у наступ. «Шляхетне панство» перед тим попередили, щоб не сміло втручатися, бо цим буде автоматично анульовано мир. Це вплинуло: до бою пани не вступили, але нишком приймали дрібні групи втікачів на свою територію. Це був теж прецедент для конфлікту, але ми вдали, що не бачили: хай сволота тікає...» «...Розташувались у Барі, Диковнях і Деражні. Навчаємось тактики, стріляємо у ціль по мішенях, ліквідуємо до кінця неписьменність і танцюємо гопака на вечорах самодіяльності. (І я теж, кажуть, що непогано!) Більш-менш тихо, коли не брати до уваги кілька банд по сусідству: Марусі, Галчевського, Аксюка й ще якогось Буйного Вітру, — скажіть, яка схильність до романтичних імен!» «...Учора закінчили ліквідацію найбільш небезпечної банди (Палія). Цими днями вона перейшла польський кордон і почала проти нас бойові операції. Ліквідували її за три дні. Жертв у нас було б мало

(12 рядових і комісар 8-го полку, всіх поховано в Старій Гуті), коли б не цей тюхтій Сіяков: дозволив у Згаркові своїм козакам погуляти на сільському весіллі, а місцевий піп доніс Паліві, той наскочив, порубав скільки міг, доведеться, мабуть, Сіякова судити».

Парадні сторінки залишалися чистими.

Юрко Печеніг так більше й не з'явився на них. Тепер-то я знаю: він сконав ще у Понирах, а я в це не вірив. Аж у Берліні збагнув: він перестав існувати відтоді, коли з-перед моїх очей зник останній вагон того потяга, котрий повіз від мене Оксану... Ви дивуетесь, мамо? Не розумієте, як я можу, як смію ставити поряд із смертю коханої жінки фантастичне зникнення Юрка Печеніга, особи неіснуючої, вигаданої, навіть не зафіксованої як слід у чернетках? Мамо, не гнівайтесь: це ж вона, *Оксана*, вдихнула у мене той образ; виховала в мені болючу й кропітку необхідність піклуватися ним. Скільки він жив, стільки й житиме її суворою увагою, вимогливою, нелегкою любов'ю. Ні, це було негуманно з його боку — залишити мене наодинці з моїм горем. Та й завчасно: може, й без неї я б зумів з ним упоратись? Та він у це не повірив і пішов із життя.

Ось вам, мамо, відповідь на всі ваші сумніви. Бачу, як ви хмурите брови, коли я знизую плечима на ваші запитання: що я сказав їй востаннє? Що сказала вона? Не пригадую точно... Я, здається, порадив, щоб звернулась до одного знайомого лікаря, і дав його московську адресу. А вона — щоб я неодмінно передав їй через кого-небудь начисто переписаний розділ про Юрка Печеніга, що читав їй під Орлом. І щоб гарну назву придумав для повісті, де він буде героєм. Вона теж про назву подумає. Батько не раз їй казав, що йому легше написати новелу, ніж придумати для неї назву. А я завважив, що «украє» би охоче в Михайла Михайловича для своєї повісті його назву «Дорогою ціною»... «Отак ви прощалися?! — питають мене ваші добрі, докірливі очі.— Отак ви *навіки* прощалися?» Та не прощалися ми, мамо, навіки! Не було в нас такого прощання! Була заметіль, і була станція Понирі: гасові ліхтарі на стовпах, що під гривами вітру скидалися на похнюплені кінські голови; миготливі хитрі вогники стрілок на засніжених коліях; залузана підлога пасажирського залу і ще поїзд — паротяг і чотири вагони, перший состав, який ми відправили з Понирів...

Я від душі співчуваю вам, мамо, розумію ваше розчарування, ваш біль, навіть пристаю на вашу думку: останні неповторні хвилини слід зберігати у пам'яті, мов дорогий діамант у коробочці, на атласній подушечці. Защемить тобі серце за минулим — витягай на світ божий... «Печаль моя светла», — що може бути кращого, щоб почувати себе вільним від спогадів! Якщо так — ваша правда: я повинен був сказати Оксані того вечора щось зовсім інше. Я міг би їй, наприклад, сказати: «Пам'ятаєш, Оксано? Сіверянська вулиця, 3. Низько понад столом звиває бронзова лампа, перероблена з газової на електричну... Від барвистого абажура на скатертині химерними тінями залягли материки і моря... Юрій у гойдалці думає про щось, а ти за столиком, де ми щойно пили чай, гортаєш якусь книжку... Мелодійно б'є годинник із маятником... Світ, сповнений катаклізмів і катастроф, здається мені непристойно придатним для щастя... Ось уже кілька днів, як я не дивлюся на тебе під час наших хатніх дискусій, бо знаю, що тільки зустрінуся з тобою очима — і починаю говорити якимсь ненатуральним фальцетом...» Або: «...я ще був гімнастиком другого класу, коли вперше побачив твої очі, й вони так мене вразили, що, приїхавши до Шуманів на вакації, я сповістив мамі мало не з порога: «Ти знаєш, у Чернігові є дівчина, в неї такі очі...» Й осікся. А мама усміхнулася і сказала: «Це ж добре!» Чи: «У твоїх очах було все: зрілий розум і дитяча наївність; бунтівливість і лагідність. Тільки сліз не було. Сліз у твоїх очах я ніколи не бачив». Або: «...по війні ми могли б з тобою оселитися десь у Брянських лісах, біля Погара. Хлоп'ят я іноді брав би з собою на полювання... А ще я водив би нашу малечу на Судость, у дрімучі, як джунглі, комишеві заплави. Туди брав би і доньку: адже була б у нас донька?..» А Оксана й собі щось подібне сказала б мені того вечора, аби згадкою про нашу любов затамувати нестерпність прощання навіки, продовжити ці останні хвилини. І ви, мамо, були б з того раді.

Але ж, мамо, що я маю робити, коли не було в нас з Оксаною останнього вечора, не було в нас прощання навіки, не було, не було, не було! Потяг м'яко пірнув у хуртечу і повіз від мене Оксану, дбайливо закутану в просторий кожух. Вже відблимав сигнальним ліхтариком останній вагон, а вона все одно залишилася зі

мною у Понирях. Ні, це не містика: вона була поруч. Отож і досі вона поруч — без реліквій, без пам'яток, котрі здатні були б її оживити на мить, і не більше..

Мамо.., вибачте... простіть... більше не можу... Піду... усе потьмарилося перед очима... Мерехтить... пересувається безладно у просторі й часі, мов бархани в пустелі, де ми у 30-му ліквідували басмачів... А може, це в очах афганські піски? Прощайте, мамо... Ви ж усе чули? Не жалкуйте, що йду: значить, *треба*. І за життя це було головним моїм словом... А Сидір мій — лапки догори, капітулював, бо виштовхує мене назад у небуття! Більш не сподівається, що я щось переінакшу в прожитих літах... Ви не бійтеся, мамо: не діжде. Хіба ж я не ваш син? «Фарс і трюкацтво...» Йолоп він, отой Сидір. Ще раз кажу: революцію треба робити з любов'ю — і мудро, і весело... Тож і ви, мамо,— прощу вас,— веселіше дивіться на світ. Я багато в чім винен перед своїми родичами. Хоч би й перед братами. Ну, що я знаю про Вовку? Що пішов в авіацію, в академію Жуковського, зрадив, свинтус, кінноту? А як його сердечні діла? Як здоров'я? Чи привчив себе любити поезію? У дитинстві він з нею щось не дуже, здається... А про Бориса що я знаю? Сто разів давав собі слово: от візьму й заскочу до нього в Московський університет і скажу: «Читаєш, братику, лекції про структуру ґрунтів, а чи пахне тобі коли-небудь, мій шановний доценте, ота земличка, що за Казенним лісом, де ми пасли коні?..» (Грицькові хоч молдавська пахтить, він у нас — агроном «від землі»). А Євген, той і зовсім таємниця для мене з його кольоровими металами. (Спасибі, хоч Раїсу свою показав мені). А про вас, мамо, нема чого й казати — такий я винний перед вами... От ви мені яблука присилали — і в Ленінград, і перед тим на Урал, навіть на Кавказ, де свого овочу до біса. Я ж у своїх «телеграфних» листах все одно просив *наших* фруктів. Думаєте, їсти? Ні, все, бувало, дивлюся на них, розкладаю по поличках, вдихаю рідні пахощі і даю собі слово: завтра ж напишу мамці довгого-предовгого листа (й знову писав три рядки!)... Приїду на цілий місяць у відпустку до неї (і відкладав з року в рік)... А хоч би й приїхав? Знову почав би про себе та про себе?.. Чи ж хоч раз у житті я по-справжньому вислухав вас? Чи ж хоч раз, уже будши дорослим, притулився до вас по-ди-

тячому? Чи признався собі, бодай нишком, у вашій мужній самотності? Ні, недаром ви так ретельно зберігали всі наші поламані луки, складані ножики, пожовклі книжки: розмовляли, мабуть, з ними, як з нами?..

Мерехтить... мерехтить... Ріже очі... Гострий біль у потилиці... Як тоді, від шаленої музики у берлінському сні: цілий залп мідних звуків у мозок. Ну, нічого, я витерплю. Я й це витерплю, мамо, аби вам усім було добре.

А Юрко Печеніг... Що — Юрко Печеніг? Пришвін... Форш... Всеволод Іванов... Сейфулліна... Бабель — усі вони мені казали: пиши. Вони були добрими приятелями, а дехто й друзями. Але звідки їм було знати, що в Понирях сконав мій Юрко Печеніг? Щоправда, можна було б якось обійтись без Юрка й написати: «Мій дід, Григорій Приймак, водив через пороги плоти...» Я навіть хотів був так написати, але чомусь розхотілося. Жаль Юрка Печеніга, звичайно, але, мабуть, не така це й трагедія, коли знаєш, що й без нього все життя присвятив революції. А для неї, хай би мене хоч і тепер спитали, чи я здатний *після всього...*»

І увірвалося. Тиша запала. Усе стало на місце: всі чотири стіни зеленогайської моєї кімнати, а поміж них — етажерка... тахта... стіл, завалений папками...

Мабуть, я зробив помилку, що спалив ту цидулу, того жовчного листа. Хоча б із вдячності за те, що його жовч відродила у мені Примакова, я повинен був зберегти його. Пізно: самий попіл у грубі лишився.

Повернувшись до столу, я сидів нерухомо, наче боявся сполохати у собі щось нове, дороге мені й відтепер невід'ємне. Раптом схопився і почав перебирати в шухлядах і в папках усі свої вирізки, виписки, стенограми, листи. Десь було, — я це твердо пам'ятав, — десь було те, що не договорив мені Примаков, мій живий Примаков. Та що ж воно таке? Де я бачив такий документ? Ось листи з міста Ревди від Євгена Примакова з дружиною... Ось із Чернігова від Ірини Михайлівни... Стенограма Васильєва... Тут цього немає... Аж ось він! Ще торік я заклавав його в томик Блока. Читаю, перечитую, вчитуюсь у коротеньку архівну виписку з анкети 1932 року, в якій у вищого комскладу РСЧА запитується про стан його здоров'я.

Ось відповідь В. М. Примакова:

«Двічі контужений. Поранений осколком у скроню. Після царської тюрми й каторги був туберкульоз. (Залікований).

Унаслідок двох пережитих тифів і роботи у жарких країнах — порок серця. До походу придатний».

.....

Треба буде десь подивитися — чи й справді так пре-
гарно цвіте капріфоліум?

1965—1970

Зелений Гай,

що під Харковом

ПІСЛЯМОВА

Запам'ятався той весняний день, коли пошта принесла мені велику бандероль із рукописом роману Ігоря Муратова «Сповідь на вершині» про славного земляка, безстрашного лицаря революції, командира корпусу Червоного козацтва Віталія Марковича Примакова, а для мене — рідного, хоч і не кривого, брата, бо таким вважаю Віталія з 1909 року, коли вперше побачила його круглу, обстрижену «під перший номер» голову, лукаві й водночас добрі короткозорі очі.

Залізни окуляри надавали хлопцеві зосередженого вигляду. Короткий ніс, широко роздуті тремтливі ніздрі підкреслювали запальну, нестримну вдачу. Коли Примаков задумувався, то уста якось мило випиналися вперед і обличчя від того ставало соромливим. Дитяча, довірлива й водночас трохи манірна, але симпатична усмішка освітлювала лице юнака. Він любив книги. Писав ліричні вірші. Жив серед природи в мальовничих Шуманах. У нашій родині, де майже щодня бував, його всі полюбили.

Коли я розгорнула рукопис, Віталій ніби знову прийшов сюди, в бабусину кімнату, де я зараз живу і де з дитинства й до 1919 року полюбляв бувати він. Адже ця кімната оповита згадками про Віталія, про Оксану й Юрка Коцюбинських, про всю нашу родину.

Події, описані в романі, свідком більшості з яких я була або чула про них із вуст Примакова, стали для мене відлунням минулого і боїв червонців за владу Рад. Все це вкупі так розхвилювало мене, що я тремтіла, читаючи рукопис, гірко плакала над долею моїх близьких і рідних. Може, я й не об'єктивно сприймала цей роман, бо кожний епізод, особливо з дитячих і юнацьких років Віталія, промовляв до мого серця, адже це і моє дитинство, це і моя сонячна юність.

Мене вразила манера автора, бажання розкрити внутрішній світ Примакова шляхом самоаналізу героя.

Головним критерієм у житті Примакова був заповіт його батька: «Будь людиною». Цей заповіт син проніс через усе життя. Він був чесним перед трудовим народом, за визволення і щастя якого боровся, вірив у людину, вболівав за життя кожного свого бійця.

З теплотою й любов'ю згадує Віталій Маркович у романі тих, що полягли смертю хоробрих.

Ганжа. Велетень-робітник. Енергійне обличчя, сповнене невгамовної енергії і сили. Ця буйна сила — спадщина предків, запорожців — так чудово поєднувалася з гарним сріблястим голосом, яким співав сумні українські пісні в темні ночі в лісі над Десною. Дужий, злий і веселий. Надмірно хоробрий у боях, здатний на подвиг і здатний після бою приголубити дитину, заспівати їй колискову пісню у приємках селянської хати.

Коропець. Сотник першої сотні. Унтер-офіцер, селянин із Полтавщини, Лохвицького повіту. Середнього росту, з великими чорними вусами, задумливими чорними очима, поважний, мовчазний, обережний, розсудливий, шалений у бою.

Чуприна. Взводний командир першої сотні, колишній артист якоїсь української мандрівної трупи. Ніжна постать, чудові ніжні дівочі очі. Прізвисько Маруся, душа жіноча і хоробрість молодого левеняти.

Всі вони загинули в один день, у ясний сонячний день, на полі слави, від куль із гвинтівок і ударів багнета в бою з німецькими солдатами під Вороб'івкою.

Куля пробила високий лоб Ганжі, вісім куль пронизали серце Коропця, поруч із квіткою, проткнутою в петлицю, чорніла багнетова смертельна рана в грудях Марусі. Козацькою, гарячою кров'ю полилось вороб'ївське поле.

А ось нічний рейд — перехід Червоної кінноти через Дніпро під час походу на Київ у січні 1918 року.

Це була небезпечна переправа по тонкій кризі, що весь час ламалась під ногами піших козаків та коней.

Не знаю, коли я більше хвилювалася — під час читання роману, відновлюючи в пам'яті трагічну нічну переправу кінноти через Дніпро, опис якої так вдався авторові, чи згадуючи, як Віталій розповідав про цю подію влітку 1919 року в родинному колі Коцюбинських. Він тоді з молодого дружиною Оксаною Коцюбинською приїхав на короткий відпочинок до Чернігова й зупинився в нашій господі.

Ми всі сиділи в їдальні. Тут був і Юрко з майбутньою дружиною Ольгою Бош. І сестра її, Марія Петрівна, Віра Устинівна — наша люба мати, і перший комсомолец Чернігівщини, червоний козак Данило Самусь, і ад'ютант Примакова — московський комсомолец Борис Кузьмичов, й Михайло Зюк — «артбог», як його називав Віталій, начштабу червонців Семен Туровський і начполіт Євген Петровський, майбутній червоний козак Роман Коцюбинський та я зі своїм чоловіком.

Дружнім сміхом присутні зустріли розповідь про комедію, майстерно розіграну Віталієм Марковичем перед командуванням георгіївських кавалерів, касарні яких містилися поруч із касарнями юнкерів у Києві.

Розповідав він і про маскарад, до якого вдався, переодягнувши дванадцять козаків у петлюрівську форму. Удаючи із себе петлюрівського полковника, він з ними захопив і знищив ворожу авіацію, що базувалась на льотному полі біля київського заводу Гретера на Шулявці.

Розповідав про тяжкі бої, про козацькі будні, про віру бійців у перемогу, про залізну дисципліну в з'єднанні Червоного козацтва,— як зараз чую твердий голос Віталія, бачу його стримані рухи.

Слухаючи Віталія, ми відчули, що він уже не той хлопчисько, який, посварившись колись із Оксаною, намагався втопитися, не той одчайдушний юнак, що гасав на необ'їждженому конику, а мужній командир, який присвятив своє життя боротьбі за владу Рад. Своїм відданим служінням народові він викликав у бійців до себе повагу й довіру. Міцною рукою тримав дисципліну в куренях Червоного козацтва.

Віталій Примаков за вдачею був глибоко гуманною людиною, поетом, що відчував фізичну відразу до вбивства. Хоч ця відразу і відступала перед обов'язком «нищити катюг, цих садистів, що вішають жінок та дітей, випікають на спинах полонених п'ятикутні зірки, палять хати і клуні».

Авторові роману вдалося не схематично, не плакатно, а глибоко психологічно змалювати образ Примакова на тлі історичних подій того часу. Ми бачимо перед собою живу людину з її думками, ваганнями, самоаналізом і критичним ставленням як до себе, так і до інших.

Читаючи книжку, стежачи за тяжкими рейдами, боями, відчуваєш, скільки сили, витримки було в Примакова.

Все в сідлі, все в небезпечних походах. У ньому йде невпинна боротьба між запальною вдачею, котра штовхала на одчайдушні дії, й розсудливістю досвідченого військового командира великого з'єднання, який розробляв стратегічні завдання і який з року в рік прибирав і перемагав у собі Печеніга. А Оксана більше любила у Віталієві його романтичну вдачу.

Щоправда, ні Оксана, ні Юрко ніколи не називали Віталія «печенігом», але автор використав цю назву як синонім запальності героя твору, як духовний образ його. У книзі гостро зображується «зіткнення» цих рис характеру — запальності й витримки, свідомості командира.

І, на мою думку, цей «маневр» автора цілком удалий, правда, в деяких місцях слід було скоротити конфліктні суперечки, які переобтяжують твір.

Працюючи над книжкою, письменник звертався за порадами до близьких і рідних Примакова. Навіть коли твір у рукописі був уже цілком готовий, Ігор Муратов ґрунтовно переробив його, особливо

в тій частині, що стосується внутрішнього змісту та зовнішності Оксани Михайлівни.

Вона була такою ж сміливою, принциповою, жвавою, доброю, веселою й сильною духом, як і Віталій Маркович.

Хочу ще раз підкреслити, що факти з життя обох героїв роману цілком вірогідні.

Тільки епізод із проводами вагітної Оксани до Москви на станції Понирі не відповідає дійсності, бо востаннє вони бачилися в Чернігові влітку 1919 року, коли Віталій після короткого перепочинку в нашій господі змушений був виїхати на фронт, де точилася запекла боротьба з військами Денікіна, що насувалися з півдня.

Прощалися вони в бабусиній кімнаті, не уявляючи навіть, що — назавжди. Тому прощання було зовсім не трагічним, а звичайним. Але в романі далеко сильніша від життєвої сцена від'їзду хворої Оксани зі станції Понирі. Халупа, де останні дні вони жили. Віз із мерзлою соломою, куди заривалась сестра, щоб хоч трохи нагрітися. Закутана в теплий кожух і обв'язана хусткою, Оксана Михайлівна потрапляє в холодний напівтемний вагон, що йде із станції Понирі до Москви — такою залишилася вона в пам'яті Віталія.

Зі сторінок роману постає живий, справжній Віталій Примаков. У цьому основне достоїнство твору.

ІРИНА КОЦЮБИНСЬКА

Нейтральна зона

РОМАНТИЧНА ДРАМА

ДІЙОВІ ОСОБИ

Віталій Примаков.
Варвара Миколаївна, його мати.
Оксана Коцюбинська, його дружина.
Сильвестр Безбатченко.
Рогніда.
Граф фон Мірбах.
Німецький полковник.
Вусатий полонений.
Сільський священик.
Гуляйдід.
Гуляйбаба.
1-й коментатор.
2-й коментатор.
Дівчина в окулярах.
А також
Панич у костюмі запорожця.
Добродій у костюмі чорта.
Добродій у костюмі ангела.
Добродій у костюмі ченця.
Королева маскараду.
Пані з червоним хрестом.
Буфетник.
Гімназист у римській тозі.
Начальник тюрми.
Маляр на підпитку.
Чиновник з парасолькою.
Дама в жалобі.
Городовий.
Гайдамака з рупором.
Німець з рупором.
Телеграфісти.
Куркулька.
Стара пані } плетуки з-під воріт.
Черниця }
Німецький офіцер.

Анархіст з годинниками.
Анархіст-заїка.
Анархіст у студентській тужурці.
Гімназист у червоних галіфе.
Чоловічок у пенсне.
Брат Мирон.
Бородатий анархіст.
Кисіль.
Сліпий.
Поводир.
Дозорець.
Дівчина над прірвою.
Молодиця над прірвою.
Уповноважений.
Червоні козаки, анархісти, гості на балу,
слухачі біля тюремного муру та інші.

Дія перша

Завіса піднімається під музику вальсу. Сцену перетинає колонада. Праворуч — масивна буфетна стойка, за нею — схожий на вельможу огрядний буфетник з бакенбардами. Поміж колонами — величезна афіша: «Все на бал-маскарад! Сегодня в зале Дворянского собрания костюмированный бал: разнообразные развлечения: флирт богов, флирт цветов. Игра в карты в отдельных кабинетах (шмен де-фер и большой шлем). Биллиард! После 2-х часов ночи — танцы без масок».

На сцену виходять коментатори. Вони в сучасному одязі, кожен несе за собою легенький стілець сучасної форми. Ставлять на авансцені стільці, сідають.

КАРТИНА I

1-й коментатор. Я чую музику. Чому грає музика? Де ми?

2-й коментатор. У Колонному залі Чернігівського дворянського зібрання (показує на афішу). Тут зараз бал.

1-й коментатор. А де ж Примаков? Де Віталій Примаков? Ти обіцяв познайомити мене з героєм громадянської війни Примаковим.

2-й коментатор. Віталій ще не герой. І зараз не точиться громадянська війна. Я привів тебе у 1914 рік. Віталій Примаков — гімназист. Але вже революціонер, більшовик. Оце зараз (дивиться на годинника) він ховає в пазуху кілька прокламацій і збирається сюди.

1-й коментатор. На бал? З прокламаціями — на бал? І це він правильно робить?

2-й коментатор. Не забувай: хто такий — ти і хто такий — я. Ти — Сучасне. Я — твоє революційне Минуле. Я розповідаю тобі про те, що було. А чи правильне воно, чи неправильне, — я нічого не можу змінити.

Пробігає Кисіль, когось шукаючи.

1-й коментатор. Це хто?

2-й коментатор. Кисіль. Живе з Примаковим в одному гуртожитку. Третьюрядна дійова особа.

На сцені Сильвестр. Стає між колонами, дивиться на танцюючих.

1-й коментатор. А це?

2-й коментатор. Лютий ворог Віталія... Ходімо. Починається дія.

На сцені дівчина в окулярах, теж, як і коментатори, в сучасному вбранні.

1-й коментатор (*тихо*). Це хто?

2-й коментатор. Не знаю... (*До дівчини.*) Ви хочете послухати про Віталія Примакова?

Дівчина мовчки проходить. Здивовані коментатори йдуть слідом за нею.

На сцені знову Кисіль.

Кисіль. Сидоре... Сидоре... Петренку!

Буфетник. Акуратніше гукайте, добродію, тут вам не ярмарок (*убік*). Пускають усяких...

Кисіль (*помітивши Сильвестра*). Сидоре!.. Ти тут? Що ти тут робиш?

Сильвестр. Дивлюсь, як розважається чернігівський світ.

Кисіль. А я тебе скрізь шукаю. (*Озирається.*) Віталій на балу!

Сильвестр. Примаков?..

Кисіль. Ти ж просив, щоб я тебе з ним познайомив... Тут зручніше, бо вдома небезпечно. (*Озирається.*) За ним поліція стежить... Ох, це ж і хлопець! Не побоявся, прийшов... Він і зараз має при собі дещо. Ось... Дав мені одну штучку... Попросив, щоб я десь наклеїв... А я...

Сильвестр. Злякався?

Кисіль. А ти ж думав! Та за цю прокламацію мене і з ветеринарної школи потурять і до буцегарні — раз-два!

Сильвестр. Дай сюди (*вихоплює листівку*). Ану, що тут? (*Читає вголос.*) «...Товариші солдати! За наказом головнокомандуючого до вас, селянського і робочого люду, віднині застосовується огидний нелюдський засіб покарання — різки! Різками хочуть підтримати

у вас дух покори й патріотизму... Різками справники шмагали згідно з вищим велінням наших селян, які домагалися землі й волі... Солдати! Діти народу!»...

Кисіль. Та цить!

На сцені пропливає пишна пані в костюмі сестри-жалібниці з бляшаною копилкою, увінчана червоним хрестом і нагрудним плакатом: «На російських ранених». Кисіль довго шукає в кишенях, нарешті кидає якусь дрібну монету. Пані проходить.

Сильвестр *(далі читає)*. «...Діти народу... хай ті, що живуть сльозами і горем народними, кують для вас нові кайдани, нові кривди. Ви дасте на це відповідь таку саму, як дали наші селяни і робітники у славні дні революції 1905 року: «Ми цього не допустимо!..»

На сцені весела компанія напідпитку. Серед трьох добродіїв одна дама, вже літня, але ще ефектна, у яскравому костюмі коломбіни.

Добродії. Просимо! Просимо, царице балу, подаруйте нам щастя! Хоч єдиний романс! Хоч один!

Добродій у костюмі чорта *(до Киселя і Сильвестра)*. На коліна, молоді люди! На коліна, панове! *(Стає навколішки. До дами.)* О богине! Вірнопіддані благують, щоб пані Барвінська заспівала нам щось! Адже вона знов сьогодні дістала титул королеви маскараду.

Дама. Ах, лише за костюм... Цього року — лише за костюм.

Добродій у костюмі ангела. І за вроду, мадам, і за вроду!

Добродій у костюмі ченця. І за голос, мадам, за божественний глас!

Дама. Ну, що з вами зробиш! *(Оплески.)* Один куплет... І не більше! *(Співає низьким грудним голосом, підкреслено модулюючи на циганський киталт.)*

И вот бегут с обратным шумом волны
Издаലെка к родимым берегам,
И верю, верю я, безумным счастьем полный...

Добродії. Браво! Чарівно! Ви зараз співали, як Варя Паніна! Ні, ви співали, як Патті Шампанського! Кельнере! Шампанського!

Буфетник відкорковує шампанське, і добродії з дамою покидають сцену, стріляючи корками, цокаючись келихами.

Сильвестр (*читає далі*). «...годі калічити Росію! Ми не хочемо бути гарматним м'ясом, ми не хочем війни, розпочатої російським урядом...»

Чути вітальний марш і туш.

Кисіль (*зазирнувши за порт'єру*). Поліцмейстер прибули. З поліцмейстершею.

Сильвестр (*читає*). «...хай живе дружба всіх народів! Землі й волі — рідному народові! Хай живе революція!..» (*В задумі опускає листівку до кишені.*) Революція... Революція... (*У глибокій задумі.*) А для чого, для чого їм потрібна революція? Цікаво...

Кисіль. Кому — «їм»?

Сильвестр. Отаким Примаковим.

Кисіль. Бог з тобою, Сидоре... Та він же підпільник... (*Озирається*). Соціал-демократ!

Сильвестр. Ні, не бачу причинності! Мужик повстає — хоче більше землі... Робітник повстає — хоче більше платні і щоб менше робити. Солдат бунтує — обридла війна. А цей? Він з коліски — в теплі, на помаджений, ситий. Вивчає у гімназії усяких Юліїв Цезарів. А закінчить гімназію... Не змусять же його з гімназичним дипломом корчувати на болоті пеньки! То за що ж такому боротися?

Кисіль. Ех, не знаєш ти Віталія!..

Сильвестр (*дивиться у просвіт між порт'єрами*). Це ж який Примаков?

Кисіль. А он той... У костюмі гондольєра... З веслом...

Сильвестр. З ким він танцює?

Кисіль. То його наречена... Коцюбинська Оксана. Ох, Сидоре, коли б ти тільки знав, яка у них з Оксаною хвеноменальна любов!

Сильвестр. Треба казати не «хвеноменальна», а «феноменальна». Селюк!

Кисіль (*ображено*). Такий же селюк, як і ти: з того ж самого болота Замглай.

Сильвестр. Однак ця Оксана — легковажна... Щойно танцювала з одним вусатим...

Кисіль. З отим? Так то ж її брат. Рідний брат. Юрко Коцюбинський. Це ж діти небіжчика Михайла Михайловича. Нашого славного письменника...

Сильвестр. Хм, а я поволочився б за цією Оксаною... Хоча мені більше до вподоби ота друга... у костюмі жар-птиці.

Кисіль. Рогніда? О! Це багата наречена: дочка знаменитого адвоката... Особняк... Рисаки...

Сильвестр. От що, брате Киселику: будеш знайомити — не називай мене Сидором.

Кисіль. А як же? Просто Петренком?

Сильвестр. Назвеш мене Сильвестром Безбатченком.

Кисіль. Що? (*Сміється.*) Силь...вестром?

Сильвестр. Чого ти смієшся, дурню? Що тут смішного?

Кисіль. Тсс... Ось вони йдуть.

На сцені — оточені молоддю Примаков у костюмі гондольєра, Оксана, вбрана циганкою, і Рогніда в костюмі жар-птиці.

Рогніда. Віталію! Зараз же покажи свій паноптикум!

Примаков. Єдине, що мене може утримати, моя мила Рогнідо, це твій імператорський тон.

Рогніда. Що робити? Мене змалку привчили наказувати.

Оксана. Ну, не сваріться... Віталію... Рогнідо... Не можна ж увесь час сваритися... Дай йому спокій, Рогнідо, ти ж знаєш, який він затятий.

Рогніда. О так! І знаю, яка ти, Оксаночко, лагідна: наче тиха вода, що греблі рве... Гаразд, спробую бути цяцільною (*підкреслено ніжно*). Вітасику, барвіночку, покажи свій поноптикум...

Примаков. Ця ніжність трохи нагадує мені кішку, яка підкрадається до горобця. Але проти ніжності я безсилий. Оксанко, оголошуй умови!

Оксана (*імітуючи базарного конферансьє*). Вельмишановний публікум! Вистава відбудеться без пояснень! Кожна фігура — загадка! За кожну відгадку — гарантований приз.

Сильвестр (*з одчайдушною рішучістю*). А який приз? Може, ваш поцілунок?

Кисіль (*тихо*). Сидоре!

Оксана. А ви — хто? Пробачте... Я вас вперше бачу.

Кисіль (*поквалливо*). Це мій приятель... навчається

зі мною у ветеринарнім училищі!.. Сидір... Тьху ти, господи... Сильвестр.

Сильвестр (відрекомендовується Оксани). Сильвестр Безбатченко. *(Подає руку).* Дамам рук не цілую, а стискаю від душі... Не ображайтесь на колишнього мужика. *(Раптом кривиться і присідає від болю. Всі сміються.)*

Примаков. То що ж? Угадуйте ви перший, Сильвестре... Премія для вас, коли хочете, буде — ніжний потиск руки цієї прекрасної дами. Отже — «чернігівський паноптикум»! Дійові особи — місцеві бронтозаври. Починаємо! Експонат номер перший... *(Миттю перевтілюється, міняє позу, міміку, голос.)* «Війна, братіє, нам — від господи бога. Благословив нас всевишній на єдиноборство з макаками... Кого на бранному полі господь до себе прибрав, кому ноги, руки відтяв, а кого від щедрот своїх нагородив за усердіє у вірі христовій трофейними халатами, японськими парасольками, бронзовими божками...»

Оксана. Хто це? Прошу всіх угадувати!

Гімназист без маски. Не смійте!.. Це блюзнірство, панове! Мій дідусь не заслужив... А те, що він у своєму священному сані був на японській війні, робить йому тільки честь... тільки честь. А проти війни і тепер виступають німецькі лазутчики, жиди й дезертири! *(Вибігає.)*

Голоси. Браво, Примаков! У точку попав! Це ж був піп Кононенко?.. Лихвар!.. Спекулянт!..

Примаков. Досить овацій. Служителів церкви більше заціпати не будемо. *(Присів на низенький ослінчик, удав, що зіперся на палицю, нюхає тютюн, чхає, відкашлюється.)* «Хіба тепер служба? От раніше була служба, то служба. Всіх солдатів сортували по мор-р-р-дах. По волосні, по носах і по мор-р-р-дах. У Кексгольмівському гвардійському були всі червонопикі, біляві й носаті. У Володимирському — всі худі й руді. А ще був полк, забув який саме, де зібрали тільки кирпатих. На команду «Направо р-рівняйсь!» — усі кирпичи задирались, як одна, під шнурок...»

Сильвестр. Я знаю, хто це! *(До Оксани.)* Приз!.. Поцілунок!

Молодь (хором скандуючи). Усі знають: це відставний... генерал... Дасюков. *(До Оксани.)* Поцілунок — нам усім!

Кисіль (*розсуваючи порт'єру*). Тихше... Губернатор...

Гримить зустрічний марш.

З губернаторшею...

Примаков дає знак рукою, і всі присутні слідом за ним з підкреслено пісними обличчями співають «Боже, царя храни».

Буфетник. Молоді люди! Гімн на честь государя імператора, коли його співають задля фривольного жарту, теж є крамола! (*Замикає буфет, виходить.*)

Поки Примаков і Оксана про щось жваво розмовляють у молодечому гурті, Сильвестр відволікає Рогніду на авансцену.

Сильвестр. А скажіть-но мені, панно Рогнідо, цей ваш приятель, цей Віталій,— він такий завжди?

Рогніда. Який?

Сильвестр. Ну, не дуже серйозний... Усе б йому смішки та жарти... Мені казали про нього зовсім інше...

Рогніда. Що він похмурий? Невже?

Сильвестр. Ні, ні... (*озирається*). Що за ним поліція стежить... І все таке інше... Ви не бійтеся, Кисіль мене знає...

Рогніда. Бачите, добродію...

Сильвестр. Сильвестр. Сильвестр Безбатченко.

Рогніда. Бачите, Сильвестр, є натури складні... про них важко говорити, як про інших... Про Віталія є різні думки... Одні вважають його місцевим Робесп'єром...

Сильвестр (*розгублено*). Ро...бесп'єром?

Рогніда. Ну, фанатичним діячем революції... Другі — Дон-Жуаном...

Сильвестр. Ага!

Рогніда. А треті думають, що він — Фігаро...

Сильвестр. Фігаро?

Рогніда. Революція? Політика? Фігаро — тут. Гарненькі дівчатка? — Фігаро там...

Сильвестр. А насправді?

Рогніда. А насправді він — просто яскрава натура... Розумієте? Обдарована людина... талант... Оце й приваблює в ньому нас — буденних, ординарних, звичайних...

Сильвестр. Приваблює? І тільки?

Оксана. Рогнідо! Вперше бачу, щоб ти так надовго відривалася від нашого гурту. Та ви просто чародій, добродію...

Сильвестр (*радісно*). Сильвестр. Сильвестр Безбатченко.

На сцені — панич у костюмі запорожця.

Панич. Віталію! Орле! Перепрошую за таку фамільярність... Зробіть ласку гостеві з престольного Києва... вічному студентові... вашому прихильникові...

Примаков. І довго ще триватиме ця інтригуюча увертюра?

Панич. Та не смію ж просити... А кортить, ох, кортить! Прочитайте нам, голубе, вірші, якими ошчасливили минулої суботи товариство у панів Коцюбинських.

Примаков (*пильно подивившись на нього, потім на Оксану*). Ви помилились: ніяких віршів у Коцюбинських я не читав. Я пив там чай з печивом і... ще з чим, Оксаночко?

Оксана (*серйозно*). І з суничним варенням.

Примаков. Точно так: і з суничним варенням.

Панич (*свариться пальцем*). Ну-ну-ну... Увесь Чернігів говорить... Пан Примаков читав вельми, хм... я б сказав, вельми фривольні опуси... Коли не помиляюсь, вони належать перу відомого своїми лівими поглядами... перу професора з Лемберга — Івана Франка?

Оксана. А-а, вірно, вірно, згадала. Ми всі хором декламували його «Лиса Микиту».

Панич. Ні-ні, не «Лиса», не «Лиса», а пролог до поеми «Мойсей». (*Декламує*).

Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорожжі...

А далі, далі, як?

Примаков. Я б з радістю, але панна Оксана не дозволяє мені...

Панич (*до Оксани*). Он як? То ви, мадемуазель Коцюбинська, маєте таку магнетичну владу над паном Примаковим?

Оксана (*сомнамбулічним голосом*). Абсолютну. І можу негайно ж це довести. (*Робить кілька ефектно театральних рухів, ніби гіпнотизує Примакова*). Медіуме! Ви спите... Ви спите... Ви спите... Ви поступово втрачаєте волю. Ось вам — бомба. (*Дає Примакову маскарадну хлопавку*.) Зараз же киньте її на шпигуна, на шпигуна, на провокатора. Він поміж нами... Поміж нами... Він тут. (*Панич сполохано відступає від неї*). Шукайте... Шукайте... Шукайте.

Примаков з напівзаплющеними очима і з затиснутою в кулаці хлопавкою загрозливо наближається до панича і замахується на нього. Той злякано верещить і тікає. Хлопавка вибухає йому вслід, всі сміються.

Товстий гімназист у тозі римського сенатора. Оригінально! Шпигун сам себе видав... Шедевр!..

Рогніда. Оксано... Як я заздрю тобі! Як це ти чудово придумала! Жаль, що це була хлопавка, а не справжня бомба.

Оксана. Це не я придумала... Мама розповідала, що колись наш губернатор Маклаков на великдень під час хресного ходу так злякався фейерверка — мало не помер з переляку: пенсне з'їхало з носа... вуса настовбурчилися...

Гімназист у римській тозі. От дурень, ну й дурень! Фейерверка злякався! А це ж — губернатор, людина освічена...

Рогніда. А до чого тут освіта? Він був наполоханий страхом тирана, якому спиться і видиться — помста. Найгірший страх на землі — це страх катюги перед власними жертвами.

Примаков. Найгірший страх у наш час, моя мила Рогнідо, — це страх багатія за свої нагробовані гроші. Катів він наймає, а страх його від цього не меншає.

Сильвестр. А мені здається, що найбільше повинні боятися в наш час не тирани й не капіталісти, а так звані яскраві натурі.

Оксана. Кого вони повинні боятися?

Сильвестр. Тих, хто їм заздрить: ординарних, звичайних...

Примаков. Чому?

Сильвестр. А тому, що звичайні їх, очевидно, смертельно ненавидять... Бачите, пане Віталію, за якихось там обставин бідний може все-таки зробитись багатим... А сірий і сподіватись не сміє, що коли-небудь стане яскравим. Адже хисту не вкрадеш, не купиш.

Оксана. Майбутнє все одно — за талантами!

Рогніда. Коли їх в сучасному не передавлять нездари.

Оксана. Твоя улюблена тема? Моцарт і Сальєрі?

Сильвестр (до Оксани). Моцарт... і Сальєрі... Я не знаю, хто такі ці пани. Зате я читав оповідання вашого батенька. Зветься, по-моєму, «Сміх». Може, не

всі пам'ятають? Я коротенько... Прислуга в сім'ї адвоката... здається, Варвара на ім'я... така собі брутальна мужичка, мало не лусне — регочеться: згадує, як чорна сотня лупцювала на вулиці місцевих інтелігентів. А дурний адвокат (*до Рогніди*) — вибачайте, — він гадав, що близький до народу. А дзуськи! Для його куховарки всі інтелігенти — пани, всі їй ненависні. За що? За їх багатство? Навряд чи... Не такі вже вони й креси були... Вона їх ненавиділа за незрозумілий їй світ, за високі слова, котрих ніяк не второпає... І бог його знає: може, майбутнє за ними, за Варварами?

Примаків. За варварами? За дикунством, по-вашому?

Оксана. Це фатальна помилка, пане Сильвестре... Так думати... Талановитість — не такий уже виняток. Це — властивість народу.

Сильвестр. Ах, народу? Народу!.. А хіба народ — щось єдине? Він або Плоть, або Дух. У кожного з нас якась одна доля: або животіти, як плоть, або ширяти у небі, як дух. І коли Плоть відчуває, що нездатна навік стати Духом, вона топче ногами той Дух. Ще й сміється з нього, як сміялася з адвоката Варвара.

Рогніда істерично сміється.

Оксана. Що з тобою? Печеніже... Віталію... Лимонаду!

Рогніда (*заспокоївшись трохи*). Не треба... Просто я побачила на якусь мить свою смерть.

На сцені — гімназистка без маски. Вона щось шепоче Примаківу. Той швидко скидає свій маскарадний плащ гондольєра і бере в гімназиста його римську тогу.

Примаків. Люблю маскаради! Але терпіти не можу переодягнених жандармів. А вони вже прийшли. До завтра, Оксано... (*Швидко виходить, слідом за ним по одному, по два виходять усі, крім Сильвестра й Рогніди.*)

Сильвестр. А ви чому не пішли з усіма?

Рогніда. Хотіла ще раз зазірнути своїй смерті у вічі. Раніше я уявляла її не такою.

Сильвестр. Ви... уявляли свою смерть?

Рогніда. О! І не раз. У дитинстві вона мені ввижалася з проваленим носом... За плечима — коса. Потім снилася у вигляді отруйного порошку... Це тоді, коли я вперше прочитала «Мадам Боварі»...

Сильвестр *(як луна)*. Боварі...

Рогніда. А згодом я малювала собі свій трагічний кінець десь у глухому селі... Я там помирала від сухот, як героїня роману Грінченка...

Сильвестр. «Сонячний промінь»... Це я читав.

Рогніда. А сьогодні послухала вас і зрозуміла, що моя реальна загибель — це ви.

Сильвестр. Яр!

Рогніда. Натурально! Здрастуй, моя смерте! Яка ж бо ти хитра, ніби й не страшна: без коси... з чепурним носом... з дешевою претензією на шик: у штанах «фантазі», з напوماдженим кучерським чубом...

Сильвестр. Чи не занадто ви дозволяєте собі...

Рогніда. Ні, не занадто. Людині, що побачила свою смерть, все дозволено.

Сильвестр. Але... поясніть... чому саме я...

Рогніда. А тому, що ви не про Варвару нам щойно говорили, а про себе. Ну, признайтесь: про себе? Ви нас ненавидите, людей «духу»... Нас і наш світ: поезію, музику, ідеали, красу... Бачу, як ви топчете брудними ногами у лакових туфлях усе, що миле моему сердцю з дитинства: Блока... Бодлера... Олесья... Шопена... Рахманінова... Врубеля... Нарбута...

Сильвестр. «Нарбута», «Нарбута»... Ви що це — навмисне? Навмисне дражнитесь незнайомими прізвиськами?

Рогніда. О так, моя смерте, навмисне. Я вас дражню, поки можу. Поки ви мене ще не розчавили. Коли настане час, ви мене змусите слухати частушки під балалайку! А поки що не Варвари... не в́арвари з мене, а я з них сміюся! Чуєте? Сміюся... Сміюся... сміюся! *(Вибігає.)*

Сильвестр. Гарзд. *(Аж побілів од безсилої люті.)* Але памятайте: сміється той, хто сміється останній.

Завіса

На просценіумі — коментатори.

1-й коментатор. Примакова заарештують отут на балу?

2-й коментатор. Ні, на базарі. Трохи згодом... Чекай. *(Дивиться на годинника.)* Це вже сталося. Він вже цілу ніч у тюрмі. Ходімо до нього в тюрму. *(Повільно йдуть, їх випереджають, кудись поспішаючи: гім-*

назисти й гімназистки, робітник-малляр напідпитку, одноногий інвалід з Георгіївським хрестом на шинелі, чиновник з парасолькою, дама в жалобі).

1-й коментатор. Куди це вони?

2-й коментатор. До тюремного муру. Там хтось наклеїв об'яву, що Примаков сьогодні вранці проголдосить якусь лекцію з вікна тюрми.

Останніми йдуть за юрбою Рогніда й Сильвестр.

Рогніда. Ви знову ходите за мною, як тінь?

Сильвестр. Я не за вами. Хочу розгадати все ту ж таємницю: для чого Примакову в'язниця? Для чого йому революція? *(Проходять.)*

Затемнення

КАРТИНА II

Провесна. Тюремний мур. По той бік муру, в ніші високого заграбованого вікна — Примаков в арештантському одязі. По цей бік муру — персонажі, які щойно були на просценіумі (крім коментаторів). Крізь залізне мереживо тюремної брами видно солдатів з рушницями, націленими на вікно, де стоїть Примаков. Повз них підтюпцем бігає пузатський начальник тюрми.

Начальник тюрми *(до Примакова)*. Арештанте! Негайно повертайтеся до камери!

Примаков. Пардон, але я не зроблю цього, пане начальнику тюрми. Я відчуваю голод...

Начальник тюрми. Я дозволив для вас передачі...

Примаков. Інтелектуальний голод, мій пане: ви відбрали в мене літературу...

Начальник тюрми. Від такого голоду не помирають. Марш до камери! *(Солдатам)*. Держіть його на прицілі, я скоро повернусь. *(Вибігає.)*

Примаков. Панове і дами! Зараз я почитаю вам невеличку лекцію з історії держави Російської...

В юрбі оплески.

Рогніда. Він божевільний!

Сильвестр. Не думаю...

Примаков. Я проголошую цю лекцію з вікна міської в'язниці, бо вважаю, що історія нашої благо-

словенної богом імперії вимагає саме цієї, а не іншої кафедри.

В юрбі сміх. Вбігає начальник тюрми.

Н а ч а л ь н и к т ю р м и. Ну-с, молодий чоловіче, перше, я дістав дозвіл стріляти... А по-друге, я вже знаю, чого ви так хизуетесь: чекаєте, поки прийде сюди ваша матінка і вас порятує?

П р и м а к о в. Моя мати?!

Н а ч а л ь н и к т ю р м и. Не удавайте з себе дурника... Ваша мати щойно була у владики... Його преосвященство зважив на просьбу її духівника й пообіцяв, що вас судити не будуть.

П р и м а к о в. З умовою стати катом біля вашої шибениці?

Н а ч а л ь н и к т ю р м и. Ні, з умовою постригтися в ченці.

П р и м а к о в. У ченці? Чудово! (*Сміється*). Але ж лекцію я повинен дочитати?

С и л ь в е с т р. Ага! Ось чому він нічого не боїться!

Р о г н і д а. А ви так і повірили?

П р и м а к о в. Месьє і медам...

Н а ч а л ь н и к т ю р м и. Ваша мати вже близько!

П р и м а к о в. Ну то й що? Хоч тюрма, хоч петля, вона ніколи не запропонує мені подібної пошлості. (*До публіки*.) Ще з історії Карамзіна усім грамотним росіянам відомо, що «земля наша велика и обильна, но порядка в ней нет»...

В юрбі сміх.

І н в а л і д. Як у воду дивився: немає порядку!

Н а ч а л ь н и к т ю р м и (*витирає хусточкою лоба й махає нею у розпачі*). Р-раз!

Солдати клацають затворами.

Я рахую до трьох...

П р и м а к о в. Про те, що земля наша й справді «велика и обильна», засвідчує офіційна статистика... Усі малоземельні селяни Чернігівської губернії мають орної землі одинадцять з половиною десятин. Аж одинадцять, добродії! А місцевий поміщик пан Галаган,— прошу, панове, уваги,— сімнадцять! Лише — сімнадцять тисяч.

М а л я р. У-у, грабіжники... здирники...

Н а ч а л ь н и к т ю р м и. Два! (*Махає хусткою, а тоді витирає нею лоба*.)

Рогніда. Це не жарти...

Сильвестр. Е-е! Монастир ще не каторга...

Примаков. Отже, медам і месье, про порядок у нашої державі. Ми, здається, зупинились на тому, що ніякого порядку в ній не було і нема...

В юрбі вибух реготу, оплески, вбігає городовий, шалено сюрчить, але ніхто не розходиться.

Начальник тюрми. Зараз я скажу — три!

Дама в жалобі (до Примакова). Тікайте! Ховайтеся! Вони вас уб'ють! Убили ж вони мою доньку! Повісили!

На тюремному подвір'ї за брамою — Варвара Миколаївна й сільський священик.

Начальник тюрми. Господи, нарешті... Мадам Примакова! Я обіцяв преосвященному, що призначу вас побачення з сином у себе в кабінеті. Не моя провина, що воно відбудеться тут!

Священик (до Варвари Миколаївни). Не бійтесь... Говоріть при всіх... У ваших руках синова доля.

Примаков. Мамо! Здрастуйте, мамо! Ну, як там у нас в Шуманах? Як там батько? Брати? Ви щось хотіли мені сказати?

Священик (до Варвари Миколаївни). Та ну ж бо...

Варвара Миколаївна. Я... Я приїхала, синку... Я хотіла, щоб ти знав... Коли будеш далеко... Хоч би й дуже далеко... щоб ти знав: ми ждемо...

Примаков. Спасибі вам, мамо. Я знав, що ви більше нічого не скажете. Ждіть! Я повернусь... Неодмінно!

Варвара Миколаївна, не оглядаючись, іде з подвір'я.

Священик (ій услід). Не схотіли... Тепер бог вам суддя. (Іде.)

Начальник тюрми (до Примакова). Тоді я скажу-таки — три! І вас застрелять, як собаку. Чуєте? Я маю інструкцію...

Примаков. Ви маєте зовсім іншу інструкцію: поставити мене до Києва як небезпечного політичного злочинця живим і здоровим. Поверніть мені мої книжки, і я повернуся до камери. Між іншим, я її добре зачинив зсередини.

Начальник тюрми. Чорт з тобою! Чорт з вами! Я поверну тобі твоїх Маркса і Леніна! Але все одно вам

зашморгу не минути! (До солдатів). Кр-ругом мар-рш. бидло! Р-розійдись! (Вибігає.)

Гі м н а з и с т и. Примакову — ура! Гіп, гіп-ура!

Примаков, помахавши їм рукою, зникає за ґратами. Поволі розходяться всі, крім Сильвестра й городового, який стоїть проти нього й сюрчить.

Городовий. Р-розійдись!

Сильвестр. Я все зрозумів! Зрозумів!

Городовий. Розійдись!

Сильвестр. Революція потрібна йому, як трамплін!

Городовий (сюрчить). Розійдись!

Сильвестр. Як трамплін до майбутньої слави! А я, дурень, заздрих купцям... Я мріяв про мільйони у банках... Революція! Вона переможе! Ось кар'єра для мудрих!

Городовий. Хильнув зайвого — додому паняй. (Махнувши на Сильвестра рукою, іде з кону.)

На сцені — Кисіль, розгублений, губи тремтять.

Кисіль (до Сильвестра). Сидоре... Ти його бачив? Як це сталося?.. Поясни — як це сталося?.. Хто посмів від мого імені написати в поліцію? І тепер мене викликано до суду як свідка... Я не зраджував Віталія... Хоч ти мені віриш? Я не зраджував...

Сильвестр (цинічно). А хіба хтось каже, що ти його зрадив? Я гадав, що ти написав у поліцію просто з цікавості: аби подивитися, як цей фанфарон поводитися, коли йому справді загрожує смерть.

Кисіль. З цікавості? Постривай... Та це ж твої слова... Ти колись уже казав мені про це, Сидоре... (З жахом). А може, це ти? (Хапає Сильвестра за барки). Признавайся: це ти?! Ти доніс і підписав мое прізвище? Та я уб'ю тебе!..

Сильвестр (з огидою). Баба.

Завіса

На просценіумі — коментатори.

1-й коментатор. І Примакова судили-таки?

2-й коментатор. У Києві. Військово-польовий суд. За розповсюдження антивоєнних листівок і заклик до революції.

1-й коментатор. Вирок був Сибір?

2-й коментатор. Вічна каторга.

Світло пригасає, і на завісі бачимо силуети каторжників. Звучить пісня «Динь-бом, слышен звон кандалный», потім «Шалійте, скажені кати», згодом «Смело, товарищи, в ногу» й аж тоді — «Марсельеза».

З а т е м н е н н я

КАРТИНА ІІІ

Авансцену від кону відгороджують три висячих полотнища. З них найбільше — середнє. На тлі першого полотнища спиною до глядачів — зігнута постать телеграфіста у форменому кашкеті, у форменій тужурці. Така ж точнісінько постать у такій самій позі біля третього полотнища. Обидва телеграфісти, як дятли, стукають монотонно ключами, а на полотнищах миготять крапки й риски. Обличчям до глядачів стоять: біля першого телеграфіста — гетьманець-офіцер, а біля другого — німець у формі офіцера кайзерівської армії. Обидва по черзі диктують кожен своєму телеграфістові тексти депеш.

І-й Е П І З О Д

Гетьманець (*повільно, врочисто*). ...доповідаю дислокацію під Новгородом-Сіверським червоної частини, котра називає себе Червонокозачим кавалерійським полком. Крапка...

Німець (*сухо, майже скоромовкою*). Рапортую грубе порушення нейтральної зони більшовицьким військовим з'єднанням, так званими червоними козаками. Крапка...

Гетьманець. Біля містечка Смяч... диктую по літерах: сир... масло... яечка... часник... Смяч, мала місце навальна офензива червоних козаків на об'єднаний штаб під час спільної ради наших і німецьких офіцерів...

Німець. За чотири з половиною кілометри від населеного пункту Зматш,— даю по літерах: Зальцбург... Макденбург... Аахен... Тіроль... Шварцвальд,— більшовики розгромили нашу ставку з провини гетьманського офіцера, де процвітає розпушта і пияцтво...

Гетьманець. Величезними збройними силами так звані червоні козаки захопили на Десні наш військово-вій пароплав «Рассвет». Світання... «Рассвет».

Німець. Кілька більшовицьких головорізів, не більш як шість або сім, захопили у п'яних гетьманців пароплав «Рассвет» з німецьким озброєнням...

Гетьманець. За даними розвідки, Червоне козацтво очолює якийсь жид Примаков.

Німець. Командує червоними козаками згідно з чутками — напівдикий монгол Примаков.

2-й Е П І З О Д

Освітлюється центральне подотнище з текстом відозви, його вголос читає 2-й коментатор.

2-й коментатор. До всіх селян, робітників, до вояків-українців.

В І Д О З В А

Центрального Виконавчого Комітету Всеукраїнських Рад робітничих, селянських та вояцьких депутатів.

Т О В А Р И Ш І

Усі, хто не боїться смерті за землю і волю, за мир і братерство трудового народу, всі, хто хоче боротися проти буржуазії і контрреволюції, записуйтеся у полк Червоного козацтва!

Комісар по організації Червоного козацтва
Віталій Примаков

Хор за сценою: «Примаков... Примаков... Примаков...»

1-й коментатор: Отака популярність?

2-й коментатор. Ні, щось більше... Дев'ятнадцятирічним він повертається з каторги. Двадцятирічним у Петрограді штурмує Зимній, а потім у Харкові, вже член Радянського уряду, як більшовик-агітатор пробірається у петлорівський полк разом з поетом Куликом та Івгою Бош, здійсмає над ним червоний прапор. Через рік — він командир цього першого на Україні Червонокозачого полку... Зараз за його плечима незабутній Київський рейд... безсонний пост революційного коменданта у Києві... героїчний відступ через куркульську ворожу Кубань... Ось він з прославленим своїм полком

стоїть на межі «нейтральної зони», лоб проти лоба з окупантами кайзера, яким не дає ні їсти, ні спати, ні дихати — ні вдень ні вночі.

Хор за сценою: «Примаков! Примаков! Примаков!»

Чуєш? А ще ж у нього нема орденів. А їх буде аж три. Три — Червоного Прапора. За три безсмертні рейди у тили ворогів — до денікінців... гайдамаків... пілсудчиків... І нема ще золотої почесної зброї, яку він поверне у фонд оборони країни. Але слава вже е... Народна любов уже е...

Хор за сценою: «Примаков! Примаков! Примаков!»

1-й коментатор. А йому ж тільки 22-й пішов. Чуєш, товаришу? Двадцяти двох ще нема.

Піднімається центральне полотнище, і на тлі мальовничого берега Десни пропливає пароплав «Рассвет». Шестеро червоних козаків співають: «Ой на горі цигани стояли...» На першому плані постає молодого козака Гуля й д і д а. На полотнищах крапки й риски пробігли у зворотному напрямку. Гетьманець і німець проголошують текст, притуливши до вуст рупорами долоні.

Г е т ь м а н е ц ь. Іменем гетьмана всієї України Скоропадського оголошую: хто живим або мертвим приставить перед мої очі бандита Примакова, той одержить сімсот тисяч карбованців.

Н і м е ц ь. Командування армії кайзера Вільгельма Другого оголошує за голову розбійника Примакова 200 000 рейхсмарок.

Телеграфісти, як дві сірі миші, пірнули попід полотнища. Обидва офіцери карбованим кроком розійшлись у різні боки.

3-й Е П І З О Д

По авансені проходить В а р в а р а М и к о л а ї в н а. Похмуро дивиться на полотнища, на яких миготять слова «бандита Примакова», «розбійника Примакова». З-за полотнищ, як з-під воріт, чути собачий гавкіт. Потім з-під них вилазять три повітові плетухи: к у р к у л ь к а, с т а р а п а н і, ю р о д и в а ч е р н и ц я. Вони на різні голоси кричать услід скорботній жінці: «Бандитова мати... бандитова мати... бандитова мати».

З а т е м н е н н я

КАРТИНА ІV

Прожектор вихоплює з темряви дві постаті — Варвару Миколаївну й священика. Варвара Миколаївна стоїть перед ним навколішках.

Священик. Підведись, підведись, дочко моя, і скажи, що привело тебе до мене в таку пізню годину?

Варвара Миколаївна. Благословіть, отче, у далеку дорогу.

Священик. Куди повертаєш стопи свої у часину, стільки ж скорботну, скільки й небезпечну?

Варвара Миколаївна. До сина, отче, до старшого сина.

Священик. До Віталія? Боже, за що покарав ти свою вірну рабу таким сином!

Варвара Миколаївна *(підводиться)*. Яким? У чім його гріх, пане отче?

Священик. Варваро Миколаївно... ви ще питаєте! Ви, що ні одної служби божої не пропустили... І разу не проминули церкви, не осінивши себе хресним знаком... У чому гріх його! У безбожності... в тому, що прилучився до слуг люциперових! До більшовиків! До червоних!

Варвара Миколаївна. Порадьте, отче: що мені робити з собою? Шаную вас... від щирого серця шаную... А ваші слова чомусь не доходять до серця.

Священик. Це диявол... диявол оселився у вашій душі. Моліться, Варваро Миколаївно, і господь просвітить вашу душу.

Варвара Миколаївна. А скажіть мені, отче, яка ваша думка: що богові миліше — праведні слова чи праведні діла?

Священик. Без діла найсправедливіше слово — все одно що птиця без крил, сонце без тепла, смоковниця без соку.

Варвара Миколаївна. А хто має у серці справжнього бога — той, хто все прославляє його, чи той, хто на плечах несе по землі його хрест?

Священик. Славити бога не гріх. Але ближчий до всевишнього той, хто в ім'я слави господньої несе його хрест.

Варвара Миколаївна. А хіба мій Віталій його не несе? Хіба по тюрмах, по каторгах терзався не за сіромах і вбогих?

Священик. Без бога у серці? Єресь, єресь речеш... А те, що він був у Сибіру, в тім не богова провина. І не моя. Свого часу ви мали змогу...

Варвара Миколаївна. Не мала я такої змоги. Віталія — в ченці? О боже! Не хочете благословити — не треба. Піду. Помолюсь і піду.

Священик. А не страшно вам? А що, коли на власні очі побачите... коли все це правду пишуть?

Варвара Миколаївна. Що бандитствує син? Прокляну. А коли брехня, коли за правду воює — благословлю.

Священик. Христопродавця? Більшовика?

Варвара Миколаївна. Сина, отче... Піду. На все воля божа, хай святиться ім'я його.

Священик (машиально). Амінь.

Завіса

Кінець першої дії.

Дія друга

КАРТИНА V

Серпнева ніч. Падають зорі. Місяць ще не зійшов. Присвічуючи електричними ліхтариками, на авансцену виходять коментатори. З променів ліхтарів виникають то стіна білої хати, то дерево, то стіна чорного лісу в глибні сцени. З лісу чути, як регоче сич.

1-й коментатор. Я чую регіт сича.

2-й коментатор. То не сич: то козак Гуляйдід.

1-й коментатор. Де ми?

2-й коментатор. В містечку Погар. На Орловщині. Через Десну — Україна.

1-й коментатор. Це межа «нейтральної зони»?

2-й коментатор. Так. Тут стоять примаковці.

Повз них, роздивляючись навкруги, проходить дівчина в окулярах.

1-й коментатор. Знов оця незнайомка... (До дівчини). Пробачте... що вам тут треба?

2-й коментатор. Повторюю: хочете послухати про Віталія Примакова — підходьте ближче...

Дівчина в окулярах. Спасибі. Я все бачу і все чую на відстані. *(Проходить)*.

Коментатори здивовано презирнулись, ідуть за нею слідом. Сходить повний місяць. На сцені — козак Гуляйдід, за ним — Гуляйбаба. Гуляйдід гукає «пугу» й регоче сичем.

Гуляйбаба. Чи не здурів? Що це ти робиш?

Гуляйдід. Німців, німців лякаю, товаришу батько. *(І знов зареготав, як той сич)*.

Гуляйбаба. Цить мені.

Гуляйдід. Чому — цить? Чому — цить? Самі ж допіру казали: «Ох і боїться німота наших червонокозачих сичів». Казали чи ні?

Гуляйбаба. Ну, казав.

Гуляйдід. То хай від мого реготу не самі лише німці — уся світова буржуазія у штани накладе. *(Регоче, як сич)*.

Гуляйбаба. Цить, кажу. От же, горе моє... І за які гріхи мені цього дурня визначили на політичне виховання?

Гуляйдід. А чому це — дурня? Чому — дурня? Ви хоч і сивий, товаришу батько, а попрошу — акуратніше. Я вам не щось там таке, а червоний козак Гуляйдід.

Гуляйбаба. Отож і біда моя, що ти — Гуляйдід. А я — Гуляйбаба. І треба ж таке співпадіння: мало того, що з мого прізвища люди сміються, то мені ще Гуляйдіда присобачили, матері його ковчійка. Тьху!

Гуляйдід. І чого це ви тьхуєте? Чого тьхуєте, товаришу батько?

Гуляйбаба. Відчепись. Треба мати поняття — що до чого й коли. Де ти зараз, приміром, стоїш? Ну, де ти стоїш? Одвічай...

Гуляйдід. Як це — де? Як це — де? На посту.

Гуляйбаба. А що за пост? Біля чого стоїш?

Гуляйдід. Біля штабу... добрий вам день! Ще й питають...

Гуляйбаба. А хто в даний, біжучий момент перебуває у штабі?

Гуляйдід. Як — хто? Як це — хто? Наш полковий командир. Хто ж цього не знає з козаків... добрий вам

вечір! У штабі його похідне ліжко стоїть: тут він спить, тут обідає, тут усю свою стратегію на карту записує.

Гуляйбаба. А чи добре ти пильнував, заступивши на пост? Кого саме пропуслав до штабу?

Гуляйдід. Обома дивися. До другої години ночі тут все штабне начальство засідало: товариш Багінський... товариш Зюка... товариш...

Гуляйбаба. А кого персонально сюди ад'ютант Примакова на тачанці привіз?

Гуляйдід. Товариш Боря Кузьмичов?! А-а-а! Он ви про що: про жіночку Віталія Марковича, про товаришку Оксану... То до чого ж тут, вибачайте, такий серйозний допит? Я вам по всій формі — про штаб, а ви мені, товаришу Гуляйбаба, — про бабу.

Гуляйбаба. Помовч. І зятям собі, хлопче: не всі баби на світі бабського роду.

Гуляйдід. Себто як?

Гуляйбаба. А от так. Жона Примакова, приміром, ніяка тобі не баба, а червоний боець. Наша Оксана, вона, знаєш, яка? І за сестру-жалібницю, і в розвідку, і в атаку... і куди хочеш... (ніжно) матері його ковінька. А ти кажеш: ба-ба.

Гуляйдід. Та хіба ж я...

Гуляйбаба. Кінчай базар. Паняй до лісу, там і пугукай. Треба ж поняття мати: за який період чоловік із жінкою в одне ліжко лягли.

Гуляйдід (розуміюче). А-а-а! (Задумливо.) А чи то є правда, товаришу батько... Чув я від наших козаків... Чи то правда, що товариш Примаков і товаришка Оксана узяли законний шлюб тільки так... для буквальної прохворми... а самі страшною клятвою заприсяглися одне перед одним — поки всю контру на Україні не перекоцаємо — ані-ні, щоб як брат і сестра...

Гуляйбаба (трохи подумавши). Брехня. Хіба ж вони монахи? Просто, хлопче, така міжнародна ситуація, що немає часу політичній людині з жінкою під ковдру лягти... Господи Ісусе, — коли ж ми їх справді — усіх: і зелених, і жовто-блакитних, і білих? І австрійців, і німців, і Антанту? Куди не плюнь — вороги, хоч роззуйся — не перелічиш. Ну чого ти стоїш, як опудало? Йди.

Гуляйдід. Єсть іти... (Іде, вертається). А чи правда це, товаришу батько, що ви у петлюрівцях раніше були?

Гуляйбаба. Не твого розуму діло. Був, та нема. А теперечки я червоний козак, ще й начальник над тобою. Слухай мою команду: к-ругом арш!

Гуляйдід (*весело*). Єсть, кругом марш!.. (*Вертається*). А скажіть мені, товаришу батько: до нашого Червоного козацтва кого беруть — усіх чи на вибір?

Гуляйбаба. Звичайно, на вибір. Якби всіх брали, то в нас був би не революційний полк, а якийсь Ноїв ковчег... Передусім тих беремо, хто носить мозолі на руках. І щоб сознание мав: експлуататорів усяких ненавидів.

Гуляйдід. А чому ж тоді сюди не допускають мого рідного брата?

Гуляйбаба. Якого брата?

Гуляйдід. Як це якого? Мирона! Має мозолі на руках, як добрячі боби. Двадцять років на світі живе, а з них десять — у наймах... То чого ж йому здирників любити?

Гуляйбаба. А де ж він, твій брат?

Гуляйдід. Недалечко... За Гнилою Заплатою... Разом з якимсь поповненням, чи як його там звуть, сюди йшов... Мені про це наші розвідники сказали... А товариш Примаков не пустив.

Гуляйбаба. «Не пустив, не пустив», а ти звідки про це знаєш?

Гуляйдід. Гомонять козаки. Ішло те поповнення з тачанками, під червоним прапором...

Гуляйбаба. Добре. Досить. Начальству видніше.

Гуляйдід. А ви поспитали б у начальства, товаришу батько, — чом не пускають...

Гуляйбаба. Піди та спитай.

Гуляйдід. Чому — я? Молоде, скажуть, зелене. А ви від самого Харкова під рукою товариша Примакова... На велосипедах коней у петлюрівців під Полтавою в бою здобували... По дніпровому льоду робили з ним перший рейд... Київ брали штурмом...

Гуляйбаба. Відчепись. При нагоді питаю.

Гуляйдід (*розчаровано*). «При нагоді!..» А що, коли їх німці запримітять? Німці у них під носом...

Гуляйбаба. Ану, марш на свій пост!

Гуляйдід (*неохоче*). Єсть — на свій пост! (*Зі злістю*). Ох, і пугукну я зараз... Або брат Мирон почує, або німецький кайзер з переляку на вусах повіситься.

Завіса

КАРТИНА VI

Приміщення німецької польової контррозвідки на окупованій Чернігівщині. Це світлиця куркульської хати. В кутку — образи, на одній стіні портрет господаря у фельдфебельській формі, на другій — поясний портрет Вільгельма II, пишновусого, в еполетах і касці. На центральній стіні — величезна карта Чернігівської губернії, що межує з Орловщиною. Чітко заштрихована смужка території з написом німецькою мовою «Neutrale Zone». Посередині стіл. На столі глечик і кухоль. За столом сидить літній, але з гарним, моложавим обличчям, з благородною сивиною на скронях, бездоганно виголеним, абсолютно спокійним графом фон Мірбах. Повз нього нервово бігає з кутка в куток лисий німецький полковник з пишними вусами, а la König Wilgelm. На порозі струнко стоїть рум'яний, як помідор, офіцер.

Полковник *(до офіцера)*. Мовчить?

Офіцер. Точно так. Він мовчить, пане полковник.

Полковник. Ви... все зробили?

Офіцер. Ми зробили все, пане полковник.

Полковник. Гаразд. Розстріляти. *(Дивиться скося на графа.)* Розстріляти обох. Ви чули, графе? Я наказав розстріляти обох полонених. *(Раптом переходить на крик.)* Може, ви заперечуєте?

Граф. Я вам нічого не сказав, пане полковник.

Полковник *(до офіцера)*. Розстріляти негайно!

Офіцер. Слухаюсь *(хоче йти)*.

Полковник. Постривайте. *(До графа.)* Ви так на мене дивитесь, наче я роблю якусь помилку... *(До офіцера)*. Ідіть. Виконуйте. Стійте. Відставити розстріл. Я вас покличу. *(Офіцер виходить)*. О-о, хай йому чорт!.. Послухайте, графе фон Мірбах, я перестаю розуміти — хто з нас відповідає за службу контррозвідки: я — її начальник — чи ви?

Граф. Звичайно, ви. Я біля вас — консультант. Лише консультант з російського питання. Як консультант, я час від часу даю вам поради. Але відповідати за наслідки маєте ви.

Полковник. Відповідати? За що? За те, що я розстріляю цього більшовика? Цю вперту азіатську колоду? Адже за дві... ні, за дві з половиною доби ми не витягли з них жодного путящого слова. Бо з них один — ідіот, а другий... о-о! Це — диявол!.. Це — bestія!

Граф. Може, й так. Але маємо час.

Полковник. На що ви сподіваєтесь, графе? На чудо? Наші хлопці старались. Вони так постарались, що каменяка і та б забалакада. Я не філософ. Я — солдат.

Найвища свягиня для німецького солдата — статут. Імператорський військовий статут. Коли я бачу березу, а в статуті сказано, що це дуб, то вважаю, що це дуб. Ось що значить — статут. А згідно з ним полонений, який зловмисно відмовляється подавати відомості...

Гра ф. Підлягає карі на смерть.

Полковник. Правильно. Хоча я зовсім не певен...

Гра ф. Пакет у нього був. Хай признається.

Полковник. А хто вам про це сказав?

Гра ф. Пакет був. Коли можна, дозвольте мені особисто допитати вусатого.

Полковник. Вам? З якої речі? Гаразд. (*Дзвонить настільним дзвіночком, увиходить офіцер.*) Хай приведуть полоненого з вусами. А хоч принесуть... Наші хлопці старалися. (*Офіцер виходить.*)

Гра ф (*закуривши сигару, задумливо декламує*).

И дышат древними поверьями

Ея упругие шелка,

И шляпа с траурными перьями,

И в кольцах узкая рука...

Полковник (*роздивляючись карту*). Що ви сказали?

Гра ф. Нічого. Декламую вірші.

Полковник (*неуважно*). Ах, вірші...

Гра ф. Автор — російський славетний поет. Олександр Блок.

Полковник (*не відриваючи від карти очей*). Блок? Єврей?

Гра ф. Ні. Донедавна я був переконаний, що цей Блок — співець чистої краси і кохання... Краси і кохання... А він узяв і написав плебейську поему «Дванадцять». І пристав до більшовиків.

Полковник (*і досі ще біля карти*). Діво Маріє! Нейтральна зона... І це в них зветься «нейтральною зоною»!

Гра ф (*не слухаючи його*)... Щоб задавити будь-яку революцію, потрібні не так вороги революції, як люди, до неї байдужі. Нейтральні. О, як нам у Росії необхідні нейтральні!

Полковник. Напхали біля цього клаптика... біля цієї смужки землі повен ліс озброєних головорізів і запевняють мене, що ця зона — нейтральна! А наше верховне командування все терпить...

Гра ф. Боже, як нам потрібні нейтральні!

Полковник. Червоні козаки! Мало мені того, що вони козаки, то ще й «червоні»! Прокляття! Брест — наша помилка. Не треба було ніякого миру! Хіба вони не пообіцяли нам вивести з України все військо? Все, без винятку? А решту роззброїти? І піших, і кінних?

Граф. Крім партизанів, полковнику. Крім партизанів. Стихійні явища не підлягають дипломатичним угодам. *(Задумливо декламує)*. «І шляпа с траурними перьями, і в кільцях узкая рука...»

Полковник. Стихійне явище! Примаков! Він теж по-вашому — стихія? Хотів би я знати, що це за Примаков: реальна істота чи пропагандистський кунштюк? Розумний чи дурень? Теоретик чи практик? Сліпий виконавець чи самостійний стратег?

Граф. Ви хочете знати не мало. Саме тому я раджу не поспішати. Адже обидва полонені мають пряме відношення до частини, якою командує Примаков?

Полковник. А чорт їх розбере! Один мовчить, другий бреше.

Стукають у двері.

Заходьте.

На порозі конвоїри, вони тримають попід руки вусатого полоненого.

Ближче! До мене!

Конвоїри витягають вусатого на середину кімнати.

Вусатий. Боюсь, боюсь... Ой, пустіть, ой, не треба...

Я ж казав... Пане начальник! Батеньку рідний!

Полковник *(огидливо)*. Пустіть його.

Вусатий без підтримки падає на підлогу.

Постаралися хлопці.

Вусатий. Пити... помираю... хоч губи помочіть.

Полковник. Дайте йому води.

Вусатий жадібно п'є з рук конвоїра.

Допитуйте, графе. *(Дивиться на годинника.)* Півгодини вам вистачить?

Граф. Це навіть багато. *(До вусатого.)* Полонений, скажіть...

Вусатий. Я ж казав: був у нього пакет...

Граф *(до вусатого)*. Ви бачили хоч раз Примакова?

Вусатий. Примакова? А на греця він мені?

Полковник. Не бреш. Ти ж — червоний козак. На вашому прапорі написано: «Хай живе Червоне козацтво». Написано чи ні?

Вусатий. А я не читав. Я у тій грамоті — ні бе ні ме.

Полковник (до графа). «Беніме»? Що таке «беніме»?

Граф. Він каже, що неписьменний.

Полковник. Але ж ти більшовик?

Вусатий. Я? Боронь боже! Я вже і в петлюрівцях ходив, і в денкінцях. Я не білий, не червоний, ось вам хрест, ваше високе німецьке благородіє: я по всіх статтях — дезертир. Як дременував з позицій на спаса, так і швендяю по лісах, по ярах. Але ж, пане мій, голод, зима навалилась — у банду подався. А що? Таке вовче урем'я: ти не заріжеш, то тебе... (Показує на горло). Оце з четверга — в анархістах ходжу... Аж хтось наше начальство підбив, щоб до Примакова податися. А Примаков не пускає...

Полковник. Брехня. Мені з шифровки відомо, що до червоних козаків іде численне поповнення. Оце ж воно і є.

Граф (до вусатого). Кажете, Примаков не пустив вас до себе?

Вусатий. Ага.

Полковник. А що в пакеті було?

Вусатий. Я неписьменний.

Полковник. «Беніме»?

Граф. А чи ваше поповнення по дорозі до Примакова часом не пограбувало когось?

Вусатий. Та було... побалувалися трошки...

Граф. І ще одне запитання: ваш супутник... отой, що мовчить... як він ставиться до Примакова? Добре чи погано? Може, він його коли-небудь лайав? Пригадайте.

Вусатий. Щось таке казав, але не знаю, чи воно лайка, чи ні... «Він, каже, в мене ще гопки потанцює, оцей...» І якось назвав Примакова, неначе на «хва».

Граф. На «хва»? Ага, це значить — на «фа»... фангазер?

Вусатий. Ні.

Граф. Фанатик?

Вусатий. Та ні, вроді барон...

Граф. Фанфарон?

Вусатий. Ага: хванхварон. Він, каже, у мене ще потанцює, оцей «хванхварон».

Граф (*дуже задоволений*). Дякую, полонений. (*До полковника.*) У мене — все.

Полковник. Все?!

Граф. Так. Коли можна, хай на кілька хвилин приведуть і того, що мовчить.

Полковник (*подав знак, щоб вивели вусатого*). Другого полоненого сюди!

Конвоїри з вусатим пішли.

Хочете, графе, послухати, як він мовчить?

Граф. Цього разу не мовчатиме.

Полковник. Яка самовпевненість!

Граф. Ні! Інтуїція. Тут щось та є...

Полковник. Війна — це війна, а не арена для психологічних досліджень.

Граф. Ах, пане полковник! Коли б державні діячі хоч іноді спиралися ще й на психологів, а не тільки на вірнопідданих дурнів, їхня влада була б куди довговічнішою.

Полковник. Хм... Сумнівна теорія.

Стукають у двері.

Увійдіть.

Конвоїри тягнуть Сильвестра Безбатченка.

Сюди... На стілець... Обережно... Т-так, постаралися хлопці.

Конвоїри виходять.

Граф. Полонений, чи вам відомо, що коли ви й зараз не скажете нам про зміст пакета... того пакета, що був при вас і десь зник, то вас розстріляють?.. Ви мовчите, тому що з'їли цей пакет? Чи не так?

Сильвестр підводить до графа сполохані очі.

Це сталося відразу після того, як вас легко поранили в ногу, потім вас стягли з коня і кинули до темної комірчини... Отам ви й улаштували собі цю оригінальну вечерю?

Полковник. Хвилиночку, графе... Це щось нове. (*до Сильвестра*). То ти, сучий сину, з'їв пакета?

Граф. Заспокойтесь, полковнику... (*До Сильвестра*). Чому ви мовчите? Хочете загинути смертю героя? Тоді

назвіть своє прізвище! Бачите, як я піклююся про вашу посмертну славу, добродію Безбатченко... добродію Сильвестре Безбатченку.

Сильвестр аж з місця схопився.

Ви на першому допиті ще не мовчали і заявили там, що ви — примаковець... Поясніть, як це сталось, що примаковець мав у пазусі на Примакова донос?

Сильвестр. Я не мав ніякого доносу! Не мав!

Полковник. Заговорив?! *(Із заздрістю)*. Ну, графе, вітаю!

Граф. Ви гадали, що з'їли пакета. Ви з'їли тільки обгортку. А самий документ я вийняв, коли вас тягли до комори. Ось він. Адреса — Український ЦК. *(Видобуває з кишені документ, читає вголос)*. «...з великими труднощами нам, групі ультралівих комуністів, удалося домовитися з добре озброєною анархістською частиною про спільні дії з червоними козаками під час всеукраїнського повстання. Цей акт погоджено з Військово-Революційним комітетом. Однак Примаков, ігноруючи директивну депешу, виставив кулеметний заслон і заявив, що прийме поповнення лише тоді, коли йому буде здано попередньо всю зброю і кожен пройде індивідуальну перевірку. Цю вимогу він пояснює чутками, ніби анархісти чинили по дорозі насильства над місцевими населенням. Анархісти на цю умову не підуть, поруч — німці, і наш план під загрозою. Передаємо цю доповідну записку через довірену особу, активного члена ультралівих товариша Сильвестра Безбатченка». Ну?!

Сильвестр з тупим жахом дивиться на папірець у руках графа.

Завіса

КАРТИНА VII

Штаб Червоного козацтва: селянська хатина, стіл, лава. Укритий кошлатою буркою на лаві міцно спить *Примаков*. На одній стілі — ходики. На другій — велика настінна карта з крупним написом «нейтральна зона». Цокають ходики. За срібним від місяця вікном чути, як пугає козак *Гуляйдід*. На порозі *Оксана* з великим снопом лугових квітів. Скинула чоботи, навшпиньках пройшла по хаті, поставила квіти в цеберку, аж тоді погукала...

Оксана. «Печеніже!» Віталію!

Примаков *(рвучко підвівся на лікті)*. Оксана? *(Протирає очі.)* Де ти поділася? Де ти була?

Оксана (*показує на квіти*). Ось...

Примаков. Квіти рвала? Вночі? Божевільна! (*Сміється*).

Оксана. Бачиш, як місячно: кожну квіточку видно...

Примаков. А пости? Як ти пройшла на узлісся через пости?

Оксана. По-перше, мене тут усі знають, а по-друге... Це ж я тільки тут — твоя жінка, а без тебе — розвідниця. Ну що для розвідника якісь там пости!

Примаков. Ні, тут є інший секрет: твоя усмішка. Ану, всміхнися. Все ясно! З такою усмішкою можна пройти хоч і в резиденцію кайзера! А тепер — тільки чесно, — де ти ще побувала? Кого бачила?

Оксана. Ну, Андрія... (*Сідає коло нього на лаві*).

Примаков. Багінського? Так. А Туровського?

Оксана. Теж.

Примаков. І Зюку?

Оксана. І Борю Кузьмичова...

Примаков. І всі тобі на мене наскаржилися?

Оксана. Ні... не всі... Лише Туровський і Зюка. Їх непокоять твої кулемети...

Примаков (*рвучко підводиться, ходить нервово по хаті*). Ах, он як! Вони всі... всі голосували на партійних зборах за це... за те, щоб не пускати до нас анархістів без індивідуальної перевірки...

Оксана. Звичайно! Але ж... кулемети? Чи не занадто?

Примаков. Ну, годі. Свого рішення я не зміню.

Пауза.

Скільки ми з тобою не бачились?

Оксана (*підходить до нього, лічить на своїх, а тоді на його пальцях*). Один... два... десять... п'ятнадцять — рівно тисячу років. І ще два з половиною місяці.

Примаков. Для мене найгіршими були оті два з половиною місяці... Ні, ви подумайте тільки: серед ночі... з-під ковдри... від живого чоловіка — до лісу! Твоє щастя, що я не ревнивий (*сідає на табуретку й сядовить коло себе Оксану*). Ось тепер спробуй утечи. (*Міцно обіймає її*).

Оксана. Хіба я дурна? І не подумаю!.. А скажи, «печеніже», ти не забув, коли я вперше охрестила тебе «печенігом»?

П р и м а к о в. Коли я приборкав напівдикого жеребця й без сідла примчав на ньому під твоє вікно, моя кралечко.

О к с а н а. Правильно... А скажи, «печеніже»: якби ми дістали з тобою королівський палац, а в тому палаці було двісті сорок кімнат, а в кожній кімнаті двісті сорок стільців...

П р и м а к о в. Все одно ми сиділи б з тобою на одній табуретці.

О к с а н а. Угадав! (*Бере зі столу книжечку*). Вірші? Блок?

П р и м а к о в. А де твій? Пам'ятаєш, уся наша компанія купила по томику Блока...

О к с а н а. Мій десь у Москві, в політвідділі... А ти возиш із собою? У сідлі? (*Декламує напам'ять*).

«От здання к зданию протянут канат,

На канате — плакат:

«Вся власть — Учредительному собранию».

П р и м а к о в (*продовжує*).

«Старушка, как курица,

Перемахнула через сугроб:

Ох, матушка, ох, заступница,

Ох, большевики загонят в гроб...»

О к с а н а.

«Две барыни в каракуле:

«Уж мы плакали, плакали...»

П р и м а к о в (*задумливо*). Блок. «Дванадцять». (*Показує на книжку*). Тут цього нема. Тут зовсім щось інше.

О к с а н а.

«...И дышат древними поверьями

Ея упругие шелка...»

А може, цього не треба? Кров... Смерть... Руїни... Може, тільки «Дванадцять»? А без цього обійдемося?

П р и м а к о в. Я не обійдусь. Не зможу... Моя мати, чим їй важче на серці, тим ретельніше молиться. Я в бога не вірю, але... Чи не спадало тобі на думку: коли людині важко... коли їй дуже важко на серці, то хочеться чогось високого... прекрасного... чистого...

О к с а н а.

«...И шляпа с траурными перьями,

И в кольцах узкая рука...»

Тобі важко, Віталію? Тебе непокоять оті анархісти?

Пауза.

Ну, пробач: більш про це не питатиму.

Примаков. Кров... смерть... руїни... В ім'я чого? Ні, ні... Прагнути прекрасного, йти за нього на смерть і зректися прекрасного?

Оксана. Як добре... як я люблю тебе за те, що ти думаєш про це... Адже міг би й забути. Особливо тепер, коли стаєш полководцем.

Примаков. Полководцем? Мадам! Хочете перевірити, чи не втратив я почуття гумору?

Оксана *(в тон)*. Мосьє! Шаную вашу скромність, але ви стаєте полководцем...

Примаков. Я розсерджусь...

Оксана. А ідея про рейди?

Примаков *(радісно)*. Ти вже чула? Тобі Туровський сказав?

Оксана. Всі, всі. Їм страшенно сподобалось!

Примаков. А тобі?

Оксана. Геніально!

Примаков. Ні, я серйозно питаю...

Оксана. А я серйозно кажу: геніально! Що таке рейд у сучасних умовах? Максимум ефекту, мінімум сили; швидкість, помножена на раптовість; паніка в стані ворога й піднесення мас...

Примаков. От що значить — письменницька донька: точніше не скажеш!

На порозі — Гуляйбаба.

Гуляйбаба. Товаришу Примаков! На території полку затримано бездокументну мамзелю.

Примаков. Кого, кого?

Гуляйбаба. Мамзелю. Гуляйдід на узліссі затримав. Бреше, ніби — до вас.

Примаков. Обшукали?

Гуляйбаба. Ось її машинерія *(кладає на стіл револьвера)*. Ось патрончики... А це якась книжечка, псалтир, чи що?

Примаков *(бере книжку, читає)*. Олександр Блок... З особистої бібліотеки Р. П... Р. П.?

Оксана. Це Рогнідина книжка!

Примаков *(до Гуляйбаби)*. Де ця дівчина? Пропусти!

Гуляйбаба. Єсть, пропустити!.. (Інтимно). Ох, це ж і мамзеля! Чорнява, гарнюща! (Іде).

Оксана. Невже — Рогніда? А може, її книжка ко-мусь потрапила до рук...

Примаков. «Ріккі-тіккі-таві»...

Оксана. «Ріккі-тіккі-таві»... Ми її прозвали отак в гімназії за те, що кидалась на класну даму, як маленька мангуста на змію. А класну даму дражнили всі «коброю»!

На порозі Гуляйдід і Рогніда. Вона гордо стоїть під дулом карабіна.

Оксана. Рогнідо! (Кинулась до подруги, обняла її).

Гуляйдід (рапортує). Товаришу командир полку...

Примаков. Знаю. Дякую. Можете йти.

Гуляйдід. Єсть — іти. (Мнеться, не йде, кивнувши на Рогніду). Вони кажуть, що звідти прийшли... З-за Гнилої Заплати. Віталію Марковичу, розпитайте за брата. Братеник мій там. Мироном звать. Сироти ми, більше нікого на світі... (Виходить).

Оксана. Жива... Жива! (Роздивляється подругу). Схудла... Стрижена... Але все така ж гарна...

Рогніда. Де вже там гарна!

Примаков. Підтверджую. І Гуляйбаба це каже.

Оксана. А я чула...

Рогніда. Що я померла від сипняку? Як бачите, тифозна воша недоїла мене.

Примаков. Хочеш чаю? Справжнього — з заваркою, з цукром... Оксана гостинця з Москви привезла... (Наливає).

Рогніда (понюхавши). Чай! Милый чай... Справжній чай... Аж Чернігів згадався... Що там з мамою? (Заплакала).

Оксана. Нічого... Це нічого, це з радощів.

Рогніда. Боже! Останнім часом я пила або спирт, або воду... Ви мені раді? Ви справді мені раді?

Оксана. Ще й питає, дурненька!

Примаков. Воскреслим з мертвих усі завжди раді. Отож іноді варто дати трошечки дуба, щоб чудесно воскреснути. Поплакала? Пий!

Рогніда. Усе, як було... На мить — як було... А більше не буде. Ні оцих дурних сліз... Ні вашого чаю, ні мрій, ні бажань...

Оксана. Ти стомилась, Рогнідо...

Примаков. Е-е, «ріккі-тіккі!» Не здавай, брат, позицій! Невже кобра песимізму струїла мою безстрашну «мангусту»?

Рогніда. Віталію... Я не хотіла — до тебе... Пробач. Не стримала себе... Закортіло, хоч убий, подивитись, — не ревнуй, Оксано, — не тільки на нього, а й на ті кулемети...

Примаков. Ах, он воно що!

Тяжка пауза.

То ти... з анархістами?

Рогніда. Чому ти нас не хочеш прийняти без фокусів?

Примаков. Тому, що твої анархісти перетворилися на банду. Налити ще скляночку?

Рогніда. Дякую. Чай охолов і не пахне... Боїшся скомпрометувати свій полк? Перед ким?

Оксана. Що ти кажеш, Рогнідо? Як це — перед ким? Перед народом... перед історією!

Рогніда. Ти певна, що полк твого чоловіка неодмінно потрапить на скрижалі історії?

Примаков. До чого тут історія? Перед собою.

Рогніда. «Історія»... «Народ»... Колись і я вірила. Все це — фікція. Вигадка. Термін. Ніякого народу нема. Є — чернь. Білі... червоні... анархісти... пролетаріат... буржуазія — все чернь. А десь під її ногами копирсається купка пігмеїв... Інтелігенція... Ми!

Примаков. Ходиш в ідеологах?

Рогніда. Іду за стихією. В наш час інтелігенція має три шляхи, або, як заяць, пірнути в кущі, або вийти на герць проти хама й загинути. Або підкоритися хамові. Його дикій стихії. Я обрала останнє.

Оксана. Це все одно що пірнути в кущі... Боротися треба за щось, а не так... аби тільки боротися.

Рогніда. Як вичерпно! Як просто! Впізнаю тебе, ясочко. З пелюшок для тебе все ясно.

Оксана. Бо з пелюшок мене вчило життя... Мама змолоду не вилазила з тюрем... Тітку Шуру цькувала поліція. Та й батько був вічно як зацькований звір... Стихія! Коли б вони почули, що я покинула їх і мучусь на цій проклятій війні не за щось краще, а так...

Рогніда. Від стихії ніхто не втече. Її загнuzдати не можна. Це тобі, Вітю, не кінь, на якому ти гарцював під вікном в Оксани... Рано чи пізно стихія вас все одно

скине з хребта. Тож не пручайтесь... Хай несе течія...
прибиває до того берега...

Примаків. Не годиться. Тріскою бути не хочу.

Рогніда. Краще тріскою, аніж зайцем у куцах!

Оксана. А хто — за кущі? Але тріску легко закинути і в кущі, і в болото!

Примаків. Ну, гаразд: ти сповідаєш ідеї анархії... А я тут до чого? Яка стихія несе ваших архаровців до нашого полку?

Рогніда. Черні потрібна легенда. Твій полк став легендою. Черні потрібен ідол. Ти будеш цим ідолом!

Примаків. Дякую! Блискуче майбутнє!

Рогніда. Не смійся... Ми всі — наче блискавка... Просіяли — й нема... Всеукраїнське повстання! Ось що мене вабить... Ось де — стихія! Утопити тиранів в крові. Будь-якою ціною. Навіть кров'ю невинних. Я не знаю — що потім. Може, якимсь нове рабство... нова тиранія... А зараз... дайте мені це щастя... цю мить... дайте подивитися, як чернь голодна квітається з ситою... А тоді — все одно.

Примаків (*повертає Рогніді револьвер*). На. І перекажи своїм чорним янголам, що Примаков не збирається бути ні тріскою, ні тираном, ні ідолом. Він буде по війні літератором. А не вийде літератора — вчителем. Як його батько... Навчатиму ваших дітей ненавидіти усяке насильство, всякий бруд. Любити красу: піт на робочому чолі... хліб у полі... поезію. (*Віддає Блока*). На. (*Гукає*). Вартові! Пропустити громадянку через пости!

З-за дверей долітає луною підхоплена команда: «...через пости-и-и...»
Рогніда виходить.

З а в і с а

КАРТИНА VIII

Знову приміщення німецької контррозвідки. Сильвестр, граф і полковник на тих самих місцях, що й у шостій картині.

Граф (*до Сильвестра*). Ну?

Полковник (*до графа*). Як це так? Ви знали про пакет, а я ні? Чи не здається вам, графе фон Мірбах, що ви перебільшили повноваження консультанта і що мені пора надіслати відповідний рапорт?

Граф. Не турбуйтеся: я вже надіслав.

Полковник. Рапорт? Про що?

Граф. Про старомодність деяких наших військових. До речі, полковнику, не раджу вам ігнорувати повноваження надзвичайного інспектора головного командування. *(Показує документ)*.

Полковник, прочитавши, стає струнко.

Вільно!

Сильвестр. Ви мене розстріляєте?

Полковник. Так.

Граф. Ні.

Сильвестр *(до графа)*. Що ви хочете зробити з цим документом?

Граф. З доносом? Не знаю. Може, перешлю Примакову.

Сильвестр. Примакову?!

Граф. Ви злякались. Чому?

Сильвестр. Що я повинен зробити, щоб ви повернули мені цей документ?

Граф. Треба подумати... Знаєте що? Дайте мені відповідь на одне делікатне запитання, і я вам віддам цей донос. Але будьте абсолютно відверті. Чому ви так хочете скомпрометувати Примакова? Ви заповзялися захопити його місце?

Сильвестр *(з люттю)*. Це не його місце! Не його! Я перший був агітатором у тому полку... і вони мене вигнали...

Граф. Пробачте: в якому полку?

Сильвестр. Все почалося ще з Харкова... з москалівських казарм... Там стояв 2-й петлюрівський полк... Завдання партії було перевести його до червоних... І цей інтелігентик, цей фокусник... він замилив жовтоблакитникам очі й домігся свого за три дні!

Граф. О-о! Це ж талант!

Сильвестр. Демагог! Придумав охрестити петлюрівців не червоноармійцями, а червоними козаками! І вони, як дурні, впіймалися на цей дешевий гачок!

Граф. А вас вони вигнали?

Сильвестр. Бо я не аферист, а нормальна людина... А йому щастить, бо він — фокусник! То придумав якийсь божевільний рейд по Дніпру... Крига була ще тонка... Тонуть коні... тонуть люди... А він — попереду! Гарцює! Хизується! Одні під льодом лишились, інші

пообмерзали, але Київ узяв! Або, як провінційний актор, перебрався гетьманським генералом... А то ще повів з Києва свій полк через Кубань у Москву... Тут — відступ, тут — голод... куркульські засади, отруєні криниці... А він своє! Він веде! Ось вам і слава, і «яскрава натура».

Граф. Ви — проти яскравості? А яке ж ваше кредо? Ваш символ віри?

Сильвестр. Суспільство звичайних. Коли хочете — сірих. Ми, ординарні, самі якось поділимо між собою і славу, і владу. Нам виняткових не треба. Нам не треба таких, що на кожному кроці нагадують нам про те, що ми — сірі.

Граф. Це логічно. Для вас.

Офіцер (*вбігаючи*). Пане полковник, оточене нами червоне поповнення відкрило з тачанок вогонь і намагається пробитись через нейтральну зону до Примакова. Ми теж по них відкрили вогонь.

Полковник. Далі вести вогонь!

Граф. Припинити вогонь.

Полковник. Що? Припинити вогонь?!

Офіцер вибіг, стрілянина вщуає. Чути зозулю.

Граф. Яка тиша... Чуєте? Зозуля кує...

Офіцер (*заходячи*). Вогонь припинено.

Полковник (*до офіцера*). Ідіть.

Граф. Хвилиночку... Пане полковник, накажіть, щоб відпустили отого полоненого з вусами. Він нам більше не потрібний.

Полковник. Відпустити?.. Полоненого?! (*До офіцера*). Відпустіть полоненого.

Офіцер. Слухаюсь. (*Виходить*).

Полковник. Можете ображатись на мене... Можете куди хочете скаржитись, але я все скажу вам у вічі. Графе фон Мірбах, коли б я точно не знав, що ви — граф фон Мірбах...

Граф. То подумали б, що я більшовицький шпигун? На жаль, полковнику, більшовизм — не мішень для гарматного залпу. Це бактерії. Міріади не видимих простим оком бактерій...

Полковник. Я вже мав честь заявити вам, що я не філософ.

Граф. Дуже жаль. (*До Сильвестра*). Зараз я і вас

І. Муратов (другий зліва) з батьками, братом і сестрою.
1924 р. Харків.

І. Муратов. 1930 р. Харків.

І. Муратов, 1940 р. На фінському фронті.

І. Муратов з дружиною 1956 р. Берлін.

І. Муратов, поет М. Матусовський. 1957 р. Берлін.

відпущу. (До полковника). Зараз ви дасте йому волю, полковнику.

Полковник (до Сильвестра). Послухай, а що, якби ти зараз захопив місце Примакова, то й ти повернув би багнети проти нас?

Граф. Полковнику... Це нетактовно...

Полковник. Під три чорти етикет! Я не дозволю випускати на волю більшовика, котрий збирається в мене стріляти!

Граф (до Сильвестра). А справді: чому б вам, пане Безбатченку, не спробувати щастя десь в іншому політичному таборі: у гетьманських військах?.. У Денікіна?.. Тільки — абсолютно відверто.

Сильвестр. В іншому таборі? Щоб разом з ним пірнути на дно? Переможе революція. Переможуть більшовики. Все інше приречене на смерть. А я хочу бути на гребені.

Граф. Я вам вірю. Ви вільні.

Полковник. Подумайте... подумайте, графе!

Граф. Полковнику, підпишіть йому перепустку. (До Сильвестра). Ось вам пакет. Зараз вам дадуть коня.

Сильвестр виходить.

Полковник. Графе, це злочин!

Граф. Не дивіться на мене такими очима, полковнику. Я не червоний агент. Я такий же вірнопідданий слуга імператора, як і ви. Одна різниця між нами: ви піклуєтесь про сьогоднішню дрібну перемогу, а я... мене більше непокоїть майбутнє... Знаєте, як співається у російському тексті комуністичного гімну? «Кто был ничем, тот станет всем...» Чи не спадало вам на думку, полковнику, що ці слова ховають у собі ще гірший зміст: хто був усім, той стане нічим. Я не хочу бути нічим. І не зичу цього своїм дітям. Революцію багнетами не вб'єш. І не задушиш її голодом. Але є ще надія. Остання надія: коли революція замахнеться на власний свій мозок, їй довго не жити. Полковнику... Хай цей Сильвестр везе свій донос. Хай плебейство в Росії цькує інтелект. Хай тупим рилом копає під собою яму... А ми почекаємо...

Чути пісню. Соковитий голос виспіває широко і життєрадісно «Понад лужком зелененьким брала вдова льон дрібненький». Граф штовхає ногою двері, відчиняються обидві їх половинки. За дверима шматок

синього неба і осяєне сонцем узлісся. Повз розчахнуті двері, співаючи, неквапливо проходить вусатий полонений.

Вусатий (*зупиняючись біля дверей*). Превелике вам спасибі, ваше високе німецьке благородіє. Ауф ві-дерзейн, адью! Не піду вже ні до червоних, ні до білих, а знайду собі гарну вдовичку... (*Іде далі співаючи*). «Вона брала, вибирала, тонкий голос подавала».

Біля дверей зупиняється Сильвестр.

Сильвестр (*до графа на тлі пісні, не голосно*). Я сам доїду до місця. А свідки... зайві, свідки мені не потрібні.

Граф. Ваша воля. (*Підходить до вікна, відчиняє його, цілиться, стріляє.*)

Пісня уривається.

Сильвестр. Дякую. (*Проходить*).

Полковник. О tempoга, о toges!

Граф. Знову тихо. Люблю, коли тихо. Чуєте?

Кур-зозуля.

КАРТИНА ІХ

Штаб Примакова. Та сама обстановка, що й у 7-й картині.

Оксана. «Печеніже»... Навіть запитати боюсь... Скажи... Ти не віриш у всеукраїнське повстання?

Примаков (*похмуро, з болем*). Не вірю.

Оксана. А брат?

Примаков. Юрій обіцяв мені, що зв'яжеться з Леніном. Він такої ж думки, як і я: український ЦК помиляється.

Оксана. А що, коли ви... ви з Юрієм?

Примаков. Подумай сама: підняти всю Україну... всі губернії разом... За сигналом із центру... Як ефектно! Феєрична вистава з трагедійним кінцем... Нас розчавлять... Треба виграти час. Революція стукає в німецькі ворота. А зуби, зуби в окупантів ще гострі. Нам потрібний проти них кулак. Ми, Червоне козацтво,— єдина регулярна частина біля нейтральної зони. Наша сила в тім, що нам вірять. До нас ідуть. І ще прийдуть. А цих анархістів я до себе не прийму. Не прийму.

Оксана. А коли все-таки рушать? Не повірять у твої загрози — і рушать? Та й не всі ж там бандити... Що ти зробиш тоді?

Примаков *(після довгої паузи, тихо)*. Не знаю. Нічого не знаю. *(Раптом кричить)*. Навіщо ти мучиш мене? Я не знаю, кажу тобі — не знаю!

Оксана. Вітасику... Вітю... я ніколи тебе не бачила таким... Що з тобою?

Примаков. Нерви. Пробач. Нерви не витримали. Не витримали нерви... Так... серед них є темні... обдурені... Вірно. Обдурені. Темні. Є до біса обдурених. І по них... з кулеметів? По всіх?

Оксана. А коли... доведеться?

Примаков. Я привчаю себе до цієї думки. Вперто. Професійно. Як дантист, коли вбиває нерв у зубі. А нерв болить. Не піддається. Болить!

Оксана. Боїшся, що вони підуть на твій вогонь?

Примаков. Я боюся, що не відкрию вогню. Не наважусь. І тоді ми загинули.

На порозі — Гуляйбаба, дуже стурбований, навіть розгублений.

Що сталося, товаришу Гуляйбабо?

Гуляйбаба. Товаришу полковий командир! Віталю Марковичу... Гуляйдід дезертирував.

Примаков. Гуляйдід?

Гуляйбаба. Утік з поста. Мабуть, до анархістів подався. Ми за ним вислали кінну погоню.

Примаков *(страшенно вражений)*. Гаразд... *(Раптом наче отямився)*. Не треба погоні! Він повернеться сам.

Гуляйбаба. Але ж він має там брата... Рідного брата...

Примаков. Я сказав: сам повернеться.

Гуляйбаба виходить. Довга пауза.

Оксана. «Печеніже!» Мені пора...

Примаков. Пора?

Оксана. Прощай, «печеніже». Ось література. На місяць вам стане?

Примаков *(обіймає її, цілує, але видно, що думає про щось інше)*. До побачення, рідна.

Оксана. Ми скоро побачимось...

Примаков. Неодмінно побачимось.

На авансцені — коментатори.

2-й коментатор. Бачиш, як їй важко зробити від нього перший крок... *(Бере Оксану за руку і веде до дверей. Ні вона, ні Примаков не помічають присутності коментаторів).*

1-й коментатор. Вони ще побачаться?

2-й коментатор. Раз... або два.

1-й коментатор. А тоді?

2-й коментатор. Ще буде рейд на Харків... І рейд на Львов у тили до денікінців... Їй тільки-но мину двадцять, коли вона після атак і походів народить йому мертву дитину...

1-й коментатор. І сама... теж помре?!

2-й коментатор *(він уже довів Оксану до дверей, сумно подивився на неї)*. І сама...

Завіса

Кінець другої дії.

Дія третя

КАРТИНА X

Узлісся. Ніч. На трьох сценічних площинах різної височини — три самотні сосни. Під кожною — вогнище. Біля кожного вогнища сидять анархісти. Біля першого — гуляють у карти і п'ють. Біля другого — співають сумної. Біля третього — сперечаються. Поміж трьома соснами, поміж вогнищами блукає молодий червоний козак Гуляйдід.

1-й ЕПІЗОД

Гуляйдід. Агов, брате! Агов, Мироне!

1-й картяр. А щоб ти здох. Вие, як той пес на погибель.

2-й картяр. Нам хоч так погибель, хоч так: зліва — німці, справа — червонці.

Гуляйдід *(підходячи)*. Добрий вам вечір!

1-й картяр. Хе, ідіот... Який вечір? *(Потриває руками, обвішаними до ліктів годинниками.)* Котра година?

Гуляйдід *(роздивляючись годинники)*. На цьому дванадцята. На цьому — перша. А решта — стоять.

1-й картяр. Все одно — глупа ніч. Гей, ти, фраер, а подай-но мені жаринку. Он тую жаринку: люлька згасла, лінки вставати.

Гуляйдід зневажливо дивиться на нього.

Що, не хочеш? Я тобі за це годинника дам. Мало? Два годинники дам... Ще мало? Три... чотири... десять дам... Стерво! Всі віддам!.. Та хто ти такий?!

Гуляйдід. Сам собі пан. А тобі не холуй.

1-й картяр. Ану, марш до сосни! (*Цілиться з пістоleta*).

Гуляйдід (*вихоплює ручну бомбу*). Ах ти ж, бандюго!

2-й картяр (*заїка, вихоплює пістоleta*). Уб-б'ю.

Гуляйдід. Ану, спробуй. Та за мене мої примаковці...

1-й картяр. Примаковці? А ти хіба...

Гуляйдід. Сліпий, чи що? (*Показує на шапку з червоною стрічкою*).

2-й картяр. П-подумаєш! Нам теж такі шапки п-повидавали. Десь і моя лежить у т-торбі!.. А я хріна п-поклав на твого Примакова.

Гуляйдід. Язика вкорочу, анархісте поганій.

1-й картяр. А ти хоч знаєш — хто такі анархісти?

Гуляйдід. Оті, що грабують.

1-й картяр. А червоні хіба не грабують? У батька мого, в батенька, відібрали млина. І коней. Шестеро коней. Коні як вогонь були.

2-й картяр. Т-так йому, п-паукові, й треба.

1-й картяр. Заткни пельку, голото! (*Зчепилися*).

2-й ЕПІЗОД

Висвітлюється вогнище, біля якого співають.

Гуляйдід (*підходячи*). Здоров, сволото, фраери, психи, ідійоти, ракли!

Ті, що співали, й далі співають — тихо-тихо — «Понад лужком зелененьким». Лише один анархіст з довжелезною попівською бородою здивовано подивився на незнайомця.

Бородатий. Ти що за один? Чого лаєшся?

Гуляйдід. Я не лаюсь, я вітаюсь. По-вашому.

Бородатий. А чи не пішов би ти...

Аж тут з диму, чаду, з імлі поміж ним і Гуляйдідом виростає богатирська постать гуляйдідівського брата.

Гуляйдід. Брате! Мироне!

Брат. Савко! Браточку! *(Обнялися, чоломкаються).*

Бородатий *(в якомусь екстазі)*. Люди хрещені! Каїни чортові! Чудо, чудо! У содомі, у пеклі брати рідні зустрілися. Порадійте за них!.. *(Смикає крайнього співака)*. Та ну ж бо!..

Крайній. Відчепись, бородо! *(І далі разом з іншими тихо, байдуже співає)*.

Бородатий. Кара божа... Кінець світу настав. Вавілон! Ніхто нічого не бачить. Ніхто нікого не чує.

Гуляйдід. Ходімо, брате. Покажу тебе Примакову. Ось вам, скажу, ще один червоний козак. Тільки спершу рушничку здаси, перевірочку пройдеш.

Брат Мирон. А мені що? Я такий, я піду.

Брати йдуть, обнявшись, у напрямку до 3-го вогнища.

3-й ЕПІЗОД

Біля третього вогнища — анархіст у студентській тужурці; чоловічок у пенсне; гімназист у червоному галіфе і ще кілька анархістів-інтелігентів.

Гімназист. Я з дому втік, мама трохи не вмерла. Я поклявся підняти над Росією прапор анархії. А у вас тут крадуть курей і родичаються з більшовиками.

Чоловічок у пенсне *(злегка грасируючи)*. То що вас, пардон, непокоїть: більшовики чи крадені кури?

Гімназист. Не піду я до цього Примакова! Не хочу! І ви не маєте права...

Чоловічок у пенсне. Облиште істеріку.

Підходить Гуляйдід з братом, але ніхто на них не звертає уваги.

Скільки разів вам повторювати? Ми, ультраліві, маємо істотні розходження і з більшовиками, і з анархістами. Однак шукаємо спільні шляхи...

Брат Мирон. Прощайте, люди добрі. Ось братеник знайшовся. До Примакова піду.

Гімназист. До Примакова? Може, і зброю здасте?

Брат Мирон. А мені що? Я такий... Коли просять...

Гімназист. Панове! Почалось дезертирство!

Чоловічок у пенсне *(наставляє на брата Мирона пістолета)*. До Примакова підемо тільки гуртом.

Анархіст у студентській тужурці. А де ж свобода індивідуума?

Чоловічок у пенсне. На все свій час. До Примакова ми мусимо влитись як струміль.

Тим часом до цього вогнища збираються інші анархісти.

Анархіст у студентській тужурці. А персонально—що я матиму від цього як індивідуум? Га?

Гуляйдід. Сідай, брате, послухаємо... А може, вони перекажуться? *(Сідають)*.

Чоловічок у пенсне. Хіба вам не відома угода? Ви, анархісти, допомагаєте нам підняти антинімецьке повстання, а ми, ультраліві, розраховуємося з вами у першому ж великому місті.

Анархіст у студентській тужурці. Браво! Бравіссімо!

Голоси *(з тих, що підійшли)*. Замилюєте очі! На біса нам великі міста!

Анархіст у студентській тужурці. Колеги! Ви помиляєтесь. Поки ми будемо вештатися по хуторах та містечках, наші перспективи — туман. За одну зарізану курку нас називатимуть бандою. Одначе варто нам, колеги, хоч на один день стати господарями солідного міста, і тоді — тисяча... десять тисяч... сто тисяч зарізаних нами курей і очищених ювелірних крамниць вважатимуться актом найвищої справедливості. Бо злочин у масштабі держави для обивателя — священний злочин!

Голоси. Да-йош Чернігів! Да-йош Одесу!

Чоловічок у пенсне. Абсолютно правильно.

Гімназист. А коли правильно, то чому не йдемо на Чернігів, а ліземо у зашморг до цього Примакова?

Чоловічок у пенсне. Чули? Примакова злякався! Та дайте нам улитись до нього...

Гімназист. Все одно він вас до себе не пустить!

Чоловічок у пенсне. Його змусять пустити. Адже сам Пятаков...

Гімназист. До Примакова треба пробиватися силою! І роззброїти його самого!

Анархіст у студентській тужурці. Бравіссімо!

Гуляйдід (*вилазить на пеньок, затискає у руці ручну бомбу*). Увага! Між іншим, оце я маю в руці не гарбузячку, а бонбу.

На сцені Рогніда і Бородатий, він цинічно оглядає Рогніду хтивими, масними очима.

Заїка (*Гуляйдідові*). Ану, злазь, п-поки живий.

Рогніда. Хай говорить. (*До Гуляйдіда*). Говори.

Гуляйдід. Ох і темна ви шпана, товариші анархісти. Мазурики, їй-богу, мазурики!

Заїка. А т-ти д-давно п-просвітлів?

Гуляйдід. Був я колись темний, як вовча нора. А пристав до червонців, і там мене... (*загинає пальці на руці*) грамоті по буквах навчили — а, бе, ве, ге, де... Сім частин бойового затвору розбирати — складати... Зуби — (*показує*) щіточкою... А головне — трощити контру в світовому масштабі, в тому числі — всяку вредну шпану...

Рогніда відкликкала Бородатого убік і про щось шепочеться з ним.

Отож слухайте мене авторитетно і знайте: коли сказав Примаков, що без перевірки не пустить, значить, не пустить. Бо його слово — залізо. Бо він не просто собі командир, а на весь світ командир — на весь меридіан і весь глобус! Якщо накаже — уперед, то йдеш за ним уперед, аж серце тобі вискакує. А порушиш червону присягу, присудить він тобі смерть, сам собі кулю вкляєш у лоба. Отакий він має пролетарський гіпноз.

Бородатий (*п'ючи з баклаги*). П'ю за Примакова! (*Передає баклагу Гуляйдідові*).

Гуляйдід. Не годиться мені... я ж з поста... Хіба трішки? (*П'є*). На, брате, хильни й ти за Віталія Марковича. (*П'ють*).

Анархісти поволі розходяться — хто до своїх карт, хто до пляшки.

Бородатий. Козацькі ковточки робите: півбаклажки нема! А тепер за зустріч... А тепер за щасливу долю. (*П'ють*). За твою наречену!

Гуляйдід. За Галю? Треба й за неї... Ось Мирон її знає. Сказала: «Живий повернешся — твоя буду, не повернешся — богова...» (*П'є, помітно п'яніє*). Ходімо, брате...

Брат Мирон. Та я такий. Я піду... Ні, не можу. Ноги не йдуть.

Гуляйдід. Тоді — завтра. Начепи щось на штик — і паняй. Просто на кулемети паняй...

Бородатий. А як же — ти? Темна ніч... Не роздивляться ваші, таракнуть з кулеметів.

Гуляйдід. А я хіба дурний? Не скрізь же в нас кулемети... Іншу знаю дорогу...

Бородатий. Ах, іншу... А може, заночував би?

Гуляйдід. Та я ж з поста! Чи ж знаєш, бородо, що таке революційна дисципліна? На пр-рапор р-рівняйсь! Кр-роком р-руш! *(Намагається йти маршовим кроком)*.

Бородатий. Піду, мабуть, і я. Проводжу тебе... *(Йде слідом за Гуляйдідом)*.

На пеньок вилазить анархіст у моряцькій тільняшці. Він досі мовчки уважно все слухав.

Матрос. Гей, слухайте сюди...

Анархісти дивляться в його бік, дехто підійшов до пенька.

Слухайте сюди... Я тутешній... Через Десну переплив — і вже вдома. А чому я до рідної хати не йду. Я шість років, як штик, на Балтійському... Революцію зустрів на лінкорі... Я за більшовиками не пішов, бо вони звали на фронт, а мене звала земля. Аж прийшов сюди, а земля не моя? Німець пана на ній посадив? Хіба це порядок?.. Чую скрізь від людей: Примаков за народ. Він бідноту не кривдить, він повним курсом — за Леніним...

Гімназист. Ти хто? Більшовицький агент?

Матрос. Браточки! А чого б нам того Примакова не послухати? Не здати йому зброю? Хай перевірить — хто з нас чесний індивід, а хто гнида бандитська. Чесному — зброю повернуть, а бандитові — куля.

Гімназист *(випускає в матроса з револьвера всю обойму)*. Ось тобі... ось тобі... ось тобі, ось тобі... *(Кидає револьвера на землю, плаче)*.

Рогніда, яка досі спостерігала все мовчки й, здавалося, байдуже, підвелась, підійшла до мертвого моряка, мов заворожена, схилилась над ним, привела рукою по поголеній щоці.

Анархіст з годинниками. Чого зажурилась? Ану — панахідку! *(Заспівує, кілька п'яних голосів підтримують його)*.

Циган коні продавав,
Чум-чура, чура-ра.
Купу грошей вторгував,
Ку-ку! Чу-чу!

Рогніда (*в одній руці білосніжна хусточка, в другій — револьвер. Простує до гімназиста*). Бідний... обраний... Убив і злякався. Убив — і розплакався. (*Подає хусточку*). На, утри крокодилячі сльози. (*Стріляє в гімназиста.*) Всіх би вас... усіх. Троглодити... убивці...

П'яний хор (*під завісу, з присвистом*):

Купив циган керосин,
Чум-чура, чура-ра.
Спалив хату, сучий син,
Чу-чу, ку-ку.

Завіса

КАРТИНА XI

У світлі нерухомих автомобільних фар — Сильвестр і Рогніда.

Сильвестр. Чого ти хочеш від мене? Я зробив неможливе: мене прийняв Пятаков. Особисто прийняв. І ось наслідки: я везу до червоних козаків ревізора. Уповноваженого ревкому і ЦК УКП.

Рогніда. Не вірю, що цей плебейчик з мандатом переконає Віталія. Примаков не такий.

Сильвестр. О-о!.. Ти й досі у нього закохана... Ти з ним спала... Я знаю! І з отим бородатим ченцем...

Рогніда. Пошляк! (*Дає йому ляпаса*).

Пауза.

Нахвалився, що з кісточками з'їси Примакова, а тепер — у куші? На ласку фортуни?

Сильвестр. Ця фортуна — повія... Гуляща дівка... Вона так і лягає під нього! Подумати тільки: з гімназистика, з маскарадного блазня вискочив — куди? — у полководці, у ватажки революції...

Рогніда. Тобі б його кар'єру, ти б не знав, що робити з нею, плебей.

Сильвестр. Хто? Я? Та я б усіх примусив... усіх інтелігентиків... Усіх писак, щоб складали про мене

поєми... Усіх мазіїв, щоб малювали з мене портрети. Я б вас — ногами... в bagno!.. У баранячий ріг...

Рогніда. Облиш. Набридло. Ідь, вези свого ревізора до Примакова. Може, й справді авторитет вищих органів на нього вплине... Тоді, коли сам побачиш... переконаєшся, що він не стрілятиме... що він тільки полохає нас... Накажи Бородатому пустити ракети...

Сильвестр. Які ракети?!

Рогніда. Дві. Зелені. Я попереджу своїх, що це — вільна дорога, і ми підемо збройно.

Пауза.

Сильвестр. Ідея!.. Геніальна ідея! Послухай... Хай він навіть стрілятиме, все одно я пущу ракети. Хай пролеться кров... За цю кров він дасть відповідь... Його кар'єрі — кінець...

Рогніда. Що ти кажеш? Ти... збожеволів? Ти... своїми руками... По наших? По мені?!

Сильвестр. Ідьмо зі мною.

Рогніда. Ти не зробиш цього! А щоб ти таки цього не зробив — я лишаюсь.

Сильвестр. Не смій! Я цього не дозволю, Рогнідо! Я люблю тебе...

Рогніда. Смерте моя! Ти думаєш, я лягла з тобою в ліжку з любові до тебе? О ні! Я зробила це з любові до патології! (*Зухвало сміється*).

Затемнення. Рух світлих фар. Гуркіт автомотора.

КАРТИНА XII

На різних сценічних площинах — дві сосни. Під кожною з двох сосон відбувається один з епізодів цієї картини.

1-й ЕПІЗОД

Підліток (*бігаючи круг сосни*). Ку-ку! Ку-ку!

Сліпий: Ільку! Ільку! А підійди-но сюди: солоденького дам...

Хлопчик замовк.

Утік. (*Плаче*). Не вийду я з цього лісу: рятуйте!

Підліток (*виходячи з-за сосни, грубо*). Отаке! Вже й розплакалися.

На кону — Варвара Миколаївна. В руках у неї клуночок, на голові селянська хустка.

Варвара Миколаївна (до хлопчика). І не гріх тобі? З каліки знущаєшся...

Підліток. Отаке! Чи ж я винен, що їм на війні очі газом повипікало? Хай собі іншого поводиря пошукають. А я до Примакова подамся.

Варвара Миколаївна (насторожено). До Примакова?

Підліток. Авжеж. У Червоне козацтво. З нашого села мало не всі хлопці пішли.

Варвара Миколаївна. Не візьме тебе Примаков, коли покинеш сліпого. Він мене послухає.

Підліток. А ви хто йому?

Варвара Миколаївна. Мати.

Сліпий. Неправда твоя! Нема в нього матері. Круглий сирота Примаков... Як Устим Кармалюк... Про це й у пісні співається. (Співає, скандуючи).

Ой нема та й нема в Примака

Ані рідного батька, ні матері,

Ані жінки нема, ні коханочки...

Варвара Миколаївна. Сам придумав?

Сліпий. Ні, на ярмарку чув.

Варвара Миколаївна. А може, чув від людей... чи не зробились оті примаковці бандитами?

Сліпий. Примаковці?! Ні... Ти не мати йому. Ти — чужа. Ти... гетьманська шпигунка!

Варвара Миколаївна. Спасибі, убогий, за добру думку про сина. (Іде).

Підліток (услід їй). Тітонько... візьміть мене з собою до сина, нехай за сурмача мене візьме... Я вже вмю сигналити, тільки дайте сурму... (Удає, ніби грає на горні). Оце — на обід (сурмить губами). А ось — по конях! (Сурмить). А ось — в атаку! Алюр три хрести! На ворогів революції.

В оркестрі фафари.

З а т е м н е н н я

2-й Е П І З О Д

Під другою сосною, над урвищем — дівчина і молодиця.

Дівчина. Ти щаслива: тобі легше помирати.

Молодиця. Чому?

Дівчина. Ти мужа мала, а я...
Молодиця. Ось ромашка... Яка з нас останню пелюстку відірве, та піде перша (гадає). Мені — тобі... Мені — тобі...

Дівчина. Мабуть, страшно в болоті тонути.

Молодиця. А жити не страшно? Кому ми з тобою потрібні, згвалтовані? (Гадає). Мені — тобі, мені... (З жахом). Мені... Мені — першій (відступає до урвища). Ні, не можу... (З плачем утікає).

Дівчина (бере на руки важку каменяку, колише її коло грудей, як дитину). А я не злякаюсь... Тільки попроситися треба. Прощай, сонечко... Прощай, сосно... Небо мое сине, прощай... (Прямує до урвища).

Варвара Миколаївна (вибігаючи, кидається їй навперейми). Не смій! Чи гріха не боїшся?

Дівчина. Нехай той боїться гріха, хто мене згвалтував.

Варвара Миколаївна. Нещасна... А хто... хто це зробив?

Дівчина. Бандити якісь... примаковці.

Варвара Миколаївна. Боже милостивий, пожалій, не карай.

Завіса

КАРТИНА XIII

Штаб Примакова. За вікном видно майдан і в перспективі маленьку церкву з високою папертю. На сцені — Примаков, уповноважений і Сильвестр.

Уповноважений (це літня людина з добрим, стомленим, безвольним обличчям). Оце дивлюсь я на тебе, Примаков, і роблю такі висновки: знаєш ти собі ціну. А про партійну дисципліну забув.

Примаков (він говорить різко, мов рубає слова). Що ви розумієте в даному разі під словом «дисципліна»? Цілковиту покірність?

Уповноважений. Передусім — уміння заховати власне «Я» до кишені. І виконувати волю партії.

Примаков. Аз есмь частиною партії.

Уповноважений. Що за церковна термінологія!

Примаков. Колись мені пропонували монастир

замість каторги. Уявіть, я відмовився. Послушником бути не вмію. В мовчальниках ходити не буду. Безпринципний нейтралізм вважаю для комуніста злочином, який ставить його поза лавами партії.

У повноважений. Юпітере, ти сердишся... Тобі скільки років?

Примаков. Двадцять третій пішов.

У повноважений. А мені— п'ятдесят четвертий. А з якого ти в партії?

Примаков. З дев'ятсот чотирнадцятого. Я вступив до партії за рік перед каторгою.

У повноважений (*співчутливо*). А-а-а. І скільки ти пробув у Сибіру?

Примаков. Два... Майже два роки.

У повноважений. Так-ак. А я повних дванадцять. «Во глубине сибирских руд». Отже, як бачиш...

Примаков. Нічого не бачу. Ані партійний стаж, ні каторга не дають вам гарантії на політичну безгрішність.

У повноважений. Слухай, Примаков, ти ж не дитина. Мої повноваження дають мені право... А я хочу по-батьківськи.

Примаков. Не вийде. І по-батьківськи не вийде. Нам з бандитами не по дорозі. Революцію... нашу революцію... треба робити чистими руками. Так. Чистими.

У повноважений. Але ж і не в білих рукавичках? Це сказав, до речі, не я, і не товариш Пятаков, а ваш Ленін... (*Затнувся*). Наш Ленін.

Примаков. Наш Ленін. Я знаю. Я теж проти білих рукавичок. Я — проти. Хай революція накаже — асенізатором буду. А з бандитами не піду. І не умовляйте мене.

У повноважений. Та ти хто? Ідеаліст чи марксист? Ми готуємо всеукраїнське повстання, а він... Що для тебе головне, Примаков,— моральна чистота твоїх лав чи перемога над гайдамаками й німцями?

Примаков. Без моральної чистоти революції я не мислю собі її перемоги.

У повноважений. Мрієш про янголів у козацьких папах? Війна є війна. І на сонці є плями. Думаєш, коли ми переможемо, то вам відразу ж вистачить на всіх постах... навіть на високих постах самих тільки ідеально чесних? Кришталево ідейних?

Примаков. Повинно вистачити. Коли не вистачить — тоді крах. Революція почне загивати.

У повноважений. Абсурд! Ми маємо право в ім'я перемоги...

Примаков. Яка ж це буде перемога? Чия? Коли на високих постах революції приживуться казнокради... чинуші... хабарники... погромники...

У повноважений. Я цього не казав, я цього не казав.

Примаков. Та ви собі уявляєте — що таке брудні руки на історичній арені? Знаєте, які вони залишають сліди? Потім довго не змиєш... Кров'ю не змиєш... (*Стомлено*). Коли маєте офіційний наказ, то знімайте мене. А не маєте — припиніть цю комедію.

У повноважений. Це ти, а не я затіяв комедію. Кулемети виставив, а стріляти — хто буде? Ось товариш Безбатченко там був, серед цих анархістів... Вони ні-защо не здадуть тобі зброї. І не повірять у твої кулемети... Та й неможливо повірити! (*До Сильвестра*). Ви б, наприклад, стріляли?

Сильвестр. Я — ні. Не тому, що вважаю рішення Примакова неправильним, а тому, що я — не Примаков і мені це не дано.

У повноважений. Отаке придумав: стріляти по своїх... по червоному прапорі!

Примаков. Для революції найстрашніше, коли всяка нечисть виступає під її прапором. (*Витягає з планшета листа і жадібно перебігає його очима, іноді вигукуючи: «Ага!», «Так я і думав».*)

У повноважений. Ти що? Знущаєшся з мене? Я приїхав за тисячу верстов поговорити з тобою, а ти...

Примаков. Пробачте, не міг більше терпіти... Зранку мене мучить оцей непрочитаний лист... Гонець привіз із-за Десни... А розмова затяглася... Це — від Щорса... Богунці, чортяки, нарobili німцям такого клопоту... А коли ще й ми... і латиші... то не треба ніякого штучного повстання... Маси підуть за нами...

У повноважений. Ні, це вже занадто. Скликай негайно полк. Спитаємо у твоїх козаків, чи вони хочуть і надалі такого командира... такого самодура...

Примаков. Категорично відмовляюсь. Це — анархія. Відмовляюсь і буду скаржитись Леніну.

На порозі — Варвара Миколаївна й дівчина, що хотіла топиться, із запнутим хусткою обличчям.

Примаков *(кидається до Варвари Миколаївни)*.
Мамо!

Варвара Миколаївна *(подолавши радість)*.
Не треба.

Завіса

КАРТИНА XIV

Висока паперть біля старенької церкви. До неї ведуть від самої авансцени щербаті кам'яні сходи. Нам видно лише нижню частину церкви на рівні дверей. Обабіч дверей стоять два кулемети, скеровані дулами у бік, протилежний залові для глядачів, туди, де за болотними луками видніється ліс, а над ним у надвечірньому небі — неквапливі хмаринки. Оркестрова яма поволі заповнюється бійцями у кашкетах і козацьких шапках з червоними зірочками й стрічками. На авансцені — коментатори. За лаштунками горніст грає збір.

1-й коментатор. Я чую сурму. Чому грає сурма?

2-й коментатор. Примаков скликає свій полк.

1-й коментатор. Як? Адже він щойно відмовився!
І правильно зробив...

2-й коментатор. Не хвилюйся. Він скликає полк задля матері. Варвара Миколаївна зажадала цього.

На сцені — Примаков, Варвара Миколаївна й дівчина з закритим обличчям.

Примаков. Сюди, мамо. Звідси вам усіх буде видно. Обережно, тут круто. Дати руку вам, мамо?

Варвара Миколаївна *(відчужено, з болем)*.
Не треба. *(Ступає на сходи. Примаков іде слідом. Дівчина залишається на авансцені, боязко сторонячись козаків)*.

1-й коментатор. Як вона повільно йде...

2-й коментатор. Дуже стомилась. Без відпочинку сюди йшла. Ще й голодна. Шматок у горло не ліз.

1-й коментатор. А народу!..

2-й коментатор. Весь полк.

1-й коментатор. Ти й досі не сказав про найближчих друзів Примакова...

2-й коментатор. Про них треба говорити щонайменше три дні й три ночі. *(Показує в зал)*. Он, біля криниці — Туровський, права рука Примакова. Начальник штабу, червонокозацький стратег... А поруч — Андрій Ба-

гінський, першокласний рубака і лірик. Це ж він сказав: «Будь як звір в бою, а після бою — ти Людина з великої літери, червоний козак». А он Льова Портнов, полковий агітпроп і вчитель, придумав похідну азбуку на спинах у вершників. А Борю Кузьмичова пізнав? Ад'ютанта Примакова. Це ж він з п'ятьма хлопцями захопив отой пароплав «Рассвет»... Одчайдушний джигіт! А з книжкою в руках — то Данило Самусь. Його петлюривці живим закопали в землю, а він одкопався й — до Примакова. Ще й ватагу чернігівських комсомольців з собою привів...

Хор за сценою: «Половини нема».

2-й коментатор. Половини нема... А онде товариш Зюка, майбутній начальник артилерії... Гармат ще в них нема, але будуть...

Тим часом Варвара Миколаївна зійшла на паперть і стала спиною до церковних дверей, із-за її плеча виглядають скорботні очі божої матері, Голгофа і страдницьке обличчя Христа.

Варвара Миколаївна. Оце, значить, ваш полк. Чи ж то я сподівалась, що говоритиму перед цілим полком? Дома й то, коли всі мої сини, всі п'ятеро, зберуться, бувало, до вечері, то не я до них говорю, а батько говорить...

Пауза.

1-й коментатор. Розгубилася? Не знає, з чого почати?

2-й коментатор. Не бійся, почне: всі потрібні слова запеклися їй кров'ю у серці.

Варвара Миколаївна. Знаєте, що собі думає мати, коли вперше народить дитину? Гадає, дурненька, що одне має серце, а їх у неї аж два. Одне — лагідне, м'якеньке, як той віск. Все може дитині простити, аби спала, та їла, та осміхалась до неї. А друге — то рана в грудях, а не серце. Дитина росте, а воно спокою не знає: хоч би не вибилось на світ бур'яном, хоч би добру пам'ять після себе лишило... Ні, то не мати, котра має тільки одне, тільки воскове серце. Квочка то, а не мати!

1-й коментатор. Як тихо! І всі очі — на неї...

2-й коментатор. Слухають. Згадують своїх матерів.

В а р в а р а М и к о л а ї в н а. Чули вже, мабуть, чого я прийшла? А хто не чув, той почує. Не так і далеко до вас від моїх Шуманів, коли б мирна дорога. А то ж німці на тій дорозі, гетьманці. Кругом — засідки, пастки, облави. А що мене сюди привело? Що мене гнало до вас батогом? Правду хочу знати, всю правду. (*Кидає з паперті кілька друкованих листівок*). То кажіть же: це правда чи ні?

Козаки ловлять, читають пошепки. Одну з них упіймав 2-й коментатор, передав її 1-му, той уголос читає.

1-й коментатор. «...так звані червоні козаки на чолі з Примаковим перетворились в банду...»

Хор за сценою: «На банду!..»

1-й коментатор (*читає далі*). «...вони грабують на дорогах мирних людей, по-звірячому гвалтують жінок і дівчат... пропили свою совість...»

Хор за сценою: «Свою совість...»

На якусь мить розсуваються церковні двері й за спиною Варвари Миколаївни з'являються постаті вже бачених памі плетух. Вони сичать: «Бандитова мати! Бандитова мати! Бандитова мати!» — і зникають, як привиди, і почула їх, як видно, тільки Варвара Миколаївна.

Г у л я ї б а б а (*виходить на авансцену з листівкою в руках. Рве листівку*). Брехня!

Г о л о с и. Наклеп! Наклеп! Брехня!

В а р в а р а М и к о л а ї в н а. Он як? Ви кажете, наклеп? Ану, Галю, сирітко, йди-но сюди.

Дівчина із закритим обличчям іде до неї по сходах.

Стань коло мене, скинь хустку, подивись і скажи: чи немає тут часом хоч одного з тих нелюдів... з отих бездушних звірюк, що насміялися з тебе? Адже ти мені богом запряглася, що то були примаковці... Гляди, не помились. Бо твої очі зараз — це суд, а твоє слово — присуд. Не лише моему синові: цілому Червоному козацтву. Дивись!

Дівчина пильно дивиться в зал.

П р и м а к о в. Товариші козаки! Чи всі вийшли на плац?

Г у л я ї б а б а. Дезертира нема.

П р и м а к о в. Гуляйдіда?

Г у л я й д і д. Єсть Гуляйдід!

П р и м а к о в. Сам прийшов?

Г у л я й д і д. Точно так.

П р и м а к о в. Хай послухає. А тоді — в трибунал.

Г у л я й д і д. Єсть — в трибунал.

В а р в а р а М и к о л а ї в н а. Ну, Віталію, первістку, де ще є твої примаковці? Де вони поховалися? Де він, той один, що носить на шапці твою червону стрічку для того, щоб від неї люди — як від чуми? (*Киває на дівчину*). Я їй вірю: вона смерть свою бачила.

П р и м а к о в. Мамо! Ніхто не заховався. Тут перед вами — весь полк. Усі червонці! Ще війна не скінчилась. Нас буде більше: три... чотири полки... Може, ціла дивізія... Але й тоді серед нас ви бандита не знайдете. А прокрадеться — викриєм. Отут йому — суд, тут і смерть.

Хор з-за сцени: «Смерть. Смерть. Смерть».

Чути гуркіт автомобіля.

Г у л я й б а б а. Представники подалися.

В а р в а р а М и к о л а ї в н а (*столнено*). В очі вам дивлюсь, правду з них хочу дізнатись. А що таке людські очі? Обман! В отих звірюк, що мужа мого катували... батька його — шомполами... вчителя старого — шомполами... В них також були очі ясні... Господи! Ну що нам робити, коли по землі ходять убивці, ходять звірі з ясними очима.

Тяжка, тривала пауза.

Г у л я й б а б а. Що ж, Варваро Миколаївно, коли не вірите нашим очам, то повірте хоч ранам: їх не задля грошей, а задля правди набуто. Ану, покажіть їй, козаки, свої рани... (*Рве на собі сорочку*.)

В а р в а р а М и к о л а ї в н а. Бачу... Вірю! Не треба...

Угорі дві зелені ракети.

П р и м а к о в. Що за чорт! Хто пускає ракети? Гуляйбабо, дізнайтеся.

Г у л я й б а б а. Єсть! (*Побіг з кону*).

Дозорець біля кулеметів. Товаришу Примаков! Анархісти виходять з-за лісу... вони рушили на нас... Німці їх не обстрілюють.

Примаков *(збігає одним духом на паперть, вихоплює з рук дозорця бінокля)*. Так, вони рушили. *(Повертає бінокля)*.

Дозорець. Добре бачу першу тачанку... На ній жінка, вся в чорному.

Примаков. Рогніда.

Дозорець. Над тачанкою — прапор.

Примаков. Червоний?

Дозорець. Червоний. Яка буде команда?

Гуляйдід *(збігає на паперть)*. Не стріляйте... Хіба ж таки можна?! *(До Варвари Миколаївни)*. Скажіть синові... Там є чесні хлопці... Там мій брат... Не стріляйте!! *(Падає грудьми на кулемет, його відтягають)*.

Примаков. Одну чергу в повітря з обох кулеметів... Де другий кулеметник?

Дозорець. Забрали з поста. Малярія.

Примаков. З одного кулемета — дві черги в повітря!

Прококотів кулемет.

1-й коментатор. Зупинились?

2-й коментатор. Стоять.

Дозорець. Зупинились. Стоять.

Хор за сценою: «Зупинились. Стоять».

На сцені Гуляйбаба і ще один козак.
Вони привезли зв'язаного Бородатого.

Гуляйбаба. Ось він, признався: ракети пускав.

Примаков. Кому — знак? Який знак?

Бородатий *(нахабно)*. Отим, що йдуть до вас у прийоми. А знак, щоб ніхто не боявся, що стрілять не посмієте.

Дівчина. Я впізнала... впізнала... Це він... Один з тих... *(Кидається на Бородатого)*. Проклятий! Проклятий! *(Падає на кам'яні східці, ридає)*.

Варвара Миколаївна. Він? Це ж якийсь чужий... А ти казала — то були примаковці?!

Дівчина. А вони так і називали себе... І шапку він має — подивіться! — з червоною стрічкою... як у вашого сина...

Примаков. Не помиляєшся?

Дівчина. Ні!

Примаков. Зарубати шаблями без суду. (*Козаки тягнуть Бородатого, той шалено пручається*).

Бородатий. Чи не здуріли? За дівку? Та знаєш, скільки я таких... Ой, рятуйте, боюся... (*І вже за лаштунками: «Боюся!»*)

Гуляйдід (*змертвілими губами*). Товаришу командир... Віталію Марковичу... Коли анархісти знов рушать сюди, дозвольте — я їх сам з кулемета... А вже тоді — трибунал.

Дозорець. Вони рушили. Жінка й досі стоїть на тачанці. Попереду — прапор червоний, а в тилу видно — чорний. На останній тачанці стоїть кулемет.

Примаков. Товариші козаки! Червоні бійці! Анархісти не прийняли наших умов. Ніхто з них не пройшов перевірки. Гвалтівники й грабіжники йдуть до нас збройно. Я ніколи не ставив на голосування своїх наказів, бо вважаю це порушенням революційної дисципліни. Але зараз питаю... Бо там... поміж тими, що йдуть сюди, є ваші родичі... земляки... Може, й ні в чому не винні... обдурені... Ви бачите цю дівчину? Загроза ганьби нависла над Червоним козацтвом. Який я повинен віддати наказ?

Мертва тиша. У ній чути п'яну пісню, яка все наближається:

Циган коні продавав,
Чум-чура, чура-ра!
Купу грошей вторгував,
Чу-чу! Ку-ку!

Гуляйбаба. Що ж... за обдурених нам онуки пробачать. А по бандитах — вогонь.

2-й коментатор (*до 1-го*). Вогонь?

1-й коментатор (*твердо*). Вогонь.

Хор за сценою: «Вогонь...»

Примаков. Ви чуєте, мамо?

Варвара Миколаївна. Треба воно вам чи не треба, я молитимусь за вас богові, хлопці.

Примаков. Рядовий Гуляйдід, до кулемета!

Гуляйдід. Єсть — до кулемета! (*Лягає за кулемет*).

Примаков. З обох кулеметів по дві черги... вогонь! Тиша. Пригасає світло. На 2-й завісі, що за цей час опустилася, бачимо силуети озброєних вершників у козацьких папахах. Чути їх пісню:

Гей, нумо, хлопці,
Славні червонці,
Кличе сурма до походу...

З а т е м н е н н я

На авансцені — коментатори. Повз них пробігає підтюпцем сивий згорблений Сильвестр Безбатченко з великим портфелем.

1-й коментатор. Він ще тут? Він живий? Що в нього у портфелі?

2-й коментатор. Не знаю. Це — не мій час. Мабуть, знову — донос.

1-й коментатор. Як? То він таки доб'ється свого? Він уб'є Примакова доносом?!

На кону дівчина в окулярах, вся в білому.

Дівчина в окулярах. Хіба можна вбити безсмертя? За плечима у Примакова чотирнадцять легендарних рейдів у тили ворогів революції. Слава червоного полководця... дипломата... більшовика...

1-й коментатор. А ти звідки це знаєш?

Дівчина в окулярах. Я все знаю. І беру його славу з собою.

2-й коментатор. А ти... хто така?

Дівчина в окулярах. Я? Майбутнє...

Світло пригасає. Чути команду: «Дивізія, по ко-о-нях! На командира рівня-я-яйся!»

На авансцені, поміж коментаторів, які стоять струнко, хлопчик-поводир з бойовим горном в руках. Підтриманий сурмами в оркестрі, він гучно грає атаку. На 2-й завісі зовсім чітко окреслюються в повільному русі силуети вершників. Кожен з них має на спині — щит з літерою, літери ті складають одне речення: «Ми не раби».

З а в і с а

Спогади

ДВІ РОЗМОВИ З ЯРОСЛАВОМ ГАЛАНОМ

Знайомство відбулося влітку 1949 року в Коктебелі. Мешканці тутешнього будинку творчості у години дозвілля здебільшого ходили до Жаб'ячої та Сердолікової бухт збирати якісь особливі камінці або вилежуватись на пляжі. Другого дня після приїзду я відстав від товариства і обрав собі маршрут для прогулянок у протилежному напрямку — до так званої могили Юнга. Отам і зустрівся я з Ярославом Олександровичем Галаном. Побачивши мене здаля, Галан помахав грубезною палицею і спитав:

— Хіба ж тут не краще?

— Не знаю, — відповів я, — може, в бухтах і красивіше, але тут менше людей.

— При чому тут люди! — розсердився Галан. — Я кажу про красу... Просто ви ще тут нічого не бачили. Я вже збирався назад, ну, та добре, ходітьте, я вам дещо покажу.

Він шшов переді мною вузьенькою стежечкою, що звивалась угору, помахував гирлигою і мовчав, ніби зовсім забув про мою присутність. Раптом він зупинився і, стоячи до мене спиною, чекав, поки я порівняюсь з ним, бо ходив він швидко, і я таки добре від нього відстав. Панорама, яка відкривалася моїм очам, вражала своєю дикою красою та якоюсь особливістю сірих і темно-брунатних фарб. Ми стояли на краю провалля.

— Здорово, — вихопилося в мене. — І щось нагадує... казкове, містичне...

— Дантове пекло, — сказав Галан тоном досвідченого екскурсовода, — зверніть увагу на цей сірий графітний колорит... Неначе все усяпане попелом спалених грішників... А ребристі контури скель? А воронки? Це ж німби! — Мене здивувала його несподівана збудженість. Схоже було на те, що він, вдовольнившись самотністю, конче потребував уважного слухача. Мені було дуже цікаво послухати Галана, бо знав тоді його лише

за нюрнберзькими кореспонденціями — як трибуна, а не як ліричного співрозмовника.

— Не люблю декоративної краси,— глухуватим бари-
тоном зауважив Галан, не спускаючи очей з романтич-
ної прірви,— у всіх отих кипарисах, олеандрах і тому под-
ібних оздобах Чорноморського узбережжя є щось від
міщанських смаків. А тут,— показав він палицею на прі-
рву,— природа кинула на купу все, що мала, не турбую-
чись про те, який це справить ефект.

— Скритикована вами флора,— посміхнувся я,— так
само не турбувалася про це.

— Що ви кажете? — не ховаючи іронії, запитав Га-
лан.— Зате аматори подібної оперової екзотики зробили
все, щоб у своїх опусах довести людству її естетичну
перевагу над красою стриманою так само, як і творцеві
сучасних курортів не спало на думку побудувати пансіо-
нати над таким ось проваллям. Ми дуже неухважні до
прищеплення людям гарних смаків і схильні частенько
цінувати красу лише, як чинник розважальний, забува-
ючи, що вона може бути знаряддям формування харак-
теру. Вихована на «оперових пейзажах» молодь не під-
готовлена естетично до подвигу...

Я був з ним згодний, але боявся, що, коли мовчатиму
або тільки підтакуватиму, Галанові набридне розмовля-
ти зі мною.

— Хіба ж смаки не бувають різними,— примітивно і
штучно заперечив я,— адже недаром кажуть...

— Що на смак і на колір друзів нема,— не дав він
договорити мені.— Послухайте,— і простягнув портси-
гар,— а для чого ви це сказали? Ви ж такої самої дум-
ки, як і я. Це я бачив по ваших очах, коли ви мене слу-
хали. А полеміка задля полеміки — це дешевий прийом,
аби продовжити розмову.— І не давши мені змоги ви-
крутитися з незручного становища, запропонував: — По-
мовчимо трохи.

Отак мовчки ми посиділи над беккетям хвилин з де-
сять. Згодом я зрозумів, що Галан за цей час шукав
точнішого формулювання своєї думки, щоб заперечити
традиційну доктрину: «На смак і на колір друзів нема».

— Бачите,—нарешті він порушив мовчання,— добрий
смак — це не тільки інтуїція окремих людей. Навіть коли
відстоювати погляд, що смак — це індивідуальне на-
тхнення, і тоді це стосується лише першої фази його
народження. А надалі він має бути здобутком багатьох

людей... переважної більшості... Хай в одних це почуття буде природжене, а в інших — запозичене, але формула, що звужує право на гарний смак, глибоко чужа нам, недемократична, егоїстична і зверхня... Що ж до краси, то я стверджую: справжня краса не може бути галасливою. Вона завжди сувора, принаймні гранично стримана, і саме ця її якість повинна імпонувати гармонійній людині. Бо так і в людському житті: коли хтось усіма засобами прагне звернути на себе увагу, він заздалегідь знецінює себе в очах тих, хто потребує справжньої людської краси.

Другого дня Галан підійшов до мене після сніданку і спитав, чи не обридли мені «пекельні пейзажі». Я сказав, що з радістю повторив би прогулянку.

Цього разу ми подалися з ним трохи далі, до мису, названого Драконом чи Крокодилем. Звідти відкривався спокійний морський краєвид. Як і під час першої подорожі, Галан всю дорогу зосереджено мовчав. Я не порушував мовчання. Мені було не до розмов під пекучим сонцем на зибучій піщаній дорозі. Він же йшов легко, наче по львівському асфальту. Нарешті я не витримав:

— А чи не перепочити нам трішечки? Я, на жаль, не маю такої спортивної практики...

— Яка там практика,— відповів Галан,— просто я поступово привчив себе не зважати на втому. Це не значить, що я навчився перемагати її або знищувати. Ні. Вона існує в мені, я її відчуваю, але не звертаю уваги.

— Це стосується тільки ходіння? — зацікавився я.

Галан відповів запитанням:

— Скільки годин ви можете витримати за письмовим столом?

— Може, п'ять... Може, шість... Не більше, ніж шість,— відповів я,— і то коли висплюсь.

— А я хоч і двадцять,— сказав Галан без тіні самохвалання,— звичайно, лише тоді, коли знаю, що це мені конче потрібно,— і посміхнувся.— А порівнюючи з іншими, пишу небагато. Значить, бракує таланту.— І приголомшив мене, додавши:— Ви, звісно, нічого мого не читали?..

— Чому?..— знітився я.

— Не сушіть голови і не згадуйте,— заспокоїв мене Галан,— дехто й на мене ображається за те, що не встигаю читати колег. Оце перед тим, як поїхати до Нюрнберга, за дві ночі перечитав дещо з Ніцше. Хотілося від-

свіжити у пам'яті концепції їхнього «філософського батька». Коли хочете знати, саме те, що я перечитав Ніцше, ще гостріше настроїло мене перед процесом на хвилю свідомої зненависті до фашистських злочинців. «Практика» нелюдів, хоч яка б не була вона кривава й гидка, не може викликати такої зненависті до них, як їхня «теорія». Адже виправдування масового знищення людей незрівняно страшніше, ніж факти самого вбивства. Мені здається, що найбільша загроза для психіки людства — це уявний «інтелектуалізм» фашизму. Вони ж не просто дикуни, а свідомі проповідники «нової моралі». Ось де ні з чим не зрівняний цинізм...

Я напружено силкувався запам'ятати кожне його слово, щоб того ж таки дня занотувати усе, що почув.

Тоді ще він не був уславленим на весь світ, яким став після своєї трагічної смерті, і тому увагу мою привернуло не ім'я Галана, а тільки те, що він мені говорив. Добре пам'ятаю, що форма його висловлювань була стислою, енергійною, стримано пристрасною. Говорив він без ефектних жестів, без якихось особливих модуляцій, трохи уривчасто, роблячи досить довгі й несподівані паузи, але завжди твердо, з глибоким відчуттям віри в те, що він стверджує...

— Я чув, що ви під час війни були у фашистській неволі? — запитав мене Галан, коли ми вже дійшли до Дракона. — Скажіть, а чи досить у моїх нюрнберзьких «реляціях» тієї злості, на яку заслуговують фашисти в очах людей, що особисто потерпіли від них? Ну, наприклад, у ваших очах безпосередньої їхньої жертви?

— Кожен з тих, хто був у німецькому концтаборі, — відповів я, — міг би кров'ю підписатися під кожною вашою кореспонденцією.

— Дякую, — сказав Галан, — я вам вірю.

ГОЛОС ПОЕТА

Спогад про В. Сосюру

З численних спогадів про Володимира Сосюру, з яким мені пощастило якийсь час жити в Харкові в одному будинку, спілкуватися творчо в одній поетичній секції, я відібрав лише один епізод, щоб поділитися ним з читачами. Не тому, що цей епізод є значним у житті нашого

славного українського лірика, а тому, що він здається мені менш подібним до інших спогадів про нього...

Року 1939-го група українських письменників виступала перед читачами в харківському Будинку лікаря. Зал був геть переповнений — усі чекали на виступ Сосюри. По-перше, тому, що він був серед нас, тих, що мали виступати, і найвідомішим, і найулюбленішим, по-друге, — хтось пустив по Харкову чутку, що Сосюра безнадійно хворий.

Письменник Галушко, досвідчений голова творчих зустрічей, зберігав Сосюру «на закуску».

Поки Євген Фомін читав уривки зі свого «Мічуріна», Сосюра був абсолютно спокійний. Він навіть схвально кивав головою в тих місцях, що йому найбільше подобались. Гумореску Галушки він уже слухав нервово: насторожено прислухався до сміху, що лунав час від часу в залі, який переважно заповнила молодь. Миколу Дукіна Сосюра майже зовсім не слухав, хоча дуже полюбляв його ліричні новели.

Випадково я кинув погляд на Сосюрині руки. Він їх, стиснувши в кулаки, тримав на столі. Ці міцні, жилові шахтарські руки тремтіли. Чим менше лишалося часу до його виступу, тим помітніше він нервував: обличчя почервоніло, очі блищали.

Раптом він пошепки звернувся до мене (я вже своє відчитав): «Не виступатиму... втратив голос. Прочитаєш за мене». Не встиг я заперечити, як головоючий дістав від нього записку й оголосив, що Сосюра погано себе почуває, а тому його вірші прочитає такий-то. «Читай це», — шепнув мені Сосюра й підсунув книжку з закладкою. «Баладу про комсомольця» я знав напам'ять і прочитав її, не зазираючи в книжку. Як і всі молоді поети в той час, читав я з пафосом, дуже голосно, підкреслено театралью. Сосюра слухав і дивився на мене з відвертою дитячою заздрістю.

Коли я закінчив, хтось, перекичавши оплески, вигукнув: «Червону зиму!» Його підтримали ще кілька молодих голосів.

Я взяв до рук книжку й раптом відчув, що не можу в присутності Сосюри читати «Червону зиму», що зроблю злочин, позбавивши цих людей насолоди послухати безсмертну поему з уст її творця. Миттю згадав клуб ІНО (Інститут народної освіти), де вперше почув «Червону зиму», яку читав нам, студентам, Сосюра: з того часу

минуло тоді вісім років, а я ще був під враженням від того читання...

Я мовчки підсунув книжку Сосюрі і шепнув йому, щоб він читав сам. «Вони не слухатимуть,— сполохано відказав мені Володимир Миколайович,— я не можу читати... в залі шумно...»

В залі й справді було шумно, але я наполягав на своєму. Сосюра підвівся і пішов на трибуну, як на Голгофу. Хвилин зо дві постояв, дивлячись у зал своїми карими, смутними очима, й ледве чутно почав: «Зима. На фронт, на фронт!. А на пероні люди...» Миттю запала тиша. В цій раптовій тиші я відчув не просто бажання краще почути вірші, а й глибоку любов до поета. А Сосюра читав собі далі, все більше заворожуючи слухачів своїм тихим, монотонним і водночас проникливим голосом. Ніхто, крім нього, не міг би так інтимно прочитати про бурхливі події громадянської війни. Я принаймні не чув, щоб хтось його у цім перевершив. Слухаючи Сосюру, ніхто не мав і крихти сумніву в тім, що розповідає про незабутню червону зиму не стороння людина, не просто поет, а сам житель тих місць, боець тієї червоноармійської роти.

«Лисиче над Дінцем, де виспе дим заводу...» Відтепер між трибуною і залом, між постом і його слухачами не було жодного бар'єра, жодної відстані. Слухачі стали ніби співучасниками подій, про які їм так довірливо повідає цей негучний широкий голос.

— Чому ти відразу не схотів сам читати? — запитав я Сосюру, коли ми вийшли на вулицю. (З волі Володимира Миколайовича ми, молоді поети, були з ним на «ти»).

— Не знаю,— якось знітився він,— мені здалося, що в залі... що в них такі чужі очі.— Й ніби згадавши інші очі, теплі й вдячні, які дивились на нього, коли він читав «Червону зиму», широко посміхнувся доброю щасливою усмішкою і почав тут же, на трамвайній зупинці, читати нам уривок з щойно розпочатої ним нової поеми про юного паризького комунара.

ПРОСТО ТАЛАНТ

Спогади про М. Йогансена

«Майк — штукар», «Майк — оригінал», «Майк — по-зер», «Майк увесь час когось грає»,— ось що я почув від багатьох моїх колег по перу, котрі були вже знайомі з Йогансеном не перший день і «просвіщали мене» кулуарною ерудицією.

Однак не всі так говорили про Майка. Смолич, Яновський, Куліш, Бажан високо ставили його щедрий поетичний талант, хоча й вважали, що він «трохи ледар» і міг би створити куди більше, якщо віддавав би літературі бодай половину того часу, котрий витрачав на полювання, а вірніше на ходіння по перелісках і луках з рушницею, на собачі виставки й довгі бесіди у майстернях знайомих художників.

Мені, початківцеві, який на той час не досить розбірливо підпадав під вплив найрізноманітніших художників слова, з якими довелося стикатися особисто (то Бажан, то Кулик, то Первомайський, то Влизько, то Тичина), якимось особливо припали до душі Майкові нечисленні поезії—і повні революційного, громадянського пафосу («То було не геройство білих...»), і інтимно-ліричні. Віяло від них чимось особливо свіжим, незайманим, коли безоглядно віриш, що саме це поет бачив, саме це чув, саме це відчував, і саме так про це мусив сказати.

«Ой, як кречет, міліціонер свистав...» Мене просто причарував, приголомшив тоді цей зухвалий рядок. Отоді вперше (і на все своє життя) я пройнявся довірою до необмежених можливостей справжньої поезії перетравлювати весь довколишній світ, не поділяючи його на «придатний» і «непридатний» для поетизування, не боючись якихось умоглядних невідповідностей, порушення усталених традицій, сміливо пануючи над псевдомистецтвом ремісницьких нудних нормативів...

Проте мета моїх спогадів—не аналіз Йогансенових творів, а лише спроба відновити у пам'яті і віддати доступними мені засобами його живий портрет.

«Що ж,— думав я, з особливою уважністю спостерігаючи Майка на письменницьких зборах або десь на вулиці, по якій він ішов, ведучи свого мисливського пса легко й упевнено, як єдиний хазяїн цієї вулиці,— що ж, навіть «М а й к» замість «М и х а й л а» це вже привід для де-

кого вважати його штукарем, а мені це подобається! І те, що він відгукується, бува, про творчість визнаних а в т о р и т е т і в без надмірного піетету, але й без жовчі, з наївністю великої мудрої дитини,— і це імponує мені. І те, що він не завжди аргументує категоричні свої судження: «це сподобалось», «а це не сподобалось»,— і в цьому є саме для Майка щось натуральне, притаманне і дозволене тільки йому. І те, що, будучи заповзятим мисливцем, частенько не приносив з полювання нічого, й ніхто йому не вірив, що він справді у чудовому настрої, а він і не переконував нікого, а тільки емоційно і образно розповідав про місця, по яких блукав, про цікавих людей, що зустрів їх на мисливській петлястій доріжці...

Були, мабуть, і такі, що дивилися скося на Майкове майже фанатичне захоплення маловідомими в нас зразками англійської поезії, від середньовічної аж до сучасної. Він один з небагатьох літераторів на той час вільно перекладав з оригіналу, смакуючи кожний образ, кожний епітет; був у захваті від лаконічності англійської мови. Декому це здавалося мало не образою в адресу рідної мови, котру Майк любив і в якій щиро кохався не менш від деяких її велемовних адвокатів, що розмовляли (а, бува, й писали) сміхотворним «суржином»...

І досі не знаю, чи мали хоч якусь рацію люди, які не брали Майка як письменника «всерйоз». Знаю одне: від першої більш-менш тривалої зустрічі з ним мені схотілося бути схожим на нього. Таке трапилося зі мною удруге. Вперше, іще у дитинстві, я за будь-яку ціну волів бути схожим на Артура, побачивши в театрі інсценізацію «Овода». Я тоді, завдавши чимало прикrostі моїм батькам, почав затинатися на кожному слові й ефектно припадати на ліву ногу. Тоді мені було років дванадцять, а наслідувати Майка я захопився у двадцять. Мимохідь я засвоїв його розмашисту «простору» ходу (мабуть, так повинен був ходити, мугикаючи щось під носа, по гірських схилах Пер Гюнт); його звичка на будь-яке привітання осміхатися широкою, я сказав би — промінною, усмішкою, наче тільки на те й чекав, щоб зустріти цю малознайому людину, яка до нього обізвалась на вулиці. Не знаю, чи виходило це в мене хоч якоюсь мірою, як у Майка, але я щиро цього прагнув принаймні.

Його звичка вбиратися трохи неохайно і водночас привабливо теж імponувала мені: замшева або вельве-

това куртка, спортивний светр-пуловер, а на тугих м'язистих литках — предмет особливої моєї заздрості — гетри. (Трохи згодом, читаючи і перечитуючи Луговського: «Итак, начинается песня о ветрах, о ветрах, обуток в солдатские гетры», — я неодмінно пригадував Майка).

Вельветову куртку, скажімо, я ще міг собі придбати. Навіть десь у комісійній крамниці гетри. Але як було перейняти могутню Майкову постать: цю широку спину, наче для того й створену, щоб носити на собі туго набитий рюкзак; ці широченні плечі; й занадто довгі руки, які робили його трохи схожим на горилю, але аж ніяк не потворили Майка.

А стояв він на землі, як моряк — широко розставивши ноги, наче була під ним палуба парусного фрегата. (Я забув ще сказати, що Майк іноді дуже нагадував мені конквістатора або вікінга, в усякому разі просоленого океанськими вітрами морського вовка). А коли я познайомився з ним ближче в Ю. І. Яновського, де Майк зручно (і тут по-хазяйськи!) сидів у своєму кутку, оточений ескізами і макетами шхун уславленого автора «Майстра корабля», то ця подібність ще посилилася в моїх очах.

Ми були вже з Йогансеном більш як рік формально знайомі (спілкувалися на зборах, перекидалися незначущими репліками на вулиці), коли мені вперше довелося побалакати з ним довший час віч-на-віч. Була рання осінь, як і завжди у Харкові золота, мальовнича. Я ішов вулицею Червоних письменників (тепер — Галана) до будинку «Слово», здається, єдиному тоді на цій порослій бур'яном незабрукованій вулиці, в усякому разі — єдиному на лівому її боці. Я ще не мешкав тоді у письменницькому будинку й бував там не часто, бо працював аж на ХТЗ, 18 кілометрів за містом, а в нас, у ливарному, щодня були «штурми».

Майк ішов мені назустріч; цього разу без пса, і в руках тримав незапалену люльку. Я трохи розгубився, як і кожен юнак на моєму місці, зустрівши об'єкт свого романтичного обожнювання. Майк перший привітався до мене, вірніш, не вітаючись, широко усміхнувся й запитав: «Ви до «Слова»?» (Йогансен, Смолич, Тичина, Яновський, Кулик, Бажан незмінно звертались до молодих літераторів на «ви», тоді як, скажімо, Микитенко, Кириленко, Пилипенко, Кузьмич, Лядянка — на «ти», так би мовити, по-пролетарськи).

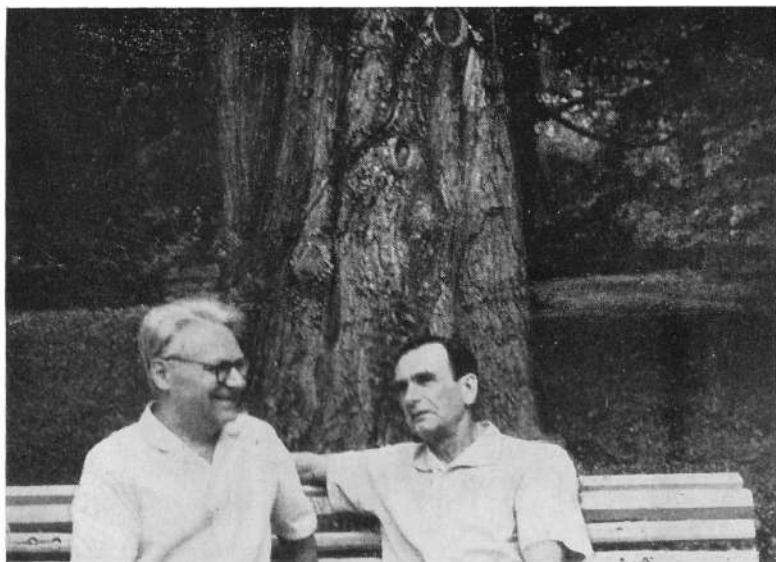
І. Муратов, серед школярів. 1961 р. Харків.

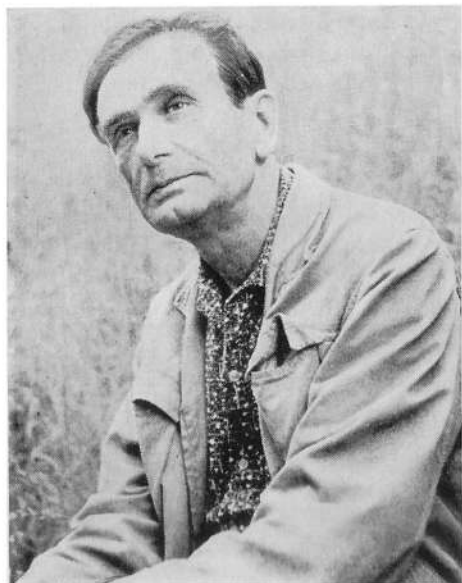
І. Муратов, М. Упенік. 1961 р.

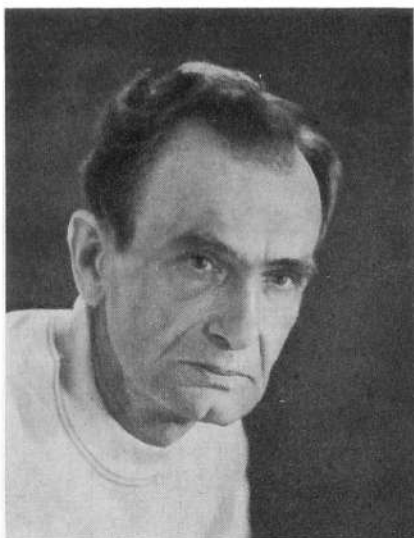
І. Муратов, Д. Вишневський, П. Кравчук.
1967 р. Харків.

І. Муратов, В. Лесин,
професор Чернівецького університету. 1968 р. Ялта.

І. Муратов.
Серпень 1972 р.
Зелений Гай.

І. Муратов.
Грудень 1972 р. Харків.

Я ще здалеку звернув увагу на його незапалену люльку, — це побачиш нечасто, бо вона завжди диміла у Майка в зубах, — і черкнув сірником, щоб він припалив. Майк ще ширше осміхнувся до мене і похитав головою. Виявилося, він кинув сьогодні по обіді палити.

— То навіщо ж вам люлька?

— Гартую силу волі, — відповів він мені, — ховати від себе спокусу — все одно що потрібно спокушати себе. Силу волі слід гартувати, тицькаючи спокусі дулю під носа. В даному разі цю люльку.

— В гості, — запитав він мене, — чи просто так щацируете?

— Просто так, — збрехав я, бо зібрався до Смолича. Мені дуже хотілося, щоб він запросив мене куди-небудь із собою. Я знав, що Майк не часто й не кожного обирає собі у супутники, а найчастіше — собаку. Він запросив. Я почував себе на сьомому небі від щастя. Ми йшли з ним, як я з'ясував по дорозі до лісопарку, на чергову собачу виставку.

— Буду за гіда, — пообіцяв Майк, — бо свого пса цього року не виставив, щось він у мене зробився дурний, мабуть, від частого спілкування з працівниками пера: гонору багато, а діла нема.

Потім ми довго мовчали. Майк уперто випробував силу волі, не спускаючи з пальців холодної люльки. Я наважився подразнити його:

— Краще б сховали, пощо псувати нерви?

— Нерви у такий спосіб собі псують лише слабодухі, — відрубав він, — сильний сам наражається на перепони й прикrostі, — сильні так чинять, щоб прикrostі не гадали собі, що вони велике цабе. Спробуйте відступити хоч на крок від собаки, коли той має намір хапонути вас за литку, — порве. А йдіть на нього сміливо — підібгає хвоста. Отак і з життєвими незгодами. І з дрібними й з великими. Не вірите? Думаєте — містика? Зовсім — ні. — І почав викладати мені свою теорію. во л ь о в о і перемоги над примхами долі.

Наприклад, мовляв, у вас, як правило, бутерброд падає з рук маслом на діл. Кидайте його багато разів навмисно маслом вниз, і він вам підкориться, упаде, як вам хочеться, коли це буде для вас цілком випадково. Або, скажімо, вів далі Майк з абсолютно серйозним обличчям, вам систематично набридає докучлива людина, яка вас, тільки-но ви з нею зустрінетесь на вулиці,

тероризує своїми ідіотськими теревеннями. Постарайтеся самі перестріти її, шукайте зустрічі з нею і невдовзі вона зникне з вашої життєвої дороги...

Помітивши, що я не на жарт зацікавився «вольовою теорією», Майк подарував мені свою ні з чим не зрівняну усмішку фавна, що перебуває у доброму гуморі, і зовсім несподівано сказав: «Але все це, звичайно, дурниці».

Отакий був Майк. Він мав неабияку насолоду від того, що переконував співбесідника в чомусь невірному, а потім виливав на нього цебер крижаної води: «усе це дурниці». Я, наприклад, був свідком, як він свого часу в Будинку Блакитного, граючи з кимсь у шахи, здається, з Сановичем з групи «Авангард», майже умовив його, що світовий чемпіон Капабланка — бездарний шахіст. А коли той почав підтакувати, ошелешив його: «І то ви повірили такій дурниці всерйоз?!»

На виставці собак, біля арки, що вела на огорожений тимчасовим парканом майданчик, Майка зупинив літній чоловік у толстовці, в окулярах, у піджаку з слідами собачої шерсті. Майк, як і кожному, хто перший вітав його, відповів широкою усмішкою. Потім міцно узяв мене за лікоть і так швидко повів од зустрічного, що той не наважився наздоганяти його, а тільки якомсь жалюгідно, приголомшено дивився услід.

— Це один із тих, що не піддаються моїй «вольовій теорії» і морочать мені голову на кожному розі,— пояснив мені Майк.— А взагалі це трагедія. Цей суб'єкт невідомо за що мало не молиться на мене, хоч у нас із ним не було й нема нічого спільного. Хіба що собачі виставки. При зустрічах дивиться у вічі, як вірний пес, на свята змушує пекти свою дружину якісь особливі тістечка і приносить мені. А я двох хвилин з ним не можу — такий він мені гидкий. Сам не знаю — чому. Мене просто верне від його писклявого кастратичного голосочка, від дурних запитань, стереотипних дотепів, від шерсті на піджаку... Хіба ж це не трагедія, коли людина, яка тебе обожнює, гидка тобі? Та й не тільки людина...

І тут Майк розповів про собаку, що він його мав позаторік чи торік. Той собака і на мить не відходив від Майка, готовий був цілий день лизати йому руки, їв тільки з його рук, а коли Майка не було, по три дні го-

лодував, а Майк його зненавидів, цього пса, і, нарешті, пристрелив.— Все одно б він без мене іздох,— пояснив він,— але я вже більше цього терпіти не міг, він мене принижував своїм рабством. (Згодом, коли я принагідно згадав про цю Майкову трагедію Ю. І. Яновському, той тільки рукою махнув: не пристрелив, а виміняв на іншу породу,— що ви, Майка не знаєте?)

«Місцевий барон Мюнхгаузен...», «Харківський Хлестаков...» — ще й таке, бува, казали про Майка. А найперш ті, що попадались на його «романтичний гачок», а він не раз казав: «У повсякденних розмовах, як і в художній літературі, тупорила достеменність тільки навіває нудьгу. Скрізь повинна бути винахідлива вигадка, своє трактування, свій ракурс». Усе це йшло в Майка від його неборного бажання й уміння цікаво жити на світі, безупинно переставляти й пересвітлювати предмети і явища так, щоб вони з'являлися перед нами у несподіваному вигляді. Й не з якоюсь професійно-художньою метою, не для конкретного твору, а просто так, щоб цікаво було...

Признаюсь: я-таки щиро пишався й тим, що будучи по-юнацьки закоханий Майком, не виявив цього і не зробився для нього тим докучливим символічним собакою, якого він для себе «пристрелив» за надмірне обожнювання. І тим, що від першого разу (принаймні, мені так здавалося тоді) збагнув, що Майк Йогансен — це не просто літератор Майк Йогансен, а наш Конквістадор, наш Вікінг, наш Пер Гюнт, наша юна романтика, втілена в живу реальну людину.

Я анітрохи не здивувався б, побачивши його десь під багряними парусами або дізнавшись, що покинута ним з чарівливою усмішкою зачарована Сольвейг терпляче дожида його з мандрів; і що в тих мандрах він мимохідь причарував ще й дикувату красуню Анітру і, посмоктуючи люльку, дивиться на її екзотичний танок, підслуханий Грігом... А потім, все це легко забувши, він легкою ходою повернувся б у знайомі місця, на рідні Уди, на Донець, на Коробові хутори й дописував би в листяному наметі свою «Подорож по Слобожанській Швейцарії».

Виставка не справила на мене ніякого враження, хоча я люблю собак. Надто вже багато скупчилося на порівняно малій території цих «друзів людини». Зате див-

тися на Майка — була сама насолода. Він знав поіменно мало не всіх цих товстомордих і гостромордих претендентів на чергову почесну медаль і направо й наліво висловлював прогнози, когось з хазяїв підбадьорюючи, а когось безжально кидаючи в безодню відчаю. Все це він робив з незаперечливим виглядом фахівця, яким він в цій (і в цій!) галузі, мабуть, і був. Але, — чи це так тільки здалося мені? — не відмовляв собі часом у невинній забаві засмутити безапеляційним присудом того чи іншого не в міру гонористого собаковласника.

До мене він тепер зовсім не звертався, але лктя мого не пускав, ніби підкреслюючи цим, що він мій гід.

Тут до речі сказати про виняткову Майкову тактовність у спілкуванні з людьми, яка, проте, ніколи не мала відтінку лицемірства. Коли вже він узявся бути гідом, то виконає цей обов'язок до кінця, але при цьому не лізтиме із шкіри, не набридне вам і не дозволить, щоб ви йому набридли під час виконання цієї дружньої місії. Отож він, помітивши, що я не в захваті від собак, не мучив мене спеціалізованими поясненнями, робив своє діло і вів мене за локоть, давши можливість на вибір слухати його розмови з собаководами або думати про щось своє і не відчувати себе покинутим у цьому гавкітливому царстві...

Коли вже я почав про тактовність, то згадаю принагідно, як я уперше читав уголос в Йогансена на квартирі свого «Горбаня». Слухали мене тільки Йогансен і Яновський. Я читав з рукописного тексту, мені не терпілося показати своїм «патронам» поему, над якою днями й ночами працював останні два роки.

Рухливе нервово обличчя Яновського було дзеркалом його вражень. Йогансен, навпаки, слухав так, наче все це вже чув один раз і тільки зайвий раз перевіряв свої враження. Але це нібито не надто уважне його слухання щедро компенсувалося несподіваною бурхливою реакцією на той чи інший вдалий чи не вдалий, як на його думку, епітет чи образ. Яновський же тільки бровою, бува, поведе.

Зате, коли дійшли до обміну думками, чи то, як кажуть, до висновків, Юрій Іванович докладно виклав свою думку ще й вручив мені довгий список мовних і стилістичних зауважень, а Майк і на думці не мав щось подібне робити, перевів розмову на інше, давши мені право судити про його ставлення до поеми по кількості

виявлених під час читання позитивних і негативних реакцій. На іншого я б, може, за це й образився, а на Майка — ні: я твердо знав, що, коли б йому поема зовсім не сподобалась, він неодмінно сказав би про це у вічі. Трохи згодом я чув, як він тлумачив таку свою поведінку одному початківцеві. Він обгрунтовував її тим, що жоден автор у світі не здатний сприйняти після першого читання уголос свого твору не тільки негативної, а й пересічної оцінки. Він, мовляв, ще не відірвався пуповиною від звучання свого твору і сприймати тверезу загальну оцінку не здатний не через пиху, а через те, що повинен сперш відокремитися від твору, а вже тоді вислуховувати.

«Ой, як кречет, міліціонер свистав»... Оце скільки вже років кожного березня спливає мені у пам'яті цей рядок, і я десь на Сумській чи на майдані Дзержинського фізично починаю відчувати весну, якої ще у місті, може, й нема, ту весну, котру Майк своїм разючим рядком назавжди приніс у моє серце з мальовничих околиць Харкова, з Чугуївщини, Зміївщини, Валківщини.

І кожного разу, пригадавши той рядок, я ніби вочевидь бачу живого Майка тут, на Сумській, чи на майдані Дзержинського, як і замолоду захоплено стежу за його легкою широкою ходою, милуюсь його могутніми плечима, за якими вгадується похідний рюкзак, помахом його довгих (надто довгих!) рук, і мені стає весело, й трохи сумно, і хочеться молодості, й знову хочеться бути схожим на Майка.

Майка Йогансена нема. Він трагічно загинув у далекій дорозі, так і не повернувшись до рідного «Слова», до своєї затишної квартири, де було стільки передумано, стільки перебалакано з друзями...

Перед тим, як покинути Харків, він якось пізно ввечері покликав мене телефоном. Я прийшов. На підлозі, на столі, на каналі лежали безладно рукописи, книжки, листи. Майк сидів на підлозі й задумливо гортав грубий зошит. Відчинила мені його сестра, яка жила з ним у третій кімнаті, а Майк з дружиною обіймав перші дві.

— Гарна в мене квартира? — не вітаючись, запитав мене Майк. Це було для мене зовсім несподіване запитання. Я вже давненько знав його квартиру, та й усі інші квартири у «Слові» були майже однакові.— Знає-

те що,— сказав Майк, не дочекавшись моєї відповіді,— перебирайтесь до мене. Я скоро звідси поїду, сестра, мабуть, теж; матимете всі три кімнати.

— Але мені не потрібні три кімнати! — заперечив я,— і тут у вас четвертий поверх, а я мешкаю на другому, в мене мала дитина, дитячий візок, мені це незручно...

— Житимете собі без сусідів...

— У мене чудовий сусіда,— сказав я, й досі не знаючи як слід, чи він жартує, чи ні,— ми прекрасно уживаємось з Нагнибідю, не сваримося, навпаки,— нам веселіше удвох...

— Все одно перебирайтесь,— сказав Майк тоном ввічливого наказу,— днів за три-чотири подавайте до Спілки заяву. Я вас прошу.

Я подивився на нього; очі в Майка були серйозні. Цього разу він мене не «розігрував».

— Я вже сказав, що їду звідси надовго. Може, назавжди. Мені було б неприємно (певен, що він хотів сказати, боляче, але побоювся сентиментальності), щоб тут оселилась якась стороння людина. Подумайте.— І змінив тему, забалакав зі мною про англійську поезію, зокрема про підрядник, який дав мені допіру, заявивши, що я нізашо не впораюсь з перекладом цієї мініатюри.

Я відважно простягнув йому аркуш паперу з перекладом, вважав, що зробив його добре. Переклад той звучав приблизно так: «Буває, мила, синя зоря, синя, мов синій лід, тисячу літ нам летіти слід, і ось вона — синя зоря. Буває, мила, біла зоря, біла, мов білий цвіт, сто тисяч літ нам летіти слід, і ось вона — біла зоря. Скажи, на яку полетіти нам, мила,— на синю зорю чи на білу?»

— Звучить непогано,— похвалив мене Майк, і я це прийняв як належне,— і з цвітом та й льодом це ви хвацько придумали, в оригіналі цього і близько нема... І все було б гаразд, якби не одна кричуща нісенітниця: віршик зветься «З дитячих розмов», а ви задля рими присобачили «милу». Це ж до кого так звертається хлопчик, чи не до малолітньої своєї ровесниці? — Й тут же зробив висновки: друкуйте, але не посылайтесь на джерело, бо знавці засміють.

Майка нема... Чи треба говорити, що я не посмів не послухатися і перебрався до його квартири на 4-й по-

верх, і з того часу, до речі, так і не злажу з цього поверху, хоч і мешкаю давно в іншій квартирі...

Був час, довгий час, коли в нас про Майка зовсім не згадували. А коли й згадували, то лише мимохідь у приватних розмовах. Він залишив після себе надто малу літературну спадщину, щоб її видавати й перевидавати, та й не все з тієї спадщини витримало іспит часу.

Але згадуючи Майка Йогансена, я думаю про інше: хоч би яким скромним був його літературний доробок, чи можна собі уявити українську радянську літературу 20—30-х років без Йогансена — в усій її багатогранності й багатобарвності?

Звичайно, для тих, що не були її творцями і свідками, може здатися, що й без нього обійшлося би, так би мовити, в історичному ракурсі. Але такий погляд був би непростимою помилкою. Уява про тодішню нашу молоду, ще вулканічно неоформлену та сповнену невичерпних життєвих сил самобутню літературу без Майка буде обмеженою, неточною, позбавленою хай однієї, але вельми яскравої барви.

Майк Йогансен посідав досить значне, а головне — своє місце. І тому ані викреслити його, ані замінити кимось іншим на цій ниві не можна без того, щоб не порушився той «природний баланс», про який тепер так багато говорять біологи і який (коли брати цей термін умовно) існує і в літературно-історичному процесі.

Ми частенько, як про щось давно всім відоме, говоримо про вплив середовища чи то його оточення на творчість митця й забуваємо часом, що середовище це, що оточення це складається з живих, реальних людей.

Не хочу фантазувати й робити умоглядні припущення, але певен, що якісь важливі нюанси, якісь характерні напівтони неодмінно утратив би не один з Йогансенових сучасників, коли б поміж них не було Йогансена.

«Ой, як кречет, міліціонер свистав...» Він мав неабиякий талант поета, природолюбця, оповідача, слухача, співрозмовника... Який з них був дужчий? Може, зійдемося на тому, що він був просто талантом?

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ, ЯКОГО Я ЗНАВ

Буває так, що письменник зовні здається «несхожим» на свою творчість. Читаєш, наприклад, щось дуже смішне, а побачиш автора і здивуєшся: так неже ж ця серйозна людина — і отакий жартівник?

Юрій Яновський був напрочуд подібний до всього, що писав: і витонченими рисами обличчя, і передчасною сивиною, і неповторною манерою жартувати, гніватися, сміятись, слухати. Подібність ота полягала, на мою думку, передусім у суворості, стриманості, навіть холодності, поєднаних з трохи наївною ніжністю. Дивишся на його енергійні, міцно стулені губи, на круте високе чоло, стежиш за скупкою, але виразною жестикуляцією, слухаєш тихий, твердий його голос і не можеш уявити, щоб не він, а хтось інший міг би написати отак тонко і точно: «І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Лягнули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета, Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вміть. «Здавайся! Кидай зброю! Червоні! Червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половцев заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав від безсилої люті». У невеликій уривку — ціла картина бою, детально описаного, яскравого, в русі, з окресленими чітко дійовими особами. Це — суворість і стриманість.

А коли ви пильніше вдивлялися в його захищені незмінними окулярами очі, коли уважніше прислухались до інтонації тихого голосу, то були певні, що він здатний не тільки на суворість, а й на ніжність, на приховану м'якою іронією зворушливу ніжність: «Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався при березі. Данилко брѳохкався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб у землі затишну ямку і вмовив там Данилка, а сам стояв поруч, і дивився на безкрайність зір, і вдивлявся в темряву, і наче ріс у синьому просторі — не міг надивитися і не міг надуматись, а Данилко солодко заснув, попискуючи вві сні, як щеня...»

Багатьох дивувало: звідки в Юрія Івановича, що не має дітей, стільки любові до них? Звідкіля таке безпомилкове відчуття і знання внутрішнього світу дітей — їхніх мрій, думок, звичок? Адже й з чужою малечею він спілкувався не часто, майже не відвідував шкіл, піонерських таборів, дитячих будинків. Щоправда, у скверу чи в міському саду його часто можна було побачити поблизу дівчорі; але він ні про що не розпитував, тільки уважно дивився і слухав.

Отут і слід сказати про виняткову здатність Юрія Яновського — слухати. Щоденні спостереження були найголовнішим чи не єдиним його творчим методом для так званого «збирання матеріалу».

Ще Антон Павлович Чехов довів на собі, що «вивчати життя» для письменника — не обов'язково роками обживати одне й те саме місце і не обов'язково робити те ж саме, що роблять його герої, — варити сталь, вирощувати хліб, видобувати вугілля. (Хоча й цей спосіб, звичайно, не виключений). Як і Чехов, Яновський мав здатність гострим оком і слухом спостережливого художника блискавично вихоплювати з калейдоскопа вражень одне найпотрібніше; з безлічі почутих розмов — тільки те, що, мов снайперська куля в «яблучко», лягало на своє місце в оповідання чи в розділ нового роману.

За часів, коли Юрій Іванович (ще до війни) жив у Харкові, я досить часто супроводив його під час прогулянок. І ні разу не бачив, щоб він брав з собою журнал або книжку. Ці прогулянки, коли він дивився і слухав, були його творчим процесом. Але й блокнота він із собою не брав. Усе почуте й побачене зберігав у пам'яті й занотовував, прийшовши додому, в спеціальний товстий зошит своїм дрібним чітким почерком і, як правило, зеленим чорнилом.

— А ви не боїтесь чогось забути? — якось спитав я його. — Чи не краще було б робити коротенькі нотатки відразу?

Він на це відповів, що все насправді важливе для нього «і само не забудеться», що неодмінно відпаде дургорядне. А коли, мовляв, занотовувати геть усе, що на перший погляд справляє враження цікавого, то потім постає небезпека «потонути» в цих записях, стати їх рабом, звертатися до них не тому, що вони й справді гідні уваги, а через те, що на них витрачено час, отож — «аби добро не пропадало».

Я вже сказав, що не раз супроводив Яновського під час його прогулянок по Харкову. Коли він удруге запросив мене по телефону піти «подихати повітрям», я завагався, подумав, чи не робить він це з добросусідської ввічливості (з року 1935-го я замешкав у тому ж будинку й у тому ж під'їзді, де жив Юрій Іванович, тільки поверхом нижче).

Я висловив Яновському свої сумніви. Він засміявся: «Ви ще не знаєте мене... Та й взагалі, хіба існує на світі така ввічливість, яка могла б змусити письменника щось учинити на шкоду його творчості? Ні, щодо цього ми з вами повинні бути егоїстами.— І тут же пояснив, що під час отих ранкових прогулянок ніколи нічого не «обдумує», а тільки спостерігає. А для спостережень супутник заважати не може.— Звичайно,— додав він, м'яко усміхнувшись,— коли той супутник не дуже балакучий...— Я знітився.— Ні, можете балакати, скільки собі хочете,— поправився він,— тільки не ставте мені зайвих запитань...»

Невдовзі я пересвідчився, що супутник йому й справді потрібний, бо він час від часу охоче ділився зі мною легкими враженнями про людей, які нам траплялись на очі, про їх зовнішність, поведінку, висловлювання.

— Подивіться на цю громадяночку,— таємниче шепотів мені Юрій Іванович,— подивіться, як вона, бідолашна, страждає від того, що її перебивають... Ось і знов перебили... А вона ось-ось ізнов заторохотить, аж тремтить від нетерплячки, як перегоновий мотоцикл на старті...

Або:

— Не хотів би я мати такого сусіда, як отой тип,— і кивнув головою в бік середнього віку пузана в чесучовому френчі, у модному тоді білому картузі, «капітанці». Пузань поважно походжав повз лавочку, на якій ми сиділи, і ворушив товстими губами, мабуть, смоктав монпансьє.— Як він дивиться на всіх,— шепотів Юрій Іванович,— наче кожен з нас у вовка теля з'їв...— (Той пузань і справді позирав на всіх підозріло, недоброзичливо).— І на кожного він сёрдитий по-своєму,— вів далі Яновський,— на оту даму з собачкою за те, що має собачку; на того хлопчину за те, що з таким смаком палить цигарку, а він, мабуть, недавно кинув палити і заздрить... На дітей — з роздратуванням: занадто голосно кричать, коли грають «у Чапаєва»... Коли б він був

моїм сусідою по комунальній квартирі, то даю голову відтяти — замучив би мене розрахунками на електрику і за те, що стукаю вночі на машинці...

Він страшенно любив, спостерігаючи звичайне життя, фантазувати, вигадувати несподіванки, які могли б трапитися, але терпіти не міг ходити дивитись на щось задалегідь «цікаве», вірніше, незвичне для нього. Щоденні свої прогулянки називав «екскурсіями в будні». (Можливо, тому один з найближчих його друзів письменник Майк Йогансен ніяк не міг витягти Юрія Івановича ні на полювання, ні на виставку собак у лісопарку).

Ось як, наприклад, фантазував Юрій Іванович: «Уявіть собі, що зараз на тій тихій алеї з'явилися бандити. Оточили алею. Наставили зброю на цього сивобородого з книгою в руках... Мабуть, професора... Що робив би кожен з присутніх?» І, даючи влучні характеристики всім, хто був на цій алеї, вводив кожного в дію: один у нього кидався на бандитів з кулаками, другий падав перед ними навколішки, третій намагався пірнути в кущі...

Найбільшим лихом для Юрія Івановича було під час традиційних ранкових прогулянок зустріти когось із випадкових знайомих, які відволікали його пустими теревами від спостережень.

Миттю обличчя його ставало відчуженим, губи міцно стулялися, а голос звучав так ввічливо холодно, що й дурень міг би здогадатися: треба прощатись і йти собі далі. Саме за це дехто безпідставно вважав Юрія Івановича відлюдкуватим і замкненим.

Усе, що заважало його творчості, він відкидав з дороги безжально. Пам'ятаю, влітку 1935 року його запросили до Києва взяти участь у подорожі українських письменників по Дніпру. Це було дуже почесне запрошення: на спеціально для цього обладнаному комфортабельному пароплаві мали подорожувати лише найвизначніші письменники, переважно столичні, а з областей до списку запрошених потрапили тільки поодинокі щасливчики. У плані подорожі були довгі стоянки на пристанях, урочисті зустрічі з читачами. (Так воно потім і було: колгоспники підносили письменникам на вишиваних рушниках хліб-сіль, а ті виступали з промовами, з віршами).

Яновський від участі в тій подорожі категорично відмовився. Натомість «загітував» групу письменників-харків'ян організувати свою подорож по Україні — двома

автомашинами (на той час у Харківській філії були газик і старомодний громохкий «фіат»). «На пароплаві,— казав Юрій Іванович,— все буде парадно, і ми нічого як слід не побачимо. А тут — куди схочемо, туди й поїдемо, де схочемо, там і зупинимось. Маршрут — за велінням серця...»

Ця автомобільна мандрівка відбулася у вересні 1935 року й залишилася для всіх її учасників незабутньою. «Капітаном» ми обрали, звичайно, Яновського — ініціатора й натхненника подорожі. Він, як виявилось, знав карту України в усіх, як він любив говорити, «інтимних подробицях»: не тільки назви маловідомих сіл і райцентрів, а й деяких річечок, які там протікали, якісь там Вужаків, Тихих Бродів та інших...

Любив потішати нас несподіваними зупинками в селах, де, здавалося б, не було нічого цікавого. В одному за «капітанським наказом» ми робили короточасний привал тому, що там, як твердив Яновський, майже цілком збереглися старовинні весільні звичаї, у другому покладали лугові квіти на самотню братську могилу, де вічним сном спочивали «сухопутні моряки», що колись боронили це степове село від денікців; у третьому вдосвіта слухали нібито зовсім звичайного півня, котрого Юрій Іванович рекомендував нам як «міжобласного», бо того півня чути було аж у трьох навколишніх селах, що належали до суміжних трьох областей...

Узявши на себе роль керівника експедиції, Яновський не накидав нам своєї «командирської» волі, але якось так виходило, що ні разу ніхто не заперечив його пропозицій. Спершу нам здавалося, що ми й справді їдемо, покірні його свавільній фантазії, «за велінням серця», а потім збагнули: як добре продумано наш маршрут!

Крім уже згаданих сюрпризів, ми за два тижні побачили й оновлений Миргород, де на місці «класичної» гоголівської калюжі зріс серед буйної памолоді мінеральний курорт; і мальовничу гончарську Опішню; й уславлені ярмарками та килимами Сорочинці; й Дніпрогес; і Нове Запоріжжя; і шахтарський край — Кривий Ріг; і в степу на Дніпропетровщині багатогектарний ботанічний сад (дендропарк).

А головне — скільки цікавих незабутніх людей: колгоспників, шахтарів, садівників, вишивальниць...

«Ну, як ви оцінюєте свого «капітана»?» — раз у раз питав Яновський. Нетерпимий до «компліментів», коли йшлося про його творчість у товариському колі, він страшенно любив, щоб ми його хвалили за організаторський талант...

У якомусь селі (здається, Трилісце) Юрій Іванович пообіцяв нам показати «таке колгоспне весілля, що ви й у кіно не побачите». Ми не повірили: звідкіля така певність, що саме сьогодні там має відбутись весілля? Щоправда, у колгоспах вже встигли обмолотитися й був саме час для весіль. Але ж не щодня їх справляють! Зупинились: і справді — весілля... Виявилось, поки ми спали вночі, Юрій Іванович, почувши на підводі, яку ми випереджали, звук бубна, попросив зупинити машину і з'ясував, що це родичі й друзі з далекого села поспішають на весілля. Отож він заздалегідь знав не тільки день і годину, коли мало початися свято, а й імена та прізвища молодих і ще багато подробиць, завдяки яким ми себе почували на тому весіллі своїми.

Відбувалося воно просто неба, під старими крислатими яблунями. Юрій Іванович, який майже нічого не їв і не пив (усе життя через хворий шлунок був на суворій дієті), брав, проте, активну участь у застольній розмові, жартував, а потім потроху відключався і слухав то сусідку за столом, що розповідала йому про своє удовине життя, то сивоусого діда, дуже схожого на старого Половця з «Вершників».

Отут, на весіллі, я ще раз пересвідчився, що вміння слухати давало Яновському невичерпний життєвий матеріал. Варто йому було до когось присісти, як уже незнайомий з довірою усміхався до нього, а невдовзі починав «сповідатися». Чи то Юрій Іванович відчував, до кого присісти, чи той, хто хотів «вилити душу», угадував у ньому вдячного слухача, але факт, що життєвий матеріал сам припливав до його рук.

— Який ви знаєте секрет? — якось запитав я його. — Чому вам усі так охоче розповідають про себе?

— Нема ніяких секретів, — серйозно відповів мені Юрій Іванович, — просто я уважно їх слухаю і ніколи не перебиваю. А то почне той, хто слухає, виявляти своє співчуття «охами» та «ахами» та й відіб'є в оповідача охоту до кінця виговоритися. А для нього це голвне...

Як і Чехов, він ненавидів пиху, як і удавану скромність, як і всяку позу. «Дуже часто, на жаль,— казав Юрій Іванович,— скромність плутають з елементарною людською тактовністю, з умінням пристойно поводитися у товаристві. «Він — дуже скромний»,— кажуть, бува, про письменника за те, що він не кричить на кожному кроці: «Я — геній! Я вчора написав хороше оповідання!» А по-моєму, це не скромність, а нормальна поведінка людини, яка знає, що, хоч би вона й вважала себе геніальною, а кричати про це непристойно... Скромність — це щире усвідомлення свого місця в житті. Не треба ні перебільшувати його, ні применшувати, і те, й те — це поза. Треба завжди бути чесним з собою».

А на харківській молодіжній літстудії Яновський одного разу сказав: «Коли літератора хвалять за працю і коли та праця й справді гідна похвали, то нема чого йому опускати очі долу й махати руками: «Ах, не хваліть мене, бо я недостойний». А от вихваляти людину за талант або приймати цю похвалу — це, по-моєму, якось незручно. Талант можна визнавати чи не визнавати. Можна іноді навіть схилитися перед ним. Але хвалити людину за те, що мати природа нагородила її чимсь таким, чого інші не мають,— це смішно. А пишатися цим — непристойно».

По-чеховськи був він непримиренний до халтурництва, примітивізму, сірятини. Тут Юрій Яновський не робив ніяких знижок, не знав ніякої жалості.

Один молодий, але досить широковідомий на той час (йдеться про 30-і роки) поет звернувся був до Яновського з проською сказати свою думку про рукопис, який уже був ухвалений видавництвом до друку. Майбутня збірка, де було близько півсотні віршів і величенька поема, гучно називалася «Гейзер», чи то пак гаряче джерело. Юрій Іванович за одну ніч ознайомився з рукописом, запросив до себе автора, як завжди, почагував кількома гатунками домашнього варення (яке так смачно варила його дружина Тамара Жевченко) і запропонував залишити для публікації... один вірш. «А решту спаліть»,— сказав він спокійно.

Трохи згодом, коли приголомшений автор трохи очуняв, Юрій Іванович, більш ні словом не згадуючи його забракованих опусів, почав говорити про те, що зараз відомо чи не кожному початківцеві, а тоді було для нас відкриттям. Він говорив, що у справжній поезії не може

бути чіткої межі між лірикою інтимною і громадянською, що неправильно роблять ті критики, які підтримують думку про те, що все у поезії, крім голих закликів і гучних вигуків,— це альбомне, міщанське — і кохання, й смуток за швидкоплинним життям, і любов до природи; що без цього у громадянській поезії не буде ліричності, ширості, а значить, не буде й самої поезії...

Історія замовчує про те, чи спалив той молодий поет свої вірші, чи ні, але те, що вони так і не з'явилися друком, свідчить про величезний авторитет, який мав Юрій Яновський серед тогочасної творчої молоді.

Мистецтво і життя були для нього поняття абсолютно тотожні. Він не уявляв собі такого мистецтва, котре живилося б, як він казав, «еліксиром диявола», а не соками землі. Через те, будучи сам сміливим новатором, дуже критично ставився до «Нової генерації»...

Але й життя без мистецтва, без літератури теж не уявляв Яновський. Не тільки для себе, але й для свого народу, для людства. Домоткані килими, вишивані рушники, різьбярські та гончарські художні витвори називав не лише прикрасою, а й самою суттю народного духу. Не раз говорив, що ідеалом, до якого має прагнути людство, повинна бути на землі «всебічна багатобарвна краса...»

Я вже казав, що Яновський ніколи не прощав пристосовництва, сірості. Зате був здатний багато чого простити за ширий таланти. Свідченням цього є тривале його приятелювання з Майком Йогансенем. Юрій Іванович любив товариство цієї дотепної, енергійної людини, мандрівника і спортсмена, обдарованого поета й прозаїка. Він шанував його за яскравість натури, безкомпромісність суджень, неабиякий літературний талант, хоча Майк раз у раз дражнив свого приятеля, шокував його своїм удаваним снобізмом, підкресленою екстравагантністю, або, як любив йому дорікати Яновський, «класичним провінційним цинізмом».

— Нашим класикам,— сказав якимось Майк,— не бракує таланту. Їм бракує лише необхідної для таланту поетичної еквілібристики.

Юрій Іванович аж сполотнів од цих слів. Він завжди бліднув, коли ображався.

— Ви маєте на увазі рівень версифікації?

— Ні, саме еквілібристики,— дражнив його Майк.— Ну, а в «Гамалії», може, її трішечки є... (Він знав, що

Юрій Яновський читав завжди півголосом, дуже виразно, акцентуючи водночас і на змістових «вузлах», і на музичних, алітеративних («У нас мало акторів, які так добре читали б вірші»,— казала про чоловіка Тамара Жевченко, яка й сама, до речі, їх чудово читала). Яновського не треба було довго просити, щоб він тут же, за чаєм з варенням, залюбки почав читати одну за одною поезії Тичини, Блока, Олеся, Леоніда Чернова («Після жнив восени, восени...»). Ще любив уголос читати Бабеля, а надто його «Одеські оповідання», робив це з тонким гумором, з великим знанням місцевого мовно-інтонаційного колориту. Охоче розповідав короткі одеські анекдоти, які називав «блат-бліцями»: «Прибігаю на вокзал. Дивлюсь — бійка. Бенц-бенц-бенц! Дивлюсь — мене».

З уст Юрія Івановича я вперше почув вірші Володимира Свідзінського, який жив у Харкові. Його щодня бачили в спілці, але довгий час ніхто як слід не знав, що він зараз пише і чи пише щось взагалі. Для всіх нас Свідзінського заново відкрив у тридцяті роки Яновський.

Ажурна, мов статуетка із слонової кістки, мініатюра Свідзінського про смутного китайця на порцеляновій чашці справила на мене велике враження. Помітивши це, Яновський так зрадив, наче це був його вірш, а я був не молодим поетом, а всемогутнім літературним суддею.

— Ну, то як? — раз у раз повертався він у розмові до щойно прочитаної ним поезії, щоб удруге й утретє почути від мене на її адресу захоплений відгук.

А коли за ініціативою Юрія Івановича Свідзінський виніс свої вірші на обговорення поетичної секції, то Яновський організував їх виконання. Сам автор мав за слабкий голос. Та ще й хвилювався, ото замість нього його поезії по черзі читали ми, молоді поети, а наприкінці й сам Яновський прочитав з найулюбленіших ним віршів Свідзінського — «Зраду». Згодом, як відомо, у Києві вийшла збірка вибраних поезій Свідзінського за редакцією і з передмовою Яновського.

По-чеховськи захоплювався Юрій Іванович і вишукуванням та обробкою художніх деталей (він завжди говорив, що найулюбленіші його літературні вчителі — це Чехов, Коцюбинський, Стефаник). За художньою деталлю Яновський, як він часом говорив, «полював» із суто мисливським азартом. Пам'ятаю, показав мені чернетку — один з варіантів розділу «Шлях армій» (із «Вершників»). Там усе було точнісінько, як і в останньому, відомому читачам варіанті, крім одного-єдиного епітета — «босий». Раніше було так: «Перше, що побачив молодий комісар, наблизившись до хутірця, був сам Швед у червоному галіфе й трофейних офіцерських чоботях». В останній редакції, як відомо, все те ж саме, але: «...в червоному галіфе й босий».

«Я читав і перечитував цю фразу, — сказав Юрій Іванович, — і кожного разу зупинявся на ній. Щось мені було в ній не так. А раптом заплющив очі й уявив, як живого, мого Шведа, тільки без чобіт, і зрадів: та як же я раніше не побачив, що він і не міг бути в чоботях, що він був босий!»

Згадував Юрій Іванович і про те, як, пишучи «Вершників», зрадів, коли знайшов потрібну йому місцеву назву морського вітру — майстро. «Коли б я не знайшов цього слова, — запевняв він, — напевне, й роману цього не було б. Від усіх цих зюйд-вестів і норд-остів так і віє взятим із чужих рук, запозиченим. Не Половця мого вони обвівають, а британських шкіперів і скандинавських вікінгів. А дмухнув наш чорноморський майстро — і все стало на місце».

Він любив свою землю, свій народ, кохався в його красі, в його мові, у звичаях — і старовинних, і тих, що принесла йому влада Рад, революція. Недарма ж улюблені герої Яновського — це трудівники: землероби, шахтарі, сталевари, їх діти... Він завжди писав про них з такою любов'ю і шаную, до найменших подробиць знав їхнє життя, їхню працю.

«У мене така непристойно куца біографія, — покаржився якимось напівжартома серед друзів Яновський, — що, мабуть, ніхто не погодиться бути моїм біографом. Ну що він напише про мене, отой горе-біограф?» «Яновський Ю. І. народився 1902 року на півдні України. Трохи повчився, а потім все писав і писав... Ну ще й дата смерті, звичайно...»

І справді, біографічні довідки про Юрія Яновського додають ще скупі відомості про його степову селянську родину (батька Івана та матір, уроджену Зорик) та ще, бува, про двох його колоритних дідів — Миколу Яновського й Мусія Зорика, обое вони зіграли чималу роль у вихованні малого Юрка в дусі трудових народних традицій. Далі читаємо, що Юрій Яновський закінчив у Єлисаветграді реальне училище, а потім учився у Києві в політехнічному інституті, трохи працював з Довженком на Одеській кінофабриці, а потім, аж до самої смерті, що раптово сталася року 1954-го, «все писав і писав». Але, власне, це й була його біографія — творчість.

Статті

ПРАЦЯ В ПОЕЗІЇ І ПОЕЗІЯ В ПРАЦІ

За неписаними законами, встановленими щоденною практикою, більшість наших доповідей робиться за принципом: спершу все позитивне, а тоді вже — недоліки. Думаю, це має над собою підстави, коли йдеться про такі життєві магістралі, як радянське народне господарство, наука, культура й мистецтво, література. Обрана мною для дослідження галузь, ще й обмежена певним відтинком часу, — йтиметься про останнє десятиріччя, — не дає мені, на жаль, змоги додержати цього золотого правила, бо немає підстави сказати, що за цей час людина праці, зокрема робітничої і колгоспної праці, була в центрі уваги поезії.

Отож переді мною дилема: констатувати цю ваду й безоглядно поставити її на карб і собі, й товаришам по перу чи то пак — самокритично визнати, що ми були, мовляв, неухважні до такої серйозної теми, та й годі, або спробувати не обмежитись цим, а проаналізувати природу цієї безперечної вади й зробити це з більш ґрунтовних і дискусійних позицій. Обираю цей другий шлях, хоч і знаю, що він важчий і невдячний, бо зустріну на ньому чимало не розв'язаних досі проблем і не вивірених до кінця прогнозів та висновків.

Заздалегідь оговорюся: я міг би тут відразу назвати окремі поетичні твори останніх років, де оспівано або так чи інакше відображено людину праці в цеху, на шахті, в полі. Це твори різні за своєю питомою вагою в літературнім процесі й за ступенем поетичної майстерності. Деякі з них можна було б навіть занести до реєстру досягнень. Але я їх зараз не називаю й не аналізую, бо не вони становлять атмосферу й пульс нашої сучасної поезії, не вони визначають провідний її напрям.

Гортаю сторінки численних збірок, однотомників, альманахів, журналів і зі смутком переконуюсь, що робоча людина в сучасній поезії не виступає вагомо й зримо ні як герой ліро-епосу, ні як ліричний герой, ні як об'єкт

погляду на саму працю як на джерело поезії. А почнемо це звернення з висловлювань деяких критиків про природу поезії. Прошу дарувати мені трохи задовгу цитату, але саме ці висловлювання, як на мій погляд, проливають світло й на поетичну практику останніх років, і на той теоретично-філософський кут зору, під яким вона в нас ведеться. Отже, слово критикам.

«...Інтелектуальна поезія, «філософська лірика», «поетична буденщина» і «поезія казки», новації, що тхнуть модернізмом, і неповторна простота справді нового, складного своєю суттю. Про все це було чимало сказано... І все ж найкраще і в житті, і в літературі — це правда. Правда народного життя, виражена в поетичному слові, що народилося в глибині серця, відданого країні, партії, трудящим» (Юрій Бурляй).

«...Я гадаю, що поети в наш час розв'язують успішно багато гострих проблем. Громадянське звучання сучасної поезії виявляється в трохи інакших, менш декларативних формах, але — виявляється. Значно ближче підійшла поезія до філософських шукань, до філософськи образного виразу правди віку. Інтелектуалізм сучасної поезії заслуговує всілякого схвалення, але виявлятися він повинен в образній і більш дохідливій формі» (Степан Крижанівський).

«...Серед багатьох проблем, які висуває перед поетами наш час, — найважливішою є виховання почуття відповідальності в кожній людині за свої вчинки, за свою щоденну поведінку... Не забувати, що народ, то не якийсь абстрактний колектив; що народ складається з неповторних людських особистостей» (Євген Прісовський).

«...Поезія вчила і вчитиме розуміти й любити природу. Колись людина була близькою до природи і працювала над її перетворенням щоднини. Тепер хліборобів стає все менше, а любити природу мусимо всі і все сильніше... Я починаю побоюватись надмірної і однобічної «урбанізації» мистецтва. Не менш небезпечно є й сприймання та малювання природи за баченням давно-минулим...» (Семен Шаховський).

Як бачимо, в жодному з цих авторитетних висловлювань нема й натяку на заперечення потреби чи можливості відображення людини праці в поезії. Мало того: в деяких із них є навіть вільний «паз», такий собі «люфт», куди при бажанні можна вставити це поняття.

Але з якою дивовижною одностайністю оминули згадані критики ті логічні крапки над «і», котрі так і просилися, щоб уточнити поняття: «народ» і «правда життя», «правда віку».

Прискіпливо аналізувати цю картину мене змушує тривога за те, що під труднощі нашого поетичного зростання, під викликані до життя цими труднощами прорахунки й вади підводяться часом не досить чіткі теоретичні підвалини, а це не допомагає позбавлятися вад, а ніби виправдовує їх. Ось, мовляв, прагнемо вершин — філософського підходу до правди народного життя, правди віку. І при цьому ні словом, ні натяком не нагадується про такий провідний і невід'ємний компонент народного життя, як самовіддана праця робітничого класу, колгоспного селянства. А яке маємо право, пам'ятаючи, що народ — то не абстрактний колектив, що він складається з неповторних людських особистостей, забувати водночас про соціальні верстви, з яких він складається! Адже неповторний характер індивідуума (знову абеткова істина) передусім формується під впливом певного соціального середовища, в якому провідну роль відіграє його, індивідуума, суспільна діяльність, його праця, його внесок у загальний добробут.

Звідкіля ж у нас ця фігура замовчування? Ця симптоматична відсутність уже згаданих крапок над «і»? Може, це йде від передчасної певності, що й так усе, мовляв, зрозуміло, отже, й нема сенсу перетлумачувати старі істини? А може, й від іншого: від напівусвідомленої внутрішньої ніяковості, коли доводиться об'єднувати такі поняття, як робітнича праця й поезія? Від усвідомленої, але вголос не висловленої безпідставної сором'язливості за саму можливість втручання «грубої прози життя» у світ чарівливий і вишуканий, непідвладний, мовляв, нормативам буденної логіки?

Ці побоювання мої — не фантазія. Про це свідчить хоча б і висловлювання про природу поезії ще одного нашого критика Анатолія Макарова (всі ці висловлювання надруковані в другій збірці «Поезія» за 1968 рік). Я дозволю собі процитувати Макарова більшменш повно, бо саме його погляд на лірику є, на мою думку, найпоширенішим і знаменним для сьогоденного трактування природи поезії.

«...Сучасна поезія має дуже обмежені можливості для розв'язання багатьох не лише гострих, а навіть найеле-

ментарніших життєвих проблем. В нас нема сьогодні нічого, що б могло стати поруч з «землеробською поемою» Гесіода. А з іншого боку, сучасний читач вже й не сподівається почути від поета конкретних рекомендацій з того чи іншого питання. За порадами він звик звертатись до економістів чи соціологів, астрономів чи фізиків... Проте дані кожної науки естетично нейтральні, далекі від тієї сфери почуттів та настроїв, у котрій живе людина, де формується людська індивідуальність, темперамент, життєві пристрасті. Отже, поміж, так би мовити, «теоретичною» й «практичною» діяльністю людини повинна бути ще одна, з'єднуюча ці дві сфери людського буття сфера. Мені здається, що така галузь поезії, як лірика, змістом якої є почуття, настрої та думки, ними викликані, посідає в цій сфері чільне місце. Вона, тобто лірична поезія, не досліджує певних життєвих та соціальних явищ, не «розв'язує» актуальних проблем (підкреслено мною.— І. М.), проте вводить їх у сферу нашого емоційного життя, робить надзвичайно близьким, хвилюючим, «зрозумілим» те, що в буденному житті перебуває далеко за межами наших безпосередніх інтересів. Інакше кажучи, вона розширює й збагачує наше внутрішнє емоційне життя, «олюднеює» світ, з'єднує людей різних фахів, різних біографій, дає можливість кожному з нас відчувати себе часткою єдиного соціального організму...

Що ж, тут чимало й справедливого сказано про функції лірики. Але як безпідставно обмежив її критик! Як свавільно обрізав їй крила! Цікаво, до якої категорії з отакими критеріями він залучив би, скажімо, таку поезію, як «Мені однаково...» Або — «І день іде, і ніч іде...», «Слово, чому ти не твердая криця...», «Люблю Россию я, но странною любовью...», «Ты в поля отошла без возврата...», «Опівночі айстри в саду розцвіли...», «Один в любов, а другий в містику...», «Товариство, яке мені діло...», «Вы помните, вы все, конечно, помните...», «Товарищу Нетте, пароходу и человеку...». Та, боже мій, що там і казати! За А. Макаровим, до лірики не пробілися б ні «Послание в Сибирь», ні «Заповіт», ні «На смерть поэта», ні «Тюремні сонети»... Адже всі вони «винні» в тому, що «досліджують певні життєві та соціальні явища» і в такий спосіб, натурально, розв'язують (або прагнуть розв'язати) актуальні для свого часу проблеми. Куди вже там з такими штучними обмежен-

нями пробитися до ліричного вірша шахтареві або комбайнерові не в абстрагованому вигляді, а з прикметами часу, професії й землі, на якій вони живуть і працюють.

Я нікого не збираюся «ловити» на збоченнях. Хочу разом з усіма розібратися, знайти переконливу, обгрунтовану відповідь на запитання читачів, громадськості, часу: чому не в такому вже й далекому минулому в поезію нашу владно ввійшли і Тичинина Олеся Кулик, що тікала на тракторні курси, і мати-трудівниця, що віддала чесній праці життя, з Малишкової поеми «Це було на світанку», й сталевари з віршів Шпорти... А ще ж і «Дніпрельстан» Сосюри, й «Правий берег» Нагнибіди, й невтомні орільські дівчата Виргана, і персоніфікована Мисиком рідна хата, що зазирає малими віконцями у велике й світле життя... Чому ж зараз, у наші дні, так мало про це?

Хай про це пишеться не так, як писалось тоді. Посучасному. З вищих поетичних позицій. У найглибшому філософському трактуванні. Але не про щось, а про наше, про здобуте в огні революції — про звільнену від ярма творчу працю робітників і селян.

Мабуть, і А. Макаров так думає. І коли він «додумався» до згаданих «обмежень» для лірики, то не від лихого умислу й не від хорошого, як кажуть, життя, а від конкретної поетичної практики.

Звертаючись до найбільш поширеної сьогоденної поетичної практики, не диво, коли й запитаєш себе: а що, як і справді є така сфера в поезії, така «нейтральна зона», для якої не існує ні рельєфно окреслених соціальних ознак, ні ознак побутових, ні часових? А що, як і справді замилювання природою, філігранним її відображенням, відбиттям найінтимніших порухів людської душі перейшло в нас «із кількості в якість» і одного чудового дня дістало собі право існувати як щось недоторканне і вічне над усім смертним, сьогоденним, мимущим? Адже є й такі приклади з арсеналу класичної лірики. То до чого ж нам тоді щось заземлене в поезії? Щось конкретне? Хоч би й «людина праці», про яку оце нині говоримо?

Чи не з таких позицій деякі наші молоді поети, маючи за плечима робітничу біографію, ставляться до теми праці не як до вираження свого сокровенного, а як до трампліну для публікації. А потім, мовляв, коли «вибує» у поети», друкуватиму щось «справжнє»...

А може, нам слід, навпаки, відмовитися од наших досягнень, що ідуть, мовляв, не в тому фарватері, та й, повторимо, «під копірку» тридцятих років?

А то ще можна піти на деякий компроміс з філософією і запровадити в поезії щось середнє поміж віршованими гаслами тридцятих років і космічними пасажами шістдесятих. Це моє припущення — не гола фантазія, воно підтверджується літературною практикою, внаслідок якої в журналах і збірках з'являються, на радість аматорам «позитивних цитат», добropорядні версифікаційні гібриди між лобовою риторикою й модною формою:

Світлом фар знову сні
розчачпугі,
На вибоїнах люте: «Ч-чорт!»
За комбайном димком попахує
Звичний грузовиків ескорт.
Двигуни розпашілим подихом
Зіграють серпневу млу.
Не назвіть наші будні подвигом,
Не знецінюйте похвалу...

Тут наче все є — і грубувата фамільярність у «стилі часу», і локальна термінологія, і навіть свого роду епатація громадської думки, що претендує на модну «сміливість»: «Не назвіть наші будні подвигом...» Одного тільки немає — емоцій. Не подумайте, що я звишувачую редакторів, що публікують такі вірші. А чому б їх не публікувати? Я б і сам, будши редактором, неодмінно надрукував їх. Та ще й перед пленумом. Ось тільки, будши читачем, не читав би. А таких віршів багато. І, на жаль, здебільшого належать вони перу молодих, тих, чії біографії, здавалось би, дають їм можливість знайти в цій темі золоте зерно ширості.

Тридцяті роки... Я сказав оце, що в поезії до них нема повороту. Сказав і замислився: а чому? Коли йдеться про форму, про рівень майстерності, маючи на увазі, звичайно, не окремі шедеври, які й тоді вже були, а «поетичний потік», — то це слушно. Але ж є й таке, що можемо, мусимо взяти від тих років як естафету, як вимпел! Адже нашого сьогоднішнього ступеня ми сягнули в усьому, зокрема й у поезії, завдяки пролетарській, класовій, комуністичній зарядці перших бойових п'ятирічок, їх славетним ударникам, незабутнім їхнім штурмам на новітніх будовах соціалізму. Тим-то й не можу на цьому пленумі не згадати піонерів робітничої теми в поезії: Пав-

бою» недосвідченого пера, але, вміщені на шпальтах газети, вони звучать занадто імперативно й одіозно:

Про заводи поезій мало...

Гей, поети,

зевнули невже?

І далі ефектний, але не дуже продуманий афоризм:

Чи забули, що пісня стала

Солов'їні пісні береже?

Правда ж, так і хочеться процитувати ці рядки в науку поетам, що так невчасно «зевнули»? Але в цьому афоризмові, між іншим, криється вельми серйозна суперечність, про яку автор, мабуть, і гадки не мав: адже тут «солов'їним пісням» протиставляється «пісня сталі»! Тобто, коли перевести цю метафору на мову звичайної логіки, то, по суті, пісня сталі не визначається поезією! А нам якраз сьогодні й треба з'ясувати для себе: якою мірою сама праця може бути об'єктом поезії і чи є в ній самій, у сучасній робітничій праці, поезія? Чи поетична вона за своєю суттю? І коли це так, то мусимо у віршах про неї сказати не мовою сталі і не мовою ізотопів, а мовою серця й мислі!

Що ж таке — бути «гідним об'єктом для поезії»? А це значить: праця, на тому сучасному технічному рівні, на якому вона перебуває, повинна впливати на наші емоції нарівні з такими «вічними» джерелами поезії, як радість і смуток, віра й зневіра, любов і ненависть, життя і смерть. Тобто, щоб вона, праця, говорячи словами А. Макарова, «вводила читача у сферу нашого емоційного життя, олюднювала світ».

Дореволюційне минуле в нашій країні й зарубіжна сучасність там, де ще й досі панують поневолення й визиск, давали й дають нам незчисленні переконливі приклади, які свідчать про єдність праці в психологічному ракурсі з найдраматичнішими людськими емоціями. Ці емоції, від безпросвітної відчаю до бунтарського гніту й до породженої в запеклій боротьбі класової свідомої зненависті, становлять плідний ґрунт для безсмертних зразків світової й вітчизняної поетичної класики. І в основі їх — праця. «На панщині пшеницю жала» й «Лупайте сю скалу, нехай ні жар, ні холод не спинить вас...» — це полюси однієї злиденної долі, однієї вольової наснаги, одного трудового походження. «Вічні» проблеми? Та ось вони: робота — чи голод, життя — або смерть. Вільна праця — чи рабство...

А як же з радістю праці? Це для нас надзвичайно важливо. Може,— скажуть мені,— переставши бути джерелом горя, праця втратила свій первинний емоційний заряд і поступилася місцем задля «чистої» лірики? Може,— скажуть мені,— в нас, де знищено експлуатацію людини людиною, де стираються грані між фізичною й розумовою працею, вона все більше стає усвідомленою необхідністю, а не горем і не радістю, отож і випадає зі сфери поезії як чужорідне для неї тіло?

І знову почну з давнини. На відміну од класів панівних, від когорти білоручок і ледарів, у середовищі трудового народу завжди негасно жаріла любов до своєї роботи. Сама праця, як процес творення людиною потрібних людству речей, уміння рук і кмітливість, що викристалізовувались у цьому процесі, становили для трудової людини мету життя, породжували в неї гордість і радість. І цю любов, цю пошану до праці, почуття власної гідності людини-трудівника геніально відображено в творах наших славних попередників, чия муза живилася земними соками, джерелами народними.

Отже, ще раз переконаємось, що ставлення до праці, до радості праці, до її поетичного ества є поняття не тільки літературно професійне, а суспільне, класове, ідейне. Отут і дозволю собі зробити невеличкий відступ від власне поезії до поезії праці, зокрема до поняття радості праці.

Найвищим земним щастям для ледачого Пацюка з відомого оповідання Миколи Гоголя було ковтати вареники, які самі йому стрибали до рота, а перед тим умочалися в сметану без його допомоги. Як не дивно, а такими варениками уявляється деяким наївним соціальним фантастам апогей технічного прогресу на нашій планеті: усе робитимуть, мовляв, механізми, а людина для вдовolenня своїх потреб не витратиме ніяких зусиль.

Ні, кажемо ми, потяг до творчого поступу, притаманний самій природі трудової людини, при соціалізмі набуває подальшого розвитку.

Коваль, який тримає в руках важенну кувалду або керує автоматичним молотом, відчуває радість від цього не тому, що це йому легко чи не легко, а тому, що він відчутно для себе підкорює безформне залізо своїй силі, своїй волі, своїй професійній майстерності.

І не тільки це обумовлює радість праці для свідомого творця цінностей за нових технічних і технологічних умов. Це передусім почуття небувалої раніше залежності однієї ланки від другої, виробничої частки від цілого виробництва і навпаки. Отут усвідомлення своєї мети і проливає світло на самий процес праці й робить його з механічного творчим тому, що людину праці окрилює почуття розумної «кругової поруки», надихаючого трудового колективізму.

...Як процес творчого подолання так званої «непоетичності» праці, чи то пак її тимчасового опору поетизації, відбивається (або має відбитися) на сучасній поезії в усіх її жанрах?

Хіба ж не має рації Б. Котлярів, зазначаючи в одній із статей, що робітнича справа — це не просто праця робітників. Що це поняття наповнювалося свого часу (йдеється про 30-і роки) змістом більш узагальнюючим. Що робітнича справа — «Це бій проти гнобителів... заклик до з'єднання усіх борців планети». І, зрештою, що це — «революція, будівництво соціалізму, комунізм!» Має він рацію і там, де нагадує, що поезію робітничої справи творили не самі лише робітники, але саме вони «часто вносили в неї (в цю поезію) найголовніше, і внесені ними допомагало іншим поетам іти по цій величній дорозі». Цю ж таки думку про вплив робітничих поетів на цілу тогочасну поезію проводить у своїй статті (див. «Вечірній Харків») О. Кравцов (який, принагідно зазначу, як і Б. Котлярів, один з небагатьох нас наполегливо й часом успішно розробляє робітничу тему). Робітничу працю біля верстатів і в шахтах була для тих поетів не довільною темою і не нав'язаним зовні «навантаженням», а природним і найжиттєвішим для цих авторів джерелом натхнення.

Хоч би як шокувала нас часом незвична символіка (а водночас і термінологія), пов'язана з віддзеркаленням сучасної праці, але без неї не обійтись. Слід пам'ятати: в нашому образному світосприйманні наша звичка до усталеної з дитинства символіки в літературі й мистецтві. Уявляю собі, якими сталими й незмінними здавалися нашим пращурам каменюки, що правили їм за домашні жорна. І скільки було пов'язано з ними приповідок, порівнянь і пісень. Аж ось з'явився водяний млин — не «домашній», не звичний для 'ока, може, навіть у тодішній уяві — незграбний. Які вже, здавалось би,

про нього пісні! Але він завоював собі місце під сонцем, став прикметою повсякденної праці, а відтак і життя. Й ось уже «місяченько», цей незмінний і прадавній герой повсякчасної лірики, зійшов у пісні в zenit не як ріг, не як серп, а як «млинове коло». І в цій новій образній формі теж утвердив себе як елемент поезії.

Та вже й за нашої з вами пам'яті скільки подиву викликав «дим-димок од машин», аж поки переборов той бар'єр недовір'я до себе, як до чогось «не ліричного». Мабуть, з не меншими муками пробивався в поезію й Тичинин «псалом», що в сприйнятті багатьох аж ніяк не еднався із «залізом».

Одне слово, поезія про життя мусить міцно пахтїти життям. І поезія сучасної праці мусить «пахтїти» не чимсь віджилим, а сучасною працею. Навіть там, де вона є лише поштовхом до думок і емоцій, нібито безпосередньо не пов'язаних з нею. В поезії про неї нам бракує акцентів. Ми соромимось іноді виразних акцентів, боячись, що вони «прозаїчні». Але брати їх до віршів з життя треба не тоді, коли вони вже відстояться, а вже тепер, у їх зародковому стані. Ми ж, замість того, щоб сміливо утворювати арсенал нових символів, коли йдеться про працю (особливо про працю робітничу), соромливо відвертаємось од того, що чує вухо і бачить око, і витягаємо засоби з архіву старої символіки. Це стосується і жанрів, і словесного відбору, й самого підходу до суті справи. Маємо в руках зброю філософських узагальнень і психологічних нюансів, а зіткнувшись з темою праці, починаємо на світ божий витягати віршовані нариси, риторичні опуси або ще гірше — вдаємося до імітації «сучасного рівня» і, не осягнувши глибини матеріалу, примітивно філософствуємо з приводу дрібниць. Ми, бува, як той дядько у новорічній баладі Драча, бачимо, що зросли в нас крила, й замість летіти, обринуємо їх і обгороджуємося ними, мов тинном.

Поетизуючи працю, а вірніше — відкриваючи закладену в ній поетичність, ми, мабуть, обійдемося без помпезних «оспівувань». (Ідеться не про пісню, як таку. Якраз тут, разом з нашими композиторами, поети створили чимало хорошого. Пісні про людей праці широко відомі у нас, і за це спасибі їхнім авторам — і Михайлові Ткачу, і Луценку, і Ющенку, й світлої пам'яті Тереню Масенку, і Новицькому, й Шумицькому, й багатьом молодим. Хоча треба сказати, що після «Шахтарочки»

Воскрекасенка щось давненько не чути в нас гарних робітничих пісень...). Обійдемося і без римованих технологічних інструкцій. І без так званих «віршованих нарисів» (є, звичайно, і вдалі, але йдеться про більшість) — цих неповноцінних гібридів, де поезію вбиває нарисовість, а нарис стає примітивним і малопізнавальним через штучне обмеження його псевдопоетичною формою. Ми могли б обійтися і без довгих сюжетних віршів, які так уперто й безуспішно змагаються з новелістичною прозою. Тобто, ми б обійшлися залюбки без усіх отих жанрів, котрі, на жаль, найохочіше обираємо для зображення праці й людей праці. А лірика «чиста», мовляв, хай живиться чимсь «вічним» — природою, людськими почуттями більш «загального» плану. Яка фатальна помилка! І яка поширена!

У поезії про людину праці та її діяльність нам бракує ще й атмосфери. Часом ідеться про одну лише строфу, чи епітет, чи слово. Та, коли ця строфа, цей епітет, це слово будуть щедро осяяні й талантом, і щирою любов'ю до об'єкта зображення, тоді від цієї строфи, від епітета, від слова чудодійно оживе передусім атмосфера, у якій діє, почуває і мислить ліричний герой. А відтак перевтіляться й художні образи його діяння, його думки й почуття.

Ні, це зовсім не те саме — сказати у вірші:

Иду з роботи я, з заводу
Маніфестацію стрічать,

чи, наприклад:

Иду з зеленої діброви
Маніфестацію стрічать.

Не та ж атмосфера! Або, скажімо, не те саме — вказати на робітничу околицю Харкова і ствердити: «Отут твоє, Харків, обличчя, тут твій центр». Чи ці ж самі слова виголосити на адресу будь-якої частини міста, хоч би й чудового квітучого парку!

Ми не маємо права забувати також і про те, що не з якихось умоглядних позицій, а з наказу партійної совісті й поетичної чуйності і в 30-і роки, й пізніше наші кращі поети збагатили вітчизняну літературу творами, в яких уперше на планеті звільнена Жовтневою революцією робітнича праця виступає як повноправний і повнокровний герой. Тимчасова, хоч і небажана затримка на

шляху творення такої поезії не може бути тривалою. Бо не тільки самі вірші про працю, а й ті, що створені за останні роки й нібито щільно не пов'язані з нею, насправді натхнені працею, повагою до неї, любов'ю, глибоким переконанням радянських людей, що саме вона є могутніми крилами трудового народу, а значить — і літератури, й мистецтва.

Ми знаємо: справжній талант не може буйно розвиватися, відірваний від ґрунту життя. А значить, і від активного творчого проникнення в суть розкутої праці, в її велич, в її можуть і поезію. Тим-то й дивлюся оптимістично на розв'язання цієї проблеми. Бо кращі поетичні здобутки останніх років (особливо — останніх!) позначено не просто талантом, а новою його чудодійною якістю, ніби другою молодістю поезії нашої — і молодих, і старших майстрів поетичного слова. Про здобутки ці буде сказано, мабуть, докладно на наступному з'їзді письменників, але я не можу не назвати тут хоча б основних на цій ниві.

Це й нові енергійні поеми та варіації на теми віршів Рільке, що вийшли з-під пера Бажана. І світлі, умудрені добрим серцем і многотрудним життєвим досвідом поезії незабутніх Тичини, Рильського, Сосюри, Малишка. І громадянська лірика Симоненка та Бондаря. Тут і філософські «уроки поезії» Первомайського. І філігранні, завжди молоді вірші Павличка. І гострокуті, колючі, вистраждані у постійному шуканні новотвори Драча. Психологічні сповіді-монологи Коротича, в яких домінують емоції, підказані невсипущою аналітичною думкою. Радує нас нова в творчості Голованівського елеґійність, роздумливість. І більша увага до аналізу, до філософських спостережень, співставлень у поезіях Кацнельсона. І задержуваті, «рум'яні», схожі на яскраві експромти рядки Вінграновського. І нещадно пекуче, приперчене іронією влучне слово Бориса Олійника. І несподівано «дорослі» вірші дитячого поета Бичка, поезії Євгена Бандуренка. І гостре слово сатири проти ледарів, трутнів, споживачів життя — Степана Олійника, Дмитра Білоуса, Анатолія Косматенка. Хоча мушу принагідно сказати, що в сатириків наших від славнозвісної «Зенітки» Вишні й до Олійникового «Дипломата» або «Імператора» владно утвердив себе овіяний теплим народним гумором позитивний герой — людина розкутої творчої праці, справжній господар землі.

Ми вже звикли, що в наших лавах серед борців проти косності, рутини, святенництва йдуть змушнілі, а недавно ще молоді — Нечерда, Летюк, Третяков, Масло, Корж, Горлач, Орач, Лубківський... Збагатив наш ліроепос фантастичними поемами. Братунь, відкривши в них нову грань свого хисту. Неквапливо, але твердо ввійшов у сім'ю ліриків спостережливий і тонкий Боровий. Нечастий гість на сторінках журналів — Вирган. Але кожен його вірш — ще одне свідчення його зворушливої й просто-таки фанатичної любові до рідного слова. На смерть убиває «довговіршопописання» своїми точними мініатюрами Мисик: навіть поеми його — лаконічні. Дедалі вагомішими стають відкарбовані строфи Дорошка. Збагатив нашу поетичну Ленініану новою збіркою віршів Нагнибіда. Наполегливо й плідно розвиває мотив інтернаціональної дружби Воронько. На новому якісному рівні, з нових сучасних позицій успішно розробляє тему героїки Вітчизняної війни Василь Швець, чия творчість, як і в багатьох поетів його покоління, підперта й збагачена власною біографією (я підкреслюю це зараз, бо тема праці в творчості молодих наших ліриків не звучить, бува, на повний голос тому, що не має за джерело власний авторський життєвий досвід, трудову біографію). Своє свіже образне слово сказав Вишеславський про розвідників космосу як про героїв і трудівників. Точні, стислі, ажурні, наче осяяні внутрішнім світлом, живою рухливою думкою, все молодшають у нас на очах ліричні акварелі Ушакова... Одним із перших розвідників робітничої теми виступає в поезії Соколов. Від збірки до збірки мужніють поетичні голоси Лупія, Тельнюка, Маха, Коломійця...

Несправедливо було б сказати, що наші дитячі поети приділяють мало уваги темі трудового виховання. Є в нас чимало віршів і про трудівників, і про ледарів, і про потребу й радість колективної праці. За кращі з них малі читачі та їхні вихователі щиро вдячні й Забілі, й Бичкові, й Чалому, й Вороньку, й Пригарі. Але поряд з хорошими віршами на цю тему скільки ще дидактики! Як часто перед маленькими носами вимахує великий вказівний палець поета-доктринера. І як часом жалкуєш, коли щиро признатися, що нема в нас іще свого Джанні Родарі з його дотепною, милою, невимушеною інтонацією.

Мені скажуть: всі ці поети, й дитячі, й дорослі, завжди були помітними в літературі. Це раз. А, по-друге, хіба всі вони виявили себе за останні роки як послідовні новатори? Адже серед них чимало таких, що муром стоять за збереження непорушних традицій. Так, я з цим згоден. Але об'єктивний процес, що відбувається в нашій поезії, не взяв до уваги деяких суб'єктивних поглядів на характер його розвитку. І «мутація», як кажуть біологи, той разючий стрибок, що дає нам можливість побачити раптом вже не бруньку, а молоденький листок, позначилася й на тих, хто, може, не прагнув цього свідомо. Це неважко перевірити, передивившись ювілейні однотомники й кількатомники, порівнявши в них вірші останніх років з попередніми. Ці, останні, безсумнівно, свідчать про значний і принциповий прогрес.

Отже, маємо в наявності бурхливе й швидке якісне зростання поезії. А звідси, повторюю, і труднощі цього зростання, й прорахунки, пов'язані з ними. Одне слово, за останній час усі ці твори, ще й чимало не названих мною, в єдиному творчому пориванні вагомо й помітно вивнесли нашу поезію на новий, вищий щабель. Щоб цього досягти, вона мусила в муках творчості розквитатися з дифірамами й одами; з рудиментами голої описовості; з доморошеною дидактикою й тупим канонізмом, що його дехто видавав свого часу за «народні традиції». Це був нелегкий і болючий процес. Іще плентаються десь у хвості ремінісценції, переспіви, напівнародійні «подібності» до нового й справжнього, та не вони визначають магістраль, по якій іде наша сучасна поезія.

І нема жодного сумніву, що вона, ця партійна, ця натхненна поезія, а передусім — молода її парость, збагачена досвідом старших майстрів і своєю сучасною біографією, — знайде форми, намацає струни, щоб мотив праці, робітничої праці, став у ній лейтмотивом. Щоб він зазвучав на повний голос не як данина черговій кампанії, а як щось своє, кровне. І щоб втілена в поезію праця довела-таки, що вона — тема «вічна», така ж вічна, як любов і ненависть, як буття й небуття, як усе наше часом нелегке, але неповторне й прекрасне життя.

Бо не може не досягнути й цієї вершини; не може не припасти устами й до цього джерела поезія, надихана вченням Маркса—Леніна; поезія, що веде свій родовід від Шевченка й Франка; поезія, осяяна могутнім і ніжним талантом всесвітньої нашої ювілярки — Лесі Укра-

їнки; поезія, від імені якої по праву перед лицем усього світу — нашим славним Тичиною,— мов навек запрягнуто, сказано:

я есть народ.

НАШ ДРУГ І СОРАТНИК ЛІРИЧНИЙ ГЕРОЙ

Коли я тільки-но ступив на літературну стежку і був більше активним аматором поезії, аніж поетом, я не мав жодного сумніву, як і переважна більшість читачів на землі, що сам автор і його ліричний герой — поняття абсолютно тотожні. Очевидно, гадав я собі, автор, виступаючи в своїх віршах од імені умовної першої особи, просто хоче «сховатися» за цей узаконений і знеособлений псевдонім, що зветься ліричним героєм, аби не брати на себе деяких своїх занадто відвертих признань.

Невдовзі на власному початківському досвіді я переконався, що це не так або принаймні не зовсім так. Адже я сам, як це виявилось, міг цілком щиро оспівувати своє палке кохання до якоїсь золотокудрої дівчини, хоча жодної золотокудрої серед моїх знайомих дівчат не було.

«То хто ж тоді,— питав я себе,— підказує мені присвячені їй ніжні, поетичні слова? — Тільки він,— напрошувалася відповідь,— мій безвусий ліричний герой, в усякому разі його перший прообраз, котрий попри всю свою недосвідченість чудово розумів, що і я, його творець, міг би так само шаленіти від пристрасті до Беатріче — Лаури, незнаной мною в житті. Саме тому, очевидно, він і не соромився так зухвало водити моєю рукою».

Однак і на цьому напівальбомному етапі я ще не спромігся відрізнити як слід себе самого від свого сповідального «Я». А тим паче не помічав істотної, а то й будь-якої різниці між «чужими» ліричними героями та їх авторами, від чийого імені вони говорили зі мною як з читачем. Мало того. Я був певен, що вже мав на той час свого внутрішнього «повпреда», досить вишколеного версифікаційними вправами для того, щоб вважатися моїм ліричним представником у читацькому колі. Я цілком змоглядно довірив йому висловлювати у монологічній формі геть усі мої почуття і думки, а сам і на гадці не мав, що той мій «повноважний представник» був поро-

джений не потребою поета-творця, а лише уявою аматора-читача.

Отож мене мало обходило, що промовляти до мого сучасника від імені робітничого поета, комсомольця епохи Першої п'ятирічки, змушена була з моєї волі якась чудернацька особа, народжена поза конкретним часом і вдягнута в старомодну одезу. Говорячи про любов і зненависть моїх побратимів-ровесників, вона, ця особа, так і сипала «Афродитами» й «музами» або раптом починала витьохкувати лубочним соловейком минулого літературного сторіччя, прикидаючись традиційним козаченьком на традиційному вороному коні.

Тоді мені здавалось цілком природним, що, полишивши у списаному віршами загальному зошиті свого неона Арбеніна або «Козаченька», я преспокійно їхав переповненим трамваем на свій щойно збудований ХТЗ і там протягом штурмової робочої зміни якнайщільніше спілкувався з реальними прообразами свого, ще не впізнаного в обличчя героя. Життя моїх ровесників і моє власне чомусь не відразу розкрило мені очі на справжнє моє внутрішнє «Я», за котре я так довго вважав плід найвісних літературних ремінісценцій.

На думку про «справжність» і «несправжність» ліричного героя мене наштовхнуло, як не дивно, не життя, а більш близьке й органічне духовне єднання з ліричними героями літературних моїх учителів, сучасних поетів старшого покоління.

На той час я, заводський літгуртківець, уже добре знав і Тичину, й Сосюру, й Кулика, й Первомайського, й Усенка, й Масенка не лише як поетів, а і як живих людей, старших товаришів по перу. (З М. Рильським, О. Влизьком та М. Терещенком, які жили тоді в Києві, я особисто познайомився трохи пізніше).

Отож я мав повсякденну можливість порівнювати своїх улюблених поетів з тими ліричними героями, котрі поставали переді мною з їхніх віршів.

Якось, гортаючи вже читану й перечитану мною збірку поезій Тичини, я зупинився довше, ніж завжди, на славнозвісному його «За всіх скажу». Чомусь я раптом відчув, що ці слова промовляє не лише сам Павло Григорович, а й хтось, хоч і дуже схожий на нього, але все-таки інший. Я повторив подумки ці повні громадянського пафосу і ліричного драматизму слова і чомусь не зміг уявити, що їх вимовляє так врочисто і голосно

з високої трибуни знайомий мені особисто, до хворобливості скромний Павло Григорович, котрий давав нам, початківцям, витончено-тактовні поради в цокольному приміщенні редакції «Червоного шляху». Голос же, який у моїй уяві промовляв ці рядки, був упевнений, дужий, свідомий своєї трибунності: «За всіх скажу, за всіх переболію...»

Наче настійний шукач таємничого скарбу, котрий випадково натрапив на його слід, я пожадливо кипувся до інших Тичинових творів. Гортаючи за збіркою збірку, я безпомилково проминав такі улюблені мною поезії, як «Живем комуною», «Плач Ярославни», «Псалом залізу», «В космічному оркестрі». Зате, як ніколи жадібно, вгризався у деякі інші, суто ліричні, сповідальні, аж поки не спинився на «Листах до поета». Чотири ліричні герої (три відвідувачки й поет) відкрилися мені в абсолютно новому освітленні: це був поданий у різних ракурсах все той же ліричний герой, який де в чому перегукувався з реальним П. Г. Тичиною, але аж ніяк не копіював його. Цей герой вималювався переді мною настільки рельєфно й колоритно, що я, наче в живої людини, наважився взяти у нього інтерв'ю:

— Хто ви такий? Адже ви — не Тичина?

— Ні, я його ліричний герой.

— Себто вмишлена Тичиною умоглядна субстанція?

— Оскільки мене підказано реальним життям, то і я — своєрідна реальність.

— Може, ви — узагальнене покоління поетове?

— Це було б занадто широко й водночас завузько, щоб отак мене визначити.

— Ви — одностудець поета?

— Здебільшого. Але хочу попередити вас: іноді Павло Григорович як особистість мислить не зовсім так, як мислю я, його ліричний герой. Не дивуйтесь. Адже я віддзеркалюю не тільки наявні його почуття й думки, а й усе те, що він міг би відчувати й думати за певних обставин. А через те я буваю іноді дужчий за нього, а іноді — слабший.

— Скажіть, а «Живем комуною», «Псалом залізу» — це від чийого імені?

— Від імені цілої епохи. А вияви інтимного світу репрезентую я. Під інтимним світом я розумію, звичайно, і світ соціальний, але пропущений через внутрішні емоційні фільтри, а водночас через контроль сприйняття

моїх почуттів і думок конкретною соціальною і психологічною верствою.

— Що я, молодий поет, міг би практично перейняти від вас?

— Анічого. Крім бажання породити і виховати свого ліричного героя, познайомившись ближче зі мною.

Але я не здавався. Тичинівський ліричний герой був близький і зрозумілий мені досі як читачеві, а тому й здавався гідним того, щоб остаточно породичатися з ним, запозичити в нього якийсь нюанс, інтонацію, ризик, аби збагатити свою психологічну палітру.

— А чому б мені,— запитав я,— не вжити у своїх віршах притаманну вам драматичну інтонацію благородного і трохи жертвовного громадянського болю і водночас високої духовної стійкості, ну, словом, щось подібне до «Стою, мов скеля, непорушний!»

— Не вийде. Ваш ровесник-читач приймає цю інтонацію залюбки від Тичини як щось пізнавальне. А творилася ця інтонація завдяки контакту з моїми читачами-ровесниками. Від вас же ваші ровесники вимагатимуть не ремінісценцій, а чогось неповторного, власного.

— Я не копіюватиму Тичину,— заперечив я,— а знайду для запозиченого в його ліричного героя свої барви, свої ліричні ходи, свою інкрустацію.

— Ну то й що? Весь цей чисто формальний арсенал зможе стати емоційно впливовим тільки за однієї умови: коли ваш ліричний герой говоритиме від імені осіб живих, а не літературних. Навіть тоді, коли живі особи спроможні цих літературних ретельно наслідувати...

І все-таки я йому не повірив. «Гаразд,— міркував я,— може, він має рацію в тому, щоб не повторювати саме його. Коли йдеться про настрої передреволюційної інтелігентської верстви, може, мій ровесник і не сприйме цього як своє. А коли й сприйме, то розглядатиме його в кращому разі з позицій співчуття, а не активного співпереживання».

Але хто ж мені боронить,— переконував я себе,— вдатися до верстви, ближчої моїм ровесникам-читачам, до верстви, яка породила ліричного героя Сосюри? Хіба його риси у дещо транспонованому вигляді не можуть стати рисами мого ліричного «Я»?

І от я вже гортаю сторінки збірок Сосюри, проминаю балади й поеми, зупиняюся тільки на ліриці, на відвер-

тому самовиявленні, передусім на безсмертній «Черво-ній зимі».

Диво дивне! Симпатичний хлопчина у шоломі з червоною зіркою, який досі так охоче і привітно усміхався мені, читачеві, навіть розмовляти зі мною не схотів, коли я натякнув, щоб він трохи погостював у моїх віршах. Дарма я доводив йому, що й соціально, і психологічно він дуже близький до верстви, яка жде від мене сучасного ліричного героя.

Ні, я тоді не збагнув, що, на відміну від Сосюриного хлопця в будьонівці, моє покоління вже не творило, як він, революцію, а в творчих буднях утверджувало її здобутки, проектувало їх у майбутнє. Ні, я тоді не помітив, що була істотна відміна Сосюриного ліричного «Я» від того «Я», котрого вимагали від мене сучасники. Ця відмінність полягала у ставленні до романтичної стихії громадянської війни, однаково близької і нам, молодим, і ветеранам.

Ось як приблизно могла б виглядати ця відмінність, коли б її перевірити на уявному життєвому діалозі між ліричним героєм Сосюри та верствою, яка його породила, а потім поміж тим же героєм, запозиченим мною, та моїм поколінням, яке його не породжувало. У першому випадку цей діалог мав би відбуватися так:

— А чи ти пам'ятаєш, товаришу, як, їдучи на фронт, ми співали біля вагонів «Чумака»?

— Ще б пак! А ти пам'ятаєш, як ми їхали у теплушках повз наше рідне Лисиче над Дінцем?

У другому випадку цей діалог був би абсолютно то-тожним, крім одного невеличкого, але вельми істотного уточнення.

— А чи ти пам'ятаєш, товаришу, як ми, їдучи на фронт, співали біля вагонів «Чумака» т о ч н і с і н ь к о, як у «Червоній зимі»?

— Ще б пак! А ти пам'ятаєш, як ми т о ч н і с і н ь к о, як у поемі Сосюри, їхали повз наше рідне Лисиче.. і т. д., і т. п.

Ні, «позичати» ліричних героїв напрокат було проти-показано, хоча дехто з нас, молодих поетів, це робив і навіть діставав за це схвальні оцінки критики.

Навіть зовсім близький моему поколінню ліричний герой Первомайського розмовляв зі мною, як з духовно спорідненим спадкоємцем, а не бойовим. Адже він був

на кілька років ближчий до реальної бойової слави Перекопу й до трагедійного безсмертя Трипілля:

Ми молода, невмируща сила,
Зоряні в небо вбито клинки...

Все-таки — к л и н к и.

Зате у багатьох інших поезіях Первомайського його ліричний герой клав надійні містки до самовиявлення мого покоління:

Всела молодість моя, чолом тобі, чолом...

Або:

Тече ріка, два має береги,
Два має береги — одним садам.
Краси твоєї ні за Америки,
Ні за Австралії я не віддам.

Так он де він, ключ до ліричного сгедо сучасників: він у красі рідного краю. «Краси твоєї не віддам» — це він про рідну свою Червоноградщину. А Собко, і я, і Каляник — про Харків. А Копштейн — про Херсонщину. А Дорошко і Кацнельсон — про Полісся. А Нагнибіда — про своє Приазов'я...

Задля неї — розквітлої краси Батьківщини — безкомпромійно порвав з будь-якими ваганнями і сумнівами той наш соратник і друг — ліричний герой, що, прийнявши революцію, став за неї грудьми непорушний, мов скеля.

За неї, за омріяну красу розкутої людської душі, безстрашно їхав на фронт той наш соратник і друг ліричний герой, що сказав для безсмертя: «Шикують злидні нас юнак до юнака...»

Її, цю величну й благородну красу братерства й дружби, натхненно утвердив той наш соратник і друг, ліричний герой з вірша Рильського, що побачив її передусім у багрянці комуністичної зірки:

Хіба до Разіна Степана
Не йшли українські бідарі,
Хіба не нам краса багряна
П'ятипромінної зорі!

За святковим, але водночас і робочим столом великого нашого п'ятдесятиріччя зібралися всі покоління ліричних

героїв. Дивлюсь я на них і згадую —
молодих оборонців святої нашої волі:

Ніч тече прохолодою зір
Над наметами дивізіону...
(*Вирган*)

повні груди п'янючого щастя від сонця, від творчої
наснаги, від любові до Батьківщини:

Я п'ю воду з чистої криниці,
Із незайманого джерела...
(*Дорошко*)

незабутні перші подорожі наших поетів до братніх
республік, ті подорожі, що відкрили нам поетичний світ
братніх народів,— ліричні герої Мисика, Масенка, Қаля-
ника у Середній Азії, а потім Бажана, Тичини, Малишка
на Кавказі, в Білорусії, в Прибалтиці...

Ми руки з братами з'єднали
Так, як нам Ленін заповів...
(*Масенко*)

Це моє ліричне дослідження аж ніяк не претендує на
всебічний аналіз величезних здобутків української ра-
дянської лірики. Хочу тільки ще раз підкреслити, що
виявила вона свою силу й красу передусім через лірич-
ного героя. Це його віщим голосом проказав свого часу
Малишко:

Червоно-вишневі зорі
Віщують погідний схід...

І його ж таки молодими вустами слушно не визнав
себе дідусем старий партизан Воронька.

Я пишаюся тим, що за нашим святковим, за нашим
робочим столом сидить і мій скромний ліричний герой,
робітник і солдат. Я безмірно радий за нього, що він
сидить поруч і з старшими своїми братами, і з ровесни-
ками, і з тими, що, хочуть вони цього чи не хочуть,
а трошечки стали і його спадкоємцями — з ліричними
героями молодого й наймолодшого покоління.

Наш ліричний герой у дорозі. Він і за святковим, і за
робочим столом — у дорозі.

Щасна йому путь!

ПРАГНУТИ ФІЛОСОФСЬКИХ ВЕРШИН

Мабуть, жодний літературний жанр не зазнає стільки дошкульної критики, скільки сама критика. І справедливої і несправедливої. В міру похвалені нею вважають себе недохваленими. Недохвалені вимагають нормативно-пересічних оцінок. Замовчані претендують на всеохоплення книжкового потоку, а часом і законної уваги до себе. Навіть деякі перехвалені, аби їх не вважали нескромними, бува, обдаровують критику авторитетними, але не завжди серйозними порадами. А коли додати до цього ще й модне ігнорування з боку «критиків критики» індивідуального підходу до неї як до творчого конгломерату, що складається з окремих осіб, то й поготів стане ясно: за такої «ультраколективної» відповідальності самому Белінському було б важкувато — з одного боку, «задовольняти вимоги», а з другого — залишатися «на належному рівні».

І все-таки, наражаючись на небезпеку — потрапити в компанію аматорів загальних порад, наважусь дещо сказати про істотні вади сучасної української критики, хоча б на тій підставі, що вважаю і себе до деякої міри причетним до цього вельми серйозного і не вельми вдячного жанру. Отож закиди мої будуть не так критичними, як самокритичними.

Омину численні (й старі як світ!) претензії на мотив «не охоплено» і «недоохоплено». Тут має рацію В. Добровольський у своїй статті «За найвимогливішими критеріями», опублікованій у «Літературній Україні» за 20 грудня 1968 року. Хоч би як старалися критики відгукнутися бодай стислою анотацією геть на все, що з'являється друком на книжковому ринку, не спроможна вона «осягнути неосяжне», навіть взявши на себе місію літературного ВТК.

У цій статті я хочу порушити не нове, але й у повній мірі ще не розв'язане питання про б е м н о с т і в художній літературі та критичного підходу до неї.

У згаданій вище статті В. Добровольський, слушно закликаючи критику до більш активного й кваліфікованого аналізу художніх засобів, обвинувачує її водночас у провіні, на жаль, їй не притаманній, а саме: у схильності до аналізу проблематики. «У нас інколи,— пише В. Добровольський,— критик охоче підхоплює нову

постановку проблеми (моральної, філософської або ще якоїсь), аніж новий мотив у зображенні людського характеру».

Щоправда, іронічний епітет «підхоплює» у сусідстві з дещо грайливим «охоче» дає нам підставу гадати, що В. Добровольський мав на увазі занедбання художнього аналізу за рахунок поверхової зацікавленості проблемами. На цім і зупинимось. Адже насправді, маючи на увазі не верхоглядство, а серйозний філософський підхід до проблемності, мусимо констатувати, що справа тут стоїть не краще, ніж з художнім аналізом. Може, навіть гірше.

У запалі осуду (цілком справедливого!) примітивної тенденційності й схематизму ми почали все настійніше вихлюпувати з критичної купелі разом із водою саму дитину: проблемність.

Визнаючи обов'язкове ідейне навантаження у кожному художньому творі, цілком слушно трактуючи його як основний збудник і чинник художності, ми часто-густо в своїх критичних роботах з легким серцем відносимо опосереднення ідейності у творі — проблемність — до окремого жанру. Я маю на увазі так звану художню публіцистику, чи то пак публіцистичну художність (наукове визначення цього жанру вимагає окремої серйозної розмови).

Наразі домовимось, що такий жанр перебуває вже у цілком сформованому вигляді, що всі його ознаки досліджено, а золоті пропорції між «художністю» й «публіцистичністю» остаточно встановлено. Тоді може виникнути законне питання: а що ж, мовляв, поганого в тенденції вважати проблематику душею і хребтом цього жанру. Адже за публіцистичність письменника здебільшого хвалять!

Принагідно признаюсь, що не втямлю — з якою метою у статті «Громадянське звучання, публіцистична пристрась» («Літературна Україна» за 24 грудня 1968 р.) Вол. Здоровега, виходячи на лютий бій з вітряками, рекомендує нам «категорично заперечувати проти поширеного в літературній практиці ототожнювання публіцистики та публіцистичності з декларативністю, пустою риторичністю, якої і досі ще чимало як у пресі (!?), так і в художній літературі».

Щодо останнього твердження, то тут Вол. Здоровега, на жаль, має рацію. Що ж до зловісно-загрозливого

«ототоження», то це хіба що полемічний прийом. Може, десь у кулуарах чи на літературних задвірках таке «ототожнювання» й має місце, а в друкованій критиці або на нарадах, у доповідях і т. д. і т. п. публіцистика й публіцистичність незмінно оголошується явищем позитивним, похвальним, новаторським, а її наявність у художньому творі — методом мало не провідним, хоча такий термін у наш час вживати не модно.

Отож з офіційним визначенням передової ролі публіцистики все поки що гаразд. Небезпека полягає в чомусь іншому, а саме в ізоляції поняття публіцистичності від її матеріалізації у художньому творі: від *проблемності*. А ще більша небезпека у тім, що, надаючи номінально проблематиці казенну «прописку» в творах відверто публіцистичного напрямку, ми тим самим мовчазливо обмежуємо царину її діяльності, обумовлюємо неписане право не заглиблюватись у «царство проблем» в творах, залічених до категорії «людинознавчих» або «пізнавальних» (в тому числі й документальних).

Реальність такої небезпеки особливо яскраво постає при співставленні розгляду — з одного боку, тих повістей чи романів, де проблеми виступають перед нами з відкритим забралом, коли ніхто не має сумніву, що вони діють за авторським задумом. А з другого — тих, де пульс проблематики б'ється трохи приглушено під на шаруванням життєвого матеріалу, десь у підсюжетних глибинах.

У першому випадку поверхова критика має багатющі можливості для ефектних цитат. Але й серйозних аналітиків приваблюють окреслені грані проблемного ядра, можливість узяти його під мікроскоп, не утруднюючи себе перед тим геологічною розвідкою. У творах з «відкритою проблемністю» її конструктивний каркас перебуває на демонстративній видноті, незалежно від того, чи несуть на собі проблему герої, чи сам автор бере на себе весь полемічний тягар. (В такому разі авторові тези й антитези, дискусійні припущення й висновки можуть бути по праву віднесені критикою до розряду художньої публіцистики під рубрикою «активне втручання».)

Нехай, боронь боже, читачі не помислять, що я негативно або іронічно ставлюся до відверто публіцистичних прийомів, зокрема до свідомого авторського втручання у проблематику художнього твору. Навпаки. Я всіляко вітаю таке втручання і сам як письменник вже давно упо-

добав його у своїй творчій практиці. Іронія ж моя сто-сується не суті цього методу, а заздалегідь забезпеченого для нього «гнізда», в якому цей метод може сміливо претендувати на «новаторство» й «актуальність», незалежно від його органічної матеріалізації в творі.

У другому випадку (коли проблемність не лежить на поверхні), критика здебільшого про неї мовчить або на-тякає сором'язливою скоромовкою на те, що тут їй, мов-ляв, і не місце, бо це ж роман не «публіцистичний», а «людинознавчий».

Щоб не змістити різні плани критеріїв, умовимося не спиратись у цій нашій бесіді на твори малохудожні і не мати на увазі критики, позначеної формалістичними ви-хиласами або вульгарним соціологізмом. Ітиметься на-віть не про компромісні оцінки, що виникають унаслідок переваги аналізу проблем над художнім аналізом або навпаки. Ітиметься про згадуваний уже «вододіл», згід-но з яким твори так званого «людинознавчого напрям-ку» ніби звільняються від розкриття і дослідження за-кладених в їх основі проблем (прихованих або очевид-них). Навряд чи варто нагадувати, що такий «вододіл» породжує ізоляцію розгляду художніх прийомів, харак-терів героїв та ін. від дослідження самих лише «відкри-тих» проблем.

Зупинимося докладніше на місці та функції пробле-матики в творах, де вона не лежить на поверхні. (Я вже казав, що в такому випадку критика не звикла завдава-ти собі клопоту трудомістким підняттям тих чи інших проблем з таємничого художнього «дна». Встановивши відсутність публіцистичної доміанти, критика починає поводити себе так, наче їй невідома азбучна істина, що взагалі у світовій літературі не існує творів «непроб-лемних». Та й не може існувати. Адже в основі будь-яко-го класичного твору лежать гострі для свого часу проб-леми. Деякі з них і донині в тій чи іншій мірі мають актуальне звучання (особливо у царині психологічно-моральній).

Однак це зовсім не свідчить про те, що всі автори ус-лавлених проблемних романів в однаковій мірі були сві-домо тенденційними і що закладені в основу їх творів проблеми є плодом їх заздалегідь продуманих планів. Зовсім ні! В багатьох випадках природжений хист пи-сьменника, а саме: хист відбирати в житті найважливіше і намацувати у взаєминах героїв найхарактерніші для

свого часу конфлікти — призводить до його правильного віддзеркалення тієї чи іншої життєвої проблеми. Самі ж автори в таких випадках могли й не знати про закладену в їх романах і повістях проблематику і бути щиро переконаними в тому, що не ставили перед собою ніяких проблем, а просто відображували об'єктивну дійсність.

Але ж існували й у арсеналі світової літератури такі художні твори, в яких проблемність було видно неозброєним оком. Та чи ж означає це, що ми, орієнтуючись лише на «неозброєне око», маємо залучати до проблемних шедеврів минулого «філософські повісті» Вольтера, «Похвальне слово глупоті» Еразма Роттердамського, «Путешествие из Петербурга в Москву» Радіщева, «Что делать?» Чернишевського, «Воскресение» Толстого, романи Достоевського й Тургенева, «Воа Constrictor» Франка, твори Чапека й Брехта, а решту класичних творів причисляти до «чисто людинознавчих», позбавлених актуальних проблем?!

Зараз першому-ліпшому філфаківцю відомо, що навіть у таких здавалось би далеких від тенденційності романах, як «Мадам Боварі» або «Анна Кареніна», їх творчим ґрунтом є не лише життєопис і навіть не аналіз характерів, попри всю його геніальність, а животрепетні соціальні, моральні й психологічні проблеми, без яких ці романи не стали б класичними.

Отже, повторюємо азбучну істину: проблемними є всі без винятку літературні шедеври. Повторювати азбучні істини мене в даному разі змусило не образливе недовір'я до ерудиції читачів, а нехтування багатьма сучасними критиками філософських критеріїв при аналізі творів. Найбільше це нехтування помітно не в теоретичних дослідженнях, а в статтях та рецензіях, де розглядаються конкретні факти літератури.

Перше, що кидається в вічі при ближчому знайомстві з такими статтями (незалежно від ступеня їх глибини й професійності), це ігнорування (чи м'якше сформулюємо — ухиляння) від розгляду літературного явища в загальному літературному процесі. Про це вже чимало писалося. Але думка, яку я доводжу, змушує мене бодай коротко повторити свій закид.

На деякі спроби поповнити цю кричущу прогалину надibuємо хіба що в історико-літературних та монографічних працях. В останніх «пов'язання з процесом» виглядає здебільшого як серія одноманітних прелюдій. Повер-

хові, схожі одна до одної, як близнюки, характеристики часу й літературного середовища, пов'язаного з ним, аж ніяк не можуть претендувати на освітлену творчим науковим аналізом історичність. Адже сказати, що письменник починав свою літературну діяльність за часів, коли Радянська влада утверджувалась у вогні громадянської війни, а потім сповістити, що діяльність та буйно розквітла, коли робітничо-селянська влада остаточно утвердилась, це ще не значить проаналізувати процес запліднення й визрівання нашої молодого літератури. А скоромовкою перелічити тогочасні праведні й грішні літературні угруповання й відповідно до цього поінформувати, до якого з них належав ікс-ігрек, а з яким своєчасно (чи несвоєчасно) порвав, це ще не значить показати його творчість в загальнолітературному процесі. (Я гадаю, що вільний переказ широко відомих праць у цім дусі не потребує в даному разі ні посилань на назви цих праць, ані прізвиськ їх авторів).

Давно вже на часі наукове дослідження нашої революційної літератури, яке б дало можливість глибоко й серйозно вивчити її, не вдаючись до хронікально-анотацийних фоліантів, де замість історичного аналізу — самі довідки, а замість проблемно-художнього розгляду — супроводжені маловиразними коментарями назви книжок та імена їх авторів.

Розгляд художнього твору лише як факту, а не як явища, визрілого в певнім літературнім процесі, так само як і розгляд його лише на декоративному тлі цього пунктирно позначеного процесу, призводить критику до далеких від історизму (і взагалі від науковості) довільних оцінок, побудованих не на емоційному відчутті (це б іще півбіди!), а на замаскованих «під діалектику» засадах емпіризму й формальної логіки.

Найгірше в цих довільних оцінках навіть не екстравагантність критеріїв і не суб'єктивний підхід (зрештою, без цього не може існувати полемічної критики!), а притаманні їм ознаки відірваності від проблем життя: і недавно минулих, і тим більш сьогочасних. Внаслідок цієї відірваності, критика, хоч би яка кваліфікована була вона щодо проникнення у «секрети» художності, веде свій цілющий вогонь не з «стратегічної висоти», а з низини, ще й при тому поза часом і простором.

Якщо хтось коли-небудь утруднить себе, порівнявши десятки статей і рецензій, котрі оцінюють, скажімо,

романи та повісті про село за останнє десятиріччя, він побачить, що кожен третій роман оголошено «заспівом» на цю тему, а його герої — «самобутніми» носіями рис нової людини села. У більшості випадків, це пояснюється не якоюсь там критичною необ'єктивністю, а елементарним незнайомством з процесом, в якому виникли дані романи. Чи треба в цьому плані ще раз нагадувати, що така штучна ізоляція аналізу літературного факту від його середовища не могла не призвести до безпроблемності й самих аналітиків: адже визнати характерну для цього роману проблематику можна тільки тоді, коли вивчено проблематику відповідного йому часу!

...Я вже чекаю на дошкульне запитання: «А що має робити критик, коли в романі, котрий він розглядає, все-таки немає проблемності? Не притягати ж її за вуха, покладаючись на власну фантазію?!»

Звісно, що — ні! «Притягання проблеми за вуха» вже не раз мало місце у нашій критичній практиці. Досить згадати смутної пам'яті серію псевдопроблем, на взірць «проблеми місцевих водоймищ», «малих річок» і т. д. Не треба й «приписувати» творові проблем, породжених найбуйнішою фантазією критика. Але з н а й т и їх, визначити, осмислити, навіть підказати письменникові не розвинутий ним ембріон проблеми, що могла б піднести його роман на нову філософську вершину, — це все, на мою думку, не фантазія, а святий обов'язок критики.

А зараз розглянемо той малохарактерний випадок, коли талановитий твір і справді нібито не має в своїй основі значної проблеми. Я не випадково оговорив таку унікальну можливість застережливим «нібито», бо маю на увазі не органічну відсутність проблеми, а вимушену заміну її певним вакуумом. Цей «вакуум», хоча й не кидається у вічі при першому читанні, але свідчить про те, що зароджений на ґрунті певної проблеми твір у своєму хаотичному розвитку відірвався від її земного коріння, не доріс до її ідейного верхів'я і тепер живиться тільки соками, котрі успадкував від неї ще в ембріональному стані.

Тоді критика має відновити в уяві (так, в уяві!) той занедбаний зародковий період і відтворити втрачену письменником можливість піднести свій твір на проблемну філософську вершину.

Оговорюся: я далекий від того, щоб закликати нашу критику до штучного конструювання відсутніх у творі

проблем. Лакувально-лубочна продукція, яка творилася свого часу з утилітарних позицій, довела нас наочно — як шкідливо (й безглуздо!) замінити можливі існуючі в житті й у мистецтві.

Попри все це, я певен, що конкретний аналіз художнього твору не виключає з боку виходячої критики настанов і порад не лише з приводу того, що в творі є, а й з приводу того, що могло б у ньому бути. Але ці настанови й поради мають бути не дріб'язковим втручанням у матеріал, у сюжет, у творчий метод письменника, а даватися з приводу неусвідомленої ним проблематики, що «сама» просилася в твір, але зосталася поза увагою автора. Звісно, таке втручання може бути плідним тільки тоді, коли воно здатне осягти розглядуваний твір з узагальнюючих філософських вершин.

Без цих вершин навіть кваліфіковані й добросесні критики нагадуватимуть астрономів, позбавлених оптичних приладів і змушених дивитися на планети й зірки очима «простих смертних».

Саме такими, не озброєними телескопом очима дивилася більшість критиків, скажімо, на «Вир» Г. Тютюнника та «Правду і кривду» М. Стельмаха, приймаючи колізії за проблеми й не утруднюючи себе розглядити з філософської висоти ці проблеми, незалежно від того, чи лежать вони на поверхні, чи ні.

Навіть без «проблемного телескопа» (а хоч мікроскопа!) видно, що з точки зору, скажімо, підручників для середніх шкіл обидва романи мають чимало спільного: сільська (колгоспна) тематика; тимчасові труднощі на селі; реалістично зображені характери; традиційна манера письма; вдале використання джерел народної мови. Але навряд чи «неозброєним оком» можна помітити і спільність в цих романах основної соціально-моральної і психологічної проблеми!

А цю спільну проблему, матеріалізовану в драматичних, а то й трагедійних колізіях, можна орієнтовно визначити так: формування особистості в умовах соціального піднесення трудового народу в цілому.

Ця проблема якнайщільніше пов'язана з породженням нею конфлікту: психологічні протиріччя між покліканною революцією до життя громадянською свідомістю дрібновласника та перепонами й несправедливостями на

шляху цього зросту, хоча й тимчасовими, але дуже болючими.

В найбільш сконденсованій формі цей конфлікт зводиться до гострої дилеми: хто — кого? Адже упевненість наша в незаперечній кінцевій перемозі добра над злом, в даному разі у торжестві людської свідомості, гідності над минушими «кийками в колесах», не дає нам права механічно переносити це оптимістичне резюме на всі етапи процесу формування свідомості й на усіх без винятку її носіїв.

Хотіли чи не хотіли цього Тютюнник і Стельмах, звернули чи не звернули на це свого часу увагу їх дослідники й популяризатори, але саме ця проблема і саме цей конфлікт покликали до життя той насичений різнополюсними зарядами струмись, без якого будь-яка їх «художність» перетворилась би на розкішний «гарнір без біфштекса». Узяту з іще гарячої магми життя, цю проблему доведено Тютюнником до ступеня високої трагедійності, а в Стельмаха притамовано надмірною увагою до «супергероя».

Але нема сумніву: філософський аналіз цих романів є ще одним яскравим свідомством того, що проблематика — це не творча особливість певної когорти письменників і тим паче не жанрова ознака, притаманна публіцистично задуманим творам. Проблематика — це реальне втілення ідейного заряду в життєвий матеріал шляхом найрізноманітніших художніх засобів і (відкриті чи приховані) загострення породження нею полемічним конфліктом.

Чи треба повторювати, що аналізувати проблемність наша критика спроможна тільки з позицій глибокого вивчення життя і тільки з ідейно-філософських вершин!

САМОВИЯВ ЧИ ПЕРЕВТІЛЕННЯ?

Тему для цієї статті мені підказала полеміка з автором-початківцем. Він написав повість, а я на його просьбу прочитав її в рукописі й дав на неї свій відгук. Ось головні моменти з нашого досить тривалого диспуту:

Я. Ви написали повість від першої особи. Це ваше право. Але, на жаль, Ви як автор не спромоглися надати цій особі ані гострого об'єктивного зору, який був би

здатний проаналізувати не тільки внутрішній світ того, хто розповідає, а й тих, хто оточує оповідача; ні громадянського світогляду, досить широкого, щоб почуття й спостереження героя сягнули за рамки домашніх мемуарів і стали явищем суспільно значущим — літературою...

Він. Ви обвинувачуєте мене в тому, що я нібито обмежив в внутрішній світ свого героя, чи пак особи, від імені якої ведеться розповідь. Я не можу прийняти всерйоз цього закиду, бо в цій повісті в особі героя виявляв себе, і тільки себе. Отож не мав ані бажання, ані морального права поліпшувати чи погіршувати своє реальне існуюче «я». Інакше я відступив би від обраного мною методу психологічного реалізму й тим самим зрадив би абсолютну правду життя.

Я. Ваше твердження не нове. Нещодавно на сторінках нашої літературної преси широко висвітлювався хід симпозіуму європейських письменників, що відбувався у Ленінграді й був присвячений проблемі роману. Чимало представників західноєвропейського письменства, в тому числі й прогресивного, висловилося в тому дусі, що «самовияв» письменника є в сучасній літературі єдиним способом, гідним для зображення внутрішнього світу людини. Я хотів би, щоб ви як молодий прозаїк пояснили мені (а передусім — собі), чи й ви вважаєте такий погляд незаперечним? Мене це дуже хвилює тому, що я схильний розцінювати поширений ухил сучасних наших молодих прозаїків у бік «самоаналізу», як наслідок їх недозрілості, невміння створювати за прикладом класиків цілу галерею повнокровних дійових осіб (підкреслюю: дійових!) в межах одного літературного твору. Оточений діючими й самостійно мислячими співгероями (хай би на другому чи на третьому плані), головний герой у взаємодії з ними (практичній чи філософській) виявляє максимально свій внутрішній світ.

Він. Ваші погляди, на жаль, застаріли. Наш час, позначений винятково активними нервовими імпульсами, безжально відкидає всі старі канони, отже, і літературно-мистецькі, і передусім ті, за допомогою яких сучасний письменник, вірний старомодній традиції, претендує на якусь чаклунську здатність проникати в чужу психологію і висвітлювати її в образах створених ним літературних героїв. Насправді ж не кожному, навіть дуже талановитому літераторові, пощастило досить повно виявити

й висвітлити бодай свій власний почуттєвий і духовний внутрішній світ.

Я: Чи не здається вам, що, підтримуючи цю доктрину, ви свідомо чи не свідомо геть перекреслюєте всі надбання класичної світової літератури? Адже здебільшого письменники-реалісти відтворювали внутрішній світ своїх героїв, не будучи для них самі абсолютними психологічними прототипами?

Він. Я не такий нігіліст, як ви гадаєте. Класики не випадково спромоглися залишити для поколінь і Жюльєна Сореля, і Растіньяка, і князя Мишкіна, і Рудіна, і ще чимало безсмертних літературних образів. Але сталося це тільки тому, що хоч письменники говорили про них у третій особі, але по суті віддзеркалили в своїх героях не спостереження над чужою психікою, а свою власну психіку. Отож і більшість молодих наших прозаїків, обираючи форму від «я», не перекреслюють досвід класиків, а вдосконалюють його: відкидають застарілі умовності й упритул підходять до єдино можливого способу пізнання людини «зсередини» — до вивчення й виявлення себе самого.

Я. Переважна більшість прозових творів, які виходять з-під пера молодих літераторів, пишеться як своєрідні автобіографії або ліричні щоденники. Але це не тільки форма. Перша особа, від якої ведеться розповідь, за рідким винятком недвозначно претендує на тотожність з індивідуальністю автора. Я не вбачаю в цьому нічого поганого, коли йдеться про окремих творів. Зрештою, кожна людина, володіючи літературною формою, має право поділитися з іншими своїми життєвими спостереженнями, почуттями й думками.

Непокоїть мене щось інше: чи ми не втрачаємо в такий спосіб смаку до широкого соціального полотна, настійно звужуючи роман або повість до життєспівід однієї людини? Особливо бентежить мене висловлена на Ленінградському симпозіумі деякими західними літераторами думка про неможливість письменника проникнути в «чужу душу».

Мене серйозно турбує перспектива масової появи творів, свідомо звужених рамками буквального «самовияву». В таких творах, як правило, всі інші персонажі, крім оповідача, перестають бути не тільки героями, а й просто діями особами. Ці персонажі, подані через призму сприйняття оповідача, більш не становлять

для нього активного середовища, а вдовольняються заштатною роллю службового тла.

Адже позбавлені того найголовнішого, що відрізняє одну індивідуальність від іншої,— свого неповторного внутрішнього світу,— ці персонажі неспроможні стати індивідуальностями, вони подавлені необмеженим свавіллям головного героя. Тільки він, більш ніхто, характеризує в творі їхні вчинки й помисли, тільки він робить вдалі й невдалі спроби вгадати їхні потаємні думки і на підставі своїх спостережень чинить суд над усім середовищем, незалежно від того, виступає він у творі як лицар чи як боягуз; як життєлюб чи як нікчемний розчарований нитик.

Ще раз підкреслюю, що я аж ніяк не заперечую цілком природного права на існування творів автобіографічних. Йдеться лише про неправомірне проголошення жанру автосповіді, як єдино прийнятного в наш час.

Життя показало, що заслужений успіх творів Селінджера штовхнув на шлях «самовияву» цілі когорти молодих літераторів (досить передивитися хоча б журнали «Юність» чи «Дніпро» за останні п'ять років). Добре, коли це явище викликано натуральною потребою розказати про себе. Гірше, коли ці молоді літератори задля моди апіорі опускають перед собою шлагбаум, заявляючи, що й не збираються зазирати в «чужий» внутрішній світ.

Він. Не бачу нічого страшного в тому, що художня література все відважніше відмовляється від безплідного «зазирання» в чужий внутрішній світ. Це, на мою думку, пояснюється гострою потребою сучасного читача в абсолютній безкомпромісній правді життя, котра мусить рано чи пізно остаточно витіснити з психологічної літератури (а іншої й не повинно бути в наш час!) вірогідність, приблизність, умоглядність, породжені традиційним «домислюванням».

Я вірю автору тільки там, де відчуваю, що він відзеркалив самого себе. Погодьтеся, що ні за яких умов одна людина неспроможна «підслухати» помисли іншої, «підглядіти» її внутрішній світ, хіба що... зв'яжеться з нечистою силою! Навіщо ж чіплятися за наївну традицію і вперто конструювати все нові й нові галереї лабораторно утворених штучних психологій? Чи не краще досліджувати свою власну, щоб відтворити її з усіма навальними вибухами й тонкими відтінками,

з приголомшливими несподіванками і ледь уловленими асоціаціями?

А в традиційній літературі світ творився (і досі ще за звичкою твориться!) не на ґрунті власних спостережень і переживань, а з чужих слів або — ще гірше — з довільних уявлень.

Я. Як же оцінити тоді зображення внутрішнього світу невід'ємних від нашого цивілізованого життя класичних літературних героїв? Невже тільки ті з них набрали й зберегли свою життєздатність, для котрих автори правили за своєрідні психологічні прообрази?

Він. Безумовно. Лишається тільки пожалкувати, що Достоевський, цей геній психоаналізу, який чи не перший у світовій літературі оголосив війну «психологічній приблизності», не став до кінця новатором і не зберіг для нащадків свого відвертого багатогранного натурального «я», а умовно роздрібнив його на братів Карамзових, Раскольниково, Мишкіна...

Зумів же Лермонтов зухвало переступити бар'єри традиції в образі Печоріна, безоглядно відтворити себе? (Знову ж таки йдеться про внутрішній світ, а не про адекватність біографічних даних і вчинків). До речі, Демон — це теж безсумнівний акт самовияву.

Я. А решта класичних героїв? Ті, хто не викликає у вас аналогій, потрібних для того, щоб приписати їм роль авторових рупорів — емоційних і духовних? Ким же вони є для нас, оці «вигадані», безплотні істоти, котрі сприймаємо у плоті, як живих. Довільним вимислом авторів? Об'єктами їх психологічного самовияву? Чи творчим здобутком об'єктивного письменницького відтворення «чужих» людських характерів у конкретних історичних умовах?

Він. Розумію. Дуже важко погодитися з першим припущенням. Цьому заважає традиційна звичка вважати штучну літературну конструкцію «чужої» психіки — дійсністю.

Нелегко пристати й на другу думку, погодитися з тим, що улюблені наші герої, до яких ми звикли ставитися як до самостійно існуючих, є не що інше, як своєрідні акумулятори суб'єктивних авторських емоцій і помислів.

Ще б пак! Погодившись з цим, доведеться раз і назавжди розпрощатися з усталеним в нашій свідомості

світом удаваних образів і звунити цей химерний світ до кількох сотень психологічних автобіографій.

Я. Для мене це було б просто жахливо! Хай ці автобіографії належатимуть усе тим же уславленим геніям, але сама свідомість того, що загинуть Чайльд Гарольд і Манфред, а замість них лишиться один тільки Байрон, загрожує мені непоправним розчаруванням. Це все одно, що свідомо відмовитися від багатющої гами світлотіней, породжених сонцем, і залишити перед очима саме тільки сонце, як джерело всепланетного світла в його чистому вигляді. Чи виграє людство від такої абсолютної, але збідненої «чистоти»?

Він. Виграє передусім мистецтво — це рафінована правда.

Я. Правда — чого? Форми чи змісту? Прийому чи наслідків? Невже точно відтворювати тільки себе, незалежно від того, що ти збіднюєш цим світ довколишніх образів, буде правдивішим, аніж відтворити внутрішній світ широкого кола інших людей з деякими непомітними відступами від «ідеальної» точності?

Він. Все одно це буде псевдопсихологічна література. Правдивими в ній залишаться тільки зовнішні вчинки. А все духовно-глибинне не піддаватиметься перевірці «на правду», оскільки воно не є біографічне, а довільно змайстроване.

Я. Значить, рафінований інтелігент Коцюбинський, по-вашому, відтворив свою психологію в образі селянина Андрія Волика? Або зовсім кричущий приклад: благородна людина й борець Максим Горький вивернув із свого потаємного «я» мерзотника Самгіна?

Та що там казати! Навіть Печорін — це не сповідь його творця. Варто позбутись обивательської пристрасті до сенсаційних аналогій, і відразу стане ясно, що при всій зовнішній подібності окремих біографічних моментів і рис характеру, філософія Печоріна аж ніяк не є віддзеркаленням філософії Лермонтова. Щоб переконатися в цьому, досить уявити — наскільки неможливим було б для розчарованого, спустошеного Печоріна написати «На смерть поета» або хоча б дійти до активної філософії цього викривального вірша!

Я не маю жодного сумніву, що така ж нетотожність суттєвих засад внутрішнього світу характерна й для героїв Достоевського та самого Достоевського.

Отож не абсолют «самовияву» править мистецтвом і не скрупульозна відвертість породжує людинознавство, а зумовлена талантом і людинознавчим досвідом реально існуюча «магія» мистецького перевтілення.

Ніколи в творах, що стоять на рівні великого мистецтва, між героєм та його автором не стояв знак рівності, незалежно від того, чи був той автор гідним свого героя у життєвому сенсі, чи ні. Відмовитися в літературі від перевтілення — значить капітулювати перед об'єктивною дійсністю; боягузливо зректися благородного ризику відкривати «чужий» внутрішній світ.

Така капітуляція призвела б неодмінно навіть найталановитіших літераторів до звуження їх дослідницьких обріїв, до втрати об'єктивних психологічних критеріїв.

Між іншим, було б необачною короткозорістю обмежувати коло противників перевтілення лише прихильниками психологічного самовияву. Досить цих противників і серед аматорів так званої «популярної» літератури, в якій все має лежати на поверхні й не вимагати від читача найменшого напруження мозку.

«Дайте нам твори «прости», — вимагають примітивісти, що ховаються за гучну фразу про демократизацію літератури, — не домислюйте за звичайних людей, не накидайте їм своєї ускладненої психології».

Ці вимоги, висловлені часом відверто, часом підступно, приховані за «благородну» мету наближення мистецтва «до мас», по суті, так само, як і абсолютизація «самовияву», намагаються позбавити письменника творчого права відтворювати в образах літературних героїв психологію інших людей, тобто штовхають його на зречення поліфонічного перевтілення.

Не важко уявити собі, яку б жалюгідну картину являла собою література, обмеживши себе рамками, з одного боку, авторських сповідей, а з другого — збідненими романами й повістями в дусі «літератури факту». Адже найфілігранніші психологічні есе, як і найфактологічніші нариси або спогади бувалих людей, можуть посідати лише певне місце на ниві великої літератури.

Як бачимо, скрізь, де під будь-яким гучним гаслом знехтувано животворні закони діалектики, де замість неї починають діяти умоглядні закони формальної логіки, там припиняється розвиток і починається тупцювання на місці. Цим безцільним тупцюванням на місці і є відокремлений від цілого творчого процесу

самоаналіз, як і спрямована в річище примітивізму описовість емоцій, схема почуттів і думок, позбавлена будь-якого аналізу.

ХУДОЖНІЙ СМАК І СУСПІЛЬСТВО

«Кожен дивак має свій смак» — ця приповідка, відома російською мовою як «на вкус и на цвет товарищей нет», ховає в собі чималу небезпеку, якщо її трактувати не фігурально, а сприйняти, як серйозну соціальну доктрину. Проте, довести це не так легко. І справді: хіба має хтось право нав'язувати свої особисті смаки щодо меблювання чужої квартири або купівлі друзям і родичам подарунків на свято? Зрештою, для суспільства не становить великої небезпеки, навіть з погляду чисто естетичного, наявність в одних мешканнях меблів старомодних, а в інших «модерних». І нехай собі одні дарують своїм друзям традиційних слонів, а інші «абстрактних» лелек і лисичок.

Значно гірше, коли «приватні» уподобання розповсюджуються на Шекспіра і Брехта; на новаторські режисерські пошуки; на сучасні поезію, живопис, архітектуру, скульптуру, музику тощо. Адже невипні посії отих нібито суто індивідуальних смаків виступають в цьому випадку не як хаотична, чисто кількісна сукупність прихильників або противників тих чи інших творів мистецтва, а як щось монолітне, озброєне могутнім (і не завжди обгрунтованим!) правом не тільки мати свої власні смаки, а й диктувати їх іншим: «Наш глядач не сприймає цієї вистави...», «Наш читач не сприймає такої поезії...»

І дарма винуватити самих лише рецензентів і критиків, які, мовляв, самовільно «розписуються» за глядача й читача: подекуди об'єктивне голосування підтвердило б думку деяких критиків, хоч ця думка й не стала б суспільно прогресивним явищем.

Симптоматично, що не самі лише критики, а й деякі читачі полюбляють виступати на захист свого нібито особистого смаку від імені колективу, громадськості. А без подолання внутрішніх смакових традиційних бар'єрів значно ускладнюється необхідний еволюційний перехід читацьких мас від усталених смаків до вищих естетичних шаблів.

«Що ж виходить? — скажуть мені.— Що якась меншість, якась професійна каста має нав'язувати свої смаки більшості?»

Проблема це не нова, але й досі, на жаль, не розв'язана. В усякому разі її розв'язання ще не дістало такої популярності, яка б віднесла її до застарілих проблем.

Існує розповсюджена думка, що розбіжність художніх смаків стосується здебільшого проблеми традицій і новаторства і що «масові» уподобання (коли можна так висловитись), як правило, стоять на боці традицій. Коли перевести це твердження з царини теоретичної в практичну, його доведеться тлумачити так: для сучасного глядача й читача в наші дні є спірним Бертольт Брехт, Пікассо, Шостакович і, скажімо, Хікмет, а безспірні для нього Шекспір, Бетховен і Лермонтов. Грунтуючись на цій істині, для широких мас повинні бути «ясними, як шоколад» і філософські повісті Вольтера, й драматичні поеми Лесі Українки, й сонети Франка, і памфлети Шоу та Франса, і живопис Ренуара та Врубеля.

Передусім варто замислитися бодай над грубою періодизацією умоглядних етапів, одні з яких повинні являти нібито кінцеві грані традицій, а другі — початкові кордони новаторства. При елементарній спробі дослідити безперервний процес взаємопроникнення новацій у традиції і навпаки відкриємо одну просту істину: ні поганий, ані добрий художній смак ніколи не формувався залежно від тих чи інших художніх засобів. Інакше кажучи, як поганий, так і добрий художній смак однаковісінько розповсюджується і на сприйняття «традиційної» класики (у свій час — новаторської!) і на сприйняття «новаторської» сучасності (часто-густо шаблонної).

За часів, коли «широкі маси» російського дворянства зачитувалися сентиментальними (а то й бульварними!) західними романами, вже існували для справжніх знавців та аматорів літератури і Данте, й Рабле, і Вольтер, яких тогочасний «широкий» читач не удостоїв увагою. Так само за часів зачитаного до дірок Северяніна був ще не визнаний загально читачів Маяковський, а трохи раніше тонкосльозе просвітянське українство зомлівало над банальним «Сонячним променем», залишаючись байдужим до «Сміху» й до «Fata Morgana». А хіба після революції театр геніального Курбаса, який ставив не

щось, а «Гайдамаків» Шевченка, не викликав нарікань від «широкого глядача» як малозрозумілий?!

А тепер повернімося до основної нашої думки про соціальне значення художнього смаку, про його роль у суспільстві. Вже з того, що сказано, ясно: коли рівень художнього смаку диктуватиметься арифметичною більшістю його носіїв, над естетичним світом суспільства нависне серйозна небезпека духовного зубожіння. І надаремне дехто гадає, що побоювання це «від лукавого», що економічно і соціально здорове суспільство може розвиватися нормально, перебуваючи на будь-якому естетичному рівні.

Згубною помилкою було б з нашого боку також трактувати недостатнє виховання художніх смаків, як щось «нормальне» для нашої атомно-кібернетичної ери. Я не збираюсь отут вертатися до вичерпаної кількa років тому дискусії про «фізиків» і «ліриків». Хочу тільки зацентувати на тому, що причина недостатніх, а то й поганих смаків у багатьох навіть освічених наших глядачів і читачів (а відтак — і в деяких працівників літератури й мистецтва) полягає не в нібито непримиренному зіткненні «точної» епохи з мистецтвом (тобто з образним, дещо умовним мисленням), а в жорсткій суперечці звичного й незвичного, примітивного і складного.

Думаю, що саме це зіткнення й має бути предметом нашого найпильнішого вивчення, нашої громадської відповідальності за суспільний рівень художніх смаків.

Особливо гостро це питання стоїть для мистецтва соціалістичних країн, зокрема для мистецтва радянського. Чому? А тому, що соціалістичний лад дає всі можливості для опанування культурою найширшим колам населення. Саме це і ставить перед нами, носіями й пропагандистами соціалістичної культури, серйозну проблему: художній рівень і масовість.

Оптимальну (й наївну!) вимогу, щоб відразу — й те, і друге, можна, звичайно, прийняти лише як побажання. Що ж до реального розв'язання цієї проблеми, то тут на його шляху постає чимало серйозних перешкод і труднощів. З одного боку, ми не можемо не враховувати істотних потреб нашого масового читача й глядача. До того ж принципове нехтування цими потребами ховає в собі небезпеку для митців — утратити ґрунт під нога-

ми, заплутатися в тенетах вузькопрофесійної смаківщини, а водночас дати дорогу формалістичним вихилям, безідейному «самокопанню» тощо.

Але, з другого боку, надмірний крен у «демократизацію» смаків ховає в собі іншу (й не меншу!) загрозу: зштовхнути наше мистецтво в болото примітивізму, підкорити його вульгарній популярності й здрибненню.

Зупинимося трохи докладніше на цій другій небезпеці, бо саме її у нас здебільшого недооцінюють. Страх залишитися незрозумілим для «мас»; хвороблива реакція на ігнорування, а то й засудження з боку глядацької (читацької) більшості ще незрозумілих їй творів часто-густо призводять нас до потурання невисоким смакам, до колінкування перед будь-якими оплесками, перед будь-яким сміхом, перед будь-якими сльозами.

Свого часу в «Літературній газеті» я ставив свої вимоги до невибагливих «споживачів» літератури й мистецтва, котрі, маючи всі можливості для підвищення свого культурно-мистецького рівня, мало не хизуються своїми хокейно-футбольними пристрастями і повною байдужістю до серйозної музики, поезії тощо. Я і зараз не беру своїх слів назад, не зменшую відповідальності читачів і глядачів за загальний рівень художніх смаків у суспільстві.

Але було б односторонньо поставою питання, якби ми всю відповідальність за це поклали на тих, кого треба виховувати, і залишили б у тіні вихователів. А виховувати смаки повинні не тільки популяризатори літератури й мистецтва, хоч би які вони були кваліфіковані, а передусім самі їх творці.

Ми немало говоримо про боротьбу за високу ідейно-художню якість нашої літератури й мистецтва, а відтак і про рівень наших естетичних смаків. Хочеться зупинитися на терміні «боротьба», на цім дієслові, у зміст якого ми не завжди вникаємо. Для того, щоб зрозуміти, як поперехово ми розуміємо іноді це слово, досить сказати, що, вимовляючи його, ми, бува, зовсім не маємо на увазі таких, притаманних цьому слову понять, як «перемога» й «поразка». Нам часом здається, що ставити питання про щось негативне, або констатувати неповноцінність чогось, або, навіть, конкретно пропонувати шляхи до викорінення цього негативного — це і є боротьба.

Аж ні. Боротися — це перш за все долати якісь перепони, та ще й не просто перепони, а ті, котрі нам протидіють. Боротися — це значить вірити в свою перемогу, але не бути заздалегідь упевненими, що варто нам оголосити комусь і чомусь боротьбу, і вже перемога за нами. Нарешті, боротися — це значить неодмінно чимось ризикувати, щось ставити під удар, час від часу терпіти поразки й аж тоді святкувати перемогу.

Напівпорожній зал на новій талановитій виставі; збірка новаторських поезій, яка не витримала сьогодні конкуренції з сентиментально-естрадними одноденками-віршиками; чудова пісня, котру поки що менше співають, аніж пошлувату частушку чи модний шлягер, — все це неминучі тернії на шляху до утвердження високих художньо-мистецьких смаків.

Де ж та золота середина, котра б дала нам можливість, не відриваючись від «мас», прищеплювати їм ці смаки? Може, вона в компромісах, у тимчасових подачках ще не дорослому глядачеві, у своєрідних популярних гачках, на які ми повинні його ловити аби залучити до мистецтва великого? Ні. Компроміси ніколи не прикрашали мистецтво. Ложка дьогтю, як відомо, псує бочку меду. А компроміс — той же дьоготь. І коли в «Грозі», в театрі Маяковського, майже буфонадно розв'язана сцена на човнах викликає «запрограмований» сміх залу, адресований нібито тільки до цієї сцени, насправді він рикошетом б'є по душевному стану Катерини в цей час, знімає увагу до її внутрішнього світу, обкрадає і дею.

Отож не схиляння перед обивателем, а витягання його «за вуха» до високого мистецтва має бути нашим гаслом, нашим суспільним законом. Треба добре пам'ятати про те, що передова людина на виробництві може довго ще залишатися відсталою у царині сприйняття літератури й мистецтва. Жорстока й непримиренна боротьба за високу Культуру і водночас проти будь-яких намагань відірвати її від демократичних засад, — ось той, на мою думку, єдино правильний шлях, яким ми повинні йти до розвитку в людині прекрасного, до тієї гармонії, яка увінчає побудову комунізму — і економічну, й психологічну, й естетичну.

ЧИ ВАРТ ЗНЕВАЖАТИ «ПОБУТ»?

Не претендуючи на відкриття якихось америк, хочу поділитися своїми думками про зображення робітничої праці. І саме тому, що наша критика здебільшого або соромливо оминає це питання, або підмінє філософський аналіз декларативними побажаннями й досить абстрактними порадами. А ще гірше, коли за еталон «оспівування» робітничої праці беруть твори (або окремі місця у творах), де настирливо підкреслюється «радість», «моральне задоволення» людини від кування заліза чи роботи на вугільному комбайні, де чинником душевного піднесення виступає голий виробничо-трудо-вий процес.

Таке механічне оспівування, як правило, переводить вірну думку в ключ фальшивої «робочелюбної» інтонації, компрометуючи один з найвеличніших здобутків нашої доби — пошану до фізичної праці, що полягає не в компліментах на її честь, а в органічному, психологічному утвердженні її в свідомості широких народних мас, як справи почесної поза всякими дискусіями.

Звідки ж береться фальш, елейність, сусальність у багатьох так званих «робітничих» романах, п'єсах, поемах? Думається мені, з'являються вони в творі не тому, що той чи інший письменник не знає життя, а тому, що він часто-густо розглядає радість праці відірвано від радості буття. Найменший розрив між поняттям «праця» й «буття» призводить нас до тих художніх прорахунків, що їх використовують ідейні наші недруги, інкримінуючи нам «штучність» та «демагогічність» наших творів, у яких, мовляв, не пишеться про «життя».

А насправді апологети модного нині в буржуазній літературі войовничого «нейтралізму» ладні розуміти під людським буттям епікурейство дармоїдів, розчарованість безвольних людей, навіть відверте людиноненависництво, тільки не здорову єдність духовних і фізичних сил трудової людини, якій чужі патологічні трагедії гинучого буржуазного класу.

Світових нероб завжди непокоїла проста й логічна думка, що вмільці, які так добре з чужого наказу побудували собі тюрми, можуть їх одного чудового дня зруйнувати; що золоті руки, які зуміли оточити комфортом своїх гнобителів, куди ліпше й охочіше можуть це робити для себе.

Отож усіма засобами захисники конаючого несправедливого світу намагаються нав'язати людям праці зневагу до їхньої праці, водночас переконуючи їх у тому, що вона для них є «жеребом долі». Звідсіля й походять абстрактні міркування про «перевагу інтелекту над м'язами».

Шалені нападки реакційної критики на нашу літературу, яка в своїй будові наріжним каменем поклала дійову людську творчість, є не тільки літературно-дискусійним явищем. Будь-яка спроба поетизації робітничої праці стоїть кісткою в горлі провісникам буржуазного «інтелектуалізму», а кожна наша невдача на шляху ствердження духовної краси трударів тішить їх, дає привід обстоювати свої горе-теорії про «чисте мистецтво».

А це для нас означає, що боротьба за високу якість творів про робітниче життя є процесом гостро політичним, бо кожним таким твором ми раз у раз вибиваємо зброю з рук наших ідейних противників.

Наспів час почати серйозну розмову про те, чого ж найбільше бракує нам у творах про робітниче життя. Адже десятки статей написано на цю тему, сотні разів у творчих диспутах повторено, що виробничі моменти, мовляв, треба поєднувати пропорційно з побутом так, щоб відбити, як пишуть критики, «справжнє життя».

І все-таки ще не досить наголошено на головному. За шуканням пропорцій між «працею» і «побутом» випускаємо з поля зору кардинальне питання сучасної передової літератури: що ж становить у нашому суспільстві, в наш час — поняття краси робітничої праці.

Адже й досі деякі авторитетні критики, помітивши порушення згаданих пропорцій, докірливо повчають: «Занадто багато побуту... Залишено за лаштунками саму працю... Не показано радості праці» і т. д. і т. ін. Яким же має бути провідний естетичний критерій для визначення понять «радість праці» або «краса праці»? В чому причина численних невдач художнього втілення цієї радості й цієї краси?

Одвічне прагнення людства підкорити собі сили природи надихнуло наш народ на легенди про Микулу Селяниновича, Микиту Кожум'яку, Вернидуба. Але поряд з жаданням пересилити природу фізично споконвіку жила мрія в народі й про перемогу над нею людської кмітливості, розуму. Хіба ж не звідси з'явився у казці килим-самольот?

І от настав жданий людством на протязі тисячоріч світлий час: розум, поєднаний з майстерністю, творить чудеса, які перевершили найфантастичніші мрії творців стародавніх легенд.

Вигадки сучасних мракобісів про «інженерну плутократію», чи то пак про панування голого інтелекту над м'язами, а поряд із ними й шаманські заклики повернути людство до дикунського стану, розбиваються об факти життя. Ще ніколи в історії не було, як в нашу добу, такого органічного злиття творчих рук і творчої мислі на шляху прогресу науки й техніки. Й ще ніколи на шляху еволюції прогресу не було так яскраво видно, що без високої свідомості, без натхненного почуття колективізму сучасна наука і техніка з їх максимальним розгалуженням, автоматикою і конвейеризацією не можуть дати рядовому творцеві прогресу навіть крихітки творчої радості. Хоч би як блюзнірськи звучало це для прихильників ортодоксально-примітивного мислення, але факт лишається фактом: створення й оформлення готової речі з безформного шматка заліза чи дерева давало кустареві куди більше духовної насолоди у самому процесі роботи, ніж робітникові на конвейері його суто обмежені функції.

Що ж! Разом із застарілим виробничим процесом іде в забуття й застаріла романтика! Зате народилась у робітничих серцях нова радість — радість від здобутків колективної праці, від свідомості грандіозних перемог людства над силами сліпої природи.

То чим же, як не рабським наслідуванням застарілих традицій, можна назвати ще не викорінену в нашій літературі боротьбу за пропорції поміж «власне працею» і «побутом»? Чим іншим, як не цілковитим нерозумінням суті краси звільненої робітничої праці, можна назвати начотницьке рівняння нашого філософського ставлення до праці, на епізод розвантаження баржі з відомої повісті М. Горького?

Безумовно, в той час, коли великий російський письменник творив свою повість, змалювання самого процесу фізичної праці як джерела радості було явищем революційно-новаторським. Воно, як камінь, кинутий у болото, скаламутило естетські теорії про «чисте мистецтво».

Поряд з горьківськими надовго лишаються в нашому мистецькому арсеналі й інші твори, в яких, відбивши

самий трудовий процес, передові письменники стверджували право на місце зображення фізичної праці у високій літературі.

Але чи є це домінантою в сучасній літературі на робітничу тематику? Чи не час переглянути в ній скептичне ставлення до так званого побуту, який і досі часто-густо розцінюється нашими критиками як розважальний додаток до «основної», виробничої теми? Адже цей побут, власне, і є тим родючим ґрунтом, на якому в художніх творах мають зростати характери нових людей праці, виявлятися їхні думки й прагнення, в тому числі й творчі помисли про свою роботу.

З легкої руки деяких скептиків було пущено зневажливий дотеп про те, що, мовляв, наші позитивні герої і в ліжку розмовляють з дружиною про виконання виробничого плану. Якщо звільнити це твердження від обивательської іронії, то воно виявиться життєво правдивим: нема нічого дивного в тому, що людина завжди розмовлятиме про те, що їй болить або що її радує, про спільне в інтересах подружжя. А для переважної більшості наших робітників їхня праця становить невід'ємну частину життя.

Отож не в момент виробничого процесу, а саме поза стінами заводу виявляються якнайяскравіше ставлення до праці, її результати, її суспільна велич і емоційна краса. Побут, зображуваний у сучасній радянській літературі, не повинен мати нічого спільного з презирливим прізвиськом «побутовщини», яке визначає втечу від соціальної теми до обивательських дріб'язкових проблем. Адже побут нашого робітництва — це не тільки час для харчування, сну і розваг, а передусім час для мислення. І саме це — головне, бо в творі без внутрішнього світу мислячої людини не може бути людини. Так само, як не може її бути без діяльності. А цю діяльність слід зображувати менш як технологічний процес, а більш як результат спілкування високої свідомості й майстерності рук.

Я погоджуюсь із критиками, які твердять, що однією з найхарактерніших ознак нашої літератури є активний поворот до зображення інтелектуального зростання людини праці. Цей процес у житті й літературі триває й поглиблюється, він дає дедалі більше матеріалу для роздумів і узагальнень. Отож і хотілося б побачити у нашій критиці ясно окреслені межі цієї проблеми, тонке

дослідження шляхів і засобів розкриття природи «інтелектуалізації» в різних художніх творах. Однак правильні вихідні тези більшості критиків ще не «обросли» плоттю ґрунтового аналізу.

У гонитві за тим, щоб штучно урізноманітнити показ «власне праці», чимало письменників вдається до анекдотично-наївних конфліктів, які мають примітивну технічну основу. Письменники змушують героїв виявляти думки й почуття на базі цих псевдоконфліктів, а читач сміється або знизує плечима, бо всі оті «болючі» питання спроможні в житті розв'язати дирекція заводу, а часом і змінний майстер цеху.

Невже ж не відомо, що й на заводах Форда чи Круппа є свої технічні перемоги й перешкоди, які в багатьох випадках схожі на ті, що зображуються в наших «виробничих» романах під соусом «нових рис»? Побут же в подібних романах (щоб компенсувати читачеві нудьгу технічних проблем!) подається за старими зразками «душеспательных» опусів з тривіальними родинними мелодрамами, малозмістовними «бодряческими» діалогами молоді про любов і наївними сентенціями сивобородого пенсіонера-кадровика.

От і виходить у такому романі, що зображення нового (техніка і вся метушня навкруг неї) не є тим найхарактернішим, що принципово протистоїть капіталістичному світові. А побут заповнюється традиційними штампами, вигадками «для сюжету», коли саме тут ми повинні дати генеральний бій нашим ідейним ворогам.

Скрізь на білому світі робочі люди не для того живуть, щоб працювати, а для того працюють, щоб жити. Але річ у тому — як жити? Для чого? Щоб будувати найсправедливіше в світі суспільство задля миру й добра чи животіти, мов той кріт, залишаючись байдужим до всього, що не стосується приватного котеджу, над яким витає обивательська мудрість: «мій дім — моя фортеця...»?!

Ось у чому та грань, що відділяє, як день від ночі, нове від старого, психологію нашу від буржуазної. А звідси впливає найголовніше: погляд у майбутнє... Без нього неможливий поступ людства, без нього неможливий і поступ прогресивної літератури, мистецтва.

Відомо, що соціалістичне (тобто у перспективі все-світне) суспільство йде до злиття фізичної та розумової праці. Водночас уже й за сучасних умов сама фізична

праця міняє свій характер — полегшується, спрощується, скорочується в часі.

Розумні ідеологи реакції давно вже не тішать себе безглуздою надією, що людство не дійде до комунізму, зупинившись десь на півдорозі. Вони тепер лякають нас іншим: мовляв, оте людство, звільнене від експлуатації, задовольнивши всі свої матеріальні потреби, погине під тягарем «одвічних пороків»; адже сказано, мовляв, господом богом, щоб здобували хліб «у поті лица»!

Чимало страховинних картин отакого «майбутнього» змальовано буржуазними мракобісами. Автори лякають нас загибеллю людства, що навчилося легко здобувати собі хліб: збожеволівши від неробства, воно вдалося до огидної розпусти, до здичавіння...

Життя відкидає цей наклеп на людство. Наш сьогоднішній день є реальним провісником завтрашнього. Поряд з освоєнням техніки перед сучасним радянським робітництвом постала ще не чувана досі проблема: проблема дозвілля!

В університетах культури молодь робить перші кроки, щоб розвинути свої естетичні смаки. З початківської клубної камерності художня самодіяльність і спорт виходять на всенародну арену, досягаючи професійного рівня.

Не у мріях фантастів, а в дійсності постає перед світом вільне людське життя, здобуте вільною працею. І саме тут (а не в технічних конфліктах) — поле битви за душу людини, за глибше усвідомлення зробленого й того, що має бути зроблене. Саме тут — арена для грандіозних випробувань людської душі, в яких нове бере гору над старим, виявляючись передусім у психології, у внутрішньому світі людини. Так відповідає на вигадки наших недругів реальне життя. А література?

Годі ж нам розуміти величну й невичерпну тему робітничого класу, як плутанину технічних неладностей, а романтику цієї теми зводити до випадкових вчинків, непритаманних добі високої техніки й колективної праці. Найбільша, найяскравіша романтика цієї теми передусім у тому, що наші герої, які ще вчора тільки йшли до мети, сьогодні вже досягли першої смужки обітваної землі, яку так довго людство називало метою.

ГЛИБИННА ПРИСТРАСТЬ

Риси до літературного портрета В. Мисика

Щоб відбити поетів творчий портрет, бодай основні його риси, мабуть, замало подати аналіз його віршів щодо їх форми або визначити провідну їхню тему. Адже коли й справді ця «провідна тема» притаманна поетові, читач і без допомоги критичного перста чудово сам бачить, хто схильний у своїй творчості до села, хто до міста, хто до героїки війни, а хто до буднів мирної праці.

А як же тоді критикові відшукати «лиця необщее выраженье», коли він натрапить на автора, котрий з однаковою увагою ставиться і до широчезних нив і до індустріальних велетнів та ще й вживає у своїй творчості геть усі жанри від поеми до ліричної мініатюри?!

Мабуть, малюючи отой творчий портрет, ми повинні прагнути розкриття того єдиного, сокровенного, що осяває найплідніші поетові пошуки, всі його перемоги й поразки. Одне слово, маємо шукати «таємницю» поетової своєрідності, котра буває до часу, до пори і йому самому невідома.

Звісна річ, у пошуках «таємниці» не важко потрапити в пастку помилкових (хоча й вірогідних!) припущень і видати логічно побудовану змоглядну концепцію за розгадану істину. Саме тому заздалегідь прошу читачів цієї статті не брати моїх версій за щось незаперечне, яке претендує не на дискусійне обговорення, а на саме визнання...

Гортаємо сторінки Мисикових поетичних збірок: «Виbrane» (1958), «Борозни» (1962), «Верховіття» (1963),— і перше, що впадає нам в око, це спокій, могутній, як степове безмежжя, спокій, втілений у відкарбовані, мов залізі, рядки.

Не хоче й легіт подихати,
Глибока тиша в цілім світі
І тільки щось там вище хати
Тремтить і шепче в верховітті...

Ви ще не позбавилися елегійного настрою, нав'язаного цими рядками, а вже відчуваєте, як останні з процитованих два рядки повільно, ще не збентеживши вашої свідомості, вже збудили, напружили ваш внутрішній слух: «щось там... Тремтить і шепче в верховітті...» Так, ніби позираючи у блакить безхмарного літнього неба, ви

бачите (чи це тільки здається), що десь там за обрієм воно трохи потьмарилося... Чи, може, ви помилилися? Ні! «...і в затишку передранковім Воно не сохне, не дрімає...». І нарешті прорвалося:

Воно все бачить — степ і обрій,
Воно не хоче й знать спокою,
Воно живе в вітрах... Як добре,
Що єсть воно над головою!

Скидаючи оманні шати закоханості в тишу (пробачимо поетові цей благородний «обман»!), Мисик славить вітер неспокою, алє й тут не наддає голосу, не переходить з флейт на литаври. Та десь там у позарядковій глибині, в «атомній сфері» поетичного ядра розбурхано живе могутня симфонія пристрасті (як добре, що єсть воно над головою!), а в ній, у тій симфонії, злилися, з'єдналися, здружились і флейти, і струни, і мідь.

Ще з більшою відвертістю розкриває перед нами поет свою «таємницю» у відомому вірші «Серце». Навіщо, питає він, маленькій людині велике серце, яке турбується за весь світ? Хіба з малим серцем їй не легше б жилося? І вже не один, а разом з нами, збудженими цим дошкульним запитанням, відповідає, що з цим великим серцем людині, справжній людині, здається «...в головах не одежа, а гори, моря і безодні — ті сторони світу, де ллється кров сьогодні...»

Розкриття чужої творчої таємниці завжди пов'язано з необхідністю оголити деякі авторові прийоми, без яких хоч би ти був геніальним, професійної літератури не створиш. І хоч я знаю чудово, що без таланту найхитромудріші прийоми дорівнюють нулю, все одно мене завжди непокоїть ця прикра необхідність в аналізі, яка дає нам більше матеріалу для розуміння «анатомії» вірша, ніж його «духу», «дихання»... Проте, взявшись за критичне перо, мушу не забувати, що воно дуже схоже на скальпель. Отож і беру для раціонального розгляду ліричний вірш «Насінинка», наче витканий увесь із польових пахоців:

Не дуже швидко, не дуже помалу
Вітер несе насінинку зухвалу.
— Куди ж опустити тебе? — питає.—
Тут гай, там луг, а там поле безкрає.

(Зверніть увагу на своєрідну музику цих рядків: у її зовнішній ніжності ви весь час вчуваєте якісь перебої.

Хоч вони й дуже м'які, а все ж вас насторожують, ніби настроюють на трохи іронічне сприйняття цієї ідилії). І справді —

— Спускай де хоч! — насінинка сказала.—
Півсвіта за літо я облітала.
Але ніде не знайшла догоди
Для серця мого, для моєї вроди!

І ось зробилася з пихатої красуні насінинки дозріла квітка, й привела вона на світ діточок без любові, й восени круг неї лише якесь листя чужденне. «— Кому я рідна? Кому я мати!» — з гірким подивом питає вона у вітру й чує від нього жорстоку осудливу відповідь: «— Тепер не жди віради, спокою, коли любилася тільки зі мною».

Здавалось би, зовсім інакша тема, зовсім одмінне від «Серця» або від «Верховіття» звучання, а придивимось пильніше й почуємо в «Насінинці» те ж саме «глибинне звучання»: з уявної, ніби заколисуючої, атмосфери вірша, з підкреслено спокійного діалогу між вітром і насінинкою (згодом — квіткою) поволі зростає в глибині нашого відчуттєвого сприймання стривоженість, трагедійність самотинного смутку.

Дарма, що тиша «Верховіття» породила мажор, а «Насінинки» — мінор, все одно — «таємниця» та ж сама: оманливо спокійна рівнина безхвильного моря, а під нею вулканічні удари поетичної пристрасті. Й саме цей різкий контраст, це уявне злиття, а насправді жорстокий двобій заспокоєння і неспокою становить, як здається мені, своєрідність кращих зразків поезії Мисика.

Підтвердимо цю думку ще й аналізом інтонаційних засобів поета: адже інтонація є найчутливішим камертоном для визначення поетичної самотності, коли йдеться про форму.

Ось, наприклад, у вірші «Схилився день», що являє собою, по суті, гімн оновленій праці, поет прославляє прикрашену руками трударів землю ніби навмисно притишеним голосом:

Не гріх би і землі старій було
Сьогодні скласти від душі подяку,
Що виростила зерно і стебло,
Що не гуляла в холоді та вряку...

А що було б з цим віршем, коли б автор не пригасив патетики отим роздумливим, ніби запитальним «Не

гріх би...»? Замість ширості мали б ми голу риторику.

Ця ж інтонація (я б назвав її інтонацією гордої скромності) притаманна й багатьом іншим поезіям Мисика.

Критика вже не раз відзначала як заслугу поета стислість його строф, лапідарність поетичної мови, особливо цінної в поемах, котрі, як правило, більшість наших поетів роздувають до невчитання. Хочу додати до цих заслужених похвал ще одну, на перший погляд протилежну: багато віршів В. Мисика (говоримо, як і скрізь, про кращі з них), не втрачаючи стислості, наближаються до звучання поем — широтою епічного звучання, масштабністю думки.

У вірші «Чабан» щось близько 70 рядків, а він, як повноцінна поема, розлягається перед нами і зоровими враженнями, і багатющим звукописом, і, головне, нестримною розкриленістю високих думок. І знову ж таки спостерігаємо в ньому щільне злиття епічного роздолля з глухими «підводними» ударами вулканічного пульсу:

А вітерець зі сходу морщить ниву, як воду,
Теплу несе погоду й хвилю здіймає знов,
Нахилиючи колос, де біля глухого броду
Батько вбитого сина у бур'янах знайшов...

Внутрішня ритмічна напруженість заспіву невимушено переливається в пісенно-ліричний діалог батька з сином, що, віддавши за рідну землю життя, переріс в його уяві на колос: «З шуму, шуму, з золотого тлуму... киваючи каже голосом сина Колос-Колосина! — Знаєте, тату, не один упав я, не один розкинув руки в полі...» І це органічне злиття епічної масштабності з глибоким ліричним настроєм робить багато віршів Мисика дорогоцінними зразками нашого сучасного українського ліро-епосу.

З критиків, які писали про Мисика, мало хто не акцентував на тому, що нібито провідною зіркою його творчості є так звана «середньоазіатська тема». Я не заперечую того позитивного, що дали українській літературі Мисикові вірші про Таджикистан, проте й не ставлю їх на чолі його творчості. Здебільшого написані роки тридцять тому, ці вірші, хоч і майстерно зроблені, мають на собі виразні сліди притаманної тому часові риторичності й прямолінійності. Отож і Мисикових віршів про Схід не

врятували від цих огріхів ні енергійна строфіка, ні винахідлива ритмомелодика, ні кольоро-локальні оздобы, хоча вони й вигідно відрізнялися від тривіальних «ариків» та «кишлаків» у більшості тогочасних «екзотичних» поезій.

Куди коштовнішим внеском до літературної скарбниці культурних зв'язків між народами видаються мені Мисикові переклади, зокрема з Рудакі. Ось де позмагалися у благородному герці вікові літературні традиції двох братніх народів! Ось де Василь Мисик наочно довів, на що здатна наша мова, віддаючи всю грацію і мудру афористичність стародавнього східного генія!

Так наливай свій келих аж по вінця!
Тоді журба розвіється сама,
Лише в нещасті виявитись може
Висока гідність серця і ума.

Мене можуть спитати: «Що ж це таке? Не вклалися Мисикові східні поезії у прокрустове ложе «глибинної пристрасті», нав'язаної поетові критиком, і вже вони відкидаються, як «не характерні для Мисика»? Або ще таке: «А чому не тлумачити відверту публіцистичність і прямолінійність східних (та деяких інших поезій Мисика), як одну з ознак багатогранності творчих засобів досвідченого митця? Навіщо протиставляти їх «глибинності», а не розглядати як невід'ємні частки одного цілого?»

Не заперечую, що багатогранність (і тематична, й ритмічна, й інтонаційна), як і кожному справжньому поетові, притаманна і Мисикові. І було б з мого боку наївно підмінити її «домінантою». Але за будь-якої багатогранності все-таки визначає своєрідність поетової творчості саме її домінанта. Навіть, схилиючись перед генієм Пушкіна, судимо про нього як про лірика по безсмертних рядках «Я помню чудное мгновенье», а не «Чорної шалі». І хай би в Мисика ще вдвічі більше було віршів, подібних до його «Самарканда» чи навіть «Усману» (цікавої поеми про ватажка повстання таджицької бідноти), все одно він лишиться для вдячних поколінь творцем «Чабана», «Верховіття», «Серця», «Деревця», «Насінинки» та своєрідних ліро-філософських поем «Дівчина йде по землі», «Хата» і «Біля криниці».

Про «Хату» й про «Дівчину» вже писалося не раз, зокрема й автором цих рядків. Зупинимось хоч трохи на вельми оригінальній поемі «Біля криниці». У ній з гра-

ничною виразністю виявилася своєрідність Мисикової поетичної інтонації.

Чимало створено нашими поетами віршів і поем про велич матеріної любові, любові з великої букви — не по крові, а по людяності. До цього глибоко народного мотиву вдався і Мисик у поемі «Біля криниці»,

Вражаючий драматизм подій і переживань проривається крізь удавану звичайність життя. Цю звичайність підкреслюють навіть буденні «спокійні» заголовки підрозділів: «Зима», «Весняні турботи», «Перший грім», «Гість», «Сорочка». Щоб зрозуміти всю вибухову силу контрастності цього прийому, досить сказати, що в розділі «За гарбузами» мати й невістка надібують на слід пораненого червоного бійця, який ховається від ворогів на могилі їхнього Івася, а в розділі «Сорочка» мати віддає цьому бійцеві дорогу їй як пам'ять синову сорочину, вислухавши за це гіркий і несправедливий докір убитої горем невістки: «Я помічаю, що вже вам не мила про нього й пам'ять! Не зросло й трави на горбику, а вже чужого ви, як рідного, приймаєте до хати!»

Наприкінці — кілька слів про поетову «цільність». То тут, то там чуємо, як того чи іншого поета хвалять за його «цільність», що полягає нібито в його вірності темі («хліборобській», «шахтарській», «філософській», «космічній»); або за те, що від перших його учнівських віршів помічено потяг, скажімо, до мініатюри або до жанру поеми.

З книжками в руках беруся довести, що кожен поет (навіть з класиків!) має в своєму доробку силу найрізноманітніших пошуків, і тільки віршороби, як правило, хизуються своєю демонстративною вірністю обраним ними задля «самобутності» канонам і штампам.

Адже справжній поет безупинно шукає не тому, що так «заведено», а тому, що не шукаючи, не годен творити. Отож і в Мисика аж ніяк не з перших його творів вималювалася уже відзначена нами «домінанта», котру ми намагалися промацати в найкращих, найбільш дозрілих і вагомих його поезіях. І це зовсім не значить, що він раніше писав погано, а тепер пише добре. Він і раніше добре писав, і раніше був майстром стислого лаконічного вірша, свіжого порівняння, рельєфного пейзажу. Але справжнього Мисика ще тоді не було.

Навіть у хорошій поемі «Хата» відсутність «глибинної пристрасті» ставить цей твір у ряд визначних творів, але

не дає їй можливості піднятися над рядом. А підперті глибинною силою, на багато голів виносяться над нею і «Дівчина йде по землі», і щойно згадувана нами поема «Біля криниці».

Значить, не повторенням себе (навіть там, де це було вдалим!), а впертими, часом у муках породженими пошуками досяг поет своєї творчої зрілості, подарував нам свої повні стриманої могутності рядки.

ВІД ЗАДУМУ ДО ЗВЕРШЕННЯ

I

Потреба поділитися з читачами «секретами» своєї творчої лабораторії диктується письменникові не лише цікавістю людей, непричетних безпосередньо до художньої літератури, а й чисто професійними вимогами тих, чия робота щільно пов'язана з літературним процесом, передусім викладачів літератури, літературознавців, бібліотекарів. Адже без допомоги самого автора неможливо більш-менш повно уявити собі й розкрити всю різноманітність і складність зародження й визрівання художнього твору.

Є усталене коло питань, котрі, хоч і здаються на перший погляд банальними, проте й досі потребують свого індивідуального витлумачення щоразу, коли йдеться про нове явище художньої літератури, що тією чи іншою мірою привернуло до себе увагу громадськості. Так, наприклад, майже на всіх читацьких конференціях за участю автора обговорюваного твору його, як правило, запитують, як виникла ідея (первісний задум)? Де він брав прототипів для своїх героїв чи, може, зовсім не мав їх, а «видумав усе з голови»? Чого більше у творі — фактичного матеріалу чи художнього домислу? Чи мав письменник такий план накреслений спочатку, і якою мірою йому пощастило дотриматись під час роботи того плану?

Свого часу в «Літературній Україні» я намагався висвітлити питання про «героїв з голови» й «героїв з життя», а разом з цим торкався проблеми художнього домислу. Зараз же я поклав собі розповісти про задум літературного твору і ті метаморфози, яких він зазнає, вступаючи в стосунки з життєвим матеріалом,

Для цього я обрав за об'єкт дослідження свою «Буковинську повість», бо саме вона, здається мені, з усіх моїх творів є найбільш показовою щодо своєрідності «збудників» при виборі теми й щодо подальших процесів її розвитку, зокрема взаємовпливів життєвого матеріалу з довільною ініціативою письменника.

2

Почну з відповіді на незмінне читачьке запитання: чому я, корінний харків'янин, написав свій перший прозовий твір не про щось знане мені з дитинства, а про буковинське село?

Звичайно, коли відповідати на це запитання, виходячи не з конкретних умов і причин, а із засад чисто теоретичних, то цей мій дещо невмотивований крок можна було б легко пояснити... не пояснюючи ніяк. Тобто послатися на притаманну творчому мисленню химерність, на те, що вибір теми часто-густо відбувається без участі заздалегідь продуманого плану, а під впливом хай летючого, але сильного враження. І справді, хіба ж не знаємо прикладів, коли поштоухом до написання роману чи повісті стає випадково почута розмова або газетна інформаційна замітка? Адже тут найважливіше — не об'єктивна значимість самого поштоуху, а суб'єктивне його сприйняття письменником, котрий, «відчувши» навіть у, здавалось би, незначному факті с вою тему, починає з фанатичною впертістю добиратися до її поки що лише ним одним угаданої глибинної суті — аналізувати, вивчати, досліджувати.

Але в даному разі така цілком правильна відповідь не відбивала б конкретної ситуації, що в ній формувався задум конкретного твору. А я в цій статті саме й хочу довести ще раз усю різноманітність і приголомшливу несподіваність виникнення «збудників» теми, які, запліднені письменницькою фантазією, перероджуються в ембріонів на першоплід його майбутнього твору.

Це, на мою думку, має особливе значення тому, що, на жаль, чимало людей, не посвячених у «таємниці» художньої творчості, ставляться з недовір'ям до фактора «щасливої миті» й уявляють собі задум солідного твору (якомусь там ліричному віршику ще дозволено бути продуктом натхнення), насамперед роману, як щось чис-

то раціональне, підкорене залізній логіці й передбачене заздалегідь продуманим планом.

Отож недаром беру собі за мету хоч у якійсь мірі піддати об'єктивному (і популярному) аналізу такі найхаотичніші фази творчого процесу, як: а) первісне зародження задуму й б) ті метаморфози, котрі відбуваються з ним у взаємодії з життєвим матеріалом.

Гадаю, що, бодай раз за життя, це повинен зробити кожен письменник.

Адже безкомпромисне проникнення в лабораторію письменника, зрештою, має довести, що творчий процес, при всій своїй «таємничості», далекий від ідеалістичної містики й водночас не має нічого спільного з сухими умоглядними розрахунками в душі шкільного «попереднього плану».

Важливо, крім того, було б на багатьох прикладах показати, що творчий процес від найпершої його зародкової фази є щодо форми явищем суто індивідуальним і не піддається придатним для стандартного підручника формулюванням і правилам: тобто, що цей процес неможливо хоча б приблизно пояснити, виходячи із штучно сконструйованої загальної схеми.

3

Задум «Буковинської повісті», коли розуміти його як творчий збудник, як «матір матерії» майбутнього твору, з'явився у моїй голові ще тоді, коли я й не збирався писати про Буковину і взагалі майже нічого не знав про неї, крім того, що дали мені твори О. Кобилянської. Отже, моя сповідь починається з парадоксу: збудником до написання повісті про Буковину не була Буковина. А що ж?

Року 1936-го я написав невеличку поему «Мачуха». Хоч вона неодноразово була опублікована, дозволю собі коротко переказати її зміст, акцентуючи на ситуації, котра згодом лягла в основу першого задуму «Буковинської повісті».

Ситуація (власне, й сюжет) полягає в тому, що героїня поеми, пішовши з любові заміж за вдівця, який мав малого сина від першого шлюбу, спочатку виявляє до пасерба щирі теплі почуття, притаманні їй добрій вдачі, а потім під впливом навального горя стає для нього лютою мачухою. (Коханий чоловік повертається з пер-

шої світової війни безногим калікою, починає з горя пиячити, нізачо катує жінку, зрештою накладає на себе руки, залишивши її напризволяще з нерідною дитиною). Збігає багато часу, поки мачуха й пасерб, що втік свого часу від неї, зустрічаються (він — відомий художник, вона — знатна садівниця) й з висоти своєї віднайденної людяності зрікаються минулих чвар задля щирої любові (уперше пасерб називає свою мачуху «мамою»).

Повернувшись додому після фінської кампанії та Великої Вітчизняної війни, я перечитав цю поему, і вона мені здалась дещо умоглядною і сентиментальною. Може, це сталось тому, що на війні я побачив, як-то кажуть, смаленого вовка, а може, просто з віком підвищились мої вимоги до своєї роботи. Найгірше дратувала мене у поемі психологічна умовність, недовершеність: саме там, де потрібний був тошкий аналіз і переконливі мотивації (наприклад, складний процес: мати — мачуха — мати), в поемі натомість діяли псевдо-психологічні ерзаци у вигляді апріорних авторських тез.

Проте сама ситуація мене й досі хвилювала і ніби змушувала цим сушити голову — як би ж так зробити, щоб очистити її від невизначеності й сентиментальності, наблизивши до притаманного їй реалізму.

І справді, чи ж не привабливо було б на цьому глибокому переродженні людини ще раз довести ворогам гуманізму, що Зло у двобої з Добром не має перспективи для перемоги хоча б тому, що не існує в хімічно чистому вигляді, а здатне під впливом сприятливих умов теж ставати Добром, тобто провідною якістю людського характеру.

Таким чином, життєвий випадок, що дав мені ситуацію «мати — мачуха — мати», майже через вісім років після його втілення у поему зріс у моїх очах на щось більш значуще, гідне серйознішого розвинення.

Проте, переписувати поему наново, залишивши у ній той же сюжетний стрижень, здавалось мені практично неможливим, та й недоцільним. Намагаючись відігнати від себе цю думку, я писав нові твори і все-таки не міг звільнитись від внутрішнього докору за те, що в старій редакції «Мачухи» гине чудовий філософський сюжет. Часом я ловив себе на думці — обдурити себе самого, змінити зовнішні ознаки поеми: зробити з мачухи вітчима, з поеми — віршований роман і все-таки домогтися свого. Я вже пристав було на цей компроміс, але

мене зупиняла необхідність — відповідно до розширення й поглиблення психологічного світу героїв — розширювати і поглиблювати історичну тканину. Адже на шляху моїх героїв лежали, подані в «Мачусі» лише соромливим пунктиром, такі епопейні етапи, як перша світова війна, Жовтнева революція, громадянська війна, героїчна відбудова країни. Все це страшенно «розповзалось» в часі і загрожувало задавити саму ситуацію історичною масштабністю.

Я розумів, що уникнути небезпечної диспропорції між історичним тлом і психологічним сюжетом я міг, тільки знайшовши стисліший щодо часу період, який би теж мав свій історичний рубікон, спроможний кардинально потрясти й змінити психіку основного героя, повернути його з річища егоїзму в річище нових людських стосунків, позначених любов'ю і людяністю.

І я знайшов для себе цей рубікон: визволення західноукраїнських земель і возз'єднання їх з Радянською Україною.

З відрядженням Спілки письменників у кишені і з превеликим сумнівом у серці я прибув восени 1948 року до Чернівців. (Мимохідь зауважу, що з таким же успіхом міг приїхати до Львова або до Ужгорода).

З дня на день я відкладав свій візит до обкому партії, де мав на увазі викласти мету свого приїзду й попросити допомоги у збиранні матеріалу (так мені думалося ще в літаку). А тут, на Буковині, матеріал, аж ніяк не зважаючи на мої творчі плани, навально давив на мене, засмоктував, не підвладний жодним планам. А ще до того часом підступно нашіптував мені на вухо цілком конкретні теми і сюжети, на жаль, далекі від тих, що я привіз сюди з Харкова. Приголомшений такою настирливістю з боку місцевого матеріалу, я розгубився: чи ж то витримає моя готова ситуація такий навальний тиск?

А теми напрошувались такі опуклі, такі гранично прості і водночас незбагненно складні, що вже здавались не темами, а раптово освітленими гранями життя, котре існувало досі поза моїм усвідомленням. Я просто не встигав фіксувати всіх вражень і всіх комбінацій, котрі просилися в новий твір, незважаючи на мою «Мачуху», що «приїхала» сюди обростати місцевим матеріалом...

Буковина на той час ще не загоїла усіх тяжких ран, завданих їй окупантами і бандерівськими головорізами. Сліди війни були на кожному кроці. Зате я зовсім не помітив інших слідів, які могли б бути ще страшнішими, ніж усі страхіття війни,— слідів рабської психології, трагічних наслідків тривалого соціального й національного поневолення, а разом з тим матеріального і духовного зубожіння. Ні, таких слідів я не помітив, і це було й прекрасно, і дивно!

Перед другою світовою війною буковинці мали за плечима один-єдиний рік волі. І на цятку не відкинула буковинців війна у минуле в розумінні їх усвідомлення себе як рівних і повноправних людей. Рік волі чудодійно перекреслив довгі роки неволі й з цього виникла, висловлюючись професійною мовою, така велична й зворушлива тема, що моя бідна мачуха навідріз відмовилась у новому творі грати роль головної героїні. Це було прикро, тому що, як мені здавалося, ситуаційно стара сюжетна пружина могла б діяти досить натурально у річці буковинського матеріалу.

Замість відразу ж відмовитися від ситуації з мачухою, як від центральної, я, всупереч відомим фізичним законам, сам почав чинити матеріалові опір. Цей жалюгідний опір я чинив лише, тому що не знайшов у собі сили зректися так швидко того, задля чого, власне, приїхав сюди: прищепити на місцевому ґрунті підготовану в сюжетних парниках штучну розсаду.

Пробуючи знайти хоч якийсь компроміс з життєвою стихією, я почав гарячково коригувати свої заготовки, надаючи їм у різних варіаціях то тих, то цих рис, котрі відповідали б історичним подіям. Проте, навіть у пунктирному накресленні, ці еклектичні варіації не спроможні були скласти цільного образу героя з певними ідеями, рисами характеру, своєрідним життєвим шляхом. Усі мої випадкові, чисто імпульсивні мазки розпливались і не держалися купи. Хоч круть, хоч верть, а я мусив собі признатися, що в безпосередній близькості від такого могутнього магнітного поля, як тема визволення, жодні сюжетні залізачки (навіть вельми зворушливі!) не можуть претендувати на роль самостійних магнітів.

То чи ж дивно, що я в обкомі партії на запитання: «А про що ви збираєтесь писати?»,— не відповів: «Про мачуху»,— а обмежився досить стандартним формулю-

ванням: «Про нічим не приборканий волелюбний дух буковинців». На щастя, для мене ця відповідь насправді була якнайщирішим творчим бажанням.

4

Невдовзі я мав у кишені ще й місцеве відрядження від редакції газети «Радянська Буковина». З ним я й приїхав у село Витилівка, Кіцманського району, що його мені порекомендували в обкомі як передове господарство. Для початку я поклав собі зібрати якомога більше спогадів про життя буковинців до їх визволення: це був би для мене, гадав я, той перший етап, від якого легше приступатися до сучасності.

Але Витилівка жила чим хочете, тільки не спогадами про минуле. Тієї осені всі розмови точилися тут про цукрові буряки. Слава Марії Микитей не давала спати всім іншим колгоспним буряководам. Як виявилось, до встановлення Радянської влади (а вірніше, до кінця війни) на Буковині майже зовсім не культивувалися цукрові буряки. Фантастичний стрибок «від гіркого до солодкого», як влучно сказав один місцевий пропагандист, сповнив серця нових цукрових магнатів законними гордощами: протягом довгих років вони бачили цукор або на панському столі, або в крамниці — відторгнений від них неприступною ціною. А тепер він грубезними лантухами, одержаний на трудодні, лежав у їхніх комодах.

Отож на всі мої запитання про минуле життя гостинні колгоспники, очевидно заощаджуючи дорогий письменницький час, відповідали, приміром, отак: «зле жили, що й казати». Або: «бодай краще й не згадувати». Гадаю, що не треба пояснювати; на такому матеріалі художнього полотна не створиш!

Тоді, подолавши в собі давньоолітню відразу до копірвання у паперовому матеріалі, я змусив себе піти до музею. Мені ще у Чернівцях сказали — у Витилівці є свій музей. Про нього вже писано в обласній та республіканській газетах. Відвідати його мені радили і в редакції, і в краєзнавчому музеї, де директором був на той час письменник Григорій Мізюн. Та я все одно не вірив, що в будь-якому музеї можна відчутти дійовий творчий поштовх. Інша річ — скористатися з його експонатів пізніше, у процесі роботи. Але не в зародковому

періоді, коли ще несформований задум має жититися тільки життям, як матірними соками, а всі інші стимулятори для нього — отрута.

І все-таки, розчарований першими невдалими бесідами, я змусив себе піти до музею. У першій кімнаті була якась банальна археологія: іржаві наконечники від стародавніх списів, обов'язкові для подібних відділів глиняні черепки і навіть кістки мамонта чи якогось іншого чудовиська. Зате в сусідніх кімнатах ніби хтось навмисно для мене дбайливо добрав усе, здатне будити уяву, викликати яскраві асоціації.

Ось — мотика, якою колись обробляв буковинець свій клаптик землі. А ось — дерев'яна незграба — соха, котрою він орудував не так і давно. Тут же у вітрині — вбогі лахи, типова одяга рільника-незаможника...

Прикипаю очима до вітрини з документами: помери газети Румунської компартії, підпільної на той час «Скинтеї». І тут же коротко про те, як і ким її розповсюджувано. Здається, є тут і знайомі прізвища... Ось рукописні листівки, фотознімки борців за визволення. Ну, звичайно, серед них чимало моїх некрасномовних знайомих!

А ось і стенди, що розповідають про незабутні дні визволення. В іншій вітрині — перші заяви про вступ до колгоспу: це вже повоєнний період. Чому жалобні рамки? Читаю: перших керівників цього колгоспу по-звірячому спалили у приміщенні правління бандерівці, ще й цинічно обклали їх, зв'язаних, заявами селян про вступ до колгоспу...

Стендів про сучасність я не роздивлявся: вона була за вікнами цієї хати-музею. Я вийшов на вулицю настільки наелектризований враженнями, що відчував майже фізичну потребу негайно віддати закумуляовану емоційну енергію. Побачивши після музею звичайнісінький трактор, я ніби тільки-но зараз збагнув, що це ж тут, у визволеному буковинському селі, — на ш, мій харківський трактор, зроблений на заводі, де пройшла моя юність, де почався мій письменницький шлях, і тут же перед очима постала експонована в музеї соха. Відтепер вона існувала у моїй свідомості не як стороння річ, а як суто особистий символ, як внутрішній збудник моєї нової теми. Завдяки цьому збудникові, неокреслена тема вже не висіла наді мною в повітрі як щось

невагомо-абстрактне, а пульсувала в мені, вимагаючи активної творчої дії.

Увечері того ж дня я вже не мав сумніву в тому, що здобув-таки право ще раз зустрітися з моїми неговірками оповідачами.

— То це ви, товаришу, — спитав я у найбільш мовчазного, — проносили «Скинтею» в село, сховавши її від жандармів у видовбаній стеблині соняшника?

— Авжеж, — пожвавішав співбесідник, — цю газету, бачте, навмисне випускали на цигарковому тонкому папері, отож у стеблині десятки зо два листків уміщалося, а то, бува, й більше...

— Ви самі до цього додумались?

— Що ви, товаришу! — і він охоче назвав кілька прізвищ колишніх революціонерів-підпільників...

Відтоді ані у Витилівці, ні пізніш коло Вижниці, у Черногузах, збираючи матеріал, я вже ніколи не повторював перших своїх помилок — не питав «у лоб» те, про що мені хотілось дізнатися. Адже я мав на озброєнні таке могутнє знаряддя, як локальна подія, близька оповідачеві і тому здатна діяти як своєрідний «запал»! Кинутий мною співбесідникові факт «вибухав», викликаючи, згідно з законом детонації, цілу серію зустрічних вибухів-фактів, котрі здебільшого мали незрівняно потужнішу силу, ніж той, що їх викликав.

Цікаво й те, що суть отих фактів була мені добре відома раніше. (Хіба ж я, наприклад, не знав, що бідарі-буковинці за румунсько-боярської влади мали погану одягу й обробляли землю примітивним знаряддям?!). Але тут, очевидно, відіграла роль несподівано гостра наочність контрастів, яка відкрила мені очі на дійовість побачених фактів. Ось переді мною — музейна соха, й ось за вікнами музею — радянський наш трактор; ось за склом вітрини — вбога одіж буковинки-селянки, й ось поруч з музеєм біля клубу — молоді буковинські колгоспниці пишаються у крамних модних туфлях і блузочках...

Так, саме наочне, особисте відчуття цих контрастів зробило в моїх очах звичайнісінькі факти творчими збудниками і детонаторами для моїх співрозмовників. Згодом я так уподобав цей метод, що навіть відсутність необхідних фактів-запалів не стримувала мене. Наприклад, у карпатських Ростоках я, щоб почути від одного дідуся розповідь про його перебування за океаном і

не маючи відповідного збудника, узяв гріх на душу і розповів йому як біографію свого далекого родича... Короленкову повість «Без язика». За це у відповідь я спершу почув уже знайоме мені: «Еге, зі мною ще й не таке було!». А потім — колоритний епізод про лови китів у океані.

Отак через скромні двері сільського музею, немов через чарівну браму, я дістався скарбниці людського особистого досвіду, а, збагачений цим досвідом, — і заповітних людських мрій, болів і радощів, забарвлених неповторними особливостями саме цього, а не іншого життєвого шляху.

5

Радість від родичання з живими фактами щодня все зростала. Пропорційно зростала і кількість самих фактів, покликаних до життя вже описаною мною «ланцюговою реакцією». Тепер уже збудниками ставали події, що вчора були лише об'єктами збудження. Факти котилися просто на мене, як снігова куля згори, загрожуючи перерости на лавину. Борсаючись у безмежному морі матеріалу, я не відчував у собі сили покласти край п'янкому жаданню поринати в матеріал усе глибше. Це вже було схоже на підводну хворобу аквалангістів.

Я сидів у матеріалі понад рік, так і не спромігшися розумно опанувати його, хоч і усвідомлював, що задуманому творові загрожує смертельна небезпека. Конче потрібна була якась сила, здатна приборкати цю вакханалію. Але мене вже занадто розбестила покірність того матеріалу, який нещодавно так уперто не бажав переді мною розкритися. Я добре знав, чого коштує невміння перейти своєчасно від фази фундації до фази конструкції. Адже життєвий матеріал, як відомо, не має меж, як той космос! Нерідко ми, письменники, протягом багатьох років захоплено розповідаємо колегам яскраві епізоди, спостережені нами в житті, пишаємося унікальними знахідками, зробленими в анналах архівів. Та втілити ці скарби у художні твори так і не щастить: захлинаємося у матеріалі.

Я розумів, що приборкати орду «дикунів», які не хотіли підкорятися ні сюжету, ні фабулі, а тільки бундючно пишалися своєю достеменністю, може тільки справжній хазяїн, головний герой майбутнього твору. Хай би він

був ще не окреслений до кінця, але вже настільки живий, щоб відбирати з життєвого океану лише те, що йому потрібно, і відкидати геть усе зайве. Вивезена за-для цього з Харкова мачуха тихенько втекла назад у поему, заявивши цим, що в ніякі нові твори не піде. Я більше не умовляв її: для боротьби з таким хаосом була вона заслабка.

І саме тоді, коли я вже втратив надію виборсатися з цього згубного виру, мені на допомогу прийшов мій Танасій Карп'юк. Він виник, до речі, зовсім не з того боку, з якого я міг його сподіватися: не з усних розповідей і не з документів. (І те, й друге придалося пізніше при його формуванні).

Він уперше окреслився в моїй уяві з інтонації, з мови, з своєрідної манери неквапливо і мудро розповідати про себе. І це було притаманне саме йому, головному героєві мого ще не написаного твору — людині бувалій, але не зашкарублій; добрій, але не наївній, скромній, та цілком свідомій свого місця в житті.

Зараз я вже не пам'ятаю, чи я почув від когось, чи само воно склалося внаслідок неодноразово почутого на Буковині, але те, що з'явилося на папері, було не просто початком, а душею майбутнього твору:

«Оце б ви добре-таки зробили, товаришу, якби й справді описали все те, що я вам розкажу про своє життя. Але не подумайте, що я себе за якусь видатну особу вважаю або прославитись хочу, ні! Просто моя автобіографія для багатьох трудящих людей цікавою може бути, бо я і за румунських бояр натерпівся, і в Америці мало не загинув, і чого тільки не зазнав за п'ятдесят і чотири роки, поки вийшов на вірну дорогу».

У цьому стислому, але місткому вступові, який я записав одним духом і в якому трепетала мелодичність і епічність буковинської говірки, для мене щасливо відкривалося все найістотніше: і характер героя, і його соціальне становище, і життєвий його досвід, і зароблене важким і чесним життям право оцінювати й судити минуле з позицій сучасності. Зрештою, воно визначало і жанр: ну, звичайно, це мала бути ніяка не поема, а повість, прозова повість, монологічна розповідь не про Буковину взагалі і не про визволення взагалі, а про життя цієї людини, яка так довірливо звернулась до мене: «Оце б ви добре-таки зробили, товаришу...»

Отут доречно згадати про те, як прийшов я до стилістики, обраної мною для «Буковинської повісті». Форма розповіді від першої особи трохи злякала мене напочатку. Мені здалось, що необхідно буде віддавати її за допомогою діалекту, а це вимагає завжди на сторінках книжки багатьох і багатьох пояснювальних зірочок. Але ті ж самі, процитовані мною, вступні три речення врятували мене від зайвих діалектизмів. У них я знайшов інший ключ для колориту: якомога точніше віддзеркалити синтаксичну побудову та інтонаційно-ритмічну структуру буковинського діалекту. А в цьому вступі були якраз і риторичне ствердження: «Оце б ви добре-таки...» і специфічна ритміка, майже пісенна співучість прозової фрази. Що ж до лексичних локалів, то я дозволив собі їх вживання лише щодо побутових речей, наприклад «кептарик», якому у літературній нашій мові нема адекватного терміну.

6

Іноді мене питають: чи був прототип? Я б сказав: були прототипи, а потім усі вони злилися в образі Танасія Карп'юка. Прізвище це, між іншим, я взяв у тому ж сільському музеї: воно належало одному з колишніх революціонерів-підпільників, який, коли я прийшов у Витилівку, навчався у Києві на парткурсах. Але мій Карп'юк аж ніяк не є зліпком з цієї людини, хоч вона й сама варта того, щоб про неї писати.

Та повернімось до народження головного героя. Від перших же днів він повів себе вельми рішуче.

З тьми-тьмущої зібраних мною для нього колізій, які б характеризували життя буковинського злидаря, він обрав собі одну: палку й невідступну мрію про власну хатину. І я відразу ж погодився з ним і зробив цю колізію у першій половині повісті головним соціальним і особистим мотивом.

З десятків друзів, котрих я рекомендував йому (в тому числі й чернівцівського робітника Гапія), він обрав собі одного: плотогона комуніста Берника. І знов-таки я погодився з ним: усе в цій дружбі було й правдивим, і зворушливим, і водночас колоритно-контрастним щодо характеру друзів.

Але найдужчий опір учинив мені мій Танасій, коли я почав йому всіляко доводити, що Марія Сорохан

повинна бути не тільки його першою любов'ю, а й першою дружиною. Надаремне я переконував свого героя в тому, що досить з нього соціальних драматичних ускладнень і що зовсім не обов'язково додавати до цього ще й родинні. Я навіть страхав його реальною небезпекою накинути тінь на чистоту його взаємин з Марійкою тим, що вона буде в нього не перша. Та він уперто стояв на своєму. А на мої спроби приневолити його відповідав тим, що негайно ж перетворюювався на ідилічного коханця і шепотів нареченій щось таке солоденьке, наче зроду не був тим Танасієм, який привабив мене першою фразою.

Поклавшись і тут на волю героя, я неохоче дав йому дозвіл одружитися з Марійкою будучи вдівцем. І тільки-но я це зробив, як у повісті з'явився Семенко, син Танасія від першого шлюбу, а Марійка стала спершу доброю матір'ю, а потім, придавлена злигоднями, лихою мачухою, а потім... Одне слово — вивезена з Харкова мачуха зрештою знайшла своє місце у повісті, але так змінила і свій характер, і біографію, що її вже не можна було впізнати.

7

Після кількох перевидань «Буковинської повісті» я вирішив повернутися до неї з метою поповнити її та поширити. (Внаслідок цього з'явилося видання 1959 р.).

До цього спричинилася моя робота на посаді редактора газети «За повернення на Батьківщину». Зустрічі з людьми, які поверталися з чужини додому, зокрема на Буковину, дали мені змогу заповнити прикру прогалину, що мала місце у першій редакції: повніше зобразити життя Танасія Карп'юка за океаном.

Інтерв'ю, що я взяв аж у сімнадцяти родин, котрі протягом багатьох років проживали у Бразилії, допомогли мені наповнити ці розділи цікавими спогадами й спостереженнями колишніх злидарів-емігрантів. Так само мені пощастило і з матеріалом, який я зібрав від деяких колишніх бандерівців, котрі, згідно з радянською амністією, поверталися додому з повинною.

Мушу сказати, що, працюючи над новими розділами, я не забув свого улюбленого методу «детонації». Але цього разу мені вже допомагав сам Танасій Карп'юк: спираючись на його літературне життя, як на справжнє,

я легко знаходив спільну мову з можливими його прототипами.

Навряд чи я матиму час, щоб коли-небудь ще раз повернутися до спогадів про роботу над «Буковинською повістю». А тому дозволю собі в цій статті, відступивши від теми, подякувати тим, хто доклав усіх сил, щоб допомогти мені створити цю повість. Отож згадую вдячним словом колишнього редактора «Радянської Буковини», колишнього партизана товариша Цапка та його заступника товариша Демочку. А ще співробітників редакції, світлої пам'яті драматурга Зіновія Прокопенка і журналістку Зелінську; працівників Чернівецького університету О. Пулинця, Г. Бабенко, Г. Фурмана, а також письменника Григорія Мізюна.

Та найдужче дякую безпосереднім моїм натхненникам — колгоспникам сіл Черногузи і Витилівка, а в їх числі й Марії Сорохан, котра, коли я починав збирати матеріал, була кур'ером у сільраді, коли кінчав повість — знатною ланковою, а коли повість у тому селі обговорювалась — головою сільради...

Отже, не побоюючись, що хтось звинуватить мене у нескромності, скажу, що працюючи над «Буковинською повістю», я завжди відчував, що її пише зі мною уся Буковина.

ЧИТАЦЬКІ ГОРИЗОНТИ

Нещодавно на сторінках «Робітничої газети» виступив Петро Панч з розумним і вчасним письменницьким словом про найсуттєвіше у понятті — що таке є культурна людина. Я гаряче підтримую його твердження про те, що найвища культурність сучасної передової людини передусім полягає у ставленні її до праці, зокрема до суспільно корисної праці. Спробую дещо розвинути цю думку, поміркувавши про такий вельми важливий компонент особистої культури, як причетність людини до широкого читацького світу, до його глибин і горизонтів.

«А яке це має відношення до твердження Петра Панча? — можуть запитати мене.— Адже людина може з любов'ю ставитися до своєї роботи, взагалі до праці і водночас витратити дозвілля не на книжки, не на театр, а на щось інше — на спорт, на телевізор, на танці. Адже

основне,— можуть сказати мені,— це висока свідомість свого місця в житті, своєї участі в побудові нового суспільства. А решта — суто особиста справа кожного з нас: чи йому вільної години гортати сторінки повістей і романів, чи на футбольному полі «боліти» за свою улюблену команду...»

На жаль, подібні твердження це не моя вигадка, не умовний полемічний прийом, а цілковита реальність, з якою я не раз зустрічався в житті, а тому й дозволю собі відповісти на них як на щось абсолютно конкретне.

Почнімо з найгрунтовнішого — з проблеми: чи є для нашого сучасника читання художньої літератури лише одним із багатьох засобів заповнити своє дозвілля, чи воно становить невід'ємну органічну частку його свідомого життя? Чи є воно, це читання, чимсь не дуже обов'язковим, залежним від характеру людини, від її уподобань, настрою тощо, чи, може, це щось таке, без чого ми у наш час, в нашому високорозвиненому суспільстві просто не можемо обійтися?

В тому-то й превелика біда наша, що ми подекуди вважаємо художню літературу, відвідування концертів, театральних вистав, музеїв, художніх виставок лише засобом розважитися, або, як кажуть, убити час. Яка це жорстока і небезпечна помилка! Небезпечна — і для нашого особистого, і для громадського розвитку!

Як серед продуктів харчування, до котрих належать і м'ясо, і овочі, й молоко, і солодощі, все-таки найголовнішими для існування людини є хліб і сіль, так і в духовній сфері нашого життя найістотнішим є почуття пошани й любові до суспільно корисної праці й невід'ємна від цього почуття життєва необхідність збагачувати свій внутрішній світ кращими здобутками літератури й мистецтва. Коли за давніх часів пісня або первісна поезія непосредньо допомагала людині в її примітивних виробничих процесах, то зараз література й мистецтво в неменшій мірі допомагають людині сягати інтелектуальних вершин — тих вершин, до яких вона іде шляхами боротьби й натхненної творчості.

Дарма, що декому здається, нібито література й мистецтво є чимось прикладним, другорядним, необов'язковим; що збагачення внутрішнього світу — це особиста справа кожного з нас, а не соціальний, не громадянський обов'язок. Дарма, що декому здається, нібито передовик

соціалістичного виробництва може надовго лишитися справжнім новатором, коли він залякне на низькому етапі духовного розвитку, не дбатиме за свій зріст, не відчуватиме постійного інтелектуального голоду, тобто, коли він штучно залишиться відрізаним від неосяжних обріїв передового читацького світу.

Заповітна мрія реакційних буржуазних психологів — поставити біля найскладніших агрегатів ідеального, з їхньої точки зору, робота, який був би і технічно освічений, і в о д н о ч а с не пов'язував свого виробничо-технічного мислення з мисленням соціальним; який би не поєднував у собі творчого ставлення до своїх виробничих обов'язків з багатющою палітрою всіх інших людських емоцій. Як бачимо, ця людиноненависницька мрія, на щастя, залишається й досі нездійсненою, і, сподіваємося, не справдиться повік. Адже однобокий, патологічний розвиток інтелекту ніколи не може стати чинником поширення людського прогресу.

Жодна хитромудра машина з її автоматикою і кібернетикою, ніяка виробнича муштра, котра має виховати безкрилого командира цієї машини, неспроможні бодай частково замінити всепереможної сили живої людської мислі, тієї мислі, яка породжує справжню цікавість до праці, до цілого життя, яка породжує пульс високої творчої свідомості.

Отут і скажемо, що виховувати цей внутрішній світ, цю високу свідомість неможливо без активної допомоги таких могутніх чинників, як художня література й мистецтво. Хоч який би був природжений розум в людини, хоч як би активно ця людина сприймала довколишній світ, все одно вона не може по-справжньому швидко інтелектуально зростати, не користуючися з багатючих скарбів — здобутків геніальних своїх попередників. Ніби могутнім прожектором, осявають нас художні твори кращих письменників світу, допомагають нам гострим оком дивитись і на минуле, й на сучасне, навчають порівнювати й протиставляти, відбирати ґрунтовне від другорядного, позбавлятися обивательської короткозорості в ім'я громадянського прозріння, в ім'я здатності дивитися у перспективу.

Без цього породженого художницьким баченням духовного погляду, без почуттів, які виховують цей погляд, найретельніший творець матеріальних цінностей рано чи пізно скотиться на позиції споживача-обивателя,

замириться з роллю механічного виконувача суто виробничих процесів.

Але, навіть знаючи це, ми повинні твердо пам'ятати, що процес внутрішнього збагачення літературою і мистецтвом — процес надзвичайно складний і простим усвідомленням його необхідності тут не обмежишся. Навіть зрозумівши, яке місце посідає художня література в нашому житті, ми ще не маємо права сказати, що підійшли упритул до опанування її живими скарбами. На шляху до цього стоїть чимало перешкод, серед яких чи не найгірша — вже згадувана: традиція ставитися до художнього твору як до чогось прикладного, придатного в кращому разі для вивчення, а не як до явища, що становить частку нашого ества, наших духовних «хліба й солі».

Читачів, зокрема читачів-книголюбів, є у нашій країні чимало. Жовтнева революція широко відчинила для трудогового народу двері бібліотек, читалень, книжкових крамниць. Поміж ширих прихильників книги бачимо й колекціонерів вишуканих старовинних видань, і тих, що стежать за новинками, і тих, що збирають своїх улюблених авторів, жертвуючи задля них місцем, де міг би, наприклад, стояти модний сервант. Оминемо поки що мовчання тих людей, які вважають, що футбол і риболовля здатні їм цілком замінити і театр, і книжку. Ці люди вимагають окремого дослідження, окремої серйозної розмови. Поговоримо сьогодні про тих читачів, які хоч і товаришують з книгою, але ще не «породичалися» з нею, не встановили з нею духовного контакту.

Запитайте в першого-ліпшого працівника бібліотеки, що йому найгірше болить, і він вам поскаржиться: активний попит на низькопробну, легковажну літературу, особливо на опуси фантастичного й детективного жанрів незалежно від їх художньої якості (не забуваймо, що і в цих жанрах є твори по-справжньому художні, серйозні).

На сторінках преси, на письменницьких з'їздах та пленумах чимало говорилося про те, що деякі наші видавництва неприпустимо поблажливо ставляться до малохудожньої продукції. Але, на мою думку, передусім треба починати наполегливу боротьбу не тільки проти невимоглих видавців, але й проти невибагливих читачів. (Я вже про це і говорив і писав).

Як же боротися з поганим художнім смаком? Виховуючи добрий. А чим виховувати цей добрий смак? Хорошими книжками. Ось і виходить ніби замкнене коло: «щоб навчитися любити хороші книжки, треба мати добрий художній смак, а щоб виховати цей смак... треба читати хороші книжки!» І все-таки не складаймо зброю, наполегливо, по етапах домагаймося виховання масового читача з хорошим художнім смаком. Слід буквально на кожному кроці нагадувати недосвідченому читачеві, що, прочитавши погану чи посередню книжку, він ніколи не компенсує витраченого на неї часу, бо за своє життя людина здатна прочитати тільки певну і, на жаль, досить обмежену кількість навіть хороших книжок...

Нещодавно я поцікавився в районній бібліотеці її найкращими читачами. Мені показали десятків зо три формулярів, густо заповнених назвами різноманітних книжок. Кілька власників цих формулярів були в цей час у бібліотеці, і я познайомився з ними. Не говоритиму тут про тих, котрі виявилися справжніми культурними читачами: вони не потребують моїх похвал. Скажу лише про одну з читачок, яка була названа в числі кращих.

Зіна П. (назвімо так цю читачку) нещодавно закінчила десятирічку, працює наладчицею автоматичної лінії на одному з великих харківських заводів і збирається вступати до політехнічного інституту. Судячи по формулярах, читає вона дуже багато. Ось запис, зроблений на її картці лише за останні два місяці: Лев Толстой «Воскресение», Коцюбинський «Дорогою ціною», Стельмах «Гуси-лебеді летять», Багмут «Записки солдата» і остання збірка поезій Межелайтиса. Мені імпонувала така читацька активність, але... чи не забагато за два місяці? Та ще й для людини, яка після роботи в цеху готується до вступу в інститут?

Дозволю собі навести уривок з приблизно записаної нашої бесіди.

Я. А про шпигунів ви не любите читати?

В о н а. Я читаю тільки серйозну літературу.

Я. Чим ви керуєтесь при доборі книжок, які збираєтесь прочитати?

В о н а. Я беру те, що мені радить бібліотекарка: або премійовані книжки, або коли читала на них позитивну рецензію.

Я. А потім не буває розчарування? Невже вам усе подобається те, що рекомендовано або розхвалено в рецензії?

Вона. Що значить — «подобається»? Все одно ж треба читати найкращі твори.

Я. Треба? Для чого?

Вона. Щоб бути культурною.

Я. Що вас найбільше схвилювало у повісті «Дорогою ціною»?

Вона. Там показано, за яких умов жили кріпаки.

Я. А яке на вас враження справив образ Соломії? Які почуття у вас викликала її любов?

Вона. Це було все дуже давно, про що там написано... І я про почуття Соломії не думала. Вона була кріпачка, і панщина не давала їй можливості для щасливого життя.

Більше я ні про що її не питав. Я заздалегідь знав, що й про страждання Катюші Маслової, і про роздвоєний світ Нехлюдова вона мені скаже тими ж заученими словами людини, для якої художня література є підручник, довідник, що завгодно, тільки не животворний струмінь почуттів, не порадики, не друг...

Багато можна говорити про те, як саме опанувати вершини художньої літератури з творчо-активних читацьких позицій. У цій розмові нею минути ні необхідності підносити свій загальноосвітній рівень, ані потреби подолати звичку до необов'язковості читання художньої літератури. Але найістотнішим є в цій боротьбі за високу особисту культуру — виховання в собі щирого прагнення вміти перевтілюватися у тих літературних героїв, про яких ти читаєш, вміння жити їх інтересами, боліти їхніми болями, радіти їхніми радощами. Тільки тоді художня література увійде, як рідна, в наше духовне життя, відкриє для нас широкі горизонти хвилюючого і мудрого читацького світу.

ЗАКОНИ ДИТЯЧОГО СВІТУ

Психологи твердять, що характер людини формується в дитинстві, до п'яти-шестилітнього віку. Потім його вже не перебудуєш. Не беруся сперечатися з учени-

ми, але мушу закрити очі на те їхнє твердження, навіть коли воно правильне. Адже я передусім не дослідник, а батько, котрий, як і більшість простих смертних батьків, неодмінно щось та прогав у вихованні малої дитини. То що ж мені — скласти руки й поставити хрест на ній? Отож і доводиться щось надолужувати, щось виправляти і вірити, що для кожного правила є виняток; що можна і в пізнішому віці поставити свою дитину на правильний шлях, або, як це кажуть, «виправити в люди».

Я певен, що для цього нам, дорослим, слід перш за все коли не знати, то бодай мати уявлення про дитячий внутрішній світ, про його таємничі закони, за якими мислять і діють не тільки піддатливі будь-якому впливу малі дітлахи, а й восьми-дванадцятирічні особи, котрі мають свої власні закони, оцінки, критерії. Нерозуміння чи недооцінка особливостей дитячого світу часто-густо призводять нас, вихователів, до грубих і непоправних помилок, за які ми згодом жорстоко розплачуємось.

Що ж найбільше відрізняє світосприймання дитини згаданого віку (8—12 років) від нашого? На мою думку, це гострота і масштабність. Те, що іноді здається батькам не вартим уваги, дрібним, здатним бути розв'язаним без особливих дискусій, а тим паче без душевних драм, для дітей буває проблемами першої величини, не меншими, ніж для Гамлета його «бути чи не бути?».

Адже моральний кодекс дитини, хоч він і є до певної міри віддзеркаленням морального кодексу дорослих, різниться від нього тим, що не визнає майже ніяких нюансів, світлотіней, компромісів, умовностей.

Він, той моральний кодекс дитини, будується на різних, безкомпромісних засадах, на категоричному «так» або «ні». На тлі цих рішучих «або-або» якісь відступи, зигзаги виглядають в очах малих правдолюбців як кричуще порушення їх ідеалів.

Недарма у дитячій літературі з повісті в повість, з п'єси в п'єсу перекочує традиційний конфлікт між абстрактним поняттям дружби та суспільно корисним відступом від цього поняття. Цей конфлікт у сотнях варіацій зводиться здебільшого до однієї проблеми: чи можна себе вважати чесною людиною, коли ти зрадиш друга, навіть тоді, якщо твій друг заслуговує на громадський осуд і покарання. Нерідко, рубаючи з плеча,

дорослі розв'язують цей пекучий конфлікт примітивно. Поверхове тлумачення згаданої проблеми у більшості дітей не знаходить підтримки. Той, хто наскаржить вчителю на друга, навіть на порушника дисципліни, все одно вважатиметься в дитячому колективі ябедою, кар'єристом, не гідним пошани товаришів.

Та й життя нам доводить, що з маленьких донощиків, хоч би з яких «правильних» позицій оскаржували вони своїх друзів, здебільшого зростають або великі донощики, або дрібні обивателі, далекі від здатності пожертвувати своїм благополуччям для іншого, отож і для суспільства.

В чому ж секрет? Як примирити необхідність усвідомлення свого місця в колективі, обов'язків перед колективом і безоглядного благородства в особистих взаєминах з другом? Як наштовхнути дитину на єдино правильну думку про те, що треба активно боротися проти порушників громадської поведінки і водночас не порушити священних норм дитячого морального кодексу?

Тут, очевидно, потрібний процес куди складніший і тонший, аніж офіційне оскарження,— процес, який би враховував не самий лише факт, а й передумови його виникнення, і наслідки. Тут, очевидно, слід було б, не даючи дидактичних рецептів, наштовхнути юного правдолюбця на думку про те, що коли він вважає для себе неможливим офіційно поскаржитися на друга-порушника, то йому слід самому чи за допомогою вірних товаришів ужити таких дійових заходів, аби той порушник відчув свою провину і виправився. В даному разі особиста ініціатива знімає в очах дітей уявлення про акт справедливого покарання як про нехтування священною високою дружбою.

А скільки ми, на жаль, чуємо від батьків у таких випадках стереотипних порад: «Твій сусіда по парті заважає тобі слухати вчительку? То чого ж ти, дурню, мовчиш? Піди і скажи про це вчительці». Давши таку нормативну раду, ми часом і не уявляємо, на яку небезпеку наражаємо свою дитину. Раз — те, що вона неодмінно наживе собі в класі лютого ворога. Два — дістане, хоч і неофіційну, але дошкульну зневагу дитячого колективу. І, нарешті, що найстрашніше, може непомітно для себе після такої поради стати у житті на шлях найменшого опору і раз у раз вдаватися до чи-

Йогось втручання замість того, щоб самій боротися проти зла...

Якось у піонерському таборі недалеко від Харкова стався такий випадок. Батькам одного хлопця керівництво табору поскаржилося на негідну поведінку їх десятилітнього сина. Той невідомо за що побив свого товариша по палатці, не визнав своєї провини, не хотів просити пробачення і не давав ніяких пояснень. Отже, стояло питання про те, щоб відчислити його з табору. Але конфлікт було розв'язано зовсім несподівано. Під час «очної ставки» потерпілий признався, що погано грав у волейбола, за це його не брали до гри, і тоді він тишком-нишком проколов гвіздком усі три волейбольних м'ячі. «А Вовка це побачив,— заявив він,— і набив мене». — «Чому ти вчинив самосуд, а не сказав про це мені?» — накинувся вожатий на Вовку. Тоді за нього заступився сам потерпілий: «Хіба ж він донощик?»

Я не хочу цим стверджувати, як норму виховання, мордобиття. Але не побоюся сказати, що роль самостійного правосуддя у дитячих взаєминах аж ніяк не можна применшувати.

У наведеному випадку причина, яка викликала «самодіяльне покарання», була незрівняно більшим моральним злом, аніж наслідок.

А внутрішнє розв'язання цього конфлікту дало наслідки, яких би ніколи не домоглися формальним шляхом: у хлопчика, котрий учинив підлість, проколовши м'ячі, прокинулась совість! І в цьому конфлікті пробуджена совість була найдорожчим здобутком: адже сталось це тому, що хлопчик відчув: той, хто покарав його, зробив це не для якоїсь вигоди, а лише в ім'я правди, задля колективу.

Наведу ще один фактор, важливий для проникнення в дитячий світ, фактор давно всім відомий, але, на жаль, не взятий нами як слід на озброєння. Щирість. З безпомилковою чуйністю діти відчувають фальш, навіть коли її підносять їм у мікроскопічних дозах, у замаскованій формі.

«Покажи, як ти любиш татуса, мамуню, бабуню»,— ось з чого починається виховавча фальшивка: від дитини вимагають театрального зображення почуттів, повторюваного виявлення цих почуттів стільки разів і в такій формі, як це заманулось дорослим. Дитина, підкоряючись умовлянням або чекаючи цукерки, слухняно

обіймає підказані їй об'єкти для любові: татуся, мамуню, бабуню. Але чи відчуває вона при цьому любов?

Не раз говорилося про те, що виховання дітей — це високе мистецтво. Так, це й справді мистецтво, але цілком своєрідне, самобутнє, а не жалюгідна інсценізація. Згубний вплив театральщини спостерігаємо і під час виховання дітей старшого віку, коли їх без кінця спонукають до вживання стандартних словесних сполучень, котрі мають на меті віддзеркалювати почуття. Ніби все є в тих педагогічних словах: і пафос, і продуманий зміст, крім одного — крім широти.

Якось мені довелося бути гостем на районному піонерському зльоті, що відбувався у великому залі одного з центральних харківських Палаців культури. Після виступів військовослужбовців, артистів, письменників, старша вожата — молода жінка спортивного вигляду з піонерським галстуком на шиї — вивела з-за лаштунків (буквально вивела) худорляву стару жінку в чорній хустці, з-під якої вибивалося сиве пасмо. Отак, підштовхуючи її до трибуни, вона оголосила добре поставленим голосом досвідченого конференсьє: «Увага! Діти, зараз перед вами виступить рідна мати відомого вам героя-піонера». І тут же назвала ім'я піонера, уродженця нашої області, котрому стоїть скромний пам'ятник у тому районі, де він жив, допомагав під час Вітчизняної війни партизанам і загинув смертю хоробрих. (З пошани до героя я тут не називаю його ім'я, бо все, що відбулося на сцені, і досі пече мені серце соромом за його організаторів).

Сива жінка, обвівши смутними очима зайняті піонерами театральні ряди, запитально подивилась на піонервожату. Вожата кинула в зал: «Зараз мати героя розкаже вам про те, як він учився, як дружив з однокласниками, як допомагав матері у домашній роботі». І сива жінка, вже не дивлячись ні на кого, почала завченими словами про те, що її хлопчик учився тільки на четвірки й п'ятірки, допомагав відсталим товаришам по арифметиці і завжди щось робив по хазяйству: носив воду з криниці, рубав дрова, бавив молодшого брата.

Я слухав і думав: «А коли б він учився на трійки? А коли б не він, а йому допомагав хтось робити уроки? А коли б він не завжди охоче носив воду з криниці, а часом утікав на футбол? Що б тоді робила піонервожа-

та з його подвигом? Адже подвиг все одно був безсмертний...»

І ще я думав: «А що зараз у серцях глядачів, отих піонерів, що сидять у залі?»

Я не проти того, щоб запрошувати матерів героїв у гості до дітей. Я не проти того, щоб діти їм підносили барвисті букети. Але, може, все це слід робити якось не так? Може, не треба було горністів? А може, не треба було й матиної промови з трибуни.

І краще було б, якби її слухали не п'ятсот піонерів, а п'ять або шість? Щоб оті п'ять або шість піонерів приїхали з вожатою до матері героя в райцентр, посиділи з нею в садку, де колись її хлопчик робив домашні завдання, ловив метеликів, збирав квіти для гербарія... Отам би мати й розповіла про нього, повитягала б з шухляди альбом з дорогими її серцю зблідлими від часу фотокартками. А може, й показала б збережений нею зошит з оцінкою, не обов'язково — п'ятіркою... І тоді б мати героя знайшла для дорогих своїх гостей зовсім інші, свої, справжні слова. А ці п'ятеро чи шестеро слухали б її, затамувавши подих, і потім у школі, чи на районному зльоті розповіли усім друзям про незабутню зустріч... Може б, воно так краще було?

Повторюю — ніяка імітація не спроможна замінити того, що дає нам життя: його щирості. Ніякі організаційні заходи, навіть коли вони мудрі, продумані, не здатні замінити однієї з найдійовіших рушійних сил виховання — дитячої ініціативи, активного сприйняття дітьми законів моралі, їх особистого ставлення до Добра і Зла на землі...

То як же не придивлятися і не прислухатися до пристрасних дитячих суперечок, які нам іноді здаються бурєю у склянці води? То як же нехтувати дитячими конфліктами, котрі ми часом вважаємо не більш, як дрібними непорозуміннями задиркуватих молодих «півників»? То як же нам зневажати закони дитячого світу, хай ще наївно-прямолинійного, але чистого, побудованого на зневазі до підлості і пошані до благородства; на засудженні фальші і звеличенні безоглядної правди!

ДУМКИ ПРО НЕВДЯЧНІСТЬ І ВДЯЧНІСТЬ

Виховання молодого покоління хвилює, а часом і непокоїть в наші дні й державних діячів, і педагогів, і батьків, і нас, журналістів, письменників. На цю тему пишуться десятки й сотні статей, наукових досліджень, приватних висловлювань, літературних творів. Сьогодні я маю на меті лише висловити свою думку з приводу кількох батьківських листів, які потрапили мені до рук і на які їх автори чекають моєї відповіді.

Перед тим, як перейти до листів, мушу відверто сказати, що не завжди у хибній поведінці дитини, підлітка, а потім і дорослої людини вирішальну роль відіграє виховання. Є фактори (і на це не слід заплющувати очі), за яких найкращі вихователі, на жаль, безсилі на щось ґрунтовне: це й ненормальний фізичний стан дитини, і погане оточення.

Але все-таки здебільшого характер майбутньої самостійної людини формується завдяки вихованню. Одним з найістотніших моментів цього важливого психологічного процесу є, на мою думку, прищеплення дитині, а пізніш юнакові, почуття вдячності.

Як часто ми чуємо скарги батьків на невдячних дітей, особливо тоді, коли ці діти стають дорослими. Дозволю собі навести кілька уривків із згаданих листів, в котрих мене просять відобразити почуття ображених батьків у художній літературі. Обмежуйсь поки що публіцистичним виступом.

Ось — з першого листа:

«...Ми виховували нашу дочку так, як нам підказувала совість трудових інтелігентних людей. (І я, і дружина за фахом інженери-будівельники). У вихованні дочки нашим спільним девізом було — ніяких надмірностей, ніякого потурання дитячим примхам. Наша дитина мала тільки те, що їй було насправді потрібно, а не те, що їй хотілося. Ми обоє — і я, і дружина, зростали у скромних родин, не були привчені до розкошів, отож хотіли, щоб і наша Зіна так само змалечку звикла до розумних обмежень. Однак за це ми дістали від неї, коли вона зросла, тільки чорну невдячність. Поїхавши згідно з інститутським призначенням у Донбас, в Лисичанськ (не так вже й далеко від Харкова!), Зіна вийшла заміж і за п'ять років не тільки не приїхала до батьків

хоч би на день, а й на наші листи майже ніколи не відповідає. А коли й відповідає, то так сухо, наче вона нам чужа, навіть писати їй після цього не хочеться...»

Ще з одного листа:

«...Ось ви в своєму творі «Вікна, відчинені навстіж» вивели героя, Бориса, який висловлює думки про вдячність до батьків в такому плані: мовляв, треба, щоб батьки заслужили на цю вдячність. Може, вітчим вашого Бориса й не заслужив, бо був Борисові нерідний і ставився до нього фальшиво. Але ж ми своїм дітям — рідні батьки і забезпечили їм таке щасливе дитинство, яке нам у свій час і не снилося. Вони хіба що пташиного молока у нас не мали, і все одно завжди незадоволені. Вони обое, і син, і дочка, ще й десятирічку не закінчили, ще не заробили й копійки, а вже диктують нам, на який курорт придбати путівки для них, в який театр купувати квитки, у який ряд і т. д. і т. п. А почнеш їм казати — хоч би ти вдячне було за те, що для тебе роблять тато з мамою, то сміються нам у вічі й кажуть, що це дурниці, що це не модно — дякувати, і що ми зобов'язані усе для них робити, бо ми — їхні батьки. Ми питали про ці моменти у педагогів, у школі, а вони нам кажуть: «Ви їх самі розбалували, школа тут ні при чому». Ми не маємо претензії до школи, але не знаємо, що нам робити. Почнеш сперечатися з дітьми, то вони зчинять тобі такий скандал, хоч з дому тікай...»

Наведу рядки і з третього листа:

«...Може, це й наївно з мого боку звертатися до сторонньої людини зі своїми сімейними ділами, але Ви — письменник, і повинні зрозуміти мене. Мені вже за сорок, чоловіка я втратила, коли син був ще немовлятком, сама його виховала, а тепер не знаю, що робити: вийшло так, що ми з сином чужі. Я сама вчителька, здавалось би, повинна краще від інших розуміти, як треба виховувати майбутніх громадян, але зайшла у невиласний тупик. Найгірше те, що, по-моєму, ні разу не помилилася, все робила продумано, не відмовляла дитині в необхідному й не дозволяла сідати собі на голову. А, крім того, щоразу нагадувала, пояснювала, як нелегко одинокій матері виховувати без батька дитину. І що ж? Замість пошани і співчуття — образлива байдужість, повне ігнорування мого материнського авторитету. Вчора, наприклад, мій син заявив мені, що йому

взагалі нема за що мені дякувати, бо мені самій було приємно робити для нього все те, що я для нього робила».

Як бачимо, кожен лист характеризує зовсім відмінні обставини, інакші методи виховання, а наслідки — різоче подібні: «байдужість»..., «чорна невдячність» і сакраментальне «ніхто вас не просив... ви були зобов'язані». Одне слово — «нема за що дякувати».

Судячи по листах, тут не йдеться про якісь особливі негативні сторонні впливи або про патологічну спадковість від родичів-егоїстів. У всіх наведених листах, між іншим, зазначається, що, будучи малими дітьми, ці «невдячні» не виявляли до батьків якихось природжених егоїстичних рис, а були собі діти як діти. І раптом...

Отож і придивімось пильніше: чи й справді — отак раптом? Чи, може, у вихованні цих дітей були якісь батьківські прорахунки, хибні кроки, які вони вважали за правильні, або вчасно не помітили їх небезпечної хибності. Перед тим як поміркувати про це, згадаю ще один лист, який не хочу цитувати, бо написаний він малограмотно, і редагувати його тут нема сенсу. В ньому йдеться про те, що суд відмовив одному батькові в аліментах, які той на старості літ зажадав від дорослого сина, котрого покинув з матір'ю, коли малому не було й п'яти років. Зараз цей «батько» апелює до синових почуттів за принципом — «віддяч мені за те, що я тебе породив».

Оскільки ця претензія абсолютно недискусійна, ми її аналізувати не будемо, а звернемося до більш складних ситуацій, викладених у попередніх листах. (До речі, я дістав їх давненько, але не поспішав із відповідями, поки не познайомився і не поговорив з деякими їх авторами і з тими, на кого вони мені скаржилися. А зробити це було не так легко і вимагало тривалого часу). Особиста розмова з авторами першого листа не додала майже нічого. Хіба що я дізнався більш детально, який «необхідний раціон» мала їхня дочка і в якій саме образливій формі відповідала батькам на їх ніжні листи.

Зате повністю прояснила картину моя зустріч з самою Зіною, котра все-таки вирвалася на три дні з свого Лисичанська, щоб показати дідові й бабі їх маленького онучка. Взявши з неї слово, що не «видасть» мене батькам, я дав їй прочитати їх болючу скаргу. Вона не заперечувала: так, це правда, їй не хочеться писати батькам

ніжні листи. Йї нема за що згадувати добрим словом дитинство: ні зайвої цукерки, ні тістечка, ні мізерних кишенькових грошей, навіть коли вона була старшокласницею. Доводилося згоряти від сорому перед однокласниками, відмовляючись раз у раз піти у кіно, в зоопарк, попоїсти морозиво або піти на іменини до подружки, коли не можна було купити дешевенького подарунка.

«Усе це панські примхи»,— казали Зіні батьки. Вони й самі їли бозна-що, ходили в задрипаному, а гроші збирали на «Волгу». Та й коли ту «Волгу» придбали, то ніхто від неї в родині не мав утіхи, бо над нею так трусилися, що огидно було дивитися.

«Якби вони потребували зараз матеріальної допомоги,— сказала мені Зіна,— я б останнє відірвала і віддала їм. Все-таки вони мені найрідніші у світі. Але пригадую дитинство, і не піднімається рука написати їм щось тепле...»

З автором другого листа мені познайомитися не пощастило. Але там ситуація була ясна і без особистого знайомства: запанькали, забалували, справді таки своїми ж руками поробили з дітей егоїстів, споживачів, які не знають ціни ні грошам, ні праці. Тут вже, як говориться, що посіяли, те й пожали.

Але з учителькою, яка з болем визнала свою педагогічну поразку на особистому родинному фронті, ми розмовляли довго, і я прийшов до висновку, що (як це не дивно!) причина її поразки полягає в тому ж, що і в батьків, котрі занастили дитину задля «Волги», і в тих, що плазували перед своїми дітьми, і навіть в того батька, що покинув свого малолітнього сина.

Я навмисне залишив на кінець одне місце з листа батьків Зіни — те місце, яке пролило для мене світло на проблему виховання почуття вдячності. Ось як пояснювали ці горе-власники «Волги» свою поведінку щодо дитини:

«...Ми вважаємо, що неправильно, злочинно роблять ті батьки, які прирівнюють потреби дітей до своїх, а здебільшого задовольняють в першу чергу не свої запити, а дитячі. Що ж це виходить? Ми, батьки, працюємо, в поті лица заробляємо собі на певний добробут, а вони ще й власних грошей не мали, а вже претендують на матеріальну рівність з дорослими! Ні, нехай виховуються, знаючи, що тільки на свої заробітки матимуть право на певні надмірності. А поки ти дитина, поки ти сидиш на

шиї у батьків, то одержуй від батьків лише необхідне. І за це будь вдячний, бо без батьків не мав би нічого».

Он воно де собака заритий: будь вдячним за те, що народився на світ! Чи не занадто ризикована й сумнівна вимога? І чи не вона, ця вимога, породжує в свою чергу хоч, бува, й жорстоку, але не зовсім безпідставну реакцію: «А хто вас просив, щоб ви мене родили на світ?»

Адже не випадково таку чи подібну відповідь дістали автори всіх наведених листів: і ті, що засипали своїх дітей надмірно розкішними подарунками; й ті, котрі тримали в чорному тілі; й ті, що зовсім їх зреклись; і ті, що робили все начебто правильно, але вимагали за цю правильність на кожному кроці подяки, подяки й подяки!

Як часто ми вдома (й не тільки вдома!) чуємо слова казенної подяки до тих, кому і справді багато чим зобов'язані. Чому ж ці, здавалось би, справедливі слова часом стають нам поперек горла? Чи не тому, що їх покликано до життя не живою логікою нашого мислення, не почуттям, натурально породженим у глибині серця, а бюрократичною звичкою, нудною традиційною догмою?

«Мама хоч і робила для мене багато хорошого,— признався мені син бідолашної вчительки,— але за кожную дрібницю вимагала негайної подяки. Нагадувала мені після кожного купленого квитка в кіно, після кожної порції морозива, як важко їй мене виховувати без батька, як вона жертвує усім заради сина. І хоч я розумів, що вона каже правду, але все це мене дратувало, і подолати цього роздратування я й досі не можу»...

«Що ж спільного,— запитаєте ви мене,— між помилкою вчительки, егоїзмом батьків Зіни і нерозумним схиланням перед дитячими примхами тих батьків, про яких ви згадували напочатку?» А спільне те, що у всіх випадках основою, першопричиною невдячності дітей є їх внутрішня, хоч, може, й не завжди чітко усвідомлена неповага до своїх вихователів. І не в тому річ, що неповага ця викликана різними причинами.

У своєму останньому романі «У сорочці народжений» я використав один життєвий факт для характеристики молодого дармоїда Савочки Кроля. Він висмоктував останні соки з матері-спекулянтки і в той же час відверто її зневажав. Це, звичайно, загострений варіант подіб-

ного конфлікту, але він значною мірою перегукується з трагедією батьків, що написали мені листи.

Одні з них не заслужили пошани за те, що були егоїстами, скнарями і фальшиво виправдували свій егоїзм благородними помислами. Другі втратили перед дітьми авторитет тим, що рабськи плазували перед ними. Третя ображала сина безперервними нагадуваннями про свою жертву задля нього.

Отож і просяться висновки: формальна подяка, подяка з обов'язку — це зовсім не те, що внутрішнє почуття вдячності, породженої в серці й свідомості дитини особистим прикладом батьків, усім їх життям, гідним пошани й наслідування.

БАТЬКІВСЬКИЙ АВТОРИТЕТ

Нещодавно я виступав по телебаченню і на сторінках газети «Ленінська зміна» про виховання дітей. У своєму виступі я мав на меті підкреслити саме те, що, на мою думку, найбільш негативно впливає на молоде покоління — хиби і прорахунки у батьківському вихованні. Я навів навмисне лише негативні приклади, лише ті приклади, які характеризують неправильне виховання.

Відгуки, і листовні, й усні, на отой виступ я дістав найрізноманітніші. З них видно, що одні батьки мене цілком підтримують, інші заперечують мої твердження, треті з різних причин просто не зрозуміли мене. Я не зупинятимусь на відповіді тим, хто неправильно мене зрозумів, бо цим примусив би ту більшість, яка зрозуміла мене, вислухати або прочитати усе сказане ще раз спочатку.

Що ж до тих товаришів, які висловили принципову згоду зі мною, то й серед їх зауважень є, на мою думку, цілком слушні, а є досить спірні.

Так, наприклад, один з батьків, харків'янин (він просив не оголошувати його прізвища), розповідає в листі, як підтримав виховательку дитячого садка, коли та змусила його п'ятилітнього сина десять разів підряд одягнутися. Вона це зробила тому, що хлопчик уперто відставав від інших дітей. Ігорьок спершу образився на виховательку, але батько досить довго з ним говорив на цю тему, і хлоп'я погодилося, що вихователька зробила

все правильно. Проте, Ігорьок ніяк не міг зрозуміти, для чого вихователька вимагає від нього, щоб він ще й пробачення у батька попросив за те, що той... витратив на бесіду з ним так багато часу. Автор листа цілком слушно підкреслює: в даному разі ця вимога принижувала гідність дитини, яка вже гордилася тим, що сама зрозуміла свою помилку. А вимога «вибачитися» для неї була нелогічною.

Я цілком згодний з думкою батька мого маленького тезка: поряд із вихованням у дітей почуття дисципліни ми повинні чуйно ставитися до дитячої гідності, гордості і ніколи не вбивати її, не принижувати задля формальної етики.

А ось у другому листі, що надійшов з Полтавської області, тов. Кириленко, хоч і солідаризується зі мною в основних питаннях, але занадто великі надії покладає на лекції, семінари й брошури, які б допомогли батькам, так би мовити, з наукових позицій засвоювати методику правильного виховання дітей. Я цілком згодний з тов. Кириленко, що виховання молодого покоління — це справа не тільки родини, а й загальнодержавна. Але, їй же право, найважливіше у цій справі не брошури й не лекції, хоча, звичайно, потрібні й вони. А що ж найважливіше? Отут і поговоримо ще раз про природу пошани дітей до батьків, взагалі до старших людей — про природу виховного авторитету.

Що ж воно за батьківській авторитет? Як його розуміти? Чи це є вияв пошани, чи покори? Чи треба його, цей авторитет, заслужувати перед дітьми, чи, може, він існує в природі самостійно і не потребує від батьків жодних зусиль, аби прищепитися у дитячій свідомості?

Я не випадково ставлю ці питання. Адже пише мені тов. Фоменко з Донецької області, нібито основна і мало не єдина біда у вихованні дітей — це не прорахунки батьків, а недостатній контроль над телебаченням і кінопрокатом, котрі, як він твердить, часто-густо розбещують молоде покоління «аморальними передачами, фільмами».

А тов. Рожкова з Харкова категорично висловлює своє розуміння батьківського авторитету як чогось безапеляційного, і свого листа закінчує так:

«Повинен існувати загальний закон (отақ вона і пише — «закон») про те, що немає поганих батьків. По-

ганих батьків не може бути тому, що вони є батьки, і уже за одне це їх треба шанувати».

Дарма, що категоричність цього твердження нагадує сумнівну філософію автора листа до ученого сусіди з відомого сатиричного оповідання А. П. Чехова. Нагадаємо, що цей герой, заперечуючи походження людини від мавпи, твердив: «Этого не могло быть потому, что этого не могло быть никогда». Але факт лишається фактом: є і в наш час люди, які наївно вважають, що досить видати відповідний закон, і передбачений в цьому законі авторитет уже забезпечено.

Відкіля це береться? З дуже давніх часів. Скажімо відверто: з тих часів, які наше суспільство залишило в обози історії, — те, що давно вже померло як соціальний ґрунт, іноді здатне існувати ще довгий час як пережиток у свідомості... «І сотворив господь бог людину по образу своєму і подобию» і т. п. Чи не звідси початок? Чи не від релігійного культу, покликаного виправдати абсолютизм земний? Виправдати і утвердити не тільки фізичною силою, а й у надрах свідомості? А для цього — примусити «денно і нічно» дякувати богів лише за створіння себе, а феодалові, цареві, ханові — за можливість будь-як існувати на цій грішній землі?

Така пошана, таке схиляння, хоч і культивоване віками, не могло бути вічним ані в масштабі держави, ані в масштабі родини. Не лише бурхливий розвиток науки і техніки, а й поступовий інтелектуальний прогрес, невпинний зріст всього комплексу людської свідомості, посилення емоційного сприйняття світу, посилення логічного мислення з кожним роком віддаляє часи, коли під словом «пошана» розумілася «покірність», а під словом «любов» — сліпе фанатичне схиляння перед канонізованим об'єктом любові. Чи треба додавати, що ця ж метаморфоза відбувається на наших очах і з сучасною різновидністю розуміння пошани — авторитетом.

Може, хтось скаже: азбучна істина. Не заперечую. Проте, вважаю, що деякі азбучні істини треба доти повторювати, поки ми не навчимося по-справжньому робити з них висновки. Адже навіть одержані мною відгуки на статтю і на виступ свідчать про те, що є в нас люди, які щиро вважають закон і указ — єдиним шляхом до ствердження батьківського авторитету.

Абсолютист, диктатор, незалежно від того, чи він був європейським імператором, чи ватажком дикунів, не

здатний був собі уявити, що підлегли можуть не шанувати його. Вони могли його ненавидіти, смертельно боятися, але навіть страх в його очах мав бути виявом своєрідної пошани до нього. А за наших часів, попри всі їх протиріччя і катастрофи, ми бачимо магістральну дорогу до торжества суспільства людей мислячих. А мисляча людина під пошаною розуміє одне: визнання за тим, кого вона шанує, таких якостей, таких поглядів і діянь, котрі їй самій хочеться перейняти. Ми живемо в епоху високу духом, але й цілком реалістичну, коли молодь шанує героїв не за відзнаки, а за подвиги; коли вона шанує письменників не за звання, а за книги; коли вона шанує батьків не за рідну кров, а щиро бажаючи брати з них приклад.

Ніякими указами чи наказами змінити ці моральні критерії не можна. Батько, мати, старший брат чи сестра, учитель — взагалі вихователь, щоб заслужити до себе пошану, повинен мати моральне право сказати дитині: «Я вимагаю, щоб ти була такою, як я, мислила, як я, і робила, як я, і тоді тебе шануватиме суспільство». Коли цього морального права нема, то й авторитету нема.

Я повторюю: все важливо для виховання — і кіно, й телевізор, і відповідна література, але по-справжньому дійовими ці виховні елементи будуть тільки тоді, коли людина побачить підтвердження того, що їй говорять у школі, і того, про що вона читає в книжках, у своїй сім'ї, на прикладі своїх рідних.

Я не знаю нічого страшнішого у формуванні характеру, аніж зловісна невідповідність в очах дитини: пропаганди — й життя, зокрема життя її родини. Ніщо так не псує дитину морально, як протиріччя між високим героїзмом, про який вона чує у школі або читає в хороших книжках, і дріб'язковою міщанською атмосферою в сім'ї.

Не гаятиму часу на такі прописні істини, як те, що на виховання дітей дуже згубно впливають і брутальні сварки в родині, і розпуста, й пиятика. Хочу наголосити на іншому: на низькому рівні громадської свідомості деяких сучасних батьків.

Подумайте самі: дивитися дітям до 16 років кінофільми, де є елементи еротики, — не можна. Це шкідливо. Розповідати при дітях непристойні анекдоти — так само шкідливо. Батьки, які дотримуються цих обмежень для

своїх дітей, вважають себе цілком ортодоксальними вихователями. Але ці ж такі батьки часто-густо не соромляться говорити при дітях, як тато покинув роботу, на якій був до зарізу потрібний, і знайшов собі іншу, бо тут йому... вигідніше. Це, виходить, можна при дітях, це, бачте, їх не розбешує!

А скільки розмов у цьому плані відбувається в присутності дітей, навіть за їх участю, про так званий «практичний підхід» до життя, про те, що не треба бути «дурнішим від інших», не давати собі «сідати на голову» і т. д. і т. п. Сидить собі молодший брат і слухає, як тато і мама піклуються про долю старшого брата: до цього інституту йому, мовляв, не треба йти, бо після нього можуть «загнати на периферію», а до цього хай іде, після нього «добре влаштується».

Та й не тільки таке, буває, чують від батьків наші діти, а й про те, як мама чи тато комусь «в лапу дали», а когось влаштували «по благу», а десь комусь «затулили пельку», щоб не критикував рідного дядечка. А ще й про те, як щось там «дістали» «наліво», а щось відвезли «лівою» машиною... А потім сидять і журяться, і плачуть: «Звідкіля воно у нас взялося таке безсердечне, невдячне». А за вашим же «образом і подобиєм», шановні тата і мами! А ви гадали, що воно слухатиме вдома про одне, а в школі про інше і само знайде золоту середину — трохи від благородства, а трохи від підлості? Один грам чистоти на два грами бруду?

Звичайно, буває, що школа, громадськість, література допомагають дитині вийти на правильний шлях навіть тоді, коли вдома панує обивательська атмосфера. Але буває і не так: буває, що ця атмосфера породжує з дитини егоїста, міщанина або, ще гірше, морального дворушника, який засвоює від ідеалів гучні фрази, а від життєвої практики — егоїзм і підлість.

І що симптоматично: здебільшого міщани-батьки щиро вважають, що піклуються про щастя дитини, коли виховують у ній зневагу до всього громадського: «нащо, мовляв, тобі громадська робота, не марнуй часу на «когось», на «інших». А коли береш на себе якісь «навантаження», то роби це так, щоб тебе начальство помітило, щоб ти просувався. А зросте отакий індивідуаліст, себелюбець, і насамперед його егоїзм ударить по тих же батьках, які його привчили до цього.

Ні, не на обивательській шкурній філософії «риба шукає, де глибше, а людина, де ліпше» мусить виростати молоде покоління! Треба, щоб високі слова, які чує дитина у школі, в піонерському Палаці, які читає в хороших книжках, підтверджувалися на практиці передусім у родині; щоб кращі риси характеру, які вона має засвоїти, були притаманні передусім її близьким: чесність з собою і друзями; любов до будь-якої суспільно корисної праці; щира готовність в разі потреби пожертвувати своїм благополуччям для інших.

Мене дуже порадував лист, який я одержав від батька чотирьох дітей Івана Михайловича Панова, що живе у радгоспі під Харковом, у Первомайському районі. «Я маю чотирьох дітей, я їх виростив без матері,— пише він.— І всі вони мене дуже шанують і люблять, хоча доводилося частенько сидіти і в голоді, і в холоді, та й характер у мене, зізнаюсь, не з найкращих. Я був,— пише далі Іван Михайлович,— з дітьми завжди чесним, ніколи з ними не лукавив, не обдурював їх, не обіцяв абищо, а коли обіцяв, то неодмінно виконував. Вони це знали і завжди мені вірили, і тому моє слово для них стало законом».

Я пригадав, читаючи листа тов. Панова, одного свого друга у нещасті, з яким ми разом перебували у полоні, у фашистському таборі. Він потрапив до німців тяжко поранений у 41-у році в бою під Ошмяною і дуже турбувався, щоб його малий син, коли виросте, не подумав, що батько сам здався в полон, що він зрадник. Не голод, не холод, не страх смерті мучили його під час перебування в неволі, а це. А коли вже нас звільнили, людину хвилювало одне — чистота його громадського та батьківського авторитету. Ось якої високої внутрішньої відповідальності перед дітьми за свій авторитет хочеться від кожного з нас; ось яку життєву необхідність — бути прикладом для своїх дітей — ми повинні відчувати в собі завжди: і у великому, і в малому.

ДО КРАСИ Й ГАРМОНІ

Нотатки про естетичне виховання

Ми часто скаржимося на нашу молодь, яка, мовляв, надміру раціоналістична, не досить емоційна й погано розуміється на питаннях естетики. У численних газетних

та журнальних статтях, з трибун творчих з'їздів і конференцій не раз порушувалося це важливе питання, проте, на жаль, серед молоді й досі ми часом спостерігаємо байдужість до наших мудрих порад — віддавати перевагу симфонічній музиці, а не джазам, не захоплюватися «пригодницькою» писаниною за рахунок літератури серйозної і, поряд із футболом та хокеєм, присвячувати своє дозвілля вернісажам та ліричній поезії.

Дехто зробив з цього вельми сміливі, а втім не вельми переконливі висновки, проголосивши таку поведінку значної кількості молодих людей згубною пошестю епохи, яка начебто так ретельно нашаткувала серця й голови наших юних сучасників вищою математикою і ядерною фізикою, що для сприйняття святого мистецтва й місця не лишилося. Декому ця картина здалася такою похмурою, аж постала потреба розпочати масові диспути на тему: «Що потрібніше в наш час — науки точні чи науки неточні». Як виявилось, учасники диспутів здебільшого рішуче обстоювали думку, що й фізики, й лірики необхідні в однаковій мірі, й що космічні ракети не заважають людині сприймати любовну поезію.

І все ж, незважаючи на такі, зрозуміло, правильні висновки, естетичне виховання молоді потребує якнайпильнішої уваги; факт поки що залишається фактом: добрі поради й побажання в цьому напрямку занадто повільно здійснюються.

Передусім треба з'ясувати: чи досить ми, письменники, артисти, художники, а разом з нами й працівники народної освіти, робимо для того, щоб залучити найширші кола трудящих мас до мистецтва? А по-друге — чи завжди ми це робимо правильно?

Відповідаючи на перше питання, можна сміливо сказати, що ніколи у жодній країні світу не робилося стільки для естетичного виховання, як у нас. І то ще не все: вперше в історії людської культури покладено початок державній відповідальності за естетичне виховання народу. В буржуазних країнах сама думка про подібне виховання видається безглуздою, бо світ емоцій трубадури «чистого мистецтва» трактують як прерогативу «обранців», а до числа їх потрапляють переважно «сильні світу сього».

Щодо другого запитання, то відповідь на нього дає саме життя: ні, залучаючи молодь до найвищих форм людської культури, до найзаповітніших її джерел, ми

не все робимо правильно, а багато чого, на мій погляд, і зовсім неправильно. Треба з мужньою відвертістю признатися, що засоби естетичного виховання часто-густо обмежуються у нас суто інформаційними, зовнішньо пізнавальними формами й у школі, й у клубних гуртках, і в університетах культури, й у численних доповідях та лекціях.

Про неприпустимість формального, раціоналістичного викладання літератури у школі, про суху конспективність багатьох наших підручників з літератури й мистецтва писалося так багато, що я лише дозволю собі ще раз нагадати про той справедливо засуджений підхід до художнього твору, який покладено в основу багатьох наших лекцій та підручників. Цей підхід ґрунтується на двох канонічних запитаннях: «Що письменник хотів сказати в даному творі?» й «Що несе в собі цей твір?». Незалежно від того, чи збігається, на думку лектора або автора підручника, те, що «письменник хотів сказати», з тим, що «несе в собі твір», чи аж ніяк не збігається, художня суть роману або ліричного вірша відсувається, як правило, на третій план.

Так, од неповторно чарівної «Лісової пісні» Лесі Українки залишається казенне формулювання, де протиставляється характер Мавки характерові Килини, від перейнятої революційною романтикою поезії В. Сосюри — «відображення окремих яскравих моментів громадянської війни» і т. д. і т. ін.

Тож чи слід дивуватися, коли юнак або дівчина, що вміють «переказати» перший-ліпший сюжет, оздобивши переказ стереотипним резюме, ніяково мовчать, якщо ви їх запитаєте: «А яке враження справив на вас вірш Пушкіна «Я помню чудное мгновенье»?

Враження? В молодих очах — подив. А що це, власне, таке? В усякому разі, щось зовсім не схоже на шкільну постановку питання: кого «відображає» О. С. Пушкін у рядку «Передо мной явилась ты» і «що несе в собі» образ «как мимолетное виденье»?

Але біда, очевидно, не в тому, що в даному разі молоді люди не добрали відповідного формулювання, яке б виявило їх особисте враження від шедевра поезії. Біда в тому, що в юні душі своєчасно не посіяно зернятка найтоншого сприйняття краси, того життєтворного насіння, яке згодом має перерости з емоційного сприйняття на емоційний спогад. Адже саме цей спогад і відкри-

ває безмежний світ асоціацій, який робить людину інтелігентною не лише за її знаннями, а й за її відчуттями.

У перші пореволюційні роки серед старої інтелігенції ходив анекдот про студента пролетарського походження, який запитав у професора: чи досить йому вищої освіти, щоб стати інтелігентом? Професор відповів: «Ні, молодий чоловіче. Для цього треба мати як мінімум три вищі освіти: вашу, вашого батька й вашого діда». Нині у багатьох радянських людей за плечима є вища освіта їхніх батьків, а то й дідусів. Звичайно, і в наш час не кожен отримує таку спадщину. Але кожен має цілковиту змогу дістати повноцінну освіту, що відповідає його покликанню. Та, очевидно, не лише в освіті, а й у естетичному вихованні конче потрібні найрішучіші зрушення, щоб з раннього віку дитина ввібрала в себе разом із знаннями навик до емоційного сприйняття світу.

Нещодавно я бачив на алеї парку малят з дитячого садка. Під керуванням виховательки вони співали одну із немудрячих пісеньок, які розучують з дітьми під баян. І раптом в кінці алеї за мальовничим яром розгорнулася вулканічна панорама палаючого заходу. Один із малюків вийшов із лав і занімів, зачарований побаченим. Але вихователька владним окриком повернула «дезорганізатора» на місце й змусила співати, дивлячись у потилицю товаришеві. Чудо природи, яке приголомшило хлопчика, очевидно, здалося їй дрібничкою проти пісеньки про неслухняне козенятко... Мабуть, вихователька не подумала в ту мить, що її вихованці згодом стануть громадянами суспільства, в якому краса й гармонія житимуть у душах людських на рівних правах з почуттям обов'язку й громадянської свідомості!

Раціоналістичний підхід до категорій, що вимагають емоційного сприйняття, притаманний не тільки багатьом викладачам літератури, а й лекторам у клубах, гуртожитках, університетах культури. Що лежить, як правило, в основі популярних доповідей і лекцій про театральне мистецтво, літературу, живопис? Усе той же самий скомпрометований метод. Замість прищеплювати любов до мистецтва — тільки розповідають про нього, тільки пояснюють, сповіщають, збільшують суму поверхових знань.

Молодий робітник, колгоспник, який поки що мало розуміється на симфонічній музиці, передусім жде від нас розкриття «тайни», шляху до світу невідомих йому

почуттів. А натомість популяризатори один перед одним поспішають поповнити його знання відомостями з біографій визначних композиторів, художників, скульпторів або заглиблюються в техніку мистецтва з її специфічною термінологією, непотрібними для дилетанта подробицями.

Не раз доводилося мені слухати по радіо найдокладнішу лекцію про інструментальну структуру симфонічного оркестру, а в університетах культури — доповідь про творчість композиторів-класиків, у яких (у доповідях) було все: від соціального значення до інтимного листування. Одного тільки бракувало — теплих, ширих слів, які б допомогли полюбити безсмертну ту музику. Чого ж тоді нарікати на слухачів, коли навіть найсумлінніші з них засвоювали з циклу лекцій про музику: що саме «хотів сказати» (відобразити) Чайковський у своєму Першому концерті для фортепіано з оркестром; запам'ятовували співвідношення «дерева», «струнних» і «міди» в «Богатирській симфонії» Бородіна і лишалися абсолютно не підготовленими до сприйняття емоційних засобів симфонічної музики.

А екскурсії в музеї образотворчого мистецтва і картинні галереї! Хіба й тут не є найголовнішим прагненням екскурсовода «сповістити», «пояснити», «класифікувати»? Й знову лишаяться в тіні неповторні гама фарб і ліній, і знову не покликано до життя хвилюючі асоціації з суміжними мистецтвами — з поезією, музикою. Все обмежується інформаційною скоромовкою і тропичною зливою історичних довідок, дат, цитат.

Наприкінці декілька слів докору на нашу адресу, на адресу письменників. Боячись обвинувачень критиків у зайвій чутливості, ми ніби навмисне уникаємо часом відвертості почуттів, як авторських, так і тих, що належать героям наших творів. Не шкодуючи місця й фарб на розмаїті описи, буваємо скупі на засоби зображення естетичного сприйняття світу, забуваючи, що саме тут найвужче поле для трафаретів і набридлих повторень.

А коли вже й зіштовхує автор свого героя з мистецтвом, то неодмінно на ґрунті оцінок і міркувань «з приводу». Я не раз чував від багатьох літераторів, що ми, мовляв, зображуємо «простих» людей (тобто, людей з народу) і не зобов'язані торкатися питань, притаманних «рафінованій» інтелігенції. (Писати про таке, звичайно, не пишуть, а говорити — говорять, отже, і думають),

Отак збіднюється духовний світ, по-перше, читача, змушеного бачити літературних героїв, інтелектуально не вищих від «середнього рівня», по-друге, духовний світ самих героїв, хоч у наш час проста людина не така вже й проста, і про це слід говорити.

А хіба не з цієї ж горе-теорії, що зводиться до духовного спрощення, виходять деякі наші поети, вважаючи мало не за єдину близьку народові поетичну форму примітивну структуру частівки або в кращому разі — традиційної пісні.

Не так давно керівники самодіяльних колективів вважали, що їхній репертуар не повинен і не може сягати за рамки пісень і танців фольклорного походження. Але от на всесоюзних оглядах робітники й колгоспники перед численною вдячною аудиторією почали виконувати арії з опер Чайковського, Римського-Корсакова, Верді й Бізе, романси Рахманінова, танцювальні адажіо з «Лебединого озера», й усе це стало справді народним мистецтвом.

Чому ж радіо й телебачення з нудною настирливістю заповнюють ефір примітивними передачами, вважаючи, що перша-ліпша, навіть не дуже цікава співанка сивих сільських часів ближча до серця народного, ніж Бородін і Чайковський? Особливо це помітно у так званих «цільових» передачах — для шахтарів, металургів, колгоспників та ін.

Чому в поїздах, на пароплавах, у санаторіях музичне виховання віддано до рук безкультурним «культурникам», які частують мільйони відпочиваючих низькопробними опусами?

Чому б не спробувати якомусь шановному лектору, що глибоко розуміє природу мистецтва, скоротивши до мінімуму зливу біографічних та історичних довідок, повідати слухачам — які думки, асоціації, почуття викликають особисто в нього музика Чайковського, вірші Блока, пейзажі Васильківського, Левітана, Куїнджі?

Наспіла пора, коли естетичне виховання повинно перейти з царини побажань і теоретичних диспутів у царину повсякденної державної практики. На цьому шляху багато труднощів, багато перешкод, але за умов перемоги соціалізму всі вони мають бути подолані.

Треба тільки перебороти зашкарублий погляд на естетику як на щось необов'язкове під час будови ново-

го суспільства. А такий погляд ще де-не-де знаходить співчуття й підтримку.

У нашій публіцистиці, критиці необхідно з філософських позицій дати рішучу відсіч тим, хто, відхрестившись на словах від вульгарного соціологізму, на ділі й досі ототожнює з ідеалізмом все, що стосується людських почуттів, у тому числі й емоційну сторону сприйняття довколишнього світу. Прихильникам таких аналогій, може, й здається, що вони йдуть у ногу з часом, горнучи естетичне виховання мас на купу з поняттями відірваності від реального життя й протиставляючи йому лише самі фактичні (переважно — точні) знання, що мають практичне значення.

Вже на сучасному етапі розвитку людства для народу — будівника комунізму байдужість до краси й гармонії стає таким же пережитком минулого, як і технічна відсталість, як безкультур'я у побуті.

ДЕЩО ПРО ТАК ЗВАНИХ «ПРАКТИЧНИХ» ЛЮДЕЙ

Мушу задалегідь попередити: люди практики — мені до душі. Я люблю і поважаю тих, у кого слово не розходиться з ділом, хто свої дії підтверджує діяннями й ніколи не відступає від поставленої перед собою мети. Ще в минулому сторіччі пустопорожні фантазери типу мрійника з «Білих ночей» Достоевського викликали в прогресивних людей не більше, як жалість. Краснобая Рудіна Тургенев змусив загинути на барикадах, щоб якось виправдати розглагольствування свого героя про високі матерії. Отож — честь і слава людям, що на практиці доводять дівість своїх помислів.

Але є в нас, зокрема серед молоді, такий прошарок, який під словом «практичний» розуміє щось зовсім протилежне розумній діяльності, таке, що нічого спільного не має з реалізацією високих громадянських ідеалів. Про це мені й хочеться поговорити сьогодні.

Георгію Ц. важко живеться в родині. Вся біда в тому, що й теща, і дружина вважають його «непрактичним». В чому ж полягає його непрактичність? Може, Георгій і справді не пристосований до життя? Може, він «мамин синочок», не здатний забити в стінку цвяшка чи розко-

лоти сокирою поліна? А може, він не вміє поводитися з трудовими грішми?

Ні, Георгія не можна обвинуватити в цих гріхах. Уся його «провина» полягає в тому, що він, працюючи завідуючим гаражем на одній з харківських автобаз, приносить додому саму «голу» зарплату, тоді як тещі й дружині відомо, що «практичні» люди на цій посаді мають дещо й поза зарплатою у формі «подарунків» від шоферів-«ліваків».

«Не красти ж ми тебе намовляємо,— каже теща,— тобі дають, а ти не береш. Так «практичні» люди не роблять».

Що ж до дружини Георгія, то вона звільняє себе від будь-яких порад, а тільки гризе чоловіка: «Невже у тебе нема самолюбства,— каже вона,— адже в усіх сусідів, крім нас, є найновіші телевізори, у Степанченка жінка ходить в шубі, а я — в пальті» і т. д. і т. п.

Дружина Георгія не вважає, що її чоловік був би нечесною людиною, якби дивився крізь пальці на тих, хто, виконуючи приватні замовлення, розбазарює державний бензин, ганяє державний автотранспорт, та ще й за свою поблажливість брав би хабарі. В її розумінні «самолюбство» Георгія повинно страждати лише тоді, коли він не може придбати дорогого телевізора, меблевого гарнітуру тощо.

Так само, очевидно, вважав і молодий інженер Микола П., який покинув свою наречену і одружився з літньою жінкою лише тому, що та мала... ізольовану квартиру. Своїм друзям Микола П. щиро признався, що любить і досі свою колишню наречену, але одружуватись, не маючи квартири, вважав би за «непрактичне».

Як бачимо, хибні погляди на життя і дружини Георгія Ц. і Миколи П. не належать до категорії юридично підсудних. Зрештою, кожна жінка має право зажадати від свого чоловіка телевізора, а кожна молода людина вільна одружитися з тим, з ким вона бажає. Але йдеться не про юридичну, а про моральну сторону справи, про ті засади, що визначають ступінь людської гідності, без якої легко можна перетворитися з людини на людсько, з громадянина — на жалюгідного обивателя.

Я знаю, що серед певної частини молоді деякі мудрі істини вважаються «прописними» і апріорі піддаються іронії. Можливо, в цьому винна не завжди вмiла по-

пуляризація цих істин, які, однак, не стають від цього менш мудрими.

Повторимо одну з них: від психології обивателя до буржуазної ідеології — один крок.

Мені можуть заперечити: «Хто така дружина Георгія? Студентка четвертого курсу одного з інститутів, відмінниця, майбутній спеціаліст. Хто такий Микола П.? Інженер-конструктор, за останній рік двічі премійований як раціоналізатор виробництва. Звідки ж до них прийшли оті «пережитки»? Що спільного вони можуть мати з ідеологією капіталізму, в основі якої є експлуатація людини людиною, расова зненависть, утвердження колоніалізму? Просто ці молоді люди,— можуть сказати мені,— не ідеальні, і в основі їхньої психології лежить не щось страшне, а досить поширений девіз: «Риба шукає, де глибше, а людина — де ліпше».

Що ж? Розберемось у цьому «невинному» девізі, подивимось, що означає оте «людина шукає, де ліпше», і переконаємось, що воно майже нічим не відрізняється від фетишизації буржуазного «бізнесу». А коли й відрізняється, то хіба що масштабами, а не суттю, не змістом.

Безперечно, дружина Георгія, живучи в наших радянських умовах і докоряючи чоловікові за «непрактичність», претендує не на акції концерну «І. Г. Фарбеніндустрі», а лише на меблевий гарнітур, телевізор тощо. Та в цих претензіях важливий не стільки їх масштаб, скільки те, що вони розраховані не на реальний трудовий заробіток, а на щось побічне, тобто нечесне. Не менш важливе і те, що вона не тільки не шанує в своєму чоловікові людської гідності, а, навпаки, обвинувачує його у відсутності «самолюбства», оскільки він відстає від сусідів у надбанні якихось хатніх речей. А спосіб здобуття цих речей для неї не відіграє ніякої ролі, аби він не потяг за собою юридичної небезпеки (цей приклад взято з часів, коли не було ще закону про судову відповідальність за хабарі).

Чим же різниться, по суті, психологія цієї молодої жінки від психології носіїв буржуазної моралі, які прагнуть приховати своє дикунство за девізом: «Гроші не пахнуть»? І чи ж така велика різниця між буржуазною «мораллю», яка дозволяє одружуватися не з коханою дівчиною, а з капіталом, та «мораллю» інженера, що одружився з «квартирою»? Чесність з собою, гордість за свою моральну чистоту, внутрішня відповідальність

за своє особисте й громадське життя — все це поняття чужі для буржуазного суспільства, де становище людини визначається гаманцем, де любов, дружба, всі благородні людські взаємини відступають перед такими поняттями, як зручність, вигода, спритність.

Цікаво, що свого часу адвокати буржуазного ладу намагалися ототожнити матеріалізм з меркантилізмом і на все горло кричали: комуністичній ідеології, мовляв, чужі високі ідеали і духовне життя, а притаманне лише все «принижене», тобто матеріальне. Насправді ж доведено життям, що ніколи в історії людства не було такого бурхливого зростання духовних сил народу, як за умов соціалістичного ладу. Досить згадати наші військові і трудові подвиги, незчисленні приклади високого гуманізму, виявленого радянськими людьми.

Чим же можна пояснити, що серед нашої молоді є ще особи з обивательськими, утилітарними настроями, з тими звичками й уподобаннями, які йдуть всупереч засадам нового суспільства?

Тут винне і міщанське виховання в родині, і, треба відверто сказати про це, недоліки громадського виховання. Ще й досі наша пропаганда в устах деяких шкільних учителів, доповідачів, лекторів хибує на відірваність від життя, коли задля летючого ефекту бажане видається за існуюче, обминаються гострі кути. Не завжди ми, виховуючи молодь, відверто кажемо, що боротьба за високі ідеали, за чесність, за утвердження в молодій людині почуття власної гідності вимагає не тільки свідомості, не тільки теоретичних засад, а часом і деяких матеріальних жертв. Що часом треба молодій людині поступитися власними вигодами задля того, щоб не втратити почуття гідності. І, нарешті, що не кожна молода людина відразу може бути забезпечена всіма матеріальними благами, на які має право; що ці матеріальні блага в нашому радянському суспільстві можуть бути гордістю лише тоді, коли вони є здобутком чесною праці.

Не вся ще наша молодь, на жаль, усвідомлює, що законне прагнення до обладнаного побуту, до комфорту не повинно ставати самоціллю, своєрідним культом, який не дає змоги бачити основного в житті — суспільно корисної діяльності, творчості.

Я маю на увазі не тільки носіїв обивательських настроїв, а й їхнє оточення, тобто тих чесних людей, які не

завжди створюють навколо обивателів атмосферу громадської зневаги і нетерпимості. Як часто ми, наприклад, зневажливо ставимось до офіціанта, що бере «на чай» (тим більше, коли це молода людина) і самі ж даємо «чайові». Або — засуджуємо хлопця, що одружився з «квартирою», і самі ж ідемо на весілля до нього.

Пригадую один громадський суд над студенткою-випускницею, яка принесла фальшиву медичну довідку про хворобу матері, щоб не їхати за призначенням. Які гнівні промови було виголошено на тому суді! А потім багато з тих, що осудили привселюдно обманщицю, винувато підходили до неї, намагаючись усім своїм виглядом показати, що вони «змушені» були так різко виступати, а особисто проти неї нічого не мають. Так благородний громадський акт перетворився на фарс, на комедію, бо винна не відчула себе по-справжньому винною. А чому? Тому, що не тільки вона, а й товариші, виявивши двоєдушність, втратили почуття власної гідності.

Попри весь свій індивідуалізм, войовниче міщанство, цей активний носій буржуазної моралі, не терпить самотності, прагне громадського визнання своїх дикунських традицій. Обиватель-хапуга, обиватель-егоїст не хоче, щоб його в суспільстві вважали потворним винятком, а воліє вважатися нормою. Для цього він залюбки обмовляє усіх чесних людей, сіє плітки, поширює наклепницьку вигадку про те, що його вади притаманні більшості людей на землі.

Останньою козирною картою обивателя є так званий інтимний світ, який він за всяку ціну намагається відірвати від світу громадського й оголосити основою основ людського життя. Щоб розбити ущент цю останню фортецю войовничого міщанства, слід громити його не тільки з трибуни, а й в особистому житті, на кожному кроці, при кожній нагоді.

Отже, для того, щоб виховати почуття власної гідності в людях, які ще не мають цього почуття, нам треба бути не тільки чесними, а й високо принциповими, непримиренними до всього підлого, дріб'язкового, несумісного з мораллю будівників нового суспільства.

СОВІСТЬ

Якось за кордоном мені довелося бути свідком невеличкого диспуту між двома лікарями: нашим і мюнхенським. Дозволю собі по пам'яті відтворити його:

Мюнхенський лікар. Я не належу до тих людей, які безоглядно вірять західній пропаганді в дусі «холодної війни» і відкидають ваші досягнення. Я був під час туристської подорожі в Ленінграді, в Москві, в Україні і знаю, що досягнень у вас чимало. Але у вас занадто багато політики. Навіть такі загальнолюдські поняття, як совість, чесність, благородство, ви здатні приписувати вашому політичному устрою. Невже від того, що у вас лікують пацієнтів не приватно, а в державних лікарнях,— ваша, колего, лікарська совість чистіша від моєї?

Наш лікар. Лікарська совість? Це дуже вузько.

Мюнхенський лікар. Чому? Візьмемо найбільш розповсюджений приклад. До мене пізно вночі звертається пацієнт, просить негайної допомоги. Він не має чим заплатити за візит, і я роблю все, що треба, не беручи гонорару. Совість моя чиста чи ні?

Наш лікар. А коли хворий потребує тривалого лікування? Як він потрапить до вас у лікарню, не маючи грошей?

Мюнхенський лікар. Це вже не в моїй компетенції.

Наш лікар. Отож ваш акт милосердя розрахований не на те, щоб реально допомогти хворому, а щоб приспати на час свою лікарську совість.

Мюнхенський лікар. А ви що б зробили?

Наш лікар. Влаштував би його до відповідного стаціонару.

Мюнхенський лікар. А коли б там не знайшлося місця, ви б почували, що ваша совість неспокійна?

Наш лікар. Безумовно. Бо за те, щоб у нас було досить лікарень, я відповідаю не тільки як лікар, а й як громадянин.

Мюнхенець недовіриливо похитав головою: «Совість — це усвідомлене почуття відповідальності за свої вчинки. Так сказано у вашій Малій енциклопедії. Не за чиїсь, а за свої,— підкреслив він,— а ви хочете, щоб я ніс моральну відповідальність не лише за своїх пацієнтів, а ще й за будівництво лікарень...»

Пишучи ці рядки, я зазирнув до енциклопедії і проти слова «Совість», крім визначення, процитованого мюнхенським лікарем, побачив ще кілька рядків: «Совість являє собою суспільну конкретно-історичну категорію, що виникла в результаті взаємин поміж людьми у процесі їх історичного розвитку». Істотний додаток. Саме його і не беруть до уваги адвокати буржуазного ладу, оголошуючи «одвічними» і «вічними» такі моральні якості людини, як совість, чесність, відвага. А насправді — що спільного має совість обивательська, егоїстична, буржуазна з совістю революційною, партійною, комуністичною?

Обиватель говорить: «Я бачу зло, але не я його створив, не мені й боротися з ним. Я не підтримую зла, значить я — чесний, совість моя — чиста».

А революціонер, будівник комуністичного суспільства, відкидаючи цю філістерську напівсовість, заявляє: «Я ненавиджу зло. Моя совість не може бути спокійною, поки не буде знищено все, що заважає щастю людини, щастю цілого людства».

Філософія обмеженості моральних критеріїв найбільш характерна для сучасних буржуазних гуманістів, які розгублено борсаються між кричущою аморальністю капіталістичного Заходу і традиційним дикунським страхом перед «примарою» комунізму. Їм, цим безвідповідальним добрячкам, заквашеним на фальшивій християнській моралі, хочеться, щоб і вовки були ситі, й вівці цілі, а в них, «моральних пасторів» людства, залишалася чистою совість. Історичне заперечення будь-якої «політики» в мистецтві й науці здається їм найліпшим панциром, що прикривав би їх совість від нещадних ударів, яких завдає їй цинічний світ безправ'я і визиску.

Для обивателів така куца філософія є не тільки ознакою «святої наївності». Вона ще й зручна для тих, хто, подібно до страуса, ховає голову під крило, аби не бачити небезпеки, а сам нишком сподівається під машкарою наївності «проскочити» неушкодженим крізь бурі тривог і потрясінь нашого віку.

Таке моральне дезертирство чуже психології будівника комуністичного світу. Наш девіз: краще гірка правда в ім'я щастя мільйонів, аніж солоденька брехня, здатна приспати куцу обивательську совість. Однак у соціалістичному суспільстві ще зустрічаються люди, які орієнтуються на болотяну міліну філістерської напівправди,

намагаються обґрунтувати свою громадську інертність безпринципним девізом «нейтралізму». По суті, це не що інше, як замасковані красивою фразою егоїзм і лінь міщанина. Боротися з найменшими проявами подібної філософії — благородне завдання наших партійних пропагандистів, журналістів, письменників.

На тлі грандіозних досягнень, які здобув радянський народ, як на ниві господарській, так і культурній, декому може здатися, що маленькі плямки морального порядку не варті нашої уваги в цю величну добу. Це невірно. Було б гіркою помилкою проходити байдуже повз ці плямки, давати їм розростатися, розповсюджуватися.

За «чистеньку» обивательську совість нерідко ховається злочинна інертність, бездіяльність. Людина байдуже дивиться на несправедливість, яку в даний момент чинить хтось дужчий від неї. Але обиватель не хоче ризикувати (своїм часом, нервами, благополуччям на службі). Він схильний заспокоїти свою крихітну совість тим, що не бере безпосередньої участі в акті несправедливості або в кращому разі десь формально сигналізує про неї. Ми ж повинні виховувати мужність у людей нашого суспільства, не забувати, що термін боротьби за нову людину маємо розуміти в прямому смислі слова. Тобто як боротьбу, а не лише як ретельне виконання розпоряджень та директив без особистої ініціативи, без активної участі в цьому складному процесі.

У світлі комуністичної моралі вже й сьогодні цілком своєрідно сприймаємо ми ряд відомих понять. Наприклад, законність вимог члена суспільства, які він може пред'явити суспільству. Все частіше й частіше ця законність виходить для нас не з формального кодексу, а з усвідомленої внутрішньої потреби вчинити так, як буде краще для цілого суспільства. Відступи від цього незафіксованого у кодексах закону радянської моралі ми вважаємо порушенням наших морально-етичних норм.

Наведемо приклад. Науково-дослідним інститутом керує професор пенсійного віку. Заслуги перед наукою дають йому право ще не йти на пенсію. Але для інституту було б краще замінити цю заслужену людину молодшою, енергійнішою. Професор при цьому матиме більше вільного часу для науки, для виховання молодих кадрів.

Уперто залишаючись директорувати, шановний учений не порушує писаного закону, але він відступає від іншого, неписаного, який мусила йому продиктувати його

совість. Оскільки такі порушення неписаних моральних законів ще є, нам треба говорити про це на весь голос, виховувати наших громадян у душі високої свідомості розумної самопожертви для загального добра.

Адже саме ця свідомість становить психологічну основу неперевершеного трудового подвигу нашого народу, який ще в роки блокади, в роки руїн і тифу твердо вірив у свій завтрашній день, і ця його віра була не фатальністю, а цілком реальною певністю, відчуттям своєї моральної сили.

Дехто із західних скептиків ладен розцінювати здатність нашого народу мужньо переносити труднощі як екзальтацію самопожертви або як вияв обмеженості культурно-побутових вимог. Життя заперечило ці наклепницькі вигадки.

Звісно, переживаючи труднощі, ніхто з нас не танцює від радості, як це іноді намагаються відобразити в своїх опусах деякі літературні ханжі. Однак увесь світ визнає, що жодні адміністративні заходи не спроможні були хоча б якоюсь мірою так згуртувати наш народ в години лихоліть і випробувань, як згуртувала його вірність спільній ідеї. Можна сміливо сказати, що з незчисленних моральних здобутків Жовтневої революції найхарактернішим є особиста зацікавленість окремої людини у громадському, загальнолюдському, в усьому, що йде на користь трудовому народові.

ВИСОКЕ ПОКЛИКАННЯ

Кожна робота, навіть найбільш романтична, має свої, приховані від стороннього ока специфічні ускладнення, свої болючі поразки та будні. Одне слово — ту дорогу ціну, за яку дістається романтика.

Але навряд чи знайдеться серед десятків тисяч професій хоч одна, котра вимагала б від людини таких повсякденних, не овіяних гучною славою подвигів, як цього вимагає скромна професія вчителя. Ось чому й хочеться назвати вчителювання не професією, а високим, благородним покликанням.

Мені думається, що найхарактернішою рисою вчительської роботи є та винятково гостра соціальна й психологічна відповідальність, яку вчитель несе за наслідки

своїї діяльності перед суспільством і перед собою. Адже з його перших рук прямує у широкий світ вихований ним підліток, який на ґрунті одержаних у школі знань і моральних засад має стати у вирі життя Людиною з великої літери. Він повинен стати громадянином, борцем за справедливість у міру даних йому природою здібностей, подолавши згубні впливи, пов'язані то з не досить нормальним родинним середовищем, то з нездоровою спадковістю, то з невдало вибраним товариством на «вулиці». І все це мусить подолати у молодій людині, у майбутньому громадянинуві, школа, вчитель.

Отож немає для справжнього вчителя більшої радості, ніж переконатися, що зусилля його не були марними, й нема для нього пекучішого горя, ніж коли він дізнається, що важка й кропітка його праця не дала жаданих плодів.

Я знав одну вчительку, котра, вже будучи на пенсії, протягом багатьох років вважала за свій обов'язок відвідувати двох колишніх вихованців, бо вони, на її думку, не знайшли для себе в житті належного місця з її вини. Мовляв, свого часу вона подивилася крізь пальці на те, що в одному з тих учнів були задатки марнославія, а в другому учневі прогавила небезпечні ознаки інертності, схильності пристосовуватися до легкого в житті.

Прикладів того, коли вчитель відчуває активну відповідальність за долю вже цілком дорослих, самостійних людей, котрі колись були його учнями, можна навести сотні й тисячі. І тут я мушу визнати, що письменники й досі у великім боргу перед нашими вчителями, яких у кращому разі ми змальовуємо в своїх творах або суцільною рожевою або чорною фарбою, не заглиблюючись у психологію цих героїчних першовідкривачів і формувальників молоді душі.

Вдумаємось у саму суть учительської роботи й тоді за повсякденністю шкільних докучних турбот, за буднями уроків і домашніх завдань побачимо, які філософські глибини визначають цю найбагороднішу місію. І це незалежно від того, йдеться про формування характеру та психіки дорослих людей — старшокласників, чи про перші спроби впливу на дитячу натуру, на первачків-малюків.

Адже й у процесі послідовної передачі учням глибоких знань, і в процесі громадсько-виховної роботи перед

нашим радянським учителем стоїть одне грандіозне завдання: в кожному окремому випадку хоч на крок, а наблизити до щасливого розв'язання одвічну проблему Добра і Зла. Бо саме нашому вчителеві випала честь виховувати покоління, яке має вперше в історії людства довести на практиці перевагу людського над тваринним, громадського над особистим, творчого над споживацьким, активного над інертним. Одне слово — довести перемогу Добра над Злом, світу справедливості над світом експлуатації і наживи.

Велику виховну силу має вчительство, озброєне передовою теорією Маркса — Енгельса — Леніна. Проте, було б непростимою помилкою вважати, що досить вчителеві озброїтись передовими ідеями, як вони, ці ідеї, наче від помаху чарівної палички, забезпечать йому повний тріумф у його виховній роботі. Ні! Від оволодіння ідеями до їх втілення у свідомість учнів лежить довгий, усіяний терніями шлях.

Останнім часом багато говорять про окремі компоненти у педагогічній роботі. Найбільше чуємо критичних зауважень щодо учбових програм та методу викладання у школі окремих дисциплін, зокрема літератури. Та ще дуже несміливо, з оглядкою, згадуємо в отих наших диспутах про те, без чого взагалі неможливий успіх у діяльності вчителя,— про його особисту фанатичну (я не боюсь цього слова) відданість обраній справі.

«На жаль, я змушена «натягувати» відсталим учням оцінки, поскаржилась мені нещодавно молода вчителька С., інакше наш директор зарахує мій клас до відсталих». Гадаєте, я не вірю, що є ще у нас директори, котрі у гонитві за «високими показниками» штовхають учителів на шлях оковамилювання? Ще є в нас такі й про це пишуть у газетах, і проти цього виступає громадськість.

Але чи може свідомий своєї місії вчитель, навіть ризикуючи вступити в конфлікт з усіма директорами на світі, погодитись на такий компроміс! Чи може він (згадую інший прикрий випадок!) зі спокійною совістю рекомендувати на золоту медаль учня, відомого в класі егоїста, тільки тому, що йому так «підказано».

Я певен, що двієчник з фіктивною трійкою так само, як і медаліст з психологією вузьколобого міщанина або дилетанта з формально «високими показниками» у громадській роботі,— все це гріхи вчителів, які повинні

нести особисту відповідальність за майбутніх громадян — своїх учнів. Погодитись із завідомо неправильною оцінкою або характеристикою — це повинно бути для вчителя таким же злочином, як для лікаря поставити свідомо хибний діагноз або прописати хворому шкідливі для нього ліки.

Пригадую з років дитинства нашого викладача російської літератури, світлої пам'яті Миколу Семеновича Федоровського, який вчителював у 30-й харківській трудовій школі. Долаючи будь-які перешкоди, він таки домігся, щоб його вихованці на все життя зріднилися з художнім словом, хоч деякі горе-теоретики з наросвіти не вельми сприяли цьому на той час. Досить сказати, що згідно із запровадженням тоді «комплексним методом» визначена для старших груп провідна тема, наприклад, «Електрика», зобов'язувала й викладача літератури підкорити їй свою учбову програму. Таким чином, відкинувши «неактуальних» класиків, ретельні виконавці комплексних інструкцій «годували» учнів вінегретом з випадкових уривків, де хоча б одним словом згадувалась електрика.

Наш Микола Семенович не тільки виступав на засіданнях шкільної педагогічної ради проти цього хибного методу, а й на практиці робив усе можливе, щоб дати нам справжні знання. Для цього він використовував шкільний літературний гурток, створений ним разом з молодим викладачем української літератури і мови тов. Пасічником. У цьому гуртку початкуючим літераторам дозволялося читати власні твори у вигляді премії за акуратне відвідування гуртка й активну участь в його роботі. А, по суті, в гуртку нам читався додатковий (чи то пак основний!) курс з російської та української літератур. Про діяльність Миколи Семеновича добре пам'ятають і мої колишні однокашники, нині теж письменники: киянин Віктор Кондратенко та москвич Герой Радянського Союзу Сергій Борзенко. Саме у літгуртку ми, вихованці Миколи Семеновича й Пасічника, пізнали світ безсмертних образів російської та української класики, а разом з тим познайомилися із зовсім непередбаченими за програмою творами Блока, Олесья, Буніна, Кобилянської, Купріна, Маяковського, Тичини, Сосюри. У цьому гуртку Микола Семенович «відкрив» для нас творчість багатьох поетів братніх народів, зокрема Янки Купали, чиї вірші читав нам в оригіналі біло-

руською мовою, І досі пам'ятаю Купалині звучні рядки, вперше почуті з уст Миколи Семеновича: «Гей, узвейцесь сваім криллям, арляняты буйна, бурна, над мінулих дзен магілай, над санлівастью хайтурны!»

У створенні цього літгуртка Микола Семенович, на мою думку, зробив подвиг. Пішов він на це з вірою у свою перемогу, бо мав перед собою ясну й благородну мету: зробити все від нього залежне, щоб ми, його учні, з вини випадкових і байдужих людців — авторів «комплексних планів» — не вийшли зі стін школи невігласами.

Я згадав про Миколу Семеновича не тільки з пошани до його пам'яті, але й з метою підкреслити, що в радянському суспільстві з перших днів революції і до наших днів для ідейного, ініціативного вчителя є всі умови бути не просто ретельним службовцем, а й полум'яним борцем за найсправедливішу в світі комуністичну ідейність. Оточений заслуженою любов'ю народу, озброєний найпередовішою теорією, він, наш учитель, не може обмежувати свою діяльність механічною передачею учням запрограмованих знань. Разом з цим він має бути завжди активним носієм і проповідником усього прогресивного, революційного, має бути непримиренним борцем проти найменшої фальші, бюрократизму, проти будь-яких відступів від засад комуністичної моралі й етики.

От такими й знаємо славу армію самовідданих наших вчителів, котрих згадуватимуть у піснях і в дружніх розмовах наші діти й онуки з тим же щирим, сердечним теплом, з яким згадуємо своїх перших наставників ми, свідки перших років робітничо-селянської влади,

В ІМ'Я МАЙБУТНЬОГО

Думки після кінофільму «Звичайний фашизм»

За повоєнні роки ми багато вже бачили і документальних і художніх кінокартин про фашизм. Досить подивитися польський фільм «Пасажирка», щоб уявити собі всю глибину моральної прірви, в яку скотилися гітлерівці, укривши себе довічною ганьбою як звірі, як нелюди.

Фільм М. Ромма не про самі звірства фашистів, а про щось значно глибше й страшніше: про те, як робляться звірі з людей.

Ось перед нами кадри, що нібито не мають нічого спільного з темою фільму: наші радянські малюки — симпатичні, зворушливі, трохи кумедні. І такі ж симпатичні, зворушливі й трохи кумедні німецькі малюки, зняті на плівку за часів гітлерівської влади. І ті, й другі малюють, як уміють, свої наївні картинки: тато, мама... А далі? Одні — стадіон, другі — муштру. І чим старшими стають оті другі, тим більше малюють вони те, що символізує рабську покору. Ці малюнки ніби ілюструють згубну еволюцію, яка відбулася в Німеччині: від людини — до байдужого робота; від робота — до фанатика, раба; від фанатика — до екзальтованого нелюда, звіра.

Були діти, з них повинні були вирости люди. Але їхню волю зім'яли і зробили з них безхребетну, безлику масу. А з масою, заявив Гітлер свого часу, треба поводитись як з жінкою. А жінка, розвивав свою вбогу думку цей вседержавний пошляк, любить, щоб над нею чинили насильство.

Ось по кінодокументах, створених у фашистській Німеччині й використаних талановитим радянським режисером для цього викривального фільму, бачимо, як позбавлена жодних рис індивідуальності маса переходить від обивательської байдужості до здивовання (ану, що він там іще втне цей екстравагантний ефрейтор!). А від обивательського здивовання — до вимушеної слухняності. А від слухняності — до німої покори. І нарешті — до шаманського самогіпнозу, до схиляння перед «надлюдиною», перед усіма її дикунськими примхами.

...Палають у центрі Берліна перед стародавнім університетом книжки. На очах у «культурної нації» кидають в огонь середньовічного вогнища безсмертні здобутки світової цивілізації, в тому числі й німецької. Хто робить цей нечуваний злочин? Разом з малописьменними штурмовиками-ковбасниками це роблять і... німецькі студенти!

...Пошляки й розпусники з ідеологічного фашистського центру наказали незаміжнім німкеням, щоб не сміли «відмовляти ні в чому» фронтовикам-відпускникам. А коли знайдуться після виконання цього наказу незаконно народжені діти, — вважати їх «подарунками фюрера». На доказ офіційності цього державного заходу

солдатам-відпускникам вантажать на плечі дерев'яні дитячі колиски: пред'яви першій-ліпшій безмужній німкені її як перепустку — і вона не відмовить. І пред'являли. І «патріотки» діставали за кожного народженого ім'ям цієї директивної коліски посвідчення про те, що об'єкт випадкового альянсу не якась там гуляща дівка, а слухняна виконувачка волі великого фюрера...

Фільм — про найстрашніше у світі: про загибель у людини людського. Але все у нім підкорено суворому почуттю естетичної міри. І це впливає більш, ніж будь-який кричущий натуралізм.

Що може бути трагедійніше від страждань у Варшавському гетто? У фільмі, однак, демонстрації самих страждань майже нема. Два-три кадри: виснажені люди над убогим сніданком... Вахмани витрушують з хлопчачих штанців «контрабанду» — кілька картоплин; принесених в гетто з-за колючого дроту. Зате є кадр, який хоч і не показує ні тортур, ні смертей, викликає в нас бурю знепависти до фашизму, до його цинічної звичайності: бачимо понад гетто перекидний місток, спеціально збудований для того, щоб німецьким туристам було зручніше дивитися на муки людські. Саме з цього містка фашистські екскурсанти знімали свої аматорські фільми. «Ці екскурсії,— пояснює коментатор (це, до речі, сам Ромм),— належали в гітлерівській Німеччині до розряду розважальних маршрутів».

Нема сумніву в тому, що М. Ромм мав у своєму розпорядженні документальні кадри і про масові розстріли, і про нечувані в історії людства «акції» — спалення десятків тисяч мирних людей у концтабірних печельних печах. Він не зловживає показом цих кадрів. Але те, що показує,— неможливо забути. Ось приречені на смерть люди ницьма лежать на землі перед дулами автоматів. Вони ще живі, ці люди. Зараз гримне залп. Матері затулили дітям долонями очі. «Ждуть»,— лаконічно сповіщає нам коментатор. І в цьому сухому лаконізмі вся гіркота і вся кричуща невимовність трагедії. Вона нас вражає як дихання самої смерті.

Ось фотографії: есесівці їх носили у нагрудних кишенях. На одних — їхні жінки, діти. Жінки як жінки, а діти як діти. А на других фотографіях — теж жінки, і теж діти. Тільки мертві. Їх повісили, їх розстріляли ці біляві, симпатичні хлоп'ята, які щойно бавились у річці з кудлатим песиком і носять фотографії своїх жертв

поруч з фотографіями родин у кишенях — на спогад. «Як могли люди так низько впасти? — питає коментатор, — щоб отаке зберігати задля розваги на спогад?»

І ніби відповідь на це: німці, німкені... молоді, старі... діти... юнаки... підлітки... На очах у всіх сльози. Може, вони плачуть за тими, кого зараз палять на німецькій землі у печах? З чийого волосся майструють страшні абажури? Ні! Це сльози зворушення. Вони побачили свого рідного фюрера. Вони майже топчуть одне одного, щоб скоріше доторкнутися до руки цього садиста й ката, цього дурня й невігласа. То що ж це таке: ціла нація карних злочинців? Ціла нація божевільних? Як назвати цей масовий психоз, це непідвладне здоровому глуздові схиляння перед однією людиною, до того ж людиною мізерною, відвратною?

Пояснити це можна хіба що втратою людської гідності, поступовою зрадою людським моральним засадам. А почалося все з егоїзму, з байдужості, з обивательського безпринципного девізу: «моя хата скраю». Ось і виродилися індивідууми на безликі частинки безтямної незрячої маси, на рабів, на грубу силу в руках шахраїв, на бидло.

Страшно про це згадувати, страшно про це думати. Але треба. Треба тому, що не може людство припустити, щоб повторилися Освенцім і Майданек; щоб знов бузувіри міряли нам черепи, класифікуючи їх на «нордичні» й «не нордичні» (до останніх, «неповноцінних», фашисти відносили, як дізнаємося з фільму, й черепи Карла Маркса, Льва Толстого, А. П. Чехова).

Не має права людство спостерігати байдуже, як новоявлені «пророки» з позиції сили душать отруйними газами в'єтнамських жінок і дітей, лінчують негрів і муштрують десь у джунглях для нових масових убивств сучасних дикунів з лав «спеціальної морської піхоти»... А як забути руїни Хіросіми!?

«Наше майбутнє, — чуємо у фіналі цього фільму, — залежить від того, кого ми виховаємо з наших дітей. Адже на світі поганих дітей не буває».

Це мудрі слова. І своєчасні. Адже майбутнє людства кується сьогодні. І в ім'я цього майбутнього всі батьки на нашій планеті, незалежно від рас і племен, повинні зробити так, щоб їхні діти зросли носіями прогресу, носіями світлого розуму, а не мракобісся й дикунства; щоб вони здатні були до останньої краплі крові бороти-

ся за щастя інших, за братерство, за волю, за мир, а не перегризати одне одному горлянку за жирніший шматок; щоб вони були не егоїстами-споживачами, а творцями, які твердо вірять у справедливий завтрашній день, котрий наближають своїми руками.

СЕСТРА МОЯ РІДНА ЛИТВА

Колись я вважав, що відчуті якийсь інший, окрім мого, край таким же рідним, як мій, можна лише у трьох випадках: коли той інший край настільки вразить тебе своєю екзотикою, що ти під впливом його чарів усе приймеш безоглядно як своє; коли мало не з першого погляду впізнаєш у не знаному досі краєві риси, змалку знайомі тобі, і відчуєш, що давно його знав, хоча й бачиш уперше; і, нарешті, коли в тому іншому краю так довго проживеш, що забудеш або майже забудеш про свій, і нове тобі ввижатиметься твоїм природженим.

Моє перше знайомство з Литвою заперечило всі ці умоглядні припущення. В усякому разі, заперечило їх у великій мірі. Звичайно, впала мені у вічі й литовська екзотика. Але вона не настільки причарувала, щоб навально зріднити з собою. Чому — скажу потім... Звичайно, Литва, особливо її сільські мальовничі пейзажі, нагадували мені мою Україну, зокрема Слобожанщину: так само пряно пахла й вирувала навесні свіжозорана родюча земля, так само походжали по ній чорні шпаки, і на заболочених клинах клопоталося перелітне птаство, яке щойно повернулося з вирію, а по каламутній після повені воді кружляли, немов у ритуальному танці, якісь гілки, трісочки, а то й цілі бревенця...

І все-таки то був для очей мій інший край, а не мій, бо зафіксувались у пам'яті передусім олеографічні купи прибережних дерев, і численні вітряки, і низинний ландшафт, — ну точнісінько тобі Нідерланди!

Що ж до «стажу», котрий міг би мене поріднити з Литвою всемогутньою силою звички, то він був надто малий: один день! А всього я пробув у ній уперше щось біля двох тижнів...

То що ж так райтово і так владно збрало з цим ніколи раніш не баченим краєм? Почну з Вільнюса, з

церкви Петра й Павла. (Не дивуйся, читачу, і повір: ітиметься аж ніяк не про якесь релігійне запаморочення, а про щось зовсім інше!) Ішов я до тієї церкви, правду кажучи, не дуже охоче, з настроєм трохи стомленого і не вельми ретельного екскурсанта-туриста. Адже тут, у столиці Литви, на мене з першого ж дня найменше враження справила її музейна старовина, хоча саме вона чомусь у більшості гідів вважається основним «номером програми».

Особливо я нудьгував, оглядаючи середньовічні інтер'єри. Чи тому, що я — харків'янин, закоханий у своє місто, де, як відомо, старовиною і не пахне; чи тому, що під час довгого службового перебування в повоєнній Німеччині досхоchu і донесхоchu надивився на феодальні фортеці й замки (один Вернігероде чого вартий!), але факт залишається фактом, і вкриті пилом років негостинні покої титулованих сатрапів, їхні сервізи й меблі, навіть оздоблені інвентарними бирками, не викликають у мене захоплення, а тим паче родинної приязні... Саме тому, геть зопривши на крутих східцях замку Банеміна, я навідріз було відмовився від Петра й Павла. Однак мій давній друг, журналіст Міколас Яцкявічюс, наполіг на своєму, і я за це йому вдячний.

Не пригадую — скільки сотень скульптурних груп і окремих скульптур прикрашають ізсередини стіни цього масивного храму, скажу тільки, що на тих стінах нема й сантиметра, вільного від різноманітних зображень «святих». Я беру це слово в лапки, бо святі були занадто вже схожі на простих смертних! Їхні руки міцні й напружені, їхні осяяні людською світлою думкою і спохмурені від людської турботи обличчя відбивали не щось потойбічне, а земне, повсякденне, знайоме. Недарма ж зодчі змусили їх не уклінно молитися, звівши очі до неба, а в найрізноманітніших позах, притаманних людям праці, збирати овочі, в'язати снопи, ловити рибу або пасти худобу...

Я переходив від скульптури до скульптури і впізнавав у них то клайпедських рибалок, то рільників і доярок з артїлі, яку щойно відвідав недалеко від Вільнюса... Увічнені в мармурі трударі (у вигляді святих!) міцно й упевнено тримали в руках рибу, колосся, городину, і видно було без пояснень, що все це багатство не звалилось їм як манна небесна, а здобуто їхніми мускулястими руками у поті чола..

Серед них чи не «найземнішими» були розмаїті мадонни. Від часів Мікеланджело й Рафаеля майже всі славнозвісні митці, що творили мадонн, робили це за образом і подобою смертних (отож і «грішних»!) жінок. У церкві Петра й Павла, у Вільнюсі, всі мадонни були ще й трудівницями, і — безперечно! — литвинками. Навіть німби над їхніми чолами здавалися не божественним сяйвом, не вінцями небесними, а зухвало пов'язаними селянськими хустками. А в очах їхніх світилася не молитовність, а заповзятість міфічної Нерінги, котра, як відомо з легенди, утворила Литву, наносивши в подолі з дна моря цілі гори піску.

Задравши догори голову (бо й склепіння було геть усе заліплене постатями), я ходив по церкві й дивувався: та невже ж клерикали-замовці не помітили, що нема в цих скульптурах анічого священного! Що потойбічності тут і не пахне! Що всі «командні пости» захопила у храмі буйна плоть, заявивши про себе як про першооснову буття!

А як же з д у х о м? Ні, не з церковним, а з духом людини, що надихає її і на жертви, й на подвиги?! Я відчув його і в скульптурах, і в піснях, і в легендах, а головне — в живих людях. Саме вони — робітники Вільнюса й Каунаса, рибалки Клайпеди, хлібороби й тваринники, з якими пощастило мені познайомитися, зріднили мене з їхньою батьківщиною, бо я відразу ж відчув, що, крім неї, є в них ще одна Батьківщина, невід'ємна від нової трудової Литви,— багатонаціональний Радянський Союз.

Трудівники й трудівниці Литви... Я відчував їх присутність не тільки у цехах і в артілях, де вони працювали, а й у картинних галереях, і перечитуючи литовських поетів. Але й «фламандські святі» у соборі, й легендарна велетка Нерінга викликали в мене не тільки захоплення, а й не до кінця усвідомлене, мимовільне розчарування. Мені було мало радості розкутого людського тіла, торжества м'язів, триумфу відвертих бажань. Я вже звик у мистецтві країн, які вперше побачив, угадувати народну їх суть і спершу подумав, що не намацав ще «нерва», який правив би мені за ключ до цієї розгадки. Чогось мені не вистачало, щоб сказати впевнено: «О Литво,— це ти. І ти — мені: рідна!»

Щось більш значуще, ніж плоть, було в живих людях. А що саме — я для себе відкрив трохи згодом у Каунаській картинній галереї, в музеї Чюрліоніса...

Про Чюрліоніса важко сперечатися. Його радше або геть відкидати, або приймати цілком. Але пройти повз його твори, залишившись байдужим, не можна. Отут я мушу попередити шановних читачів, що, говорячи про побачене у Литві, в тому числі й про цього самобутнього композитора-художника, висловлюю суто особисті враження. Саме враження, а не чимсь обгрунтовані смаки або погляди. Мені ж бо тут хочеться відобразити не так світ чогось осмисленого мною постфактум, як світ хоч, може, й випадкових, і спірних, але безпосередніх асоціацій.

На мою думку, щастя й трагедія Чюрліоніса в тому, що творіння його не тільки не можна описати, — їх навіть не вдається скопіювати пристойно. Уже згодом, діставши альбом з репродукціями Чюрліонісових картин, я був вражений катастрофічною далекістю цих мертвих відбитків від полум'яної привабливості оригіналів. Особливо це вражало тому, що технічна якість репродукцій була досить висока, і скільки я не придивлявся до них, але так і не спромігся збагнути: в чому ж гірка й непоправна таємниця втрати? Мабуть, як деякі унікальні марки вина, що втрачають смак і аромат під час транспортування, так і твори Чюрліоніса гублять свій чарівний магнетизм, перенесені з полотна оригіналу на копію...

Однак не деякі змоглядні й подекуди претензійні сюжети Чюрліоніса так зріднили мене з Литвою. І навіть не основна його теоретична засада — віддати засобами живопису музику. Найістотнішим (ключовим!) у його творчості для мене було те, що художник, не зрікаючись повсякденних радощів плоті, розкривав людську мрію, світлу мрію народу. І мені здалося, що саме в той час, коли велетка Нерінга носила в подолі пісок, щоб утворити Литву, Чюрліонісові сосни надихали її на трудовий подвиг... Чюрліонісові сосни! Перед їхніми майже невловимими контурами, перед їхньою вічно рухливою красою враз поблякли всі інші асоціації: це була справжня Литва! І сосни її чомусь так були чимось внутрішнім схожі на мої українські тополі й на соняшники!

...А ось сотні (а може, й тисячі!) рук несуть крізь мерехтливу імлу мертво тіло героя. Руки друзів-соратників

вносять його на осяяну кручу, дуже схожу на хмару, що пливе над землею, але ця вершина є твердь. Ота сама земна твердь, на якій він віддав своє яскраве життя за щось таке ж світле, як і сяйво, що дедалі буйніше розгоряється на гірському шпилі, куди виносять тіло героя...

Чому ж, дивлячись на цей твір, я мимоволі уявляв собі Гонту і Залізняка? Боженка і Щорса? Лялю Убийвовк і Матросова? І аж тоді, уявивши їх, подумав: Литва!.. І серце моє сповнилось братерською любов'ю до маленької і мужньої країни, котру фашисти, як і рідну мою Україну, убивали, палили, а вона ще міцнішою стала з крові й мук для життя, для б р а т е р с т в а!

Ось коли з новою силою спливли перед моїми очима скорботні спогади про спалене есесівцями литовське село, про трагедію, талановито зображену в поемі Марцінкявічюса «Кров і попіл»...

Заздалегідь передбачаю: хтось закине мені, що, будучи в Литві, я пізнав її не через призму життя, а через призму мистецтва. Ну то й що ж, хай навіть і так! Ще задовго до цієї поїздки я уявляв собі не бачену ніколи Литву за віршами Саломеї Неріс:

О Земле рідная, чия ти?
Тебе ми матір'ю зовем...
Якби могла ти розказати,
Заговорила б ти вогнем.

О Литво, скільки ти тужила...
І скільки зради на віку!
Ти сумно до землі схилила
Чоло в терновому вінку.

(Переклав В. Бичко)

Це було і зрозуміло, й зворушливо... З поезії Неріс я давно уявляв собі «...маленький край, мов крапельку густого янтарю», і все-таки це була зовсім інша Литва, ніж та, яку я відчув своєю сестрою. І хоча Україну теж не раз намагались відобразити поети жалібною в терновім вінці, але обох їх, і Україну, й Литву, куди більше ріднив вільний дух непокори. І цей дух я відчув так же гостро, як мрію народну в полотнах Чюрліоніса, в унікальних скульптурах Ельжбети Пашкаускайте Даугвілене, виставлених, до речі, у музеї Чюрліоніса, в Каунасі. Вона народилася року 1886, а померла вже після другої світової війни. Усе своє життя прожила в Каунасі. Бать-

ко Ельжбети помер, коли вона була ще малою, і всі турботи про родину лягли на плечі її матері, яка заробляла на хліб приватним шиттям. Виховувала Ельжбету бабуня. Найглибше залягли у дитячій пам'яті й душі розповіді про кріпацтво, про жорстокість панів. Було в тих розповідях на першому місці повстання 1863 року, втоплене панами у селянській крові...

Біда рано навчила Ельжбету допомагати матері в роботі. Шестирічне дівча робило квіти з паперу і само їх продавало на вулиці. Власне, на тих квітах і виявила вона свою схильність до мистецтва образотворчого.

Учитися юній художниці довелося дуже мало: вона закінчила лише чотири класи гімназії. А коли мати занедужала, Ельжбета пішла у майстерню жіночих капелюшків. Ночами багато читала, цікавилась музикою, але не покидала рукомесла. В її умілих руках клаптики тканини, молюскові черепашки, кольорові камінці, звичайні соломинки чарівно перетворювались на прегарні хатні оздоби: серветки, диванні подушечки, шкатулки, рамки для картин і фотографій.

Вона робила спроби малювати і випалювала цілі пейзажі голкою на дерев'яних дощечках. А в 1912 році на міському маскараді звернула на себе увагу оригінальними масками — «ХХ вік» і «Золотий телець». Як бачимо, вже тоді в її творчості пробивалися філософські соціальні мотиви... І, нарешті, ця щедро обдарована талантом, чутлива до природи і людської долі жінка знайшла себе у мистецтві як скульптор. Але скульптор цілком своєрідний.

Щасна думка привела Ельжбету до спроби відобразити деякі історичні події у формі скульптури з допомогою... берестяної кори. Отак з'явилась на світ її берестяна скульптура «Повстання 1863 року». Як працювала Ельжбета Даугвілене? Мені про це розповіли, крім екскурсиводів, її колишні сусіди, які свого часу спостерігали цікавий і своєрідний процес її творчості. Напрорвесні Даугвілене драла в лісі берестяну кору, вимочувала її у спеціальному розчині, потім сушила, сортувала за відтінками й аж тоді починала свою мистецьку роботу. Гнучкою спеціальною голкою і міцною вошеною ниткою нашивала вона шматки кори на звичайне полотно. Під час нашивання Ельжбета довільно згинала полотно і моделювала його, підкоряючи задумові.

Отак, нашивши кілька тисяч шматків кори, вона досягала мети: поволі вирізьблювалися людські обличчя, їхні постаті, а згодом вимальовувалась і вся композиція. Для укріплення рельєфу та його поглиблення скульпторка вживала дрiт і дерев'яний каркас...

Цікаво, що Даугвілене, як правило, творила свої скульптури, виходячи з вільної імпровізації. Очевидці стверджують, що ніколи вона не робила попередніх ескізів: її творча думка формувалась і розвивалась в процесі роботи. Можливо, це диктувалося самим матеріалом, який «вимагав» від творця повної волі дії, яка притаманна самій природі?..

Даугвілене ніколи не навчалася в жодному художньому учбовому закладі й не зазнала чужих мистецьких впливів. Усе творче життя вона залишалася вірною одному матеріалові — берестяній корі, якій щоразу надавала неповторні художні форми. Вона свідомо зреклася інших матеріалів, котрі давали б їй змогу урізноманітнювати характер скульптур. Зате всіх, хто дивився на її твори, вражає невірогідна точність і витонченість цих берестяних скульптур. Кажуть, що Даугвілене працювала над кожним своїм твором по кілька місяців, а то й років!

...Не порівнюю ступеня таланту, але хіба ж не нагадує ця заповзятість, і вірність народній темі, і соціальна масштабність — полум'яного нашого Кобзаря?! Сова... Перебендя... Катерина... — от хто поставав перед моїми очима, коли я дивився на берестяні скульптури Ельжбети. Ось хижа ошкірена паща розчавлює голову змученої селянки. Ні, це не тільки символ кріпацької праці, а й узагальнений образ жорстокості всіх експлуататорів за всіх часів. Ця ж соціальна широчінь характеризує скульптуру «Кріпацька шибениця»: на зловісному корчуватому стовбурі, як горе безправних, у вигляді страшних наростів нанизано голови й руки повішених. Цей стовп смерті — ніби згусток протесту проти кривавої сваволі панів.

Велике враження справляє і скульптура «Дружина повстанця». Жінка стоїть, ніби прикута до хреста, змучена й гнівна, готова на нові муки задля щастя народу. Дивись на неї і не знаєш — молода вона чи стара? Бо зморшки на її суворім обличчі ми читаємо не як сліди років, а як свідчення страждань і скорботи, як благородні рубці, завдані жорстокою боротьбою... Напівза-

плющені очі й напружена, чи то у присязі, чи то у проклятті, рука ніби відтворюють земну жіночу молитву: і горе за страчених, і жадання справедливої помсти...

На жаль, мені не пощастило ознайомитися з пізнішими творами Ельжбети Даугвілене, бо на той час вони ще не були експоновані. Ті, хто їх бачив, твердять, що із закінчених повоєнних скульптур найсильніше враження справляє «О с в е н ц і м»...

Пригадую скульптури Ельжбети... монумент скорботної матері недалеко від спаленого фашистами литовського села, де згоріли разом з хатами й усі його мешканці, як у чеському Лідіце... Пригадую образ легендарної трудівниці — невтомної Нерінги — і думаю: ні, не братовбивчі війни, затіяні титулованими можновладцями, а повстання проти цих можновладців, а подвиги й жертви трудових людей і Литви, й України, й Росії — наша спільна історія.

І коли ця історія розбудила в мені братерські почуття і любов, то тільки тому, що привела тернистим шляхом страждань і звитяг колишню понівечену панами жебрацьку Литву до її справжнього щастя, до влади трудящих у єдиній, рівноправній, радянській родині.

Саме про це щастя мріяли кращі сини й дочки Литви — хоч би й незабутній її поет Юлюс Яноніс, основоположник литовської пролетарської літератури. Син наймита, він з дитинства пізнав на собі гніт експлуатації, поневіряння й нестатки. Його яскравий талант формувався в епоху, коли в Росії робітничий клас піднімався на боротьбу за своє визволення. Він рано помер: йому був лише 21 рік, а в 1956 році омріяна ним вільна Литва широко й бучно відсвяткувала посмертно його 60-річчя. Адже вдячні нащадки не можуть забути, що їхній поет плекав у серці те, чого вони досягли, коли в мóроці тяжкого безправного життя писав свої вікопомні вірші — «Коваль», «Мозолястим рукам», «Не плачте біля могили» й «З робітничого катехізиса»...

Я згадав про Яноніса і про святкування його 60-річчя тому, що саме того, 1956, року до Литви під час ювілею поетового повернулися з еміграції чимало литовців, тих її синів і дочок, котрі, як і Яноніс, відчували на собі весь гніт за старої Литви, але яким пощастило на власні очі побачити свою землю молодою, оновленою. Мені довелося на той час працювати в Східному Берліні, в Радян-

ському комітеті «За повернення на Батьківщину», редагувати однойменну газету, яка висвітлювала життя емігрантів з Росії, України, Прибалтики і розповідала їм правду про Радянський Союз.

Пам'ятаю, на початку того року на батьківщину повернулася велика група литовців з Аргентини. Це родини Ігнаса Мешкелявічюса, Пятраса Матулявічюса, Альбінаса Свібелюса, Данніелюса Якубоніса та інші. Трохи пізніше прибули до Литви великі групи литовців, котрі довгий час перебували в Уругваї. Всі вони щиро раділи здобуткам творчої праці нової Литви, з гіркою прагдували свої тяжкі мандри й поневіряння на чужині.

Серед таких знедолених був і Антанас Зокас, з яким я досить довго розмовляв особисто. Він народився і зростав у сім'ї наймита. Тяжким і безправним було дитинство Антанаса. Шукаючи кращої долі, він з батьком подався за океан, до Бразилії, 1917 року прибув у місто Сан-Пауло, але побачив там зовсім не те життя, яке рекламували агенти капіталістичних компаній. Переселенці не знайшли за океаном ні обіцяної землі, ані волі. Їх чекала нелюдська експлуатація на плантаціях, у шахтах, у дрімучих лісах...

Те ж саме розповіли й литовці, які невдовзі прибули з Аргентини. «Кожен день життя на чужій стороні здавався нам роком. Найкращим днем мого життя,— писала Яніна Маркушкіте,— був той червневий день 1956 року, коли ми на світанку, стоячи на палубі «Ентре Ріос», чекали появи рідних берегів...»

Тепер усі ці люди на батьківщині, у рідній Литві. Літні люди — на пенсії, а молодші з родин Антанаса Склеріса, Цідріонаса Вастоніса, Антанаса Кіселіса, Пранаса Лукашица та багатьох інших працюють у колгоспах і на заводах Литви, а їхні діти дістають або вже дістали освіту.

Тоді, може, вперше, я збратався з Литвою, зустрівшись з її дітьми, котрі після довгих поневірянь у заокеанськiм «раю» повертались додому. Ще не будши в Литві, я знав не тільки з газет, а й з особистих листів тих, що віднайшли Батьківщину, про їхні враження від нової Литви. Мотеюс Гележаускас, бригадир Вільнюського верстатобудівного заводу «Жальгіріс», справедливо писав, що ніколи за всю свою багатовікову історію Литва не випускала верстатів, а тепер серійний випуск самих

лише фрезерних верстатів досягає рівня передових європейських країн. А його брат Вітаутас, начальник складального цеху, захоплено писав про ці верстати, які Литва відправляє у Варшаву, в Делі, по всім світі. Не забуду ніколи й захоплених листів Лени Йоткевічюте. Їй до душі припало «зшивати» на суднобудівному заводі листи металу зварювальним автоматом. З її листів я й дізнався вперше про радіограму, одержану з побудованого на цьому заводі корабля-первістка «Данте». «Судно чудово витримало перехід у суворих умовах Північної Атлантики під час десятибального шторму. Механізми працювали відмінно, корпус показав себе якнайкраще...»

І прогресивні, й скептично настроєні до соціалізму люди змушені раз у раз визнавати його переваги. З багатьох признань іноземних журналістів, які побували в Радянській Прибалтиці, мені особливо запам'яталось одне. Належить воно лондонському кореспондентові щотижневика «Нешенел гардіен» Седрікові Бельфреджу. Він детально ознайомився з життям у Латвії і Литві і про свої враження написав у статті під заголовком «Репортаж очевидця про життя у Прибалтійських республіках». Дозволю собі навести лише кілька уривків із цієї статті:

«Людині, новій у цих краях, важко уявити, щоб Латвія і Литва могли бути більш яскраво латиськими й литовськими, ніж є вони зараз такими. У написах на вулицях і школах, судах, радіо і театрах вживано мови цих республік... Місцева влада здійснюється в цих областях латишами й литовцями... Ентузіазм, з яким латиський і литовський народи ставляться до існуючого нині режиму, безсумнівно обумовлений свободою, наданою їм у родині радянських народів... Який же баланс цих маленьких республік з точки зору більшості їх громадян? По-перше, за радянського ладу вони вижили й укріпились як нації. По-друге, завдяки допомозі всього СРСР, якому вони вдячні безмежно, геть зліквідовано ушкодження, заподіяні війною, закладено основи премислового розквіту...»

Ці твердження прогресивного англійського журналіста я можу підкріпити загальнішим висловлюванням буржуазного вченого (аж ніяк не марксиста!), одного з відомих західних істориків нашого часу Арнольда Тойнбі. У листі до радянського академіка М. Й. Конрада, про-

цитованого останнім в «Иностранной литературе» (1969, № 2), А. Тойнбі пише:

«Ваша країна складається із стількох народів, які розмовляють різними мовами й успадкували стільки розмаїтих культур, що вона є моделлю світу в цілому, а поєднанням культурних і мовних розбіжностей з економічною, соціальною і політичною єдністю на федеральній основі ви показали у вашому Радянському Союзі, чим може стати світ і чим він, сподіваюсь, у майбутньому стане...» Вельми показове й красномовне признание напередодні 50-річчя СРСР!

...І ще один мій спогад про Вільнюс у дні першого особистого знайомства з Литвою. Зранку столиця Литви готувалася до свята — встановлення меморіальної дошки на честь перебування Тараса Шевченка у Вільнюському університеті. Третю добу над квітневим Вільнюсом нависали хмари, третю добу йшов дощ. Але на Університетський майдан прийшло мало не все місто: робітники, студенти, службовці, школярі, хатні господарки...

Мені пощастило майже стенографічно записати вступне слово академіка К. Корсакаса, яке він виголосив перед відкриттям меморіальної дошки. Наведу з нього кілька уривків: «...Жителі Вільнюса завжди з великою пошаною і глибокою любов'ю згадують, що частину днів своєї юності Тарас Шевченко перебував у нашій древній столиці... Саме тут пробудився його перший зліт, почало виявлятися прагнення до священної волі. Саме тут, в університеті, біля якого ми сьогодні зібралися, юний Шевченко набував першого досвіду художника... Оцим вузеньким завулочком він ходив у старий корпус, піднімався сходами на третій поверх, де, як свідчать сучасники, недалеко від обсерваторської вежі професор Юнас Рустемас, популярний художник тих часів, мав свою аудиторію, викладав живопис молодому Тарасові...

В історію Вільнюського державного університету імені Вінцаса Капсукаса на всі часи вписана ця сторінка з біографії великого Кобзаря. Вона повністю відповідає тому інтернаціональному характерові, який завжди був притаманний Вільнюському університетові. Адже в його стінах навчалися і дозріли як значні діячі для блага литовського народу — Симонас Дукантас і Симонас Станявічюс. З його древніх стін вийшли великі польські прогресивні поети Адам Міцкевич і Юліуш Словацький.

Ім'я Тараса Шевченка символічно поєднується з ім'ям видатного литовського революціонера-демократа Зігмунтаса Серакаускаса. Обидва вони потоваришували у спільній героїчній боротьбі проти царського самодержавства...

...Великий український Кобзар і нині живе у цих стінах. Його твори виховують у нашої молоді дух братерства, любов до трудового народу, зненависть до гнобителів людства... То хай же це безсмертне ім'я, увічене на скромній дошці, з усією силою надихає нас на єдину благородну мету — на побудову комуністичного Завтра...»

Чи треба після всього сказаного додавати, що передусім саме ця наша спільна мета зробила для мене раніше не знану і не бачену мною маленьку країну рідною моєю сестрою, рідною моєю Литвою, з якою і донині я щільно пов'язаний кровними громадянськими і творчими узами...

ПРИМІТКИ

СПОВІДЬ НА ВЕРШИНІ

Роман

Написаний у 1965—1970 роках в Зеленому Гаю — селищі під Харковом. Вперше надрукований у журналі «Прапор», 1970, № 8—10, а також окремим випуском у серії «Романи і повісті», К., «Дніпро», 1971.

Текст твору подається за виданням: Ігор Муратов. Сповідь на вершині. Роман на чотири частини з післямовою Ірини Коцюбинської. К., «Радянський письменник», 1973.

с. 6. Примаків В. М. (1897—1937) — відомий радянський воєначальник. За участь у революційній боротьбі 1915 р. засуджений на вічне заслання, звільнений Лютневою революцією 1917 року, делегат II Всеросійського з'їзду Рад, учасник Жовтневого штурму в Петрограді, один із організаторів і командир Червоного козацтва. Після громадянської війни — на військовій та військово-дипломатичній роботі (в Китаї, Афганістані, Японії).

Кулик І. Ю. (1897—1941) — український радянський письменник, партійний і громадський діяч, один із організаторів Червоного козацтва.

Дубовий І. Н. (1896—1938) — радянський військовий діяч, командарм II рангу.

Коцюбинська О. М. (1898—1920) — боєць загону Червоного козацтва, дружина В. Примакова, дочка письменника М. Коцюбинського.

с. 11. Коцюбинський Ю. М. (1896—1937) — радянський державний діяч, член першого робітничо-селянського уряду УРСР, син М. Коцюбинського, друг і соратник В. Примакова.

«Среди бандюжников он слыл грубияном». — Рядок з оповідання І. Бабеля «Король».

Або як Володя: «Иду красивый, двадцатидвухлетний...» — рядок з відомої поеми В. Маяковського «Облако в штанах».

с. 12. «Афганістан в огні» — назва книжки В. Примакова.

с. 17. Лірники — народні музиканти-співці, що акомпанували собі на лірі.

Чайка — бойовий човен запорозьких козаків.

с. 20. «Народна воля» — таємна революційна організація народників-терористів, що виникла в 1879 р. в Росії.

Ріккі-Тіккі-Таві — персонаж із «Книги джунглів» англійського письменника Р. Кіплінга (1865—1936).

с. 21. ...в домі Коцюбинських... на Сіверянській... — будинок М. Коцюбинського в Чернігові по вул. Сіверянській, 3 (нині вулиця Коцюбинського).

с. 22. Педель — наглядча, який стежив за поведінкою гімназистів у дореволюційній Росії.

«Союз Михаїла-архангела» — чорносотенна монархічна організація (1908—1917).

«Страждання за народ» — гасло народницького руху.

с. 24. «Антр ну» (франц.) — між нами.

с. 26. Ет цетера (лат.) — і так далі, і таке інше.

с. 31. Желябов А. І. (1851—1881) — російський і український революціонер-народник, учасник замаху на Олександра II.

с. 33. Статистичне управління — при Чернігівському земстві, де працював М. Коцюбинський.

Замглай — один із районів Чернігівщини, багатий на болотні залізни руди.

с. 35. Перовська С. Л. (1853—1881) — російська революціонерка-народниця, член організації «Народна воля», страчена разом з іншими учасниками замаху на Олександра II.

Халтурін С. М. (1857—1882) — один із організаторів «Північного союзу російських робітників» (1878), що примкнув до «Народної волі».

с. 37. Ротонда — тут: верхній жіночий теплий одяг, довга накидка без рукавів.

с. 39. Хіба «радість битви життєвої» можуть зрозуміти гагари? — Цитата з «Пісні про Буревісника» М. Горького.

с. 42. Капріфоліум — пахуча жимолость, в'юнкий чагарник.

с. 44. «Слышу ли голос твой звонкий да ласковый...» — початок вірша М. Лермонтова.

«Зоре моя вечірняя...» — перший рядок поеми Т. Шевченка «Княжна».

«Печаль моя светла» — рядок із вірша О. Пушкіна «На холмах Грузини».

Тьотя Лідя — сестра М. Коцюбинського.

с. 51. Донна (итал.) — шанобливе звертання до жінки.

Лагерлеф С. (1858—1940) — шведська письменниця, лауреат Нобелівської премії.

с. 54. Желіховська В. П. (1835—1896) — російська письменниця, авторка сентиментально-дидактичних творів. «Любовь правдой крепка» — один з її романів.

Мало Г. (1830—1907) — французький письменник. Серед значної кількості написаних ним романів прославились твори для підлітків.

Що ти робиш тут, малий голодранцю, серед лордів фаунтлерой і голубих чапель? — Йдеться про модні у свій час книжки американських письменниць для дітей «Маленький лорд Фаунтлерой» Бернет Б. Ф. (1849—1924) та «Леді Джен, або Голуба Чапля» Джемсон С. В. (1848—1909).

с. 63. Москалівка — один з районів Харкова, де квартирували війська, з яких було утворено перше червонокозацьке з'єднання.

с. 64. Сіверс Р. Ф. (1892—1918) — герой громадянської війни, учасник боїв за Донбас, Ростов.

с. 71. Підпари, волики — узагальнені імена від персонажів повісті «Фата моргана» — куркуля і сільського пролетаря.

Версаль — передмістя Парижа з королівським палацом, у свій час контрреволюційний центр опору Паризькій комуні.

с. 72. Уборевич І. П. (1896—1937) — радянський військовий діяч, учасник першої світової та громадянської воєн.

с. 73. *«Ты в поля отошла без возврата...»* — початок вірша «Вступлення» О. Блока.

с. 77. Гамарник Я. Б. (1894—1937) — радянський партійний та військовий діяч.

с. 85. «Гельферіх-Саде» завод у дореволюційному Харкові по випуску сільськогосподарських машин, центр виступу пролетарів у 1905 р., з 1922 року — завод «Серп і молот».

с. 90. Руднев М. О. (1894—1918) — герой громадянської війни, загинув при обороні Царицина.

с. 132. Кіквідзе В. С. (1894—1919) — радянський військовий діяч, герой громадянської війни, організатор боротьби за владу Рад на Україні.

Чудновський Г. І. (1894—1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні.

с. 133. *«Товариство, яке мені діло...»* — рядок із вірша П. Тичини «За всіх скажу».

с. 134. Пересічне — село на Харківщині.

с. 137. Апокрифи — релігійно-легендарні твори, що не визнавались церквою як канонічні.

с. 138. Мурафа — річка на Вінниччині.

с. 145. Мойсеїв кущ — ефіроносна рослина, неопалима купина, з якої, за біблією, на пророка Мойсея зійшло боже одкровення.

с. 150. *«імені Олександра 1-го Благословенного...»* — йдеться про гімназію, де вчився В. Примаков.

с. 161. Самара — колишня назва міста Куйбишева.

с. 163. Кіот — складана рама або шапка зі скляними дверцями для ікон, божник.

с. 172. Довнар-Запольський В. М. (1898—1919) — один із організаторів боротьби за владу Рад на Україні.

с. 173. Пятаков Г. Л. (1895—1937) — голова Київського комітету РСДРП(б) після Лютневої революції 1917 р., в питанні про курс на соціалістичну революцію та в національному питанні займав антиленінські, троцькістські позиції.

с. 176. Вертер — персонаж роману Й. В. Гете «Страждання молодого Вертера».

с. 183. «Флірт квітів» — салонна міщанська гра.

Пестель і Муравйов-Апостол — керівники декабристського «Південного товариства».

с. 184. ...*Володимирським трактом* — Владимирка — шлях із Москви на Владимир, яким гнали етапом у Сибір засуджених на каторгу.

Апуктін О. М. (1841—1893) — російський поет; далі — рядки з його вірша «Мухи, как черные мысли...»

с. 185. Квінта — музичний інтервал на п'ять ступенів звуко-ряду.

Рахметов — герой роману М. Чернишевського «Що робити?».

с. 193. ...*Скозь гібелен безвременный мятеж...* — слова Тімоліона, персонажа з трагедії «Аргівяне» Кюхельбекера В. К. (1797—1846), поета-декабриста.

с. 195. «Просвіти» — громадські організації до революції на Україні, ліберальна інтелігенція обмежувала їх діяльність здебільшого культурно-освітньою сферою буржуазно-націоналістичного спрямування, проти чого виступали прогресивні діячі, що теж входили до їх складу.

«Ты и могучая, ты и бессильная...» — рядки з поеми М. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо».

с. 196. «Сміх» — новела М. Коцюбинського (1906).

с. 206. Антонов-Овсієнко В. О. (1884—1938) — активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції, військовий діяч, дипломат.

с. 211. Кірсанов С. І. (1906—1972) — російський радянський поет.

с. 221. Тарбаган — монгольський сурок.

с. 222. Сун Ят-сен (1866—1925) — китайський революціонер-демократ, перший президент Китайської республіки, виступав за співробітництво з СРСР.

Чжан Цзо-лін (1876—1928) — китайський генерал, глава кліки мілітаристів, убитий японцями за зміну орієнтації на Америку.

Аманулла-хан (1892—1960) — афганський король. Прийшовши до влади, проголосив незалежність Афганістану. 1926 р. підписав договір з СРСР про нейтралітет і ненапад. 1929 р. внаслідок інспірованого Англією повстання зрікся влади і виїхав до Італії.

с. 224. Шпацір (нім.) — прогулянка.

Гінденбург Пауль фон (1847—1934) — президент Німеччини у 1925—1934 роках.

Якір Й. Е. (1896—1937) — радянський партійний і військовий діяч, один з воєначальників громадянської війни.

Вагнер Р. (1813—1883) — великий німецький композитор.

Вагнерівський тиждень — музичний традиційний фестиваль у Вагнерівському меморіальному оперному театрі м. Байрейта (нині ФРН).

с. 225. Ізольда, Зігфрід — персонажі вагнерівських опер на середньовічні лицарські сюжети.

Егоров О. І. (1883—1939) — Маршал Радянського Союзу з 1935 р.

Блюхер В. К. (1890—1938) — Маршал Радянського Союзу з 1935 р.

с. 228. ...тітонька Івага... — Бош Є. Б. (1879—1925) — учасниця боротьби за Радянську владу на Україні, державний і політичний діяч.

Офіра — жертва.

с. 229. «Тангейзер» — опера Р. Вагнера.

«Богатирська симфонія» — твір російського композитора О. Бородіна.

Люботин — місто під Харківом.

с. 231. Калінін О. Ю. (1895—1920) — герой громадянської війни.

с. 236. ...Дем'янові вірші... — твори Дем'яна Бедного (1883—1945). «Свердловка» — Комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова, де з лекціями виступав В. І. Ленін.

с. 242. «Люенгрін», «Кільце Нібелунгів» — опери Р. Вагнера.

с. 243. ...героїчного лейтенанта з «Очакова». — Йдеться про П. Шміда, керівника повстання на крейсері «Очаков» 1905 р., страченого царатом.

с. 244. ...чудище обло, озорно, огрожно, стозевно и лаяй... — епіграф до «Подорожі з Петербурга в Москву» О. Радищева (1790).

с. 275. Пришвін М. М. (1873—1954), Фөрш О. Д. (1873—1961), Іванов Вс. В. (1895—1963), Сейфулліна Л. М. (1889—1954) — відомі російські радянські письменники.

РСЧА — Робітничо-Селянська Червона Армія.

НЕЙТРАЛЬНА ЗОНА

Романтична драма

Вперше надруковано в журналі «Прапор», 1967, № 11, одночасно в репертуарному збірнику «П'єси сезону 1966/67», К., «Мистецтво», 1967.

с. 281. Нейтральна зона — за Брестським мирним договором 1918 р., зона між військами Радянської Росії і Німеччини. Обставини її виникнення та кордони дані в романі «Сповідь на вершині», над яким автор працював одночасно (1965—1970).

с. 282. Примаков В. М., Коцюбинський Ю. М., Оксана Коцюбинська, Замглай та ін. — див. примітки до роману «Сповідь на вершині» в цьому ж томі.

с. 286. Паніна В. В. (1872—1911) — естрадна співачка, відома в свій час виконавиця російських романсів та циганських пісень.

Патті А. (1843—1919) — італійська оперна співачка.

с. 288. Паноптикум — зібрання різноманітних дивовижних речей — наприклад, воскових фігур.

с. 290. Робесп'єр М. (1758—1794) — діяч Великої французької буржуазної революції.

СПОГАДИ

ДВІ РОЗМОВИ З ЯРОСЛАВОМ ГАЛАНОМ

Вперше надруковано в «Літературній Україні» 29 жовтня 1963 р.

ГОЛОС ПОЕТА

Спогад про В. Сосюру

Вперше надруковано у збірці «Голос ніжності і правди». К., «Дніпро», 1968.

ПРОСТО ТАЛАНТ

Спогади про М. Йогансена

Вперше надруковано в журналі «Прапор», 1972, № 5.

с. 354. Фавн (*міф.*) — у римлян бог плодючості, землі, скотарства.

с. 355. Сольвейг, Анітра — персонажі драми Г. Ібсена «Пер Гюнт».

с. 357. Зміївщина — один із районів Харківщини, тепер Готвальдівський район.

ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ, ЯКОГО Я ЗНАВ.

Вперше надруковано в журналі «Прапор», 1968, № 8. Подаємо за збірником: Лист у вічність. Спогади про Юрія Яновського. К., «Дніпро», 1980.

СТАТТІ

Розділ в основному складають статті, надруковані в книзі «Спечерчаюсь. Заперечую. Стверджую», Х., «Прапор», 1969 р.

ПРАЦЯ В ПОЕЗІЇ І ПОЕЗІЯ В ПРАЦІ

Доповідь, проголошена на пленумі Спілки письменників України, що відбувся в Харкові 17 листопада 1970 р. (Надруковано в «Літературній Україні», 20 листопада 1970 р.). Ввійшла до збірника «Література і сучасність. Випуск IV». К., «Радянський письменник», 1971. Подається за цією публікацією.

с. 375. *Людина довго існувала в світі...*— заключна строфа вірша Л. Первомайського «Пізнання» — пролог до його збірки «Древо пізнання».

с. 378. *Мені однаково...*— поезія Т. Шевченка з циклу «В казематі».

І день іде, і ніч іде...— його ж поезія.

Слово, чому ти не твердая криця...— вірш Лесі Українки.

Люблю Росію я, но странною любовью...— перший рядок вірша М. Лермонтова «Родина».

Отівночі айстри в саду розцвіли...— початок вірша «Айстри» О. Олеса.

Один в любов...— поезія П. Тичини.

Вы помните, вы все, конечно, помните...— початок «Письма к женщине» С. Есеніна.

Товарищу Нетте, пароходу и человеку— вірш В. Маяковського про радянського дипкур'єра.

На смерть поэта— вірш М. Лермонтова.

Тюремні сонети— цикл поезій І. Франка.

с. 379. *...невтомні орільські дівчата Виргана*— поема І. Виргана «Орільські дівчата» (1949).

...персоніфікована Мисиком рідна хата...— поема В. Мисика «Хата»:

с. 386: *...як той дядько...*— мовиться про баладу І. Драча «Крила».

Шахтарочка— пісня Г. Верьовки на слова С. Воскресенка.

с. 387. *Іду з роботи я, з заводу...*— початок диптиха П. Тичини «Ронделі».

Отут твоє, Харків, обличчя...— рядок із циклу поезій П. Тичини «Харків».

с. 391. *Я есть народ.*— Рядок з поезії П. Тичини «Я утверждаюсь»:

НАШ ДРУГ І СОРАТНИК ЛІРИЧНИЙ ГЕРОЙ

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1968, № 1.

с. 396. *Ми молода невмируща сила...*— початок вірша «Ми» Л. Первомайського (1924). Далі рядки з твору Л. Первомайського про його рідне місто — нині Красноград на Харківщині.

ПРАГНУТИ ФІЛОСОФСЬКИХ ВЕРШИН

Вперше надруковано в «Літературній Україні» 10 січня 1969 р.

САМОВИЯВ ЧИ ПЕРЕВТІЛЕННЯ?

Вперше надруковано в журналі «Прапор», 1965, № 12.

с. 407. *...симпозіуму європейських письменників...*— міжнародний симпозіум європейського співтовариства письменників, присвячений проблемам роману, відбувся в Ленінграді 1963 р.

с. 412. «література факту» — помилкова теорія й практика фетишизації факту й недооцінки ролі художнього домыслу та вимислу футуристами в 20-х — на поч. 30-х рр.

ХУДОЖНИЙ СМАК І СУСПІЛ

Вперше надруковано в журналі «Прапор», 1968, № 5, під назвою «Діалог про поезію» (у дещо ширшому варіанті).

с. 414. *...зачитаного до дірок Северяніна...*— Лотарев Г. В. (1887—1941) — поет-декадент поч. ХХ ст.

...банальним «Сонячним променем»...— повість Б. Грінченка (1890).

Курбас Лесь — Олександр Степанович (1887—1942) — видатний український радянський театральний діяч, режисер, народний артист УРСР, керівник театру «Березіль» (1922).

с. 415. *...дискусії про «фізиків» і «ліриків».*— Дискусія кінця 50-х рр. (в «Комсомольской правде», пізніше в «Літературній газеті») про роль мистецтва в житті людини епохи НТР, одним із поштовхів до неї був вірш Б. Слуцького «Фізики и лирики», конструктивне й діалектичне розв'язання цієї дилеми — протиставлення технічного й гуманістичного начал — дав як типові для суспільства розвинутого соціалізму сам І. Муратов у вірші «З гори багаторічної» (до річниці визволення Харкова): «І лірики про фізиків співають, І фізики їх ліру беруть».

с. 417. *...в «Грозі», в театрі Маяковського...*— йдеться про постановку п'єси О. Островського в Московському театрі ім. В. Маяковського М. П. Охлопковим в середині 50-х рр., позитивно оціненої радянською громадськістю. Критичний закид І. Муратова стосується одного з часткових вирішень у ній.

ЧИ ВАРТ ЗНЕВАЖАТИ «ПОБУТ»?

Вперше надруковано в журналі «Прапор», 1962, № 11.
с. 420. ...епізод розвантаження баржі...— в повісті «Мої університети» М. Горького (1922).

ГЛИБИННА ПРИСТРАСТЬ

Риси до літературного портрета В. Мисика
Вперше надруковано в «Літературній Україні» 12 березня 1965 р.

ВІД ЗАДУМУ ДО ЗВЕРШЕННЯ

Вперше надруковано в журналі «Радянське літературознавство», 1966, № 1.

с. 436. Марія Микитей — одна з відомих буряководів перших повоєнних років.

с. 442. «За повернення на Батьківщину» — газета, що видавалась у Берліні після другої світової війни.

ЧИТАЦЬКІ ГОРИЗОНТИ

Вперше надруковано в «Робітничій газеті» 17 червня 1967 р. під назвою «Простори читацького світу».

с. 443. *Нещодавно на сторінках «Робітничої газети» виступив Петро Панч...*— ідеться про статтю П. Панча в «Робітничій газеті» від 5 березня того ж року «Я працюю серце живлю. Естетика поведінки».

ЗАКОНИ ДИТЯЧОГО СВІТУ.

Вперше надруковано в харківській обласній комсомольській газеті «Ленінська зміна» 9 серпня 1967 р.

ДУМКИ ПРО НЕВДЯЧНІСТЬ І ВДЯЧНІСТЬ

Вперше надруковано в газеті «Ленінська зміна» 26 лютого 1967 р.

с. 455. *«Вікна, відчинені навстіж»* — ідеться про повість І. Муратова «Свіже повітря для матері», у російському перекладі (М., «Советский писатель», 1964).

БАТЬКІВСЬКИЙ АВТОРИТЕТ

Вперше надруковано в газеті «Ленінська зміна» 2 квітня 1967 р.

с. 461. ...з відомого сатиричного оповідання А. П. Чехова.— Ідеться про оповідання А. Чехова «Письмо к ученому соседу».

ДО КРАСИ Й ГАРМОНІЇ

Нотатки про естетичне виховання

Вперше надруковано в журналі «Прапор», 1960, № 10. Це своєрідний відгук І. Муратова (як М. Рильського, Б. Слуцького, А. Воз-

несенського та ін.) на згадану в цій статті дискусію кінця 50-х рр. в «Комсомольской правде» та «Литературной газете» про фізиків і ліриків.

ДЕЩО ПРО ТАК ЗВАНИХ «ПРАКТИЧНИХ» ЛЮДЕЙ

Стаття друкувалася в обласній харківській пресі 60-х рр.
с. 472. «І. Г. Фарбеніндустрі» — німецький військово-хімічний концерн, що перед і в роки другої світової війни активно поставив своєю продукцією гітлерівську армію.

СОВІСТЬ

Стаття друкувалася в обласній харківській пресі 60-х рр.

ВИСОКЕ ПОКЛИКАННЯ

Вперше надруковано в газеті «Соціалістична Харківщина» 2 листопада 1965 р.

с. 482. «Гей, узвейцесь своїм крыллям...» — початок вірша білоруського поета Янки Купали «Арлянятам» («Орлятам») в українському перекладі М. Нагнибіди.

В ІМ'Я МАЙБУТНЬОГО

Думки після кінофільму «Звичайний фашизм»

Вперше надруковано в газеті «Соціалістична Харківщина» 15 лютого 1966 р. під назвою «Це не повинно повторитись».

с. 482. «З в и ч а й н и й ф а ш и з м» — документальний кінофільм, створений 1966 р. М. Роммом.

«П а с а ж и р к а» — польський антифашистський кінофільм.

СЕСТРА МОЯ РІДНА, ЛИТВА

Вперше надруковано в збірнику «Чуття єдиної родини». К., «Дніпро», 1972.

с. 487. Церква Петра і Павла — собор у Вільнюсі XVII ст. в стилі барокко.

с. 488. Нерінга — легендарна прародителька Литви.

с. 489. Чюрліоніс М. К. (1875—1911) — литовський художник і композитор.

с. 490. Марцінкявічюс Ю. (1930 р.) — литовський радянський поет.

Неріс С. (1904—1945) — народна поетеса Литви.

с. 493. Яноніс Юлюс (1896—1917) — основоположник литовської пролетарської поезії.

с. 495. Тойнбі А. (1889—1975) — англійський теоретик і соціолог.

Конрад М. Й. (1891—1970) — радянський академік-сходозна-
вець.

с. 496. ...*перебування Тараса Шевченка у Вільнюському універси-
теті.*— Шевченко потрапив у Вільнюс (тоді Вільно), будучи козачком
поміщика Енгельгардта, який мешкав у будинку на території уні-
верситетського містечка.

Корсакас К. (1909 р.) — академік Литовської РСР.

с. 497. *Серакаускас Зігмунтас* — Сераковський Зигмунт
(1826—1863) — діяч польського, російського і литовського револю-
ційно-визвольного руху, один із побратимів Шевченка по засланняю.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. І. Муратов (другий зліва) з батьками, братом і сестрою. 1924 р. Харків.
2. І. Муратов. 1930 р. Харків.
3. І. Муратов. 1940 р. На фінському фронті.
4. І. Муратов з дружиною. 1956 р. Берлін, біля рейхстагу.
5. І. Муратов, поет М. Матусовський. 1957 р. Берлін.
6. І. Муратов серед школярів. 1961 р. Харків.
7. І. Муратов, М. Упеник. 1961 р.
8. І. Муратов, Д. Вишневський, П. Кравчук. 1967 р. Харків.
9. І. Муратов, В. Лесин, професор Чернівецького університету. 1968 р. Ялта.
10. І. Муратов. Серпень 1972 р. Зелений Гай.
11. І. Муратов. Грудень 1972 р. Харків.

ЗМІСТ

СПОВІДЬ НА ВЕРШИНІ. РОМАН	5
НЕЙТРАЛЬНА ЗОНА. РОМАНТИЧНА ДРАМА	281

СПОГАДИ

ДВІ РОЗМОВИ З ЯРОСЛАВОМ ГАЛАНОМ	344
ГОЛОС ПОЕТА	
<i>СПОГАД ПРО В. СОСЮРУ</i>	347
ПРОСТО ТАЛАНТ	
<i>СПОГАДИ ПРО М. ПОГАНСЕНА</i>	350
ЮРІЙ ЯНОВСЬКИЙ, ЯКОГО Я ЗНАВ	360

СТАТТІ

ПРАЦЯ В ПОЕЗІЇ І ПОЕЗІЯ В ПРАЦІ	374
НАШ ДРУГ І СОРАТНИК ЛІРИЧНИЙ ГЕРОЙ	391
ПРАГНУТИ ФІЛОСОФСЬКИХ ВЕРШИН	398
САМОВИЯВ ЧИ ПЕРЕВТІЛЕННЯ?	406
ХУДОЖНИЙ СМАК І СУСПІЛЬСТВО	413
ЧИ ВАРТ ЗНЕВАЖАТИ «ПОБУТ»?	418
ГЛИБИННА ПРИСТРАСТЬ	
<i>РИСИ ДО ЛІТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА В. МИСИКА</i>	424
ВІД ЗАДУМУ ДО ЗВЕРШЕННЯ	430
ЧИТАЦЬКІ ГОРИЗОНТИ	443
ЗАКОНИ ДИТЯЧОГО СВІТУ	448
ДУМКИ ПРО НЕВДЯЧНІСТЬ І ВДЯЧНІСТЬ	454
БАТЬКІВСЬКИЙ АВТОРИТЕТ	459
ДО КРАСИ Й ГАРМОНІЇ	
<i>НОТАТКИ ПРО ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ</i>	464
ДЕЩО ПРО ТАК ЗВАНИХ «ПРАКТИЧНИХ» ЛЮДЕЙ	470
СОВІСТЬ	475
ВИСОКЕ ПОКЛИКАННЯ	478
В ІМ'Я МАЙБУТНЬОГО	
<i>ДУМКИ ПІСЛЯ КІНОФІЛЬМУ «ЗВИЧАЙНИЙ ФАШИЗМ»</i>	482
СЕСТРА МОЯ РІДНА ЛИТВА	486
П Р И М І Т К И	498
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	509

**ИГОРЬ ЛЕОНТЬЕВИЧ
МУРАТОВ**

*Сочинения
в четырех томах
Том четвертый*

Составитель
*Наталья Андреевна
Белецкая-Муратова*

Титульный редактор
Н. Л. Нагнибеда

Киев, издательство
художественной литературы «Дніпро»,
1983

(На украинском языке)

Редакторы *П. И. Брояк, М. С. Західна*
Художник *В. В. Рожнятовський*
Художний редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. М. Смолянюк*
Коректори *Г. П. Єрмоєнко, Ю. А. Мороз*

Информ. бланк № 1971.

Здано до складання 23.09.82.
Підписано до друку 28.03.83.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкерський № 2. Гарнітура літературна,
друк високий.

Ум. друк. арк. 26,88+4 вкл. Ум. фарб. відб. 27,3

Обл.-вид. арк. 28,985.

Тираж 50 000. Зам. 1268.

Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Голівного підприємства
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Боровського, 24.

Муратов І. Л.

М91 Твори: В 4-х т. Т. 4 / Упоряд. Н. Білецька-Муратова; приміт. К. Балабухи.— К. : Дніпро, 1983.— 510 с.

У романі «Сповідь на вершині» та драмі «Нейтральна зона» розповідається про легендарного героя громадянської війни, організатора і командира Червоного козацтва Віталія Примакова. До книги ввійшли також спогади про українських письменників В. Сосюру, Ю. Яновського, Я. Галана, М. Йогансена, літературно-критичні статті.

М 70303—067 передплатне. 4702590200

У2

1870